Ейдос

Альманах теорії та історії історичної науки

Випуск 7

Київ
2013

EJDOS

Historiographic Almanac

Issue 7

Kyiv
2013

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту історії України
НАН України

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. М.Грушевського, 4, к.504
E-mail:
institute@history.org.ua
Fax: (044) 279 63 62

**Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ № 13778-2752 Р
від 28.02.2008**

Вищою Атестаційною Комісією України альманах внесено до переліку наукових фахових видань України з історичних наук (Постанова президії ВАК України від 16 грудня 2009 р. № 1-05/6)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Від Редакції

Черговий випуск «Ейдосу», призвичаєно відштовхнувся від відповідного – вже 6-го – методологічного семінару («Ментальні мапи як інструментарій історика» Київ, 20 листопада 2012 р.). Такий алгоритм добре показав себе у справі досягнення тематичної згуртованості, яка є однією з характерних рис кожного з випусків нашого часопису.

Тема духу і простору, кордонів/периферій і центрів/метрополій та відчуттів з ними пов'язаних, уявлень місця і місць уявлення має для української традиції (відпочатку зав'язаної на топос-місце і кордон-край) ледь не екзистенційний сенс. А міцно злютована із цими явищами чи то дослідницькими об'єктами символіка мандрівки – зі старою картою чи то із наміром скласти нову – взагалі є універсальною інтелектуальною практикою. Відтак, пропозицій до представлення цьому випуску альманаху з теорії та історії історичної науки не бракувало.

Зрозуміло, навряд чи можливо говорити про «повне представлення» чи «вичерпання» цим окремим виданням обраної проблематики. Так, ось з класичних тем західної течії ментального мапування (*mental mapping*) «не дійшли руки» у видавців до презентації екстремально поліперспективних досліджень життя модерних і постмодерних мегаполісів – сучасних чи колишніх метрополій.

Чимало публікованих текстів – то є особисті експерименти на задану тему авторів досі ще малозацікавлених новою інтелектуальною течією, які, утім, виявилися цілком спроможними відповісти на новий «виклик». Відтак, не дивна популярність «великих цілей», у які, як відомо, «легше влучити». Отже, маємо цікаву добірку досліджень щодо уявлень про Україну, Європу, Захід etc.

Зрештою, Редакція продовжила власну традицію включення до випуску окремих рубрик, що суттєво відбігають від заявленої теми випуску. Адже, не на кожний «виклик» варто відповідати у форматі цілого випуску «Ейдосу» (хоча вже бували прецеденти, коли з таких «рубрик» у майбутньому виростали цілі нові номери нашого часопису). У цьому випуску такою «відрубною» рубрикою є «*Візуальний поворот*», представлений двома статтями іноземних авторів.

Основна ж тематика випуску структурно організована за такими рубриками – «*Україна, Росія, Європа: ментальні мапи*», «*Географічні образи, територіальні ідентичності*», «*Ментальне картографування знання, особистості, простору*», «*Центр і периферія*», «*Поетика простору*». Наприкінці вміщені звичні для «Ейдосу» рубрики «*Хроніка*», присвячена актуальним замальовкам життєдіяльності вітчизняних історіографічних осередків, і «*Рев'ю*», із рецензіями та оглядами свіжої літератури з теорії та історії історіографії.

Традиційно для нашого часопису чимало матеріалів походить з поза меж України, зокрема з Австрії, Польщі та Росії. Редакція також вже звично докладає зусиль для перекладу окремих значущих іноземних статей українською мовою.

Українські автори «Ейдосу» також представляють різні історіографічні осередки нашої країни – Дніпропетровськ, Київ, Краматорськ, Львів, Тернопіль, Черкаси, Херсон. Імена багатьох з них вже добре знайомі постійним читачам «Ейдосу», адже вони не вперше друкуються у нашому альманасі.

Отже, Редакція часопису у черговий раз зичить симпатикам «новизн» та «викликів» сучасної історіографії доброї орієнтації у мапах ментальних і не тільки та, зрештою, приємного читання та нового інтелектуального досвіду.

Дмитро Вирський

Україна, Росія, Європа: ментальні мапи

Ейдос.
7’2013.

Леонід Зашкільняк
Львів

Уявлення українських інтелектуальних еліт першої половини XIX ст. про Східну Європу та її історичні поділи

Уявлення українських інтелектуальних еліт про Східну Європу та місце в ній України, як стверджує Ірина Колесник, остаточно сформувались в добу пізнього Модерну наприкінці XIX – початку XX ст., і з цим цілком можна погодитись[1] Проте, уявлення про географічні обриси території України та простір розселення русинів-українців не виникли з нічого, вони почали формуватися, за визначенням Наталі Яковенко, як “конкурс пропозицій” на “священну батьківщину” між кінцем XVI та кінцем XVII ст.[2] А кінець XVIII і перша половина XIX ст. стали в цьому відношенні переломним часом. Ідеї Просвітництва і Романтизму змусили освічену публіку звернути увагу на свідомісно-культурну природу суспільної взаємодії, спричинили винайдення “народного, національного духу” і, як наслідок, етнокультурну спільноту – “народ-націю”. Від того часу впродовж багатьох десятиріч і аж до сучасності не проминає інтерес і не вщухають дискусії навколо проблем націй і націоналізму.

З коротко окресленою ідейною ситуацією періоду європейського Романтизму першої половини XIX ст. пов’язані також спроби українських інтелектуалів – вчених, літераторів і політиків – знайти відповіді на питання про історичну роль своїх народів / націй серед інших народів континенту і окреслити уявний простір “народної батьківщини”.

В українському варіанті тогочасної еліти не можна не побачити специфіки. Як і в інших європейських країнах вона була представлена

---

[1] Див.: *Колесник І.І.* Ментальне картографування та професія історика: між раціональним і уявленим // Укр. істор. журн. К., 2012. № 5. С. 149-156.

[2] *Яковенко Н.* Вибір імені versus вибір шляху (назви українських територій між кінцем XVI – кінцем XVII ст.) // Міжкультурний діалог. Том 1: Ідентичність. К., 2009. С. 57-96.

шляхтою і аристократією[3]. Так було принаймні до 30-х років XIX ст., коли внаслідок глибоких ідейних та соціальних змін прийшли до голосу представники різночинних соціальних груп, які сформували нову верству людей розумової праці – інтелігенцію, що була ближчою до нижчих верств тогочасного суспільства і конструювала версію майбутнього демократичнішого соціуму на засадах, проголошених Великою французькою революцією кінця XVIII ст. Тому період з 1815 до 1848 рр. в літературі здебільшого окреслюють як боротьбу ”старого режиму з новим”, ”поступу з реакцією”, і, як наслідок, появу численних нових демократичніших ідеологій – від лібералізму і націоналізму до соціалізму і фемінізму включно[4].

Уявлення про простір Східної Європи і, передусім – простір формування української модерної нації, відбивали сконструйовані знання про географічне розташування України та українців серед інших народів континенту, закорінені в ментальних мапах. Ментальне картографування (mental mapping) сьогодні стало важливою дослідницькою дисципліною, що поєднує здобутки історії, психології, біології, географії, соціології та інших наук у вивченні індивідуальної і колективної свідомості, зокрема, уявлень членів спільноти про навколишній простір[5]. Воно дозволяє прослідкувати структуру уявлюваних просторів окремих людей та спільнот різних часів,

---

[3] Див. докл.: *Когут З.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. К., 2004. С. 27-29.

[4] Література з цієї проблематики дуже розлога. Пошлемося лише на кілька важливих для нас праць: *Palmer R.R., Colton J., Kramer L.* A History of the Modern World. Boston etc, McGraw-Hill Higher Education, 2002. P. 427-474; *Болебрух А.Г.* Нариси з історії громадської самосвідомості (суспільна думка України та Росії XI – XIX ст.). Дн-ськ, 2008; *Когут З.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. С. 27-102; *Калакура Я.С.* Українська історіографія. Курс лекцій. К., 2004; *Кондратюк К.К.* Українська історіографія XIX – початку XX століть: Основні напрями і концепції. Львів, 2002; *Колесник І.І.* Українська історіографія XVIII – поч. XX ст. К., 2000; *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Харків, 1996; *Марченко М.І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959; *Дорошенко Д.І.* Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. К., 1996 та ін.

[5] Література щодо ментального картографування є достатньо розлогою. У цьому місці подаємо лише деякі публікації, що послужили підставою для написання цієї праці. Географ Р.М. Доунз и психолог Д. Стеа визначають ментальну картографію як “абстрактне поняття, що охоплює ті ментальні і духовні здібності, котрі дають нам можливість збирати, впорядковувати, зберігати, викликати з пам’яті і переробляти інформацію про навколишній простір”. Тобто, ментальна карта – це “створене людиною зображення частини навколишнього простору (…) Вона відбиває світ так, як його собі уявляє людина і може не бути вірною. Спотворення дійсно дуже ймовірні” (*Шенк Ф.Б.* Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе от эпохи просвещения до наших дней // Новое литературное обозрение. Москва, 2001. № 6 (52). С. 42-61; див. також: *Мюллер Х.* Составление ментальних карт: метод генерации и структурирования. Москва, 2007).

зумовлену усталеними або навіяними традиціями просторової культурної або пізнавальної орієнтації.

Вихідні позиції перших українських інтелектуалів кінця XVIII і початку XIX ст., які за спонукою Просвітництва і Романтизму "відкрили" для себе новий "русько-козацький" народ, спиралися на призабуту літературу XVI – XVIII ст. і ще більш давню, щойно впроваджувану на той час до обігу літописну традицію давнього князівського періоду. Фактично все розпочалося з публікації у 1798 р. поеми-травесті І. Котляревського "Енеїда". Подальша історія українського "національного відродження" добре описана в численній літературі і підручниках. Тому надалі візьмемо за підставу твори декількох провідних українських інтелектуалів першої половини XIX ст., вплив яких на формування української національної ідеї та її поширення в масах був безсумнівний.

Насамперед слід відзначити особливість соціального становища і самосвідомості української еліти першої половини XIX ст. На середину XVIII ст. українська еліта – аристократія і шляхта – мала за собою тривалий і складний період еволюції. Його етапи визначалися перебуванням українських земель в складі тих чи інших держав: від Давньої Русі-України з її князівськими і боярськими родами українсько-руська середньовічна еліта пройшла тривалий шлях асиміляції у Великому князівстві Литовському, Королівстві Польському і Речі Посполитій, а тоді в Російській імперії та імперії Габсбургів. Переломним періодом відбудови нової української еліти стала Козацька революція XVII ст., що витворила з козацької верхівки і частини шляхти упривілейовану суспільну групу, котра постійно апелювала до традиційних "козацьких привілеїв" Гетьманщини. Проте російські імператори, а передусім Пьотр I і Єкатерина II, здійснили заходи з метою ліквідації Гетьманщини і Запоріжжя й інтеграції української аристократії та шляхти в російський імперський істеблішмент. Результатом всіх цих складних процесів стало виникнення своєрідної дихотомічної самосвідомості української еліти, яка коливалася між участю у творенні російської імперії і збереженням традиційних автономічних рис України-Малоросії в її складі. Ця свідомість отримала назву "малоросійської" ідентичності[6].

Водночас, ще у XVIII ст. козацько-шляхетська еліта розпочала творення українського історичного міфу, який виокремлював український / малоросійський історичний процес з великоросійського, апелюючи як до давньоруської старовини, так і до козацької України. У низці козацьких літописів та компілятивних історичних творів XVIII ст. (Г. Граб'янки, С. Величка, П. Симоновського, С. Лукомського, В. Рубана, О. Рігельмана та ін.) минуле України, що виступала під різними назвами (Мала Русь, Малоросія, Південна Русь, Україна тощо), представлялася як історія одного

[6] Див.: *Когут З.* Коріння ідентичності… С. 89-92 та ін.

народу “козацько-руського”[7]. Цей міф, сформульований наприкінці XVIII ст., вчинив значний вплив на українське суспільство. В його основу було покладено козацьку автономістську, героїчно-патріотичну модель історії України, в якій зроблено наголос на військових подвигах та особливих правах і вільностях козацтва й створеної ним держави при одночасному підкресленні політичної лояльності до російського престолу[8]. Це, на думку сучасного дослідника З. Когута, свідчило про стійку “малоросійську свідомість” української еліти вже від середини XVIII ст.[9]. До 30-х років XIX ст. “малоросійський патріотизм”, зважаючи на нагромаджений розлогий історичний й етнографічний матеріал, фактично вичерпав себе, а українська аристократія і шляхта виявилася інтегрованою у російський імперський державний і культурний механізм.

Просторові уявлення цього перехідного періоду, яким стала перша половина XIX ст., найповніше відображено у найпопулярнішій анонімній праці “Історія Русів”, авторство якої приписували архієпископу Г. Конись-кому. Вона постала наприкінці XVIII – початку XIX ст. в середовищі патріотично налаштованої української шляхти і відбивала дихотомію “малоросійської ідентичності”, описуючи вигадану “особливу” історію України, але в рамках історії “загальноросійської”[10]. Тим не менше, в тогочасних умовах “Історія Русів” подавала картину історичного розвитку України або “південно-руських” земель від найдавніших часів до другої половини XVIII ст. не як території, а як народу (“нації”) і держави, була політичним маніфестом, який обґрунтовував право українсько-руського народу на самостійну історію, а, значить, і державність. Твір був надзвичайно популярним серед шляхти колишньої Гетьманщини: у 20-х роках XIX ст. він циркулював в рукописах, а німецький мандрівник Йоганн Ґеорґ Коль, який відвідав “Малоросію” 1841 р., спостеріг популярність “Історії Русів”, рукопис якої був майже в кожному маєтку, та відзначав, що вона написана в дуже антиросійському та опозиційному (щодо політичного устрою російської імперії) тоні і ніколи не буде опублікована[11].

---

[7] Див.: *Марченко М.І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). С. 63-92.

[8] *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). С. 70.

[9] *Когут З.* Коріння ідентичності… С. 93.

[10] “Історія Русів” як пам’ятка української історіографії та самосвідомості еліти набула популярності вже у 20-ті роки XIX ст., поширюючись у рукописних варіантах, але вперше була надрукована 1846 р. у Москві знаним славістом О. Бодянським. З того часу її дослідженню було присвячено величезну кількість спеціальних праць і публіцистики, але авторство залишається під питанням. Див.: *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). С. 128-200.

[11] *Когут З.* Коріння ідентичності… С. 73.

Вже у "передмові" анонімний автор цього твору пропонує певну історико-географічну візію для розуміння того, що називають "Малою Руссю" або "Малоросією" (у нього це ідентичні терміни[12]). Насамперед він звинувачує "істориків Польських та Литовських", котрі всупереч документам і традиції "затьмарювали всіляко великі подвиги народу Руського", "затаювали, наближаючи якомога народ сей до рабського стану й нікчемства"[13]. Водночас "народ Руський", на його думку, мав давню і славну історію зі своїми "князями Руськими", "гетьманами", "городами" і "землями". Виводячи "русів" від "народу слов'янського" з міфологічним предком "Славеном" – нащадком Яфетовим і наводячи фантастичні версії їх походження та взаємин з іншими давніми етносами, автор локалізував слов'янський народ "Русів" або "Русняків" і землю "Русь" від Дунаю і Чорного моря на півдні до Двини, Стиру і Березини на півночі; західний кордон русів він не називав, а східний визначав річками "Дінцем і Сівою" (Сіверський Донець). Щоправда зауважував, що невдовзі землі Русі поділилися на "Червону Русь" і "Білу Русь", а також на князівства на чолі з Київським[14]. Татарська "неволя" змінила географічний простір Східної Європи: частина князівств була об'єднана з Московським князівством у XV–XVI ст. і отримала назву "Царства Російського", а "Червона і Біла Русі вкупі названі тоді Малою Росією". Доля цих останніх була особливою, бо її князівські роди "сховалися" на півночі у Великому князівстві Литовському, яке й визволило Малу Русь від татар й запровадило там "права і звичаї руські"[15]. Малоросія надала багато військових та інших послуг Великому князівству Литовському й згодом з'єдналася з Королівством Польським "як рівний з рівним і вільний з вільним".

Таким чином, історико-географічна візія автора "Історії Русів" ґрунтується на переконанні про давню і традиційну самостійність "малоруських земель" з їх станово-демократичними правами і привілеями. Водночас він відзначає, що "полуднева" (чомусь!?) частина Малоросії – Галичина – зазнала драматичнішої історії, переходячи з рук до рук від угорського до польського королів, аж поки польський король Казимир III не заволодів нею не на правах воєнного завоювання, а успадкування маєтку польських королів, що побралися з галицькими руськими княжнами. Більше того, польський король, як стверджує автор, визволив Галичину від "інших

[12] Про походження цих термінів існує розлога наукова і публіцистична література, зокрема див.: *Когут З.* Коріння ідентичності… С. 85-89; *Шелухин С.* Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. Прага, 1936; *Січинський В.* Назва України. Аугсбург, 1948; *Наконечний Є.* Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. Львів, 2001.

[13] *Історія Русів* / Український переклад Івана Драча. К., 1991. С. 34-35.

[14] Там само. С. 38-39.

[15] Там само. С. 41.

володарів і претендентів”, дарувавши галицькому лицарству всі його традиційні права[16].

Далі в “Історії Русів” викладено події співжиття русів, поляків та литовців як рівних народів в складі Речі Посполитої. При цьому наголос зроблено на видатному “вкладі” “русів” з їх “гетьманами” у боротьбу з сусідами Речі Посполитої – Тевтонами, Османами, Татарами, Волохами, Москвою та ін. А головною силою “Русів” було “козацьке військо”, або лицарський стан, що існував на Русі з “незапам’ятних часів” і виводився від “скіфів” і “козар” (хозар).

Укладач “Історії Русів” чітко розмежував Польщу, Литву, Татарію (Крим), Молдавію, Волощину і Росію, як країни і держави, з якими українці-русичі мали постійні торговельні, культурні чи воєнні взаємини. Разом з тим він постійно вживав також історичні назви земель – Волинь, Галичина, Полісся, Бессарабія, Червона і Біла Русь, Кубань, Померанія тощо, але не ототожнював географічної території з етнічним складом населення. Для нього ланцюг Русь – Мала Русь – Малоросія – це назви одного народу, представленого його князівськими родами, лицарством, православним духовенством і “посполиством” (селянами і міщанами).

Всіляко ідеалізуючи козацтво, фантазуючи щодо його численних героїчних подвигів, автор (автори?) “Історії Русів” презентував найбільш повну картину тогочасних уявлень української еліти про географічне розташування України та її сусідів у вигаданому ним “Білоцерківському універсалі” Богдана Хмельницького 1648 р. У ньому він вживає новий термін “Україна Малоросійська по обох сторонах ріки Дніпра”, розшифровуючи його територіальні рамки. Варто навести цілу цитату з цього твору: “…Істинні і прадавні землі і провінції Сарматські, альбо Козацькі, наші Руські, од Подоля, Волиня і Волох посполу і аж до самого Вільня і Смоленська, довгі і обширні границі свої імущії, а саме: землю Київську, Галицьку, Львівську, Холмську, Белзьку, Подільську, Волинську, Перемишлівську, Мстиславську, Вітебську, Полоцьку”[17].

Не менш промовисто свідчив про інтенції автора ”Історії Русів”, а значить і патріотичної української еліти, вигаданий автором ”Зборівський трактат” від 7 вересня 1649 р.: “Народ Руський з усіма його областями, містами, селами і всякою до них народною і національною приналежністю увільняється, визволяється і вилучається від усіх домагань та долеглостей Польських і Литовських на віки вічні, яко з віків вільний, самостійний і не завойований, а лише за самими добровільними угодами і пактами до єдності Польської і Литовської приналежний”[18].

Отже, уявлення про географічний простір, поширені серед української еліти в першій половині XIX ст., мали яскраво виражений патріотичний характер і відображували прагнення відокремити українські / малоросійські

[16] Там само. С. 44-45.
[17] Там само. С. 111.
[18] Там само. С. 138.

землі насамперед від Польщі, Туреччини і Криму, нав'язуючи до Київської Русі, але передусім до Гетьманщини. Проросійське, переважно монархічно-релігійне спрямування цих уявлень пояснювалося участю козацької старшини і шляхти в будівництві великоросійської державності і культури. Проте "демократичний" характер суспільного життя "Русів" з давніх давен залишався "візитною карткою" малоросійської еліти, протиставленням як Москві, так Варшаві і Стамбулу.

Таким чином, "Історія Русів" значною мірою відбивала уявлення української шляхти і козацької верхівки XVIII ст. Проте в першій половині XIX ст. було досягнуто значних успіхів у вивченні етнографії, фольклору та історії ширших верств українського народу, що дозволило утвердити думку про відмінність його народної мови і культури від великоросійських. Етнографічні і мовознавчі дослідження братів Якова і Олександра Марковичів, Д. Бантиш-Каменського, О. Бодянського, І. Срезневського, М. Маркевича і багатьох інших дало змогу російському літераторові М. Полєвому 1830 р. у рецензії на книжку Д. Бантиш-Каменського "Історія Малої Росії" висловити думку про самостійність українського історичного процесу на підставі виокремлення національних особливостей українського народу[19]. Для поширення цієї ідеї були підготовлені сприятливі умови працями численних романтиків. Водночас термін "Малоросія" втрачає свою привабливість і все частіше заміняється терміном "Україна" з метою відокремити Росію від Малоросії і показати самостійний характер малоросійського / українського народу та його минулого. Але й надалі національна назва і самоназва народу залишалася неусталеною; паралельно вживалися терміни "Україна", "Малоросія", "Південна Русь", "Південно-Західна Росія" тощо.

Демократизація інтелігенції і нові романтичні віяння вивели на історичну арену нове покоління українських культурних діячів, яке черпало натхнення не стільки у давніх козацьких міфах, скільки в етнокультурній спільноті, що складалася з населення з однією мовою, культурними традиціями й історичною пам'яттю. Це покоління, представлене іменами Михайла Максимовича, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Тараса Шевченка та багатьох інших культурних діячів, спромоглося в середині і другій половині XIX ст. сформувати ідею нової української національної ідентичності з опорою на "простий народ" – передусім селянство і міщан. Вони перейняли від малоросійської аристократії і шляхти естафету формування нового бачення політичної нації, яка би включала в себе майнові верстви, духовенство, селянство, міщан, інтелігенцію. Однак консервативна на той час "малоросійська традиція" з дихотомічною орієнтацією одночасно на особливий шлях українських вищих верств і російську державність,

[19] *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). С. 254-255.

залишалася важким тягарем у самосвідомості старої української еліти, яка хоча й не швидко, але інтегрувалася у великоросійський культурний простір.

Нагромаджені на середину XIX ст. знання та уявлення про Україну та українців знайшли концентроване відображення в першому політичному документі нової української еліти – "Законі Божому: книзі буття українського народу", написаному як програма Українсько-Слов'янського товариства святих Кирила і Мефодія, більш відомого як Кирило-Мефодіївське братство, і приписуваного авторству історика Миколи Костомарова (1846-1847 рр.). У своїх спогадах М. Костомаров свідчив, що романтичні ідеї "слов'янської взаємності", що на той час активно поширювалися на всьому континенті, поєдналися в поглядах його однодумців з наміром створення у майбутньому демократичної слов'янської федерації, "подібно древнім грецьким республікам або Сполученим Штатам Америки"[20]. "Закон Божий" не просто презентував уявлення про географічний простір Східної Європи та його політичне наповнення і був написаний за біблійним взірцем для поширення серед широких верств населення, але й, що найголовніше, виводив на перший план ідею самостійного і рівноправного українського народу серед інших слов'янських народів.

Твір має чотири виразні частини: (1) про Бога, Христову віру, всесвітню історію, справедливість і братство; (2) про "слов'янське племено" як месію ідей справедливості і братства, що перейняло "естафету" від романських і германських народів (!) і повинно втілити ці ідеї в реальне життя; (3) про три незалежні "слов'янські" держави – Польщу, Литву і Москву, котрі, однак, не здійснили месіанського призначення встановлення справедливості і братства через відхід від "справжньої" віри Христової; (4) про Україну, яка зродила козацтво, яке і "єсть то істеє братство", де "всі рівні, і старшина вибиралась на раді і повинні були слугувати всім по слову Христовому, і жодної помпи панської і титула не було між козаками"[21].

Ідеалізована картина українського козацтва, змальована в цьому документі, доповнена проектом створення в минулому "трьох Річей Посполитих" – української, польської та російської, який зазнав поразки внаслідок перемоги "панів" над козаками. Але "не вмерла Україна", вона збудить Польщу – бо "не пам'ятуєть зла і любить сестру свою так, якби нічого не було між ними", а далі – "озветься до всіх своїх братів слов'ян" і утвориться "союз слов'янський", в якому Україна буде "Річчю Посполитою".

Ідея єдиного українського народу, який проживає від давнини на різних історичних землях Східної Європи і повинен стати рівноправним серед інших європейських народів, ставила на перший план не державний чинник і не територію, а етнокультурні, соціальні та релігійні прикмети, апелюючи передусім до романтичного образу особливого "народного духу". На середину XIX ст. ця народна / національна ідея опанувала нечисленну нову

---

[20] *Костомаров Н.И.* Исторические произведения. Автобиография. К., 1990. С. 474.

[21] *Костомаров М.І.* "Закон Божий" (Книга буття українського народу). К., 1991. С. 24 і наст.

патріотичну "малоросійську" інтелігенцію, котра змінила "малоросійську" орієнтацію на "українську". Особливо яскраво це відбилося в житті та творчості поета і національного пророка Тараса Шевченка, де національні, соціальні і релігійні мотиви переплавилися в оригінальну романтичну ідеологію новочасного українства.

На заключення треба згадати про паралельне формування української ідеї в західноукраїнських землях, зокрема в Галичині у складі Австрійської монархії. Як неодноразово відзначалося в науковій літературі, українсько-руська еліта Галичини в першій половині XIX ст. була представлена переважно греко-католицьким духовенством, оскільки і шляхта і міщанство складалися здебільшого з польських, австрійських, єврейських та іншоетнічних представників. Натомість потужним стимулом для пожвавлення української суспільно-політичної думки було проникнення в Галичину просвітницьких і романтичних ідей з Німеччини, Австрії, Чехії, Сербії та Хорватії, а також вплив польського національного руху[22]. Ці ідеї знайшли відгук в середовищі молодих галицьких семінаристів, вихідців з села – Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького, Івана Вагилевича та їх однодумців, що у 30-х роках XIX ст. отримали назву "Руської трійці". Оскільки уявлення про окремішність русько-українського народу в Галичині були вже в попередні часи засвідчені низкою творів (Я. Юзефович, В. Компанієвич, Д. Зубрицький та ін.[23]), то діячі "Руської трійці" насамперед зацікавились етнографічними особливостями галицьких русинів. Знайомлячись з тодішньої літературою слов'янських народів і порівнюючи її з іншими народами, студіюючи джерела з давньої історії Русі, вони прийшли до висновку про єдність галицьких русинів з "малоросами" в російській імперії та їх глибоке закорінення в Київській державі. Переписка з багатьма українськими, російськими, чеськими, польськими та діячами інших слов'янських народів переконала молодих галичан у потребі докласти зусиль для культурного "пробудження" руського народу в Галичині. Наслідком цього стала поява 1837 р. у Буді (Угорщина) альманаху "Русалка Дністрова", в якому були висловлені романтичні ідеї, подібні до київських кирило-мефодіївців.

У "Передговорі" (передмові) до альманаху, написаному І. Вагилевичем, визначалися історичні кордони "Русі" та "руського народу", як одного з рівноправних слов'янських народів: від "гір Бескидських (Карпати) за Дон" і зв'язана великими ріками[24]. Цю Русь діячі "Руської трійці" асоціювали з "Південною Руссю", протиставляючи їй "Північну Русь" і Московію. Основний їхній запал був спрямований проти польської історичної думки,

---

[22] Див.: "Руська трійця" в історії суспільно-політичного руху і культури України. К., 1987. С. 7-27.

[23] *Марченко М.І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). С. 182-185.

[24] "Русалка Дністрова". Книга II: Науково-критичне видання. Львів, 2007. С. IX-X.

котра приписувала Галичину, "Червону Русь" та Волинь до польського історико-географічного ареалу[25]. І хоча згодом погляди діячів "трійці" розійшлися, але зроблений ними прорив у розумінні (щоправда, далеко ще нечіткому) географічно-просторової протяжності земель з русько-українським населенням не залишився без наслідків. Це знайшло відображення в появі першого політичного маніфесту українців-русинів Галичини під час революційних подій 1848 р. у Львові – "Відозви до руського народу", проголошеного Головною Руською Радою (перша назва – "Рада народно руска"). У відозві говорилося, що "Русини" належать до великого руського народу, який розмовляє однією мовою і налічує 15 мільйонів, з яких "полтретя мільона землю Галіцкую замешкує". Далі йшлося про бажання русинів жити в Австрії не під владою "поляків", а під владою австрійського монарха, який повинен забезпечити рівноправні культурні і політичні права русинів[26]. Таким чином і в документах ГРР "Русини" не ототожнювались з росіянами-московитами, які трактувались як "інший" народ.

Дещо туманні, засновані переважно на історичних асоціаціях уявлення галицьких українців про себе і своїх побратимів у Наддніпрянщині свідчили про несформованість поглядів і переконань національного характеру. Це ще були етногенетичні гіпотези, ґрунтовані на мовно-культурній спорідненості й "відкритті" історичних документів про давню історію Русі. Як слушно зауважував І. Вагилевич під час революції 1848 р., "Русь ще не стала повноцінним народом, бо народність руськую поняло (зрозуміли – *Л.З.*) лише дуже мале число русинів"; тому необхідно "просвічувати" та інформувати їх, щоб впроваджувати на "ту степень [розуміння] життя політического"[27].

Підсумовуючи, можна констатувати, що географічно-просторові уявлення української еліти Наддніпрянщини і Галичини першої половини XIX ст. складалися, з одного боку, під впливом усвідомлення історичних прав і привілеїв вищих верств давньоруської знаті і ранньомодерного стану козацтва, котрі уособлювали спадкоємність і традицію князівського періоду і козацьких війн XVI–XVII ст. У цих уявленнях Україна ототожнювалась насамперед з історичною територією і становим устроєм. З другого боку, у вказаний період (перша половина XIX ст.) під впливом Просвітництва і Романтизму виникла "народницька" візія географічного простору, в якій на першому плані опинилися мовно-культурні особливості "українсько-козацького" народу і географічний ареал його розселення значно розширився (до Кубані, Новоросії, Вороніжчини, білоруського Полісся, Закарпаття, Буковини, Підляшшя тощо). Постійним елементом вказаних уявлень залишалась присутність чотирьох основних "гравців" і конкурентів "українсько-руського проекту" і географічного простору – Польщі, Литви,

[25] *Куций І.* Українська науково-історична думка Галичини (1830-1894 рр.): рецепція національної історії. Тернопіль, 2006. С. 62-65.

[26] "Зоря Галицка". 1848. 15 мая (Число 1).

[27] *Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький*. Твори. К., 1982. С. 188.

Москви і Криму з Туреччиною. Традиція, вироблена ще козацькими і шляхетськими ідеологами в період формування Гетьманщини, представляла цей простір як арену зіткнення трьох цивілізаційних потоків – західного польського, східного московсько-російського і південного турецько-татарського. Усі ці впливи, незважаючи на їх потужний характер і тривалу дію, не змогли нівелювати етнічної традиції і асимілювати русько-українське населення Східної Європи. Перша половина XIX ст. стала епохою, коли почалося активне формування української національної ідеї і визначення її просторових меж. Цей процес продовжувався впродовж всього XIX і XX ст.

Ейдос.
7’2013.

Іван Куций
Тернопіль

«Захід» і «Схід» на ментальних картах українських істориків Східної Галичини XIX ст.

У сучасній українській науці набувають поширення студії над ментальним картографуванням, зокрема стосовно проблеми «вписування» українського історичного простору в такі широкомасштабні просторові образи як «Схід» чи «Захід». Своєрідним поштовхом до цих студій стала дослідницька праця Івана Лисяка-Рудницького «Україна між Сходом і Заходом»[1]. Проте дискусії стосовно приналежності України до Сходу чи Заходу мали місце і на попередніх етапах українського історіографічного процесу. Ця ситуація спонукає нас дослідити ґенезу процесу ментального картографування в українській історіографічній традиції. Вагомим об’єктом дослідження в цьому тематичному напрямку є українська історична думка Східної Галичини XIX ст., адже саме тут гостро дискутувалася проблема приналежності Русі-України до Сходу чи Заходу. Згідно із поширеними упродовж «довгого XIX століття» геопросторовими уявленнями, історики у своїх текстах чітко виокремлювали два великомасштабні життєпростори: *Захід* і *Схід, Європу* і *Слов’янщину*, *католицько-германський* та *православно-слов’янський світ* тощо. Цими поняттями вони позначали уявні великомасштабні простори, які базувалися не стільки на географічних чинниках (реальне географічне розташування цих просторів могло не збігатись із їхнім означенням в уяві вчених), скільки на культурно-історичній та релігійно-конфесійній близькості. Розуміння авторами внутрішнього змісту цих понять наближає їх до поняття «локальна цивілізація», котре є робочим інструментарієм у прихильників цивілізаційного підходу. Ця обставина обумовлена тим, що на українську історичну думку Східної Галичини другої половини XIX ст. впливала російська інтелектуальна традиція, зокрема популярна в цей час теорія культурно-історичних типів М.Данилевського. Про ці утворення слід говорити не як про об’єктивну географічну чи

[1] *Лисяк-Рудницький І.* Україна між Сходом і Заходом // Історичні есе. Т.1. К., 1994. С.1-9.

соціокультурну даність, а як про інтелектуальні конструкти, що постають в уяві вчених. Власне аналізований нами історіографічний матеріал виразно показує, що той самий національний історичний простір (у нашому випадку Русь-Україна) міг мислитись в уяві істориків складовою як Сходу так і Заходу.

Хоча ототожнення себе з котримсь із вищезгаданих просторів і не було головною проблемою української інтелектуальної думки Галичини, однак дискусії з цього приводу були невід'ємною складовою національно-політичної боротьби. Показово, що у другій половині XIX ст. розмежування між прихильниками слов'янської та європейської ідентичності співпало із поділом на національно-політичні течії. Слід відзначити, що в українській історіографії Галичини XIX ст. ми не зустрічаємо жодної праці, яка б була тематично присвячена з'ясуванню даної проблеми. Положення і дискусії з цього приводу були «вписані» в тексти узагальнюючо-синтетичних праць.

Окремої уваги заслуговує неоднозначність змісту образів «Заходу» та «Сходу» в українській історичній думці Галичини XIX ст. Загалом образ Заходу тут не викликав особливих розбіжностей у трактуванні його змісту. Під власне Заходом українські історики розуміли європейські народи і країни германського походження та римо-католицького віросповідання. При цьому країни і народи романського світу та протестантського віросповідання практично не попадали в поле зору істориків. Тому вони не були присутні в стереотипному уявленні про Захід. Поняттями-синонімами до Заходу виступали Європа, Германський світ та Католицький світ. Всі ці назви в історичних текстах вживаються як рівнозначні. Найбільш проблематичним моментом в концептуальному обґрунтуванні образу Заходу було визначення місця Польщі стосовно нього. Якщо історичний образ Польщі цілком вписувався в поняття Католицький світ, то в поняття Германський світ українським вченим його було вписати важко. Загалом приналежність Польщі до Заходу для істориків всіх ідейних орієнтацій була безсумнівною. Проте інтерпретація поєднання слов'янського походження Польщі та її західної цивілізаційної приналежності для багатьох істориків видавалася проблематичною. Звідси історикми-русофілами (насамперед Богданом Дідицьким) було висунуте положення про історичну «зраду» Польщею ідеалів Слов'янщини та перехід її на сторону германсько-католицького світу (тобто Заходу). Мотив цієї «зради» різною мірою присутній у текстах багатьох українських істориків Галичини. Найбільшої концептуальної довершеності проблема місця Польщі між заходом та Сходом набула у історичних текстах Степана Качали[2]. Тут Польща трактується як органічно слов'янська (тобто східна) країна що зазнала германської експансії і під її впливом прийняла католицизм. Тому перехід Польщі до Західної цивілізації є не результатом добровільного вибору, а наслідком західного тиску та експансії на Схід. З моменту цього переходу на сторону Заходу Польща стає його головним інструментом у подальшій експансії проти Сходу. Отже, Польщу в історичній

[2] Див.: *Качала С.* Коротка історія Руси. Тернополъ, 1886. 155 с.

думці Галичини прийнято було вважати країною первинно приналежною до Сходу однак в силу історичних обставин (германського тиску чи власної «зради») такою, що перейшла до Заходу.

На відміну від Заходу, поняття Схід в історичній думці Галичини мало двозначне трактування. Ним позначали два цілком відмінні, чи навіть антагоністичні, життєпростори – Слов'янський світ і так звану «дику Азію». Під Слов'янським світом розуміли східноєвропейський простір, представлений слов'янськими країнами та народами православного віросповідання. Проблема належності до Сходу/Слов'янського світу слов'янських за походженням але католицьких за віросповіданням країн (за винятком однозначно «західної» Польщі) в істориками не порушувалась. Оскільки головними репрезентантами слов'янсько-православного Сходу у протистоянні з германсько-католицьким Заходом в історичних текстах виступали Русь і руський народ, то як синонім до поняття Схід та Слов'янський світ було також поняття Руський світ. Однак, очевидно, що останній термін сприймався вченими дещо вужче, адже він не включав до свого змісту південнослов'янські православні народи.

Вартує уваги і той факт, що галицькі історики практично не вказували на будь-який генетичний зв'язок між Візантією та православно-слов'янським світом. Як відомо, в багатьох теоретичних студіях над цивілізаційною проблематикою прийнято розглядати слов'янські православні народи як частину візантійської цивілізації або як її продовжувача, спадкоємця, наступника чи просто виводити генетичний зв'язок між цими цивілізаціями. Останній підхід набув особливого поширення в російській інтелектуальній традиції. Натомість українські історики Галичини, (зокрема ті, що були зорієнтовані на російську інтелектуальну традицію) трактували Візантію не як духовно чи культурно споріднену слов'янам країну, а скоріше як ворожу. У їхніх історичних текстах більший акцент робиться на «нехристиянській жорстокості», «підступності» візантійців і на фактах русько-візантійського суперництва, ніж на хрещенні Русі від Візантії. Загалом для тогочасних істориків місце Візантії в системі Схід-Захід було не дуже чітко визначеним: з одного боку – це однозначно не західна країна, з іншого – не попадала цілком в жоден із двох образів Сходу. Таким чином, ідея про генетичну спорідненість слов'янсько-православного світу із візантійською спадщиною не знайшла відгуку в українській історичній думці Галичини.

Термін Схід у другому значенні сприймався доволі широко й нечітко – тобто як увесь азіатський простір, дотичний чи прилеглий до Слов'янського світу та Європи. Репрезентантами цього «азіатського» Сходу в галицьких історичних текстах виступають насамперед татари, турки і половці. Дещо рідше його представляють інші кочові народи тюркського чи іранського походження. Здебільшого цей Схід асоціювався із кочовими народами і мусульманським віросповіданням, однак в найширшому розумінні – «східними» були всі азіатські народи, дотичні до слов'янської чи європейської історії. Ставлення до цього «азіатського» (тобто тюрксько-мусульманського) Сходу практично в усіх істориків було негативним. Вони дивились на цей Схід

як на відстале варварське середовище, що постійно здійснює агресію і натиск на Слов'янський світ чи Європу. В історичних текстах народи, що представляли цей «азіатський» Схід часто наділялись негативними характеристиками: «дикі», «хижі», «жорстокі», «суворі», «люті» «войовничі», «агресивні», «поганські» тощо. Вцілому, можна говорити про своєрідний «антитюркський синдром» у сприйнятті азіатських народів. Типовим прикладом для ілюстрації «східного» впливу чи стилю поведінки для істориків слугувала насамперед татарська навала XIII ст. чи пізніші походи кримських татар на українські землі. Класичним сюжетом для ілюстрації «азіатськості» слугували походи хана Батия на руські землі. Дотримуючись емоційно-напруженого стилю викладу, історики до деталей відтворювали апокаліптичну картину тотальних руйнувань руських міст «дикими і безумними» татарами. З метою увиразнення катастрофічності наслідків татарського погрому Б. Дідицький, наприклад, у праці «Народная історія Руси» використав яскраву метафоричність: «По нашестю татар вся Русь представляла із себе одне велике кладовище, на котрому не було кому ховати вбитих»; «куди проходили татари, там як і від саранчі і трава не росла – все було спустошено ними»[3]. Наведений опис є типовим і для інших праць.

Якщо поділ на Схід і Захід був загальноприйнятим підходом для галицьких істориків усього «довгого XIX століття», то проблема визначення місця Русі/України у цьому поділі була далеко не однозначною. Загалом більшість галицьких інтелектуалів у першій половині та середині XIX ст. ототожнювала себе із Сходом, тобто Слов'янсько-православним світом. Такі уявлення відповідали засадам романтичної ідеології, а головне їхнє джерело можна вивести із ідеології слов'янофільства. В цей період історики акцентували на окремішності та самобутності Слов'янського світу, і його відмінності від Заходу. Власне образ Заходу (чи Германського світу) в це й час мав скоріше нейтральне забарвлення. Однак у 60-70 рр. XIX ст. історики (особливо русофільської орієнтації) щораз більше стали утверджувати негативний стереотип Заходу. Відповідно до цього стереотипу, Захід вважався чужим і ворожим Слов'янському світу середовищем, що постійно здійснює агресію і натиск на Схід з метою завоювати, окатоличити та поглинути його. Таким чином, європейський Захід і слов'янський Схід виступали в уявленнях істориків історичними антиподами, що постійно ведуть між собою боротьбу.

В слов'янофільськи зорієнтованих істориків неодноразово зустрічаємо положення, що для Слов'янського світу азіатський Схід є менш ворожим та агресивним середовищем, ніж європейський Захід. Так, в обговоренні релігійно-конфесійних відносин XIII-XIV ст. Б. Дідицький, відомий своїм радикальним антизахідництвом, стверджував про постійне намагання Заходу, передовсім поляків, повністю окатоличити Галицько-Волинську Русь шляхом насадження їй церковної унії з Римом. Щоб увиразнити гостроту русько-

[3] *Дідицькій Б.* Народная історія Руси отъ начала до новійших времен. Часть первая. Львов, 1868. С.55, 51.

польського антагонізму, він вдавався до такого стилістичного прийому, як зіставлення польської і татарської загрози, у якому татарський фактор представлявся значно привабливішим, ніж польський. «Та однако ж треба признати татарам, – писав Б. Дідицький, – що хоть які вони були вороги наші, а все ж не порушували звичаїв і порядків, які на Русі застали»[4]. Провідник русофілів вибудував цілу ієрархію чужоземних загроз для Русі. Він переконував читачів, що «лихими сусідами для нас стали дочасні грабіжники татари, але ще сто раз не безпечнішими від них є для нас неустанні напасники угри і литовці, а вже найбільше із всіх поляки»[5]. До подібного порівняльного контексту Б. Дідицький вдався і в аналізі так званої римської політики Данила Романовича: «Батий – хан, хоч татарин, но не відбирав нам нашої православної віри, не творив насилля руській нашій совісті. Папа ж римський вимагав від нас, щоб ми віру православну замінили на унію, та його головою нашої руської церкви визнали»[6]. Як бачимо, у історичній свідомості русофілів (подібні погляди спостерігаємо також у Д. Зубрицького та І. Шараневича) антипольські і загалом антизахідницькі переконання займали пріоритетне становище навіть у порівнянні з антитюркським синдромом.

Окреслених вище переконань дотримувались певний час історики двох провідних національно-політичних орієнтацій – як русофіли, так і українофіли. З числа останніх виразні антизахідні тенденції простежуємо в історичних текстах Степана Качали (1870 –1880-ті рр.).

Проте з появою в українофільському таборі так званих пізніх народовців, що перебували під впливом світоглядних засад позитивізму, відбувається кардинальна переорієнтація в геополітичних уявленнях і переконаннях. Вже в історичних текстах провідного історика-українофіла Олександра Барвінського (1880 – 1890-ті рр.) чітко і однозначно спостерігається тенденція ототожнення себе із європейським Заходом і включення руської національної історії до складу загальноєвропейського історичного процесу. Так, наприклад, підсумовуючи значення Галицько-Волинського князівства часів Данила Романовича, історик резюмував, що «це була найбільша на той час держава в Європі»[7]. Для О. Барвінського та послідовників русько-польські та русько-угорські конфлікти є внутрішньо-цивілізаційними й не принциповими. Натомість для них русько-московські (чи українсько-російські) конфлікти мають принципово важливе значення – адже вони є частиною боротьби між Заходом та Сходом. У цій боротьбі саме Схід є агресивною стороною. Найцікавішим моментом у концепції О. Барвінського є те, що традиційний для попередників поділ Сходу на Слов'янський світ та «дику Азію» зникає. Для нього є тільки один Схід – а саме «дика Азія», органічною частиною якої є і Московщина чи пізніша Росія. Московитів-росіян він не вважав за слов'ян. Вони, за його твердженнями, були

[4] Там само. С. 57.
[5] Там само. С. 74.
[6] Там само. С. 64.
[7] *Барвінській О.* Илюстрована історія Руси вôд найдавнійших до нынішних часôв пôсля руских и чужих историкôв, Львов, 1890. С. 58-59.

сумішшю татар та угро-фінських народів й тому – цілком азіатським народом. Натомість власне слов'ян, включно із русинами, історик відносив до західних, цивілізованих та культурних народів. Таким чином, у концепції О. Барвінського Слов'янського світу як окремого і самодостатнього цивілізаційного середовища практично не існує.

В історичних працях практично кожна історична епоха ставала дискусійнем полем для обґрунтування «східної» чи «західної» ідентичності Русі-України. Так, інтерес галицькі істориків до норманської проблеми був обумовлений тим, що вони вбачали у стародавніх варягах представників германського світу. Вчупереч реальній географії, в ментальній географії галицьких істориків Скандинавія була не Північчю, а Заходом. Звідси норманське питання мало для них дещо ширший контекст – воно розглядалося як складова частина дискусії про місце й роль германського фактора у слов'янській історії. Історик-українофіл О. Партицький у 1880-х рр., будучи прихильником слов'янофільської орієнтації, наголошував на необхідності розрізняти в давньоруській добі *слов'ян* і *русів*, останні з яких, за його переконаннями, були скандинавського походження й саме завдяки їм утвердилась назва *Русь* для позначення всіх підкорених ними земель[8]. «Назва Русі, – твердив цей учений, – не є родова, слов'янська, а лише накинена завойовниками-варягами на слов'янську землю»[9]. Історик твердив, що варяги-руси на чолі з Рюриком силою завоювали слов'янські землі, а літописна оповідь про запрошення їх до Новгорода є «видумкою самих варягів»[10]. Учений був переконаний, що войовничість та жорстокість стародавніх русів свідчили про їхнє скандинавське походження, оскільки слов'яни «були народом мирним і, як виражались самі, «не уміли меча припоясати»[11]. Таким чином, О. Партицький «лагідний характер» слов'ян протиставляв «диким норовам» варягів. У помстах княгині Ольги древлянам історик вбачав відгомін впливів скандинавських звичаїв: «страшна та помста також не має нічого спільного з лагідним характером слов'ян, а є тільки наслідком звичаю і права скандинавського, дозволяючого кровні помсти за вбивство члена родини»[12]. О. Партицький у статті «Червона Русь в часах предісторичних» висловив думку, що «руська» історія (тобто історія держави Рюриковичів) є для галичан чужою, вони мають у цих часах «свою питому, власну», тобто суто слов'янську, а не норманську історію[13]. Таким чином, О. Партицький, поділяючи основні засади норманської теорії, був перекона-

---

[8] *Партицкій О.* Скандинавщина в давнôй Руси. Львов, 1887. С. 200-202.

[9] *Партицкій О.* Уваги на статью: «Выводы о почтаку имени – Русь», замщену в первôм выпуск Галичанина за 1862 рôк // Галичанин. Литературный сборник издаваемый Яковом Федоровичем Головацким и Богданом Андріевым Дідицким. Книга I. Выпуск II. Львов, 1863. С. 95.

[10] *Партицкій О.* Скандинавщина в давнôй Руси. С. 31.

[11] Там само. С. 133.

[12] Там само. С. 131.

[13] Там само. С. 208.

ний у тому, що норманська присутність і впливи у стародавній Русі є проявом агресії Заходу проти Сходу. На противагу українофілу О. Партицькому, русофільский історик Ф. Свистун відверто виступив з позицій радикального антинорманізму. Він, будучи прихильником теорії західнослов'янського – ругійсько-балтійського – походження стародавніх русів, відмовляв «західним» варягам у праві вважатися засновниками чи навіть учасниками процесу становлення давньоруської держави[14]. Варто зазначити, що обидві оцінки нормано-варязького чинника в походженні Русі мали в галицькому суспільстві своє соціально-політичне замовлення. Так, для русофіла Ф. Свистуна головною метою було довести суто слов'янський характер давньоруської держави, повністю ототожнити поняття «руськість» та «слов'янськість», щоб таким чином цілком заперечити участь германо-скандинавського елементу у давньоруських державотворчих процесах. Значно складніше поінтерпретувати ідейно-політичний підтекст радикально-нормaністських поглядів українофіла О. Партицького. Очевидно, що для нього основним завданням було розмежувати та протиставити «руськість» та «слов'янськість», представити «руськість» такою, що була насильно насаджена західною германо-скандинавською традицією і поставала символом германського завоювання та гноблення над словянським Сходом. Звідси, за О. Партицьким, «руська» історія держави Рюриковичів є для галичан «чужою». Маючи на увазі факт пошуку народовцями-українофілами у другій половині XIX ст. нової етнополітичної термінології, можна зробити припущення, що О. Партицький прагнув насамперед обґрунтувати неслов'янське а германо-норманське походження етнонімів *Русь*, *руський, русини*, що були ідеологемами русофілів, й тим самим спонукати до пошуку нової етнонаціональної самоназви для галичан. Незважаючи на всі розбіжності, обох істориків об'єднувало несприйняття й упереджене ставлення до германського фактора в національній історії, переконання, що германо-норманський світ був чужий чи навіть ворожий слов'янству.

У галицьких історичних працях чільне місце займає наукова інтерпретація зв'язків Галицько-Волинської Русі з Римом. Якщо коронування князя Данила й надання князівству статусу королівства розцінювалось більшістю істориків як безумовно прогресивний крок, що сприяв авторитету Галицько-Волинської держави у західноєвропейському світі, то церковна унія православної церкви цієї держави із Римом сприймалась і оцінювалась здебільшого негативно. Для антизахідницьких істориків ця подія стала нагодою покритикувати галицько-волинського правителя. Б. Дідицький, наприклад, залишаючись вірним своїм антикатолицьким переконанням, вважав унійні домовленості князя Данила нерозсудливим та шкідливим вчинком й протиставив йому позицію володимиро-суздальського князя Олександра, що відмовився від церковної унії. «Якби замість унії з Римом, – стверджував Б. Дідицький, – наш Данило успів був зв'язатися ближче з

[14] Див.: *Свистун Ф.* Спор о Варягах и начале Руси. Львов, 1887.

руським же Великим Князем Олександром Невським і подвигнути його на спільне діло супроти спільних ворогів Русі, не змогли би проти нас нічого ні татари, ні весь Захід»[15]. Б. Дідицький акцентував і на згубних наслідках цього «схиблення» князя Данила: «власне його унія з Римом навела на нього якнайбільше горе» – війну з татарами. Як бачимо, і Захід і татари трактуються однаково ворожим середовищем для «руського світу».

Різновекторна зовнішньополітична активність князя-короля Данила давала галицьким історикам чи не найбільш вдячний матеріал для дискусії про цивілізаційно-геополітичну орієнтацію. Д. Зубрицький, наприклад, вважав, що участь князя Данила в антитатарській коаліції руських князівств засвідчила розуміння галицько-волинським правителем своєї приналежності саме до «руського світу». Все-таки повністю знехтувати фактором європейського вектора зовнішньополітичної активності держави Романовичів вчені-русофіли не наважились й тому намагалися або підлаштувати його під власні ідейні переконання, або применшити значення «європеїзму» в Даниловій політиці, або ж покритикувати її. Перше було властиве Д. Зубрицькому. Він, намагаючись належно поцінувати європейські контакти Данила Романовича, стверджував, що характер їх підтверджував велич, геополітичну вагу, престиж та могутність держави Романовичів у Європі й що саме Захід був більш зацікавленою та ініціюючою стороною у цих взаємовідносинах. Галицько-Волинська держава поставала у його працях захисником Європи перед експансією Золотої Орди. Цей історик акцентував на факті втручання короля Данила у справи австрійського престолонаслідування[16]. Б. Дідицький – переконаний антизахідник – намагався всіляко применшити вагу європейського вектора в політиці «найзнакомитішого Русі Князя», подати її як тимчасове, спорадичне, малозначиме й необдумане «схиблення» галицького правителя з метою забезпечити собі підтримку у створенні антитатарської коаліції. При цьому досить помітне прагнення Б. Дідицького применшити військово-політичний потенціал європейських держав у співставленні із могутністю Галицько-Волинської Русі.

Попри ідеалізацію та героїзацію постаті Данила, Б. Дідицький не стримався від відвертих докорів на його адресу, зрозуміло, за проєвропейські тенденції князя та бездіяльність у напрямі об’єднання з Північно-Східною Руссю. В узагальнюючій характеристиці Данила Романовича Б. Дідицький відзначив: «…Та тільки в тому похибив він, що став оглядатися на Захід, де для Русі не було і не буде порятунку, а тільки шкода і скрита ворожість для неї во віки… А то жаль сказати – такі два славні могутні князі, як Данило Галицький і Олександр Невський, жили і володіли в руських землях як ровесники рівночасно, а кожен з них діяв за себе окремо, не оглядаючись один на одного, та через те оба мусіли двигати ярмо татарське і переносити

[15] *Дідицькій Б.* Цит. праця. С. 67-68.

[16] Див.: *Зубрицький Д.* Исторія древняго Галичско-русскаго княжества. Часть третья. Львов, 1855.

багато терпкого горя!»[17]. Подібно і Д. Зубрицький відзначав згубність наслідків «необдуманого приєднання до Римсько-Європейської системи». Д. Зубрицький, а вслід за ним І. Шараневич та Б. Дідицький запропонували доволі спрощене бачення схеми світової геополітичної ситуації у середині XIII ст. За цією схемою, у тогочасному світі виділялися два ворожі, але рівносильні політично-цивілізаційні полюси: католицький Захід («Папська держава») і татарський Схід («Ханська держава»), якому і підпорядковувалась більша частина Руських земель. Між цими двома ворожими одна одній та рівнозначними за військово-політичною могутністю державами-цивілізаціями знаходилась могутня й незалежна Галицько-Волинська держава, військово-політичний союз із якою був метою цих двох наддержав. Вчені-русофіли стверджували, що перехід королівства Романовичів на сторону однієї із них здатен забезпечити їй повну перевагу над протилежною стороною. Звідси у концепції русофілів Данило Романович поставав мало не ключовою постаттю тогочасної світової історії, оскільки своїм військово-політичним союзом був здатним забезпечити Заходу або Золотій Орді лідерство у світовій політиці.

Антизахідницькі переконання істориків-русофілів не менш виразно проявляються при характеристиці наступника Данила Романовича – князя Лева Даниловича. Позитивній оцінці антипольської політики цього правителя не завадив навіть відомий Б. Дідицькому факт союзу з татарами, адже, як писав він, «краще нам прийняти дружбу від татар, ніж від тих західних сусідів, що давали нам унію, а з нею всю нужду і погибель для нашої батьківщини»[18]. Цю політику Б. Дідицький означив як захист кордонів своєї держави від західних «хижих і заздрісних сусідів» – угорців та поляків. До числа провідних героїв національної історії історики-русофіли відносили також поборника «західних ворогів» князя Олександра Невського насамперед за те, що той «діяльно сторожив границі Русі від вражого Заходу»[19].

Проєвропейськи зорієнтовані українофіли мали протилежні думки з приводу геополітичної орієнтації Данила Романовича. Так, О. Барвінський не оминув нагоди наголосити на «західницькому» ухилі політики галицького правителя: «За князя Данила руське життя і просвіта набирають відмінного виразу і вдачі, бо розвиваються під впливом західної Європи, одначе без шкоди руській народності»[20]. Для підтвердження своєї тези про приналежність Галицько-Волинської землі до західноєвропейського світу історик навів низку фактів: виховання Данила, Василька та їх батька Романа при європейських дворах; тісні контакти з Польщею, Угорщиною, Чехією та іншими європейськими державами; етнічно-культурна та релігійна толерантність у державі Романовичів; взаємодопомога між Романовичами, П'ястовичами та Арпадовичами; участь Данила у війні за австрійське

---

[17] *Дідицькій Б.* Цит. праця. С. 67-68.
[18] Там само. С. 74.
[19] Там само. С. 56.
[20] *Барвінській О.* Цит. праця. С. 60.

престолонаслідування, зрештою прийняття королівського титулу та церковної унії. О. Барвінський резюмував: «Галицько-Володимирська Русь могла тоді розвиватися поруч із Західною Європою, бо щодо просвіти не стояла нижче від неї, а сусідні краї, Угри і Польщу, навіть перевищувала, коли тим часом на півночі в Суздальсько-Московському князівстві панувала велика темнота»[21]. З метою увиразнити контраст між азіатською «темнотою» Володимиро-Суздальщини та «європейськістю» Галичини-Волині О. Барвінський зіставляв позиції правителів цих держав стосовно татарської залежності. Так, для суздальсько-московських князів абсолютна залежність від татарських ханів була вигідною, адже опираючись на допомогу татар, князі мали змогу зміцнювати свою авторитарно-деспотичну владу у власних володіннях. У державі Романовичів дослідник фіксував зовсім іншу ситуацію. Хоча «залежність Данила від татар не була такою важкою», як у володимиро-суздальців, «Данило не міг і цього приниження стерпіти» й прагнув «визволитися з-під цього соромного ярма татарської орди» при допомозі коаліції саме європейських держав[22]. Все це, на думку О. Барвінського, свідчило про західноєвропейську орієнтацію короля Данила. Вчений стверджував, що різниця в ставленні до татарської залежності галицько-волинських і московсько-суздальських князів якраз свідчила про європейський (західний) тип ментальності перших й азіатський (східний) – других.

Головний акцент своєї уваги історик-українофіл зосередив на вирішальній ролі татарського чинника у московсько-суздальській історії, наголошуючи, що Московське князівство «щораз більшу собі здобувало вагу», а московські князі «добивалися могутності й сили» саме при допомозі татар[23]. Він акцентував також на взаємовигідному характері залежності московських князів від татарських ханів: коли «татарва любила таких князів, що знали підлещуватися, коритися і до землі чолом бити перед ханом», то в цей час московські князі «підлещуванням та покірливістю добивалися великої ласки у хана», підтримка якого давала їм змогу тримати в абсолютній покірливості підданих у своїх власних володіннях. Успіхи територіального розширення за князя Івана Калити він, на відміну від істориків русофільського спрямування, пояснював передовсім «хитрощами здобутої превеликої ласки татарви»[24]. О. Барвінський наголошував також і на активній участі татарського елементу у процесі етногенезу московського етносу. Сліди татарського впливу («накорінку») він відшукував як в антропологічних, так і у психоментальних рисах великоросів: «Сліди татарського накорінку осталися в московському народі ще й досі. І нині легко пізнати москаля вже з самого лиця: чоло плоске, ніс тупий, очі малі, під очима виступаючі щоки. Московські купці ще й сьогодні звісні своїми хитрощами, а московський

[21] Там само. С. 60-61.
[22] Там само. С. 67-68.
[23] Там само. С. 79.
[24] Там само.

народ, подібно як колись і татари, дуже слухняний для свого царя, і вважають його мало що не за одно з Богом, так як це було колись і у татар»[25]. Татарський елемент, за твердженням О. Барвінського, посів друге за своїм значенням місце після чудсько-фінського (також «азіатського») у процесі етногенезу московитів. В українофільській концепції національної історії найменше ототожнення русинів чи слов'ян із московитами, як бачимо, не допускалося. Останні поставали в рецепції О. Барвінського як азіатський етнос – з чудсько-фінською етнічною основою й вагомими домішками тюркськo-татарських елементів, а слов'яно-русинські впливи на цей етнос обмежувались, головним чином, лінгвістичною та обрядово-конфесійною сферами. Русини і московити, за О. Барвінським, – генетично чужорідні, ментально несумісні та відмінні антропологічно народи; Московщина і Русь – політично-цивілізаційні антагоністи, ворожі один одному представники азіатського Сходу та європейського Заходу.

О. Барвінський не заперечували категорично руського впливу на давньомосковську історію, зокрема в мовній та обрядово-релігійній сферах, династичній спорідненості, зовнішній формі державного устрою. Руський вплив, на думку О. Барвінського, мав цивілізаторський характер, але все-таки не зумів змінити «азіатської» суті давньої Московщини. В цих поглядах чітко проглядається вплив концепції про «цивілізаторську» роль Заходу на східних землях.

Процес входження галицько-волинської спадщини до сфери впливу Польщі й поширення католицизму трактувалися істориками слов'янофільської орієнтації як експансія Заходу супроти Сходу. Як зауважував І. Шараневич, Галицька Русь унаслідок політики Казимира Великого стала втрачати політичний та духовний зв'язок із Сходом: «Русини, приймаючи римську віру, приймали спосіб бачення Заходу, відчужувались Сходу і його принципам, прибирали звичаї поборника Заходу Польщі і накінець відрікались від усіх зносин з іншою їх православною братією поза межами держави Казимирової в Литві і в північній Русі. Таке відчуження галицьких русинів, попавши під Польську державу, від русинів литовських і московських, значно сприяло Казимирові, оскільки тим самим переривався також політичний зв'язок між братією, з'єднаною колись-то походженням і історією»[26]. С. Качала зауважував, що «польська політика вже у XIV ст. вдяглася в рясу» й відтоді окатоличення стало одним із головних її пріоритетів стосовно Русі. Галицькі дослідники акцентували на насильницьких методах поширення католицизму як у самій Польщі, так і в Русі та Литві, роблячи екскурси в передісторію міжконфесійного конфлікту. Так, С. Качала переконував, що католицизм у Польщі ширився «вогнем і мечем» під впливом німецької експансії, що й стало першою передумовою порушення поляками «загальнослов'янської єдності». Аналогічний спосіб утвердження

[25] Там само. С.79-80.

[26] *Шараневич И.* Исторія Галицько-Володимирскои Руси Ôт найдавнійших времен до року 1453. Львов, 1863. С. 202.

католицизму Б. Дідицький фіксував і у Литві: «Віру ж свою розширяли ті рицарі на Литві не то мирною проповіддю слова Божого, а вогнем і мечем, мов би це було не святе діло неба, а погана справа пекла»[27]. Формуючи в суспільній думці Галичини непривабливий, войовничо-агресивний образ католицизму, названі вчені протиставляли йому цілком протилежний спосіб утвердження православ'я. «Православні отці руської церкви, – стверджував Б. Дідицький, – розширювали віру Христову по-доброму, любовно, а не так, як німці і поляки-католики, у котрих святе діло поширення християнства ніколи не обходилось без мір насильницьких і злобних»[28]. Аналогічну думку прочитуємо у С. Качали: «Духовенство слов'янське не допускало гадки, щоб Христова церква могла або потребувала послугуватися до своєї цілі муками та смертю. Хрест то єдина зброя Слов'янської (Грецької) церкви»[29]. Католицизм, як бачимо, поставав в історичній свідомості галичан як чуже, насильницьким способом насаджене Заходом, несумісне із слов'янською ментальністю віросповідання, тоді як православ'я – як таке, що органічно й мирно прижилось на слов'янському Сході й стало невід'ємною ознакою «слов'янськості» та «руськості».

Досліджуючи литовсько-польську епоху галицькі вчені фіксували вагомий вплив германського чинника на руський історичний процес. Дослідницький інтерес до ролі німців в руській історії був обумовлений насамперед тим, що останні вважалися класичними представниками Заходу. Германізм у цьому контексті постає як відверто агресивна й експансіоністська сила, що прагне «вогнем і мечем» підкорити й згерманізувати слов'янські, зокрема руські землі. Головним джерелом «німецької загрози» потрактовано орден прусських рицарів-хрестоносців, неодноразових нападників на литовсько-руські землі. Д. Зубрицький переконував, що саме завдяки руським полкам Ягайло та Вітовт здобули перемогу під Грюнвальдом: «Ні поляки, ні литовці окремо і разом не в змозі були здолати войовничих хрестоносців. І тільки коли багаточисельні руські війська почали воювати під знаменами їх, могутність німецьких хрестоносців цілком зламана була, спочатку під Грюнвальдом, а потім під час царствування Казимира Ягайловича»[30]. Подібно і С. Качала твердив про «вікову боротьбу з німцями» й що під Грюнвальдом було побито і стримано «німецьку ненаситність (Drang nach Osten)»[31]. Керуючись своїм упередженням стосовно всього німецького, галицькі інтелектуали дошукувались не лише безпосередніх, а й опосередкованих форм негативного впливу германізму на руський історичний процес. Так, за спостереженням Б. Дідицького, рицарі-хрестоносці, завдавши поразки Ольгерду у битві над Стравою у 1349 р., дали змогу

[27] *Дідицький Б.* Цит. праця. С. 93.
[28] Там само. С.118.
[29] *Качала С.* Цит. праця. С.4.
[30] *Зубрицький Д.* Критико-историческая повесть временных лет Червоной или Галицкой Руси. Москва, 1845. С. 237.
[31] *Качала С.* Цит. праця. С. 152.

Казимиру Великому захопити Галицько-Волинську Русь, а останній здійснював це захоплення при допомозі «німецьких жолдаків». У поширенні католицизму – «вогнем і мечем» – на руських землях С. Качала та Б. Дідицький також вбачали відгомін «німецького впливу». Цей вплив, за переконанням С. Качали, проявився на Русі і у становій нерівності та феодальній залежності («неволі»). Історики вели мову також про згубні наслідки перебування німецьких колоністів у галицькому краї. «Німецькі родини множились протягом часу, – писав І. Шараневич, – і надавали життю горожан львівських через багато літ характеру німецької стихії»[32]. Все-таки в історичній думці Галичини фактор «німецької загрози» не посів пріоритетного місця у системі зовнішньополітичних «небезпек» для «руського світу». Варто навіть додати, що галицькі інтелектуали писали про німців з певною повагою, чого не спостерігаємо у їхніх підходах до інших народів-антагоністів. Так, І. Шараневич належно поцінував роль німецьких колоністів в господарсько-економічному розвитку галицького краю. Д. Зубрицького приваблювали військові доблесті німецьких рицарів: «Німецькі хрестоносні не так то легко позволяли, кому би то не було, побити себе. Звичайно, не можна приписати їм багато добродійств, однак ніяк не можна відказати в мужності і військовому мистецтві, котрим вони перевищували інші війська»[33]. В цілому, образ німців мав доповнювати ширший образ «західної загрози» в історичній свідомості галичан.

Антизахідницькі, особливо антипольські переконання у поєднанні з ірраціональним світосприйняттям породжували містично-символічну інтерпретації «західних» впливів на руську історію. Так, у Б. Дідицького майже відверто, а у І. Шараневича між рядками стверджується взаємозумовленість між такими, об’єктивно не пов’язаними явищами та процесами, як польська експансія та заразні недуги. Їхня часова синхронність та «західне походження» наштовхували вчених-русофілів до висловлювань про прямий взаємозв’язок між ними. «Враз з поляками, – читаємо у Б. Дідицького, – прийшла на наш край тоді ще одна велика нужда – дуже заразлива хвороба, чорною смертю названа. Та чорна смерть йшла від Заходу»[34]. Наведене спостереження не виняткове: «В ту саму осінь 1413 р., коли унія Городельська була видумана, появилась у Польщі страшна морова язва… Так вам біда була велика від чуми і від унії»[35].

Цікава інтерпретація просторових уявлень мала місце і у трактуванні історії козацької епохи. Головною заслугою козацтва історики називали боротьбу з турецько-татарською експансією, наголошуючи на загальноєвропейському значенні цієї боротьби. С. Качала, дотримуючись загалом антизахідницьких переконань, водночас стверджував, що козаки виконували роль «заборола Європи» проти «азійської дичі». Т. Ріпецький окреслив козацтво як

---

[32] *Шараневичъ И.* Цит. праця. С. 199.
[33] *Зубрицький Д.* Цит. праця. С. 316.
[34] *Дідицькій Б.* Цит. праця. С. 95.
[35] Там само. С. 130.

«охоронний мур християнства проти поганських Татар»[36]. Б. Дідицький негативно відгукнувся про співучасть козаків у війнах Польщі і кримських татар проти Москви: «Недобре руським козакам з чередою татар йти воювати русько-православного царя, та що уже Господь сам на тому першому поході так їх покарав за те, що хибили вони своєї священної цілі, яка козаччині першопочатково небом самим була назначена»[37]. Як бачимо, автор розцінює цей поступок козаків як своєрідну «цивілізаційну зраду»; а терміном-означенням «череда» він намагався підкреслити «дикість» й «нецивілізованість» кримських татар.

Таким чином, на ментальній мапі українських істориків Східної Галичини XIX ст. виразно проглядалася характерні для модерної епохи просторові уявлення по осі Схід-Захід. Тут практично ми вже не знаходимо залишків домодерних просторових уявлень по осі Північ-Південь. Якщо образ «Заходу» мав хоч і розмите, але відносно стале змістове наповнення, то образ «Сходу» мав двояке й абсолютно взаємовиключне трактування. Попри наявність в середовищі галицьких істориків двох протилежних способів визначення свого місця у цих уявленнях, принциповою є одна спільна риса: обидві позиції визнавали Русь/Україну прикордонною, порубіжною територією на стику Сходу та Заходу. Звідси національна історія була для них не самодостатнім процесом, а частиною чи ареною боротьби між Сходом та Заходом. На відміну від істориків пізнішого часу, які дошукувались співвідношення «східного» і «західного» впливів на українську національно-історичну традицію, історики XIX ст. ще цілком «вписували» свою власну історію в один із зазначених просторових образів.

---

[36] *Рiпецькiй Т.* Илюстрованная народная исторія Руси отъ начала до найновійших времен. Львов, 1890. С. 245.

[37] *Дідицькій Б.* Цит. праця. С. 216.

Ейдос.
7’2013.

Володимир Ващенко
Дніпропетровськ

«Ментальна географія» епохи Модерну: конструювання М. Грушевським «історичного простору» України, Європи, та Росії*

Відтепер карта передує території – *прецесія симулякрів,* – саме вона породжує територію…
Ж. Бодріяр. *Симулякри і симуляція*[1]

Замість вступу: когнітивні мапи та способи репрезентації історичного простору

Фундаментальна загадка, що мотивує дане дослідження, міститься у питанні: яким чином певний історик прописує у власних текстах “історичний простір”, котрий перетворюється на готовий для інтелектуальних маніпуляцій “об’єкт” його дослідження. Проблема вбачається у тому, щоб простежити, завдяки яким *технікам візуалізації* під пером окремого історика відповідний “географічний простір” прописується й легітимується як “історична територія”.

Відповідь на це загальне теоретичне питання пропонується шукати з залученням пізнавальних ресурсів “ментальної географії”[2], а полем його

---

* Перший розділ даного тексту – розширений варіант доповіді, котра була озвучена нами на міжнародній науковій конференції “Росія і Західна Європа в польській та українській історіографії XIX-XX ст.” (м. Гданськ, Польща, 22-23 вересня 2011 р.).

[1] *Бодріяр Ж.* Симулякри і симуляція. К., 2004. С. 6.

[2] Ментальна географія на пострадянському просторі розвивається нерівномірно. Галузь на очах перетворюється на статусне дисциплінарне поле російських інтелектуалів, у межах якого плідно працюють як фахові *географи*, так й *історики*. Як показав дніпропетровський дослідник В.Грибовський, російські колеги часто-густо використовують пізнавальні можливості ментальної географії для розробок сучасних ідеологічних стратегій, покликаних легітимізувати імперський (російський) простір як “природний” й, відповідно, імперські топонімічні схеми територіальної репрезентації як “наукові”. Такі стратегії спрямовані, великою мірою, на утримання ментального простору України у межах структур російського імперського міфу (див.:

емпіричної "верифікації" обрати сукупність релевантних проблемі текстів провідного українського історика зламу XIX-XX ст. – М. С. Грушевського.

Базовим *інструментарієм* "ментальної географії", як відомо, виступає категорія *"когнітивної мапи"*, котра традиційно, принаймні, з появи у 1948 р. праці когнітивного психолога біхейвористського напряму Едварда Толмена (E. C. Tolman), визначається як "ментальна репрезентація географічних або великомасштабних просторів"[3].

З таких пізнавальних перспектив нашою ***метою*** буде дослідити *способи репрезентації* у текстах М. Грушевського великомасштабних географічних просторів, *техніки візуалізації* ним "когнітивних мап".

На теоретичному рівні пропонується виокремлювати, принаймні, два базові способи репрезентації великомасштабних географічних просторів, що були притаманні *модерністському проекту* ментальної географії кінця XIX – початку XX ст. й дозволяли продукувати відповідні *типи "когнітивних мап"* – *"геометричний"* (покликаний представити "замкнений" географічний простір) та *"геополітичний"* (що корелює з уявленнями про території "відкритого" типу). *Загальне теоретичне питання*, котре цікавитиме нас у межах такої дуальної типологізації "когнітивних мап" полягатиме у тому, щоб визначити, як ментальна географія епохи Модерну використовувала традиційні античні та середньовічні стратегії для створення символічного історичного простору модерних націй, зокрема, України й які сенсовні "зсуви" відбувалися при цьому.

"Геометричний" спосіб фіксації "картографічного простору" передбачав візуалізацію певної історичної території через фігури, які конструювалися у дисциплінарних межах *геометрії*. У такій формі "ментальна географія" повставала як "геометрія простору", а "когнітивні мапи" промальовувалися у вигляді *прямокутника, трикутника, кола,* тобто, *елементарних геометричних фігур*.

"Геополітичний" спосіб репрезентації відсилав до певних "географічних феноменів" у межах т. зв. *"геополітики простору"*. Йдеться про

Грибовський В. Хитрість географічного розуму // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 5. К., 2010/2011. С. 510-526). Перша "деконструкція" імперського когнітивного простору як єдино можливої універсальної форми репрезентації історичної території України вперше була зроблена у межах ментальної географії епохи модерну – у працях М. Грушевського. Власне, дослідити алгоритм цієї "деконструкції" й є одним з надзавдань запропонованої розвідки.

[3] Див.: *Tolman E.C.* Cognitive maps in rats and men // Psychological Rewiew. 1948. № 55 (4). P.189–208. Спираючись на визначення Е. Толмена ми пропонуємо власний критерій розрізнення термінів "ментальна мапа" та "когнітивна мапа". Для нас "ментальна мапа" являє собою складову *системи означення* – є ментальною репрезентацією великомасштабних географічних просторів, у той час як "когнітивна мапа" виступає *інструменталістським терміном* – дослідним засобом, завдяки якому відбувається конструювання того чи іншого типу ментальних мап. У даному дослідженні нами й буде прослідковано цей зв'язок між певним типом ментальних та когнітивних мап у текстах М. Грушевського.

стратегією візуалізації відкритого іст34оричного простору на уявній карті світу через *зіставлення територій* за допомогою *географічних орієнтацій*. У цьому значенні відповідні "когнітивні мапи" наносилися через локалізацію "території" певної країни за "геополітичною" віссю *Захід / Схід, Північ / Південь*.

У першому розділі даного дослідження увага буде сконцентрована на двох *"географічних"* стратегіях – "геометричній" та "геополітичній" репрезентації М. Грушевським території України. Далі ми зупинимося на двох *"топографічних"* способах репрезентації Михайлом Сергійовичем історичного простору України – на "історичному ландшафті" та "топографії тіла".

Оскільки, з одного боку, будь-яка *репрезентація,* у тому числі й просторова, на сьогодні розглядається як питання *семіотичне,* що здатне проблематизувати саму *природу знаку*, а, з іншого, як законне поле *конструктивістських повноважень*[4], то для кожного з двох вищезазначених типів когнітивних мап ("закритого" та "відкритого") передбачається визначити зв'язок між зовнішньою для історика *структурою знаку,* що була покладена ним в основу конструкції тієї чи іншої когнітивної мапи та внутрішніми *психічними процесами*, які прив'язували його до певної структури, тобто, знайти відповідь на два взаємопов'язаних питання:

1) *семіотичне*: яка *структура знака* стояла за тими чи іншими способами репрезентації "великомасштабних просторів", позначених М. Грушевським як історична територія?;

2) *конструктивістське,* сформульоване у контексті *когнітивної психології*: які психічні процеси відповідали за обрання серед наявних знакових структур тієї чи іншої й побудову українським істориком відповідних когнітивних мап?

Привілейованим "об'єктом" даного дослідження виступатимуть конструкції історичної території України, й, лише у такому контексті, – Європи і Росії, які залишив у своїх текстах М. Грушевський. Ця "привілейованість" обумовлюється не лише вповні зрозумілою науковою та політичною зацікавленістю українського історика територією, яку він перетворив на "свою" та "національну", але й самою специфікою появи України на когнітивних мапах Європи епохи fin-de-siecle.

Візуалізація України на європейських мапах епохи Модерну відбувалася поступово, – немов риси невідомого зображення під час проявлення фотокартки у лабораторії адепта мистецтва фотографії кінця XIX – початку XX ст. Термін цього *ментального проявлення України* – від зовсім не чіткого зображення, що є ледь помітним й скидається на випадкові лінії на фотопапері, до вповні окреслених контурів майже готової фотокартки –

---

[4] Численні дослідження у галузі "ментальної географії", зокрема, праці Барбари Тверські (B. Tversky) показали, що ментальна репрезентація великомасштабних просторів може бути описана радше як процес *ментального конструювання,* а не як просте пригадування статичної просторової інформації (див.: *Tversky B.* Distortions in cognitive maps // Geoforum. 1992. № 23 (2). P.131–138).

тривав понад 20-ть років, демонструючи зміни, що відбулися у *когнітивній картографії* європейців та українців у зазначений період.

Ілюстрацією символічного початку *ментального проявлення України* на когнітивних мапах Європи можна вважати лист одного з когорти тих найбільш відомих фотомитців до іншого, ще більш відомого, що спричинився до повстання "територіального портрету" України. Йдеться про кореспонденцію етнографа та антрополога Ф. Вовка до М.С. Грушевського, датовану 1896 р.: "Вийшла у Вас Етнографічна карта України-Русі Величка... се річ дуже поважна і ми маємо великий інтерес її яко мога розповсюдити... я сам презентую її і зроблю дотичний реферат, у которому розкажу про те, ***що таке Україна і українці, чому їх нема на карті Ріттиха, а є на польських картах...*** [виокр. – В.В.]"[5].

Символічний кінець ментального проявлення історичної території України можна віднести до періоду політичних подій у Російській імперії 1917 р., у рік, коли М. Грушевський дозволив собі зазначити: "…територія українська представникам правительства і не-українській демократії ***представлялась дуже не ясно*** [виокр. – В.В.]"[6].

Дві вищенаведені цитати, що включають дослідника ментальної географії епохи Модерну у постмодерну гру *"відсутності / присутності"* історичного простору, провокують цілу низку питань загальнотеоретичного характеру, котрі ми, у даній розвідці, залишимо без відповіді, а саме: яка кількість конфігурацій ментальних географій Європи існувала у той чи інший період (Україна *присутня* на *польських мапах*, та *відсутня* на *німецьких,* що дозволяє говорити, принаймні, про польські та німецькі уявлення про Європу і Україну)?; яка кількість когнітивних мап України була наявною в самій Україні (у чому полягала різниця, наприклад, між репрезентантами уряду і не-української демократії стосовно українських картографічних контурів)? Тут лише зауважимо, що зацитовані уривки з текстів Ф. Вовка та М. Грушевського, які пов'язують момент повної *етнографічної* відсутності на "германській мапі" Європи ("карті Ріттиха") історичної України (1896 р.) з прикінцевою точкою, в якій Німеччина визнала, хоч і формально, Україну з її *державними* кордонами (на переговорах у Брест-Литовську), а представникам українського уряду доводилося лише довести ці кордони до повної остаточної ясності (1917 р.), слугують індикатором можливостей того феноменального конструктивістського ресурсу, яким *ментальна географія XIX – XX ст.* (вкупі з *політикою*) наділяла своїх адептів, дозволяючи їм швидко *переконфігуровувати* та *модернізувати* уявлення про історичний простір Європи.

Отже, "Україна", що являла собою успішний випадок конструювання історичного простору на когнітивних мапах Європи й здобула візуалізацію на

---

[5] *Ф. Вовк – М. Грушевському 5 травня 1896 р.* // Листування Михайла Грушевського. К.–Нью-Йорк, 2001, т. II, с. 121.

[6] *Грушевський М. С.* Поповнення У. Ц. Ради представниками меншостей [в: Хто такі українці і чого вони хочуть]. К., 1991. С.33.

мапах політичних протягом стислого проміжку часу, виступатиме не лише привілейованим, але й *демонстраційним прикладним* “об’єктом”, котрий дозволяє розкрити більш суттєві характеристики ментальної географії епохи Модерну, репрезентантом якої був М. Грушевський. Власне, ці суттєві теоретичні питання – конструктивістський ресурс ментальної географії доби Модерну, насамперед, його *семіотична* та *психологічна* компоненти, що до цього часу не утворювали предмету особливих зацікавлень – стоять на кону даної розвідки.

1. Ментальна географія епохи Модерну як “геометрія”: конструювання М. Грушевським “закритого” ідеального історичного простору України

1.1. “Чотирикутники” ментальної географії Модерну: від Геродота до Грушевського

Розпочинаючи свій шлях професійного історика – у кваліфікаційній магістерській роботі “Барське староство” (1894 р.), М. Грушевський вдався до своєрідних картографічних візуальних ефектів, запропонувавши читачеві своєї праці поглянути на уявну мапу України під певним кутом зору й примушуючи його у відповідний спосіб візуалізувати Подільське воєводство – територію, яка мала стати “предметом” дослідження молодого вченого[7]. “Когнітивна мапа” М. Грушевського ініціювала репрезентацію ідеальної історичної території Подільського воєводства у вигляді певного ідеального геометричного простору, сконструйованого у формі *фігури прямокутника*: “При взгляде на карту, старое ***Подольское воеводство представляет нечто в роде прямоугольника*** [виокр. – В.В.], опирающегося на прихотливо извивающееся русло Днестра”[8].

---

[7] “Геометрію історіописання” ми ладні розглядати як таку частину дисциплінарного простору “ментальної географії”, що вивчає конструювання істориком “замкненого” історичного простору. У даному випадку пропонується дослідити, серед іншого, психічні мотиви конструювання М. Грушевським замкнених геометричних “об’єктів” – “чотирикутників” та “трикутників” й продовжити дослідження у напрямку “відкритого” “геополітичного” історичного простору.

[8] *Грушевский М. С.* Барское староство, исторические очерки (XV – XVIII). К., 1894. С. 1. Така форма символічної (“геометричної”) репрезентації історичного ідеального простору, яку задіяв тут М. Грушевський, ґрунтується на базовому визначенні “прямокутника” або “квадрата” як різновиду паралелограма, тобто, фігури, форму якої утворюють паралельні прямі. Базисом такої ментальної репрезентації географічного простору є ототожнення “паралельних ліній” з річковою мережею Дністра, яке розгорнув український історик, конструюючи ментальну мапу Поділля. Прямокутник, окреслений лініями річкових гирл, стає стійкою фігурою репрезентації простору у зазначеному тексті М. Грушевського: “... річкові долини, що порізані чотирьокутниками посівів” (Вказ. праця, с. 4). В іншому місці: “Притоки [Дністра]... течуть майже паралельно меридіану й позбавлені значних поперечних притоків, особливо у нижній течії (у верхній зустрічаються невеликі поперечні притоки). Ці паралельні притоки доволі численні... Придністров’я, таким чином, є порізаним цілою мережою

Такий "геометричний" спосіб репрезентації історичного простору через фігуру чотирикутника й відповідне окреслення М. Грушевським контурів певного типу "когнітивних мап" було доволі стійкою технікою візуалізації, принаймні, на початковому етапі становлення історика як фахівця. Через 4-ри роки після написання вищенаведеного уривка, у І-му томі "Історії України-Руси" (1898 р.), М. Грушевський, окреслюючи межі первісної слов'янсько-литовської колонізації, знову звернувся до фігури чотирикутника для позначення кордонів певного історичного простору: "Виключивши території иньших племен, дістаємо для старої словянсько-литовської кольонїзації ***четверокутник*** [виокр. – В.В.], що ограничуєть ся лїнією Висли на заході, Балтийським морем на півночи, на полудні займає краї по середньому Днїстрі й Богу, а на сході – басейн Днїпра... Тут з найбільшою правдоподібністю мусить бути уміщена словянсько-литовська територія перед міграцією"[9].

Таким чином, як для локалізації окремого історичного регіону України ("Поділля", 1894 р.), так й для позначення меж території первісної слов'янсько-литовської колонізації (1898 р.), М. Грушевський застосував один й той же спосіб репрезентації історичного простору – геометричну фігуру чотирикутника, сторони якого (й на цьому варто наголосити окремо) утворювалися картографічними лініями водних басейнів.

На цій стадії дослідження запропонуємо як *попередню робочу гіпотезу,* що, можливо тут, у перших своїх значимих текстах, майбутній "патріарх" української історичної науки, при конструюванні відповідного "історичного простору", намагався наслідувати традицію, котра походила від визнаного авторитету, а, попросту, – авторитету авторитетів, єдиного "батька" європейського історіописання – Геродота, котрий, як відомо, для визначення розмірів та форм території Великої Скіфії звернувся до фігури "чотирикутника"[10].

Отже, чи можна звернення М. Грушевського до такої "рудиментарної" репрезентації "когнітивних мап" розглядати як прийом "неофіта-історика", що потребує авторитету попередників? До певної міри, – так, бо йдеться про своєрідну форму "німої відсилки" та приховування "владного імені":

паралельних річкових долин, немов річкових каналів" (Вказ. праця, с. 4). Оскільки Подільське воєводство одночасно спирається й складається з великої кількості річок, які з Півночі на Південь, і з Заходу на Схід течуть паралельно одна одній, то воно не може не бути прямокутником, точніше кажучи – не складатися з великої кількості прямокутників, або, за словами М. Грушевського – "паралельних річкових долин" та "річкові долин, що порізані чотирьокутниками посівів". Власне, територія Поділля конструюється також М. Грушевським через протиставлення сусіднім історичним регіонам України (Волині та Галичині) й охоплюється метафорою "непочатого кута", який розгортає собою семантику "вільної території" й є, напевно, поєднаним з геометричною репрезентацією Поділля як прямокутника: "…Волині і Галицької Русі Поділля являлося непочатим кутом, що манить своїм приволлям..." (Вказ. праця, с. 4).

[9] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси [в: 11 т., 12 кн.]. К., 1991. Т.1. С. 74.

[10] *Геродот*. История [в: 9 кн.]. Ленинград, 1972. Кн. IV. С. 212.

М. Грушевський, посилаючись повсякчасно на Геродота при описі Скіфії в "Історії України-Руси"[11], старанно уникає згадки про найвідомішу ("геометричну") характеристику її розташування, до якої вдався грецький історик. Здається, український історик не ризикнув "засвітити" перед своїми читачами "скіфський квадрат" Геродота саме тому, що до того вже "забронював" цю "фігуру" для власних потреб кількома десятками сторінок раніше (у тому ж томі "Історії України-Руси" – у вищецитованому описі території литовсько-слов'янської колонізації).

Таким чином, з перспектив запропонованої нами вище гіпотези "чотирикутники" М. Грушевського можна було б інтерпретувати як уламки когнітивних мап античності, що залишилися у спадщину модерній ментальній географії, а саму ментальну географію XIX – початку XX ст. трактувати як носія первинних сенсів класичної античності, що автоматично ставить під сумнів її модерний характер.

Вповні зрозуміло, що така стратегія побудови "когнітивної мапи" Геродотом, яку він застосував для окреслення кордонів Великої Скіфії, виступала елементом певної стародавньої *когнітивної культури*, в якій нерозривно поєднувався первинний сенс *геометрії* (мета якої у повній відповідності до назви стосувалася процедур "вимірювання землі") та *географії* (первинним завданням якої був опис земної поверхні – "обличчя землі") у намаганні досягти недосяжного ідеалу *синтетичного знання*. Для представника тієї культури застосування "геометричної" репрезентації з метою позначення контурів "географічного" розташування певної території та конструювання історичного простору було органічним жестом. Геродот, діючи у межах такої синтези, напевно, не випадково використав умовну форму у фразі: "Якщо прийняти Скіфію за четирьокутник» або «…якби Скіфія мала чотирикутну форму…"[12].

Є вагомий "емпіричний" привід сумніватися у безперебійній трансляції "геометричних" кодів античності до структур ментальної географії модерної та постмодерної доби й, відповідно, – причина підважити валідність запропонованої нами ж попередньої робочої гіпотези. На ці сумніви наштовхує *конфлікт інтерпретацій*, який опиняється на поверхні при спробі "дешифровки" "скіфського квадрату" Геродота – намаганні "верифікувати" його, прив'язавши до певної "географічної території". Всі спроби археологів XIX – XX ст. на основі "скіфського квадрата" – "уривка" "ментальної географії" античності, – визначити межі реальної "історичної території" Великої Скіфії, виявилися марними й зазнали запрограмованої поразки. Цей скепсис стосовно власних можливостей локалізувати "скіфський квадрат" визнають і самі археологи: як нещодавно зазначив впливовий фахівець у цій

[11] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси [в: 11 т., 12 кн.]. К., 1991. Т.1. С. 108-113.

[12] *Доватур А. И., Калистов Д. П., Шишова И. А.* Народы нашей страны в "Истории" Геродота. Москва, 1982. С. 339, прим. 592.

галузі С. В. Полін "квадрат" не може слугувати основою для точного визначення території Скіфії[13].

Вищеописана ситуація унаочнює лінію непорозуміння між античною ментальною географією та ментальною географією модерної доби, яка не враховує специфічні способи кодування просторової інформації, що спричинилися до появи "скіфського квадрата". Антична географія, як різновид *домодерної ментальної географії,* базувалася не на "*реалістичному"*, а на "*символічному" принципі просторової репрезентації*[14] й отримувала власне дисциплінарне виправдання у просторі *сакральної геометрії,* найповніше розгорнутої у працях Піфагора та очолюваного ним містичного ордену[15]. Притаманна їй *структура знаку* й способи кодування

---

[13] *Полин С. В.* О походе Дария в Причерноморскую Скифию [в: Древности скифов]. К., 1994. С. 86-102.

[14] Один з сучасних яскравих представників *психоаналітичного підходу* дослідження ментальної географії Корін Брага запропонував називати всю домодерну картографію, до якої, насамперед, належать античні уявлення про світ, – символічною, оскільки "...принципи конструювання давньої картографії були для більшості випадків не-мнемитичні та не-емпіричні... Ми могли б безпечно назвати цей вид не-реалістичної географії – символічною географією" (*Braga C.* Psychoanalytical geography // Journal for the Study of Religions and Ideologies. 2008. № 7 (20). P. 134). Цю символічну "античну модель" презентації "ідеального історичного простору" як "геометричного" було модернізовано у період нового часу. Так що деякі сучасні автори вбачають корені "геометричної" моделі конструювання соціального простору у перевороті Р. Декарта. Так, наприклад, С. Фройндшух (S. Freundschuh) та М. Егенхофер (M. Egenhofer) у тексті "Людські концепції просторів: імплікації для географічних інформаційних систем", у підрозділі 2 ("Когнітивні моделі простору") зазначають: "Традиційний підхід, що застосовується в розробці моделей геометричних даних відсилає до картезіанської системи координат. Ці моделі стартують з математично усталених точок у безкінечно визначеному точному просторі й конструюють більш значущі концепти як послідовності и поєднання зв'язків між точками. Такий простір є статичним й складається з єдиного рівня деталізації. У той час як ця модель може підходити для конструювання геометрій, вона не обов'язково відбиває ті концепти, котрі є важливими, коли люди осмислюють географічний простір". (*Freundschuh S., Egenhofer M.* Human conceptions of space: implications for GIS // Transactions in GIS. 1997. № 2 (4). P. 363-364). Ми спробуємо показати, підтримуючи твердження К. Браги, що модерна ментальна географія не спирається на символічну організацію структури знаку й всупереч твердженням С. Фройндшуха та М. Егенхофера, що "геометрична модель" модернізації когнітивних мап не обмежується переворотом Декарта.

[15] Згідно з "нумерологічними" уявленнями Піфагора весь цифровий ряд було наділено певними "позитивними" та "негативними" ознаками й кожне число несло у собі відповідні метафізичні якості, що відбивали характеристики Всесвіту. Відповідно, у просторі "сакральної геометрії" античності кожна геометрична фігура, у залежності від того, з яким числом корелювала її структура (наприклад, "трикутник" корелював з 3-йкою), була наділена тими чи іншими якостями, включаючи, серед іншого, й "етичне" ціннісне навантаження. Залишимо відкритою для фахівців-археологів цю гіпотезу про сакральне значення "скіфського квадрату",

просторової інформації, таким чином, визначалися саме цими дисциплінарними межами: локусом референтної відсилки “квадрата Геродота” була радше не *територія*, а певні іманентні *якості*, що *символізувала* фігура квадрата у сакральній геометрії давніх греків й які переносилися на “народ” та його “політичне утворення” (скіфів та Скіфію), означником яких ця фігура й виступала. Отже, “квадрат” демонстрував радше ставлення Геродота та греків до скіфів та Скіфії, ніж фіксував кордони Великої Скіфії з тією математичною точністю, яку можна очікувати від сучасної геометрії та картографії.

Таким чином, зрозуміло, що “чотирикутники” М. Грушевського можуть виступати, щонайбільше, *симулякрами*[16] “квадрата” Геродота, становити різновид *стилістичної імітації,* яка мала б продемонструвати ритуальне успадкування Михайлом Сергійовичем класичної історіографічної європейської традиції у епоху її повного виродження й заперечення. І якщо дисциплінарним контекстом “квадрата” Геродота, що мав сформувати уявлення про певну історичну територію, виступала *антична сакральна геометрія Піфагора*[17], то культурним контекстом “чотирикутників” М. Гру-

---

оскільки її розкриття не складає головного інтересу даного дослідження й виходить за межі професійної компетенції автора. Лише зазначимо, що при тих нормах допуску й географічної “точності”, яку застосував Геродот для географічного описання Скіфії він з тим же успіхом міг презентувати цю територію і у вигляді “кола” чи “трикутника”, якби за цими фігурами не стояли інші значимі символічні сенси, окрім звичайної подоби території відповідній геометричній графіці.

[16] У сенсі, запропонованому Ж. Бодріяром як “подоби-не-тотожності”.

[17] Не випадковим є, на наш погляд, що саме у тій частині “Історії” Геродота, котра була присвячена Скіфії й, відповідно, опису “скіфського квадрата”, з’являється, як натяк на задіяний “нумерологічний код”, постать «найвеличнішого еллінського мудреця» – Піфагора. Його несподівана поява була зовсім не обов’язковою, виходячи з внутрішньої логіки розвитку сюжетної лінії скіфської історії Геродота. Не випадковою вважаємо також суцільну прив’язку Скіфії грецького “історика” до вервечки значень, що обертаються навколо сакральної “четвірки”. Йдеться не стільки про саму фігуру чотирикутника – “скіфського квадрату”, скільки про інші показові нумерологічні коди: опис Скіфії, як відомо, було розміщено у книзі 4-й (“Мельпомена”), а сам “скіфський квадрат” мав, за дивним збігом обставин, сторони довжиною по 40 000 стадій кожна… З таких перспектив “сакральної ментальної географії” греків нам хотілося б зробити зауваження щодо походження назви “Україна”, котра вперше фіксується, як відомо, під 1187 роком в Іпатієвському літопису. Здається, конструктори цього терміну у тексті літопису – християнські ченці, які цілковито діяли у межах грецької традиції та грецької книжності при побудові нового “кириличного” християнського світу, взявшись за “переклад” з “грецької” на “слов’янську” сконструювали термін “Україна” як нове позначення старої території геродотової Скіфії (її “дельти-трикутника” – Київ-Переяслав-Чернігів). Тобто, скористались у назві “Україна“ звичним для грецької традиції нумерологічним кодом, що відсилав до сакральної для цієї території четвірки. У сакральній піфагорійській географії термін “У”-країна (якщо прийняти числове значення для “Y”(ОУ) в грецькому та усіх похідних від нього алфавітах) міг би

шевського був символізм “*супріматизму” модерного мистецтва* з *“чорним квадратом” К. Малевича* у центрі композиції. На сьогодні ми вже не посвячені не лише в гру відмінностей, котрі продукувала антична ментальна географія, але навіть в способи продукування знаків, на які спиралася ментальна географія модерної доби, наприклад, у *“перспективістські”* аналітичні побудови епохи fin-de-siecle, якими скористався М. Грушевський для *деконструкції* гегельянської “схеми” всесвітньої історії. А значить, питання, яка ж несимволічна структура знака стояла за модерними формами репрезентації геометричних когнітивних мап М. Грушевського стимулює подальше розгортання даного дослідження.

1.2. “Трикутники” ментальної географії доби Модерну: від Йордана до Грушевського

Один із “варварських” реципієнтів античної традиції у Середньовіччі – Йордан, у праці “Про походження та діяльність гетів”, позначаючи острівні кордони Великобританії, застосував той же “геометричний” спосіб репрезентації, що і Геродот, правда, вдавшись до іншої фігури для візуалізації власної когнітивної мапи – до “трикутника”: “Тепер, наскільки зможу, стисло розповім про острів Британія... До опису її розташування ми й переходимо, оскільки сприйняли свідчення про неї від грецьких та латинських авторів. Більшість з них вважає її ***такою, що походить на трикутник*** [виокр. – В.В.]...”[18].

Трикутник як фігуру прописування великомасштабних географічних просторів та, відповідно, спосіб конструювання геометричних когнітивних мап без особливих зусиль можна знайти також у працях М. Грушевського. Й позначає він цим “ідеальним об’єктом” – “трикутником”, серед іншого, – територію... первинної литовсько-слов’янської колонізації. Саме той географічний простір, який в тексті “Історії України-Руси” було репрезентовано як “прямокутник”, у “Очерку історії українського народу” М. Грушевського позначається як “трикутник”: “У цьому ***трикутнику***, який обмежується лінією Вісли на Заході, морем на півночі, на Півдні займає області среднього Дніпра й Дністра, а на сході басейн Дніпра… з найбільшою

означати країну-“400”. Ця “сакральна” прив’язка через нумерологічний код до Скіфії у більш пізні (ранньомодерні) часи відкрито проявилася в скіфо-сарматській генеалогії українського козацтва, яка, поруч з хозарською генеалогією, домінувала аж до утвердження “слов’янської” генеалогії. У поданих міркуваннях ми спираємося на відповідний розділ монографії: *Петрук В.* Велика Скіфія – Оукраїна. К., 2001. 430 с.

[18] *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов. СПб., 1997. С. 64-65. Як відомо, на мапі Птолемея Британія нагадує собою трикутник, розтягнутий вздовж узбережжя Європи аж до берегів Іспанії.

вірогідністю треба шукати слов'янсько-литовску територію перед розселенням…"[19].

Два загальних питання відразу виникають у зв'язку зі стратегіями конструювання й контурами когнітивної мапи, накресленої М. Грушевським у цьому уривку.

1) Що примусило історика від тексту ("Історії України-Руси", 1898 р.) до тексту ("Очерк історії українського народу", 1904 р.) вдаватися саме до геометричного способу візуалізації однієї й тієї ж історичної території? Іншими словами, чому взагалі було використано "геометричні фігури", хай навіть й відмінні, для позначення слов'янсько-литовського розселення?

2) З чим пов'язана "трансформація" "прямокутника" у "трикутник" й що спричинило зміну форми геометричної репрезентації цієї території первинної слов'янсько-литовської колонізації?

Орієнтуючись на хронологію публікації двох вищезазначених текстів М. Грушевського, можна припустити, що за цей час, тобто, з 1898 по 1904 рр. в історичній науці відбулася більш точна локалізація розселення слов'ян та литовців, локалізація, якій краще відповідала не фігура "прямокутника", а "трикутника". Але, порівнюючи опис зазначеної території у двох текстах М. Грушевського знаходимо повну ідентичність та збіг географічних маркерів, які позначають її контури відповідно до традиційних географічних орієнтирів: 1) Вісла (на заході); 2) Балтійське море (на півночі); 3) басейн середнього Дністра (південь) 4) середній Дніпро (схід). Зміни, таким чином, стосувалися не географічної реальності – рівня референції, а рівня репрезентації без жодної видимої причини й потреби вдаватися до означника. Цей крок М. Грушевського виглядав як не вповні логічний, оскільки прив'язка геометричної фігури у тексті 1904 р., як і раніше, здійснювалася по відношенню до *чотирьох* векторів – географічних орієнтирів (захід / схід, північ / південь).

Отже, слідів уточнення М. Грушевським локалізації слов'яно-литовської колонізації між 1898 р. та 1904 р. знайти не вдалося. Тоді для чого українському історику було потрібно, попри зручність та звичність географічної прив'язки саме до чотирьох сторін світу, примушувати читача бачити перед собою трикутник, там, де до цього був чотирикутник? На наш погляд така потреба трансформації чотирикутника у трикутник була викликана іншим, малим трикутником, який невдовзі, через 3-и сторінки після опису території слов'янсько-литовської колонізації, з'явиться у тексті "Очерку історії українського народу" М. Грушевського. Сама ця територія у жодний спосіб не могла бути репрезентована у інший спосіб, ніж у формі трикутника. Йдеться про "історичну Русь" – серце території Київської держави: "У центрі української колонізації на правому березі Дніпра, в околицях Києва розташувалося плем'я Полян. Наприкінці X й у XI ст. воно

---

[19] *Грушевский М. С.* Очерк истории украинского народа, изд. 2-е, доп. СПб., 1906. С. 22.

посідає ***невеликий трикутник*** між ріками Дніпром, Ірпенем та Россю... Цей ***невеликий трикутник*** являє собою ***не лише географічний, але й історичний центр українських племен,*** – протягом цілого ряду сторіч він був політичним культурним центром й для всієї східної Європи”[20].

Таким чином, український історик у одному й тому ж тексті протягом кількох сторінок звернувся до однієї й тієї ж геометричної фігури – “трикутника” – для візуалізації різних географічних територій.

1.3. Між “трансформацією” та “трансмутацією”: психо-семіотичні основи конструювання М. Грушевським “закритого” історичного простору

Запропонована М. Грушевським діахронна інтертекстуальна стратегія, в якій прописано *переконфігурацію* “закритого” історичного простору України, може бути описана як алгоритм, що складається з двох поступових кроків: (1) *трансформації*[21] *“прямокутника”* (слов'яно-литовського розселення, “Історія України-Руси”, 1898 р.) у “трикутник” (слов'яно-литовського розселення, “Очерк истории украинского народа”, 1904 р.) й (2) *трансмутації*[22] *“трикутника”* (коли “трикутник” слов’яно-литовської колонізації стає “трикутником” внутрішньої Русі, “Очерк истории украинского народа”, 1904 р.).

Якщо проаналізувати на рівні *функціонування знаку* ті структурні зміни, котрі обумовлювали “логіку” вищезазначених фігуративних перетворень й врахувати *текстуальний вимір* візуалізації кожної з вищезазначених когнітивних мап, то вийде, що в межах *інтертекстуального переходу* (1)-(2) (від “Історії України-Руси” до “Очерка истории украинского народа”) відбувається *трансформація означника* – “рівня репрезентації” (замість фігури “прямокутника” задіяно ”трикутник”) при незмінності “рівня референції” (території, яка репрезентується), а далі – на *внутрішньо-текстуальному* етапі (2)-(3) (у межах кількох сторінок тексту “Очерка истории украинского народа”) – *зміна означуваного,* коли при фіксованій геометричній “репрезентації” (“трикутнику”) змінюється “рівень референції” (замість території “слов’яно-литовської колонізації” трикутник позначає тепер територію “Русі”).

Які *психічні імпульси* скеровували шерегу описаних вище *семіотичних переозначень* – процес конструювання М. Грушевським цього модерного геометричного типу когнітивних мап, що забезпечував репрезентацію як “зовнішніх” Україні великомасштабних географічних просторів (слов’янсько-

---

[20] *Грушевский М. С.* Очерк истории украинского народа, изд. 2-е, доп. С. 25.

[21] Трансформація, якщо апелювати до того первинного контексту, в якому цей термін перебував з часів класичної античності аж до епохи Середньовіччя, розглядається нами як процес *зміни форми без зміни сутності*.

[22] Трансмутація інтерпретується нами у певному алхімічному сенсі, тобто, як *зміна внутрішньої сутності без зміни форми.*

литовської колонізація), так і “внутрішніх” (Поділля, Русь) й дозволяв перетворити “географічний простір” на “об’єкти” історичного розсліду?

Те, що робить М. Грушевський, поступово прописуючи відповідні “геометричні переконфігурації” у своїх текстах, добре відомо з моделей, що побутують у дитячій *когнітивній психології*. Ці моделі покликані пояснити процес формування *перцептивного мислення* у дітей 2-х – 7-ми років (саме тоді формується цей базовий по відношенню до інших когнітивних типів спосіб думання людини). А сама стратегія переозначень М. Грушевського нагадує базовий алгоритм вирішення завдань, які стоять у грі, покликаній розвинути сприйняття форми, насамперед, геометричної, у дітей відповідного віку. Суть гри полягає у тому, що серед певної кількості геометричних фігурок (коло, ромб, квадрат, овал, трикутник...) дитина має обрати ту, яка б відповідала *“формі-ключу”* – контурам, прорізаним у одній з площин великого порожнього куба (кожна площина куба має, відповідно, свою “форму-ключ”): саме у такому випадку геометричну фігурку можна буде протиснути у середину куба й мету гри буде досягнуто.

У цій дитячій грі “геометричних переконфігурацій”, до якої М. Грушевський запропонував приєднатися своїм читачам, такою “формою-ключом” виступала “внутрішня” Русь – “трикутник”, що утворювався Києвом, Черніговим та Переяславом. Власне, “трикутник Русі” виступав *символічним центром* ідеального історичного простору (як України, так і світу) у тому сенсі, що він являв собою:

1) *незмінну* фіксовану форму геометричної репрезентації, цупке поєднання “рівня репрезентації” та “рівня референції”, “форми” і “території”, що не залежала від контекстів. “Трикутник Русі” “мандрував” від одного тексту М. Грушевського до іншого у вигляді своєрідного “золотого еквіваленту” форми. Наприклад, перед тим, як з’явитися у “Очерку истории украинского народа” (1904 р.) цей “трикутник” проявив свої контури у “Спірних питаннях староруської етнографії” (1903 р.): “Київ, Чернігів, Переяслав, сей полянсько-сіверянський трикутник, – то підстава політичного й культурного життя старої Русі, від перших докладніших звісток про неї (початків X в.). Його зав’язання раніше за всі історичні звістки”[23].

2) *національну українську* форму означення *“внутрішньої”* (“полянсько-сіверянської”) *“закритої” “геометричної”* Русі *“трьох міст”* – чітко окресленого історичного об’єкту, просторово візуалізованого межами *трикутника*, що протиставлялася імперській *“геополітичній”* семіотиці *“відкритої” “зовнішньої”* Росії – ментальній єдності *“трьох територій”* Великої, Малої та Білої[24] Русі, простір якої був розпорошений й мав слугувати легітимації влади імперських “міст-центрів” – Москви і Петербургу, що, як два “зовнішні” міста, протистояли Києву.

---

[23] *Грушевський М. С.* Спірні питання староруської етнографії // Статьи по славяноведению. Вып. I. СПб., 1904. С. 312.

[24] Див.: *Грушевський М. С.* Велика, Мала і Біла Русь // Український світ. 1992. № 1. С.16-17; № 2. С.20, 29-31.

Таким чином, якщо "форм-ключом" у грі М. Грушевського виступав "трикутник" Русі, то саму гру історика можна представити у такий спосіб: серед різних фігурок історик спочатку "помилково" обирає чотирикутник простору слов'яно-литовської колонізації, а опісля міняє свій вибір на трикутник, який збігається з трикутником "форм-ключа" й загадку розв'язано.

Сама ця "дитяча гра" українського історика стає можливою при наявності певної модерністської форми репрезентації, що народжується як "наукова теорія" на початку XX ст. у рефлексійному полі "Курсу загальної лінгвістики" Фердінанда де Соссюра – маніфесті, що позначає повстання семіотики як дисципліни й проголошує *довільний характер* означника й означуваного у структурі знаку: означник "чотирикутник" вільно підміняється М. Грушевським на "трикутник", що відсилає до одного й того ж означуваного (географічної території слов'яно-литовської колонізації), а один й той же означник ("трикутник") застосовується для позначення різних територій.

Потреба конструювання геометричного типу когнітивних карт й сенс самої гри М. Грушевського полягає у *об'єктивації – процесі* перетворення "географічного" простору на "історичний": завдяки такій техніці картографічної візуалізації "історичного простору" конструюється "ідеальний об'єкт" історичного дослідження, яким можна оперувати як "річчю". Такого роду *об'єктивація "історичної" території* знаходить своє виправдання у тій формі позитивістської наукової раціональності, яку на початку XX ст. в соціології проголосив Е. Дюркгайм, закликаючи розглядати "соціальні факти як речі". Так відбувається *перетворення простору на річ* – на сконструйований за правилами "геометрії" історичний "об'єкт", котрий проявляється як ідеальна проекція певної "геометричної фігури". Такий рух являв собою форму *регресивної* (дитячої) *психологічної*[25] стратегії: апелював до відповідного *перцептивного* мислення[26].

---

[25] Швейцарський дитячий психолог і епістемолог Ж. Піаже подав свою модель формування просторових (в т. ч. "геометричних") уявлень дитини і те, як вони співвідносилися зі стадіями розвитку "геометрії". Його базова теза полягала в тому, що формування просторових уявлень дитини являє собою реверсивний рух по відношенню до звичних для наукознавства стадій становлення геометрії як науки: "Порядок розвитку ідей дитини у галузі геометрії здається зворотнім порядку їх історичного відкриття. Наукова геометрія розпочинається з системи Евкліда (що потрактовує фігури, кути), розвивається у XVII ст. у так звану проективну геометрію (що має справу з проблемами перспективи) й, насамкінець, у XIX ст. приходить до топології (що описує просторові відношення у загальному якісному вигляді, наприклад, різницю між відкритими й замкнутими структурами, зовнішнім та внутрішнім, близькістю й розділенням). Дитина починає з останнього: її перші геометричні відкриття є топологічними. У віці 3-х років вона легко розрізняє відкриті й замкнені фігури... Лише значно пізніше – після того, як дитина оволодіє топологічними відношеннями, вона почне розвивати свої поняття евклідової та

2. Ментальна географія як «геополітика»: конструювання М. Грушевським «відкритого» ідеального історичного простору

Якщо у "геометричній" "закритій" модерністській моделі історіописання ідеальна "історична" територія України цупко прив'язувалася історикoм до географічної мапи, то у іншій, домінуючій стратегії "ментальної географії" епохи Модерну – "геополітиці просторових орієнтацій" – уявна "історична" територія України немов би "дрейфувала", спрямовуючись стрілкою "божевільного" компаса, що вказувала місце "країни" спочатку на Сході, після – на Заході, також – на Півдні. Напрям дрейфу території залежав, не в останню чергу, від тієї структури знаку, до якої вдавався М. Грушевський при конструюванні "ідеального історичного простору".

У одному з текстів "політичного циклу" 1917-1918 рр., який описує просторову орієнтацію території України на "географічній" та "історичній" мапах, М. Грушевський зауважує: "Історичні умови орієнтували Україну на Захід, географічні орієнтували й орієнтують на полудня…"[27]. Як видно, "історична репрезентація" орієнтує її дрейф у західному напрямку, а "географічна референція" розташовує на півдні. Таким чином, Україна як південний захід зобов'язана своїм існуванням функціонуванню цієї розмитої структури знака, що протиставляє "історичне" / "географічному". Проблема полягає у тому, що певна "позитивістська структура" знака й відповідні психічні настанови українського історика відправляли у "дрейф" навколо України й деякі суміжні території, наприклад, Польщі.

2.1. Психічні похибки ментальної репрезентації: Польща як південний Схід України

Одна з ранніх варіацій "когнітивної мапи" М. Грушевського, що була візуалізована у його записнику у вигляді "карти-схеми"[28] (датується, ймовірно, 2-ю пол. 90-х рр. XIX ст.) – привертає окремий інтерес саме в силу того віртуального розташування, яке надав український історик деяким сусідам українців[29]. Як виглядає з логіки цієї "карти-схеми", що об'єднує й

проективної геометрії"(див.: *Пиаже Ж.* Как дети образуют математические понятия // Вопросы психологии. 1966. № 4. С.123).

[26]. Доунз Р. (Downs R.) та Стіа Д. (Stea D.) розвинули це базове для когнітивної психології розрізнення між "простором об'єктів" (експериментальним лабораторним простором) та "простором навколишнього середовища" (зовнішнім лабораторним простором географів) у концепції "маломасштабних просторів" (перцепційних просторів) та "великомасштабних просторів" (трансперцепційних). (Див.: *Downs R. M., Stea D.* Maps in minds: reflections on cognitive mapping. New York, 1977).

[27] *Грушевський М. С.* Орієнтація черноморська [в: Хто такі українці і чого вони хочуть]. К., 1991. С. 144.

[28] Для англомовного дисциплінарного простору напрацьовано поняття "scetch-mapping".

[29] *Грушевський М. С.* Щоденники та записна книжка // ЦДІА України, м. Київ. Ф.1235. Оп.1. № 25 (ч.2). Арк. 197.

виокремлює у центрі аркуша записника (за допомогою дужок та через промовистий знак (+)) три етноси – литовців, білорусів та українців – йдеться про період спільного політичного існування у межах ВКЛ перелічених народів. Власне, цікавість викликає те розходження, яке демонструє ця “когнітивна мапа” при порівнянні її просторових орієнтирів (Захід / Схід, Північ / Південь) з “реальним” географічним розташуванням сусідів українців. Інакше кажучи, деякі народи на цій “символічній просторовій схемі” опинилися не на тому місці, яке їм відводила “географія” XIX – XX ст.

Так, найближчими сусідами українців на символічному “Заході” (візуально – ліворуч на схемі) виявляються не поляки, а німці (надпис М. Грушевського: “частиною німцями”).

Візуально праворуч зверху від українців (на символічному “Північному Сході”) розташовувалися росіяни (надпис історика: “частина росіянами”).

На символічному “Південному Заході” схеми опинилися жиди (так у М. Грушевського), а поляки (“частина поляки”) посіли “Південно-Східну” орієнтацію “когнітивної мапи” українського історика. Що значить таке “символічне топографічне витіснення” поляків на “Південний Схід” й чому “божевільний геополітичний компас” перекинув їх із заходу на ідеальну історичну територію “дикого степу”? Відповідь доволі очевидна: “дрейф” поляків являє собою переміщення їх локалізації з ціннісно *позитивно* забарвленого для М. Грушевського “Заходу” (про це далі) на територію *негативно* позначеної орієнтації “Південного Сходу”, яка, за звичай, у “наукових” текстах М. Грушевського передавалася через символіку “ворожого ландшафту” – “степу”: “Имея перед собою неугомонного врага по всей юго-восточной линии”[30].

Що ж складало сенс поняття “Захід”, які країни уособлювали його на ментальній мапі М. Грушевського й яка “локалізація” окреслювала контури історичної Польщі – якщо розглядати не “особистісні джерела” українського історика, в яких його підсвідоме дозволяло собі вільну гру геополітичних переміщень, а “офіційні” тексти вченого? Відразу зазначимо: Польща знаходилася на “власному” місці – на “Заході”, точніше, виконувала певну функцію по відношенню до символічної території “Заходу”.

Чітке окреслення тієї території, яка складала ідеальний історичний простір Заходу на когнітивній мапі М. Грушевського знаходимо в уривку, пов’язаному з історичною локалізацією гетьманської України, яку вчений накреслив у 1918 р.: “…коли українську культуру й мистецтво епохи перед-київської можна назвати східними, бо переважають в них східні елементи, а культуру й мистецтво київське – візантійським... то культуру й мистецтво XVII – XVIII вв., до самого кінця гетьманщини, треба назвати західними. Головно німецькими, почасти італійськими й французькими, що проходили безпосередньо і посередньо через польську верству”[31].

---

[30] *Грушевский М. С.* Очерк истории украинского народа, изд. 2-е, доп. С. 12.

[31] *Грушевський М. С.* Наша західна орієнтація [в: Хто такі українці і чого вони хочуть]. К., 1991. С. 143.

По-перше, історія України уявляється М. Грушевському як дрейф України зі “Сходу” на “Захід”, що включає у себе *два цикли* переміщень України на когнітивній мапі М. Грушевського. Докиївська “Україна” цілковито належить територій “Сходу”, у той час як Київська – “транзитній території” – Візантії. Починаючи від Галицько-Волинської держави й аж до “самого кінця Гетьманщини” (тобто – кінця XVIII ст.) – історія України повстає як історія “Заходу”. А далі йде нова “східна сучасність”[32] – довге перебування у лоні російської історії протягом XIX ст. – початку XX ст. з завданням “політичного моменту” – новим поверненням країни на Захід, що випливає з історичного досвіду розвитку України.

По-друге, історик подає певний порядок переліку країн, що утворюють ідеальний історичний простір “Заходу” – це Німеччина та Італія (а також і Франція).

По-третє, Польща виступає “транзитною” територією “історичного” Заходу: саме Україна тією мірою, якою вона належить польській цивілізації є також частиною західної когнітивної мапи.

По-четверте, не слов’янство складає опозиційну компоненту до Заходу, а лише Росія. Оце розширення території Заходу за рахунок України, з точки зору М. Грушевського, і є суттю історичного процесу України, бо повертає її до власних коренів та кордонів.

Тут треба мати на увазі, що М. Грушевський, як один з перших представників антиколоніальної думки був тим, хто вдався до децентрації самої опозиції “Захід / Схід”. “Захід” у текстах українського історика не завжди вивищується над “Сходом”. У певні періоди історії територія уявного “Сходу” виявляє власну домінацію над “Заходом” й, за дивним збігом обставин, саме у той історичний період розвитку Європи, коли Схід є наголошеною складовою опозиції, до його ідеального історичного простору належить Україна. Так, говорячи про Німеччину як осердя Заходу у порівнянні з Руссю, що належала простору культури Візантії М. Грушевський зазначає, що Русь вивищувалася над Німеччиною. Таку трактовку знаходимо в “Історії України-Руси”: “Очевидно тодішня Русь мала чим заімпонувати бідній ще тоді і малокультурній Німеччині – богатством... комфортом, своєю вирафінованою грецько-орієнтальними впливами...”[33].

---

[32] Те, що російський період української історії треба читати як східний випливає з універсальної метафізичної формули, якою М. Грушевський позначив крайні кордони Заходу на своїй ментальній мапі, кордони, які збігалися з ідеальним простором уявної України й відокремлювали її від Росії. Ця формула була прописана так: “...в порівнянні з народом великоруським український являється народом західної культури – одним з найбільш багатих східними, орієнтальними впливами, але все-таки по всьому складу своєї культури й свого духу народом західним, тим часом як великоруський, хоч і європезований, стоїть вповні у власті орієнтального духу й стихії” (*Грушевський М. С.* Наша західна орієнтація [в: Хто такі українці і чого вони хочуть]. К., 1991. С. 141).

[33] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси [в: 11 т., 12 кн.]. К., 1991. Т.2. С. 64.

Отже, виходить так, що територіальний "дрейф" України по когнітивній мапі світу протягом всієї її історії (за винятком, можливо, російського періоду) відбувався у відповідності з певним аксіологічним принципом: вона завжди належала саме до того ідеального історичного простору, який визначав цивілізаційний розвиток людства.

2.2. Коливання "геополітичного компасу" ("Північ-Південь"): "географічна референція" без "історичної репрезентації"

Але Україна на когнітивній мапі М. Грушевського – то не лише "Захід", але й "Південь". Причому, нагадаємо, ця південна орієнтація, на думку М. Грушевського, була обумовлена виключно "географією", тобто, визначалася тією знаковою моделлю, в якій ідеальний історичний простір конструювався через *"географічну референцію" без "історичної репрезентації"*. Відсилку до такої моделі можна знайти у М. Грушевського при описі одного *південного* італійського міста – Неаполя.

У культурологічному тексті, написаному українським істориком у жанрі "подорожніх записок" XIX ст., що асоціювалися з дисциплінарним полем "географії", зустрічаємо таку характеристику цього міста: "Неаполь – місто без історії... Але все таки се не історія – не тільки в значінню оповідання про події важні, які б творили житє людське поза близшою околицею міста, давали їй напрям і зміст, але навіть в значінню історії розвою і самоозначення життя самого сього міста. Перед нами не тільки не сильна індивідуальність, яка б творила житє для інших, а навіть і не звичайний "коваль своєї долі", яким силкується бути навіть кожний середній скільки-небудь самостійний чоловік"[34]. Отже, український історик дозволив собі твердження, що "Неаполь" представляє собою чисту "географію" без "історії", тобто, дослівно, є "містом без історії".

Багато років по написанню вищенаведених рядків, у тексті "Всесвітньої історії" М. Грушевський, здавалося б, всупереч самому собі таки "віднайшов" історію Неаполя – й то не якусь "другорядну" "історію міста для себе", а, можна сказати, факторну історію для цілої Європи, історію, відповідальну за виникнення окремих європейських інституцій. Показово, що ця "історія" розгортається як опозиційна до історії "вічного", "світового міста" – Риму й буде винесена українським істориком у назву окремого підрозділу (78) "Всесвітньої історії": "Італія – Неаполь і Рим".[35] Власне вся історія Італії нового часу у назвах підрозділів буде репрезентована лише цими двома містами. Причому, саме історія Неаполя розглядається М. Грушевським як найвищий прояв повноти історичного розвитку: "Найбільшою політичною силою за весь сей час зіставалося Сицилійсько-Неаполітанське королівство, засноване в XI в. французькими норманами на руїнах візантійських лангобардських і арабських володінь. Стріча ріжних культур на сім ґрунті –

[34] *Грушевський М. С.* По світу // Літературно-науковий вісник. К., 1909. Р. XII. Т. XLVI. С. 48.
[35] *Грушевський М. С.* Всесвітня історія в короткім огляді. К., 1996. Ч. 2. С. 66-73.

французької з візантійською й арабською – надала сій країні, її містам і королівському дворові дуже важне місце в італійськім культурнім житті. Відси в XIII і XIV вв. ішли нові, живі культурні течії в мистецтві, в науці, в літературі, в політиці. З політичного становища се королівство також дуже інтересне: се був перший взір нової європейської держави, з сильною королівською властю на руїнах придавленого феодалізму, з постійним військом, з бюрократичним, централістичним устроєм і з новими поняттями про королівську власть, її необмеженість і вищість від усяких практик і прав. Такі погляди розвинули тутешні "легісти", учені юристи, що студіювали римське право і з нього черпали сі нові поняття, які широко пішли потім в політичне життя Європи"[36].

Що могло значити це перетворення Неаполя з "не історичного міста", тобто, міста, яке відсутнє у "ідеальному історичному просторі" Європи на територію, відповідальну за структурування "когнітивної мапи" цілої Європи. Наша гіпотеза полягає у тому, що М. Грушевський "використав" Неаполь як певний аналітичний майданчик, на якому відбувалося випробовування наративної стратегії щодо "історіографічного проявлення" іншої, більш значимої для українського вченого "неісторичної території" – території України й, зокрема, Києва, котрий протистояв "історичним" імперським центрам (Москві / Петербургу).

По-перше, на когнітивній мапі Європи "Італія" виступала відповідником "України" – у тому сенсі, в якому "Італія" уособлювала собою "Захід" й одночасно його "Південь", а "Україна" визначала свою історичну локалізацію через "Південно-Західну" орієнтацію. Взагалі, говорячи про "ідеальний історичний простір" Заходу, який накреслив М. Грушевський, маємо сказати, що його внутрішня структура підпорядковувалася орієнтації "Північ / Південь", де "Німеччина" (північ) у переліку західних впливів на Україну завжди передує "Італії" (півдню). Будучи підрядною орієнтації "Захід / Схід", дихотомія "Північ / Південь" слугувала для позначення внутрішнього структурування простору певної державної території, наприклад, слов'янського "ядра" Російської імперії. Кожна з його складових – Великоросія, Білорусь та Україна – то комбінаторика на когнітивній мапі М. Грушевського трьох географічних орієнтацій, жодна з яких не є "чистою"; Україна виступає як Південний Захід, Білорусь – як Північний Захід, а Росія – як Північний Схід, окреслюючи свою приналежність і до ментального простору північних цивілізацій, а також – східних. І в обох своїх просторових іпостасях виступає як загроза територіальній окресленості України.

По-друге, маємо зупинитися на двох специфічних рисах "Італії", які повинні бути враховані для розуміння топічних характеристик ідеального історичного простору цієї країни у зображенні М. Грушевського.

Насамперед те, що за життя М. Грушевського Італія отримала незалежність й мала слугувати орієнтиром успішного досягнення національ-

---

[36] Там само. С. 68.

них завдань певної європейської нації. У просторовому вимірі така реалізація виглядала як вдала спроба символічної секуляризації Півдня (Італії) від влади Півночі (Австрії). Й з таких перспектив Рим, якому вдалося згуртувати навколо себе італійські землі, як політичний центр Італії – являв собою символ переможної ходи Півдня (Італії) проти Півночі (Австрії). Ця нова роль Риму як Півдня тільки почала проступати й була актуалізована за життя М. Грушевського – на фоні двох інших, традиційних усталених “топосов”, що визначали італійське розташування – Заходу та Півночі.

Треба також мати на увазі стару подвійну коннотацію, яку містив “Рим” у межах російської імперської культури, серед іншого – історіографічної. Він одночасно виступав у двоякій ролі: у негативному контексті – для позначення релігійної (духовної) влади ворожої (католицької) цивілізації, тобто “Заходу”, а також як взірець абсолютної влади імперської столиці над провінціями з претензією на світове панування, як орієнтир для Москви у слогані “Москва – третій Рим” і, як показали Ю. Лотман та Б. Успенський – також і Петербурга. Так що Рим з самого початку виступав симулякром двох імперських столиць – Москви і Петербургу – і у такому вигляді, у текстах М. Грушевського, міг розглядатися як влада Півночі (Петербурга-Москви) над Півднем (Києвом).

Власне, ця остання, найстаріша для російської імперської культури “північна” орієнтація “Риму” (Москви-Петербурга) стосовно “Києва” при конструюванні ідеального простору “Італії” (України) нас цікавить найбільше, хоча б з причин того, що вона на сьогодні, попри свою традиційність, виявляється найменше проявлена й досліджена. Протиставлення Неаполя / Риму структурно відповідало взаємодії іншої пари міст, що на ментальній мапі М. Грушевського розташовувалося по тому ж самому вектору: йдеться про “південний” центр (Київ), котрий в історичній перспективі також протистояв ”Риму” (“третьому Риму” – Москві). Власне, Неаполь й виступав своєрідним симулякром Києва, Півдня, певним символом міста, яке попри свою величну історію за життя М. Грушевського залишалося “містом без історії”, сучасна історія якого була підпорядкована “третьому Риму”, Півночі. Причому, модельні характеристики цих “споріднених міст” – історична роль Неаполя і Києва – збігалися: “В середині української землі, її одвічнім осередку Києві, десь в VIII чи IX віці по Христі, приблизно одинадцять віків тому зав’язалося державне життя. Князі і владуща... Вони об’єднали навколо себе всі краї, залюднені полудневими, українськими племенами, підбили їх під свою власть, а також і ті північні племена, з яких потім пішов народ білоруський і великоруський. Київ став осередком великої політичної й культурної роботи. Відси пішла нова, християнська віра, перейнята від греків, книжність, мистецтво, право, основи нового політичного і громадського ладу, культурний уклад. Все се поширювалося в один народ, в одно національне тіло тих давніх окремішних українських племен і областей. Воно поширювалося з Києва по українських землях і положило перший початок

об'єднанню також і по інших приналежних землях, великоруських і білоруських"[37].

Ці, присвячені історії Києва рядки, М. Грушевський написав менш ніж через 3 роки після вищенаведеного "аналогічного" опису Неаполя у тексті "Всесвітньої історії"...

3. Топографічні стратегії конструювання історичного простору України

3.1 Ментальна географія як символічна топографія тіла історика

Нагадаємо, що одним з текстів, в якому М. Грушевський встановив ієрархічні зв'язки між історичним простором України та Києвом, була його "Автобіографія" (у "списках" 1906 та 1926 рр.).

Київ на ментальних мапах, котрі можна *візуалізувати* в "Автобіографії" М. Грушевського, повставав як 1) *місце проживання* історика, насамперед, у т. зв. "перший київський період" (1886-1894 рр.), а значить – як знайомий *комфортний для тіла топос* і 2) як *інтелектуальний ландшафт,* пов'язаний з *університетським простором* (у період навчання в університеті Св. Володимира) та мережею різних *інтелектуальних київських гуртків,* але, також, і, насамперед, – 3) як *символічний центр* України, перебування в якому усвідомлювалася М. Грушевським як певна *культурна місія* – місія з децентрації й розширення її символічної території. Від вдалого виконання цієї місії залежало проявлення *внутрішньої* символічної території України по вісі Центр / Захід, великою мірою залежала поява на колективній ментальній мапі "внутрішнього вжитку" *нового центру* – Львова, що встановлює свій символічний зв'язок з інтелектуальним ландшафтом Києва особисто через нього, М. Грушевського. Михайло Сергійович, як частка київського інтелектуального ландшафту, мав вписатися й перерозмітити інший інтелектуальний ландшафт – Львівського університету.

Таким чином, топос Львова конструюється в "Автобіографії" історика не просто як типове *"місто-мрія"*, пов'язане з отриманням усіх тих соціальних, моральних, економічних і професійних дивідендів, які ніс у собі безперечний *кар'єрний рост* вченого-магістра, що мав отримати посаду професора у престижному імперському вузі у неповні 30-ть років й очолити наново відкриту кафедру історії. Звичайно, традиційним від'ємним сальдо такого переїзду була потреба у численних *адаптативних стратегіях,* пов'язаних з освоєнням нового простору – від турботи про *комфорт тіла* (створення нового *побутового простору* – цікаво читати тут листування історика з львівським інтелектуальним очільником О. Барвінським, в якому М. Грушевський пише про його звичку спати на подушці з морською травою, необхідний мінімум стільців у кімнаті, а також про інші вимоги, серед яких

---

[37] *Грушевський М. С.* Почини нового Українства [в: Хто такі українці і чого вони хочуть]. К., 1991. С. 40.

не останніми були – подалі від сміттєзвалищ та ближче до роботи) до необхідності вдало вписуватися в нову галицьку *інтелектуальну субкультуру* (завдяки певним стратегіям самопрезентації, які було проаналізовано у нашому тексті "Від самопрезентації до методології"[38]).

Отже, переїзд історика з Києва до Львова – це не проста зміна місця роботи з менш престижної на більш престижну певного амбітного і обдарованого інтелектуала. Ця зміна прописується істориком у "Автобіографії" як заміна символічного центру України – проект "створення омріяного центру культури" на її територіальній периферії – на Заході. Оскільки, як нам відомо, конструювання ментальних мап і цілісної символічної території здійснюється у межах *універсальних міфічних структур*, то залишається з'ясувати, які універсальні міфи були задіяні вченим для цієї операції символічної децентрації (детериторизації) та конструювання цілісної ментальної мапи України по вісі Центр – Захід.

Йдеться про дві *топографічні* взаємопереплетені стратегії конструювання історичного простору України: універсальний міф, пов'язаний з *античною традицією – прометеєв міф* й *модерністську стратегію*, пов'язану з символічною *топографією тіла* історика.

Трансформація структур *античного* "прометеєвого міфу" у створений М. Грушевським різновид *модерністського* "прометеєва міфу" України проходила через мову власного тіла інтелектуала – через модерний дискурс неврастенії. У новітньому міфі, побудованому істориком, "культурний герой" (Михайло Сергійович), наслідуючи місію Прометея, також страждає за те, що передав "вогонь" "бога-патріарха" (В. Антоновича), з *центру* (Києва) на *периферію* (Львів) – у місто, яке внаслідок акту такого "вогняного" транзиту має отримати статус *культурного центру* – західного форпосту символічної території України. Проте, наступає тілесне страждання інтелектуала як покарання – за усіма правилами новітнього європейського жанру написання автобіографій епохи fin-de-siecle – покарання симптомами модерної хвороби ("неврастенії"). Й власне вона, ця хвороба, визначала як подальше *освоєння* вченим нового *європейського історичного простору* (подорож Михайла Сергійовича у Європу, як зазначав сам історик, переслідувала *терапевтичну* мету покращення його здоров'я), так і знайомство інтелектуала з *не-міським*, *не-урбаністичним* "сільським" топосом (М. Грушевський, виконуючи загальноприйняті приписи лікарів того часу, купив собі ґрунт за містом, щоб позбавитися міського гамору та, одночасно, симптомів неврастенії).

Таким чином, якщо зіставити те, яким був *протест тіла героя* на виконання його "культурної місії" з *сенсом* самої цієї місії, зіставити символічний топос тіла історика з відповідною конструкцією історичної території України в "Автобіографії", то можна виявити цікаві закономірності. На переміщення "тіла героя" ("прометеєва вогню") з центру (Києва –

---

[38] *Ващенко В.* Від самопрезентації до методології: психобіоісторіографічний вимір простору історіописання М. Грушевського. Дн-ськ, 2007. С. 64-72.

"головного міста") на периферію (Львів), тіло відповідає переміщенням "внутрішнього вогню" ("жару") з "периферії" до "символічного центру" ("голови" Михайла Сергійовича) й припиненням праці історика. Так топос тіла історика підключається до розмітки ним символічної території України, а протестна мова його тіла *програмує* неминучість повернення інтелектуала до *комфортного* центру – Києва, що й відбудеться пізніше.

3.2. Ментальна географія як історичний ландшафт: Україна між морем та степом

Останньою стратегією репрезентації великомасштабних просторів, що визначала сутність "ментальної географії" у текстах М. Грушевського й відповідала за конструювання ним ідеального простору України, Росії та Європи був *історичний ландшафт.* З таких перспектив "когнітивні мапи" вченого набували своєї візуалізації як відповідні *елементи ландшафту – степ, гори, пустеля, море*.

Нагадаємо, що Південна орієнтація України у текстах М. Грушевського була представлена двома різновидами ландшафту – *ворожим* та *дружнім (ідеальним)*.

Конструювання "ідеального простору" національної території "України як Півдня", а точніше – "південного заходу", відбувалося не лише у зв'язку з протиставленням Росії як "північному сходу", а і як опозиція до "південного сходу", власне, Азії. Основний тип ворожого ландшафту, що був пов'язаний з "південно-східною" орієнтацією ментальної географії М. Грушевського було репрезентовано *степом*, або іноді також його крайньою формою – безжиттєвим неісторичним простором, що передавався метафорою *пустелі*. Розташування ідеального простору України-Русі, її історична роль та цивілізаційна місія полягали у "боротьбі зі степом" з завданням – зупинити розповсюдження цього ворожого європейській цивілізації "історичного ландшафту": "...прийшло ся йому в своїй боротьбі з степом відіграти почесну ролю заборола європейської культури від азійських орд"[39]. Звісно, таке сприйняття степу як Азії, що загрожувала культурним надбанням Європи, не було оригінальним винаходом М. Грушевського. Він лише репродукував звичний для імперської ментальної географії стереотип, який було підкориговано у 20 – 30-х роках XX ст. поколінням євразійцев й остаточно піддано ревізії лише у працях Л. Гумільова у 2-й половині XX ст.

Ідеальним ландшафтом ментальної географії М. Грушевського, що протистояв *степу як південному сходу*, виступало *море як південний захід*[40].

---

[39]. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси, [в: 11 т., 12 кн.]. К., 1991. Т. 1. С. 14.

[40] Порівняння концепції М. Грушевського щодо чорноморської орієнтації з теоріями С. Рудницького та Ю. Липи було здійснено у кандидатській дисертації Л. М. Домащенко "*Концепції чорноморської орієнтації України у вітчизняній політичній думці першої половини XX століття"* (2008). З'ясовано, що спільною для них є теза про природність чорноморської орієнтації для української держави. Відмінним – спосіб її обґрунтування. На цій підставі запропоновано вирізняти історичну концепцію

Море й слугувало тим символічним простором, що визначав *географію* України власне як Півдня й, поєднуючись з історією, яка обумовлювала розташування ідеальної території України на Заході, забезпечувало Україні її південно-західне розташування: “Історичні умови орієнтували Україну на Захід, географічні орієнтували й орієнтують на полудня, на Чорне море – “єже море словеть руськоє”, як каже київський літописець XII в. – українське, говорячи теперішньою термінологією. З того часу як полудневі, східнослов’янські племена, з котрих вийшов український народ, півтори тисячі літ тому пробились до Чорного моря, йдучи за тим потягом, що непереможно пхає взагалі всі народи у всі часи на полудня, до сонця, в легші умови існування...”[41].

Але орієнтація України на море, на Південь – то не лише наслідок своєрідної символічної “економії зусиль”, традиційний для цивілізаційного розвитку рух народів з Півночі (“складних умов”) на Південь (“легких умов існування”). То також – повернення українців на прабатьківщину. М. Грушевський наголошує, що морем колись була сучасна територія України, яке покривало степ й географічним залишком якого на географічних мапах, власне, й виступало Чорне та Азовське моря: “Третична формація характеризується в наших сторонах власне повільним уступленням моря на полудень та формуванням нинішнього суходолу... полудня частина східноєвропейської рівнини була переважно покрита водою, хоч і не без виїмків, не без перерв в виді островів, що висувалися серед сього східноєвропейського моря”[42].

Отже, історична територія України – то “східноєвропейське море”, що належить Півдню (“уступлення моря на полудень”, “полудня частина... рівнини”) й у просторі якого розташована певна кількість островів, що складають поверхню території України. Зрозуміло, що ці “острови” М. Грушевського досі залишаються terra incognita на ментальній мапі України як морського півдня й потребують своїх відкривачів. Отже, “великі географічні відкриття”, пов’язані з плаванням “східноєвропейським морем” історичної території України – попереду. Наприклад, відкриття “острова” Тьмуторокані (дійсно, однієї з малодосліджених сторінок української історії), як пише історик – “руського острова, відтятого турецьким морем”[43].

Більш того, море було тим первинним історичним ландшафтом, який, на думку М. Грушевського, обумовлював народження всієї індоєвропейської

М. Грушевського, осереддям якої є положення про антське походження українців; політико-географічну С. Рудницького, яка виходить з того, що чорноморське побережжя – це головний політико-географічний вектор України; геополітичну Ю. Липи, де умовою незалежності України визнано здійснення нею “геополітичного синтезу” Чорного моря.

[41] *Грушевський М.С.* Орієнтація чорноморська [в: Хто такі українці і чого вони хочуть]. К., 1991. С. 144.

[42] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси [в: 11 т., 12 кн.]. К., 1991. Т. 1. С. 21.

[43] Там само. Т. 2. С. 29.

цивілізації. Правда вчений зробив зауваження, що "брак спільної назви для моря вказував би, що правітчина не лежала при самім морі"[44].

Власне, на ментальній мапі М. Грушевського це море, здається, нікуди й не зникало – воно продовжувало визначати етногенез українців протягом всієї їх історії. М. Грушевський описує, як хвилі цього "моря" – у вигляді колонізаційних приливів та відливів – накочувалися на степ, щоб з'єднатися із залишками стародавнього "східноєвропейського моря" – з Чорним морем: "На памяти історії знаємо кілька таких великих, більших і менших приливів і відливів, не кажучи за дрібнійші: відплив української людности з степів і передстепових країв... сі колонізаційні хвилювання мали великий вплив на українську етніку, полишили глубокі сліди в фізіономії української народности"[45].

Таким чином, "східноєвропейське море" – то є первинний історичний ландшафт України, а "море" як таке – взагалі індоєвропейців. З таких перспектив, завдання, яке стоїть перед українцями як індоєвропейцями – то не лише повернення до витоків своєї культури – на Захід, але й до власних витоків – на Південь, – до Чорного моря.

Ще одна конотація моря – "лінгвістична" – проступає в М. Грушевського в його ранніх "соціологічних" міркуваннях щодо релігії, народу та держави. Власне, образ моря застосовується істориком як аналогія мови. Море й виступає тією сильною позитивно забарвленою метафорою, яка має слугувати надійним аргументом українського історика у спростуванні філологічних штудій Соболевського, які заперечували самостійне існування української мови й, відповідно, окремішнє існування українців: "Так, наприклад, д. Соболевський, не спрягаючися з тим фактом, що українська мова є характерною у своєму говорі, далеко різницця з характерними говорами Московського руського народу, вважає на те, що в посередніх, перехідних говорах ці дві мови відрізняються дійсно менше... Пояснимо прикладом таким: де лиман зливається з морем єсть посередня смуга води, де річка мішана з морською, хтось хоче переконатися чи різна вода річна і морська, чи дав би він коштувати цю мішану воду й з того метикувати. А між різними народами, як в руській і українській, українській і ляській, як і іншими мусить бути завше така смуга не одрозненого"[46].

---

[44] Там само. Т. 1. С. 63.

[45]. Там само. Т. 1. С. 13-14.

[46] *Грушевський М. С.* Народ, держава, релігія як соціологічні категорії // ЦДІА України, м. Львів. Ф. 401. Оп. 1. Од. зб. 48. Арк. 59-59зв. Можливо, цей образ моря та річки, що М. Грушевський запропонував як метафору розрізнення української мови та інших, має безпосереднє відношення як до античної "ментальної географії" взагалі, й до української топографії та ландшафту, зокрема. Йдеться, напевно, про Дніпро та Чорне море. Принаймні, саме Дніпру давні автори приписували властивості, на які спирається український історик для обґрунтування своєї філологічної тези: "Данапр народжується великим болотом, маючи витоки як би з материнського лона. Звідси й до середини він є прісним й придатним для пиття...

Виходячи з двох вищезазначених конотацій "моря" у текстах М. Грушевського ("лінгвістичної" та, власне, "історичної"), можна зробити певні висновки щодо потреб розширення кордонів символічної території України до Чорного моря.

По-перше, історична територія України, на думку українського інтелектуала, мала обійняти той символічний простір на ментальній мапі Європи, який колись належав "східноєвропейському морю", фактичним залишком чого на географічній мапі виступало Чорне море. Звідси, символічне "об'єднання" території України з Чорним морем на Півдні – то є "природнє" явище, своєрідне повернення "історичної справедливості" (поновлення "повноводності" басейну стародавнього "східноєвропейського моря" за рахунок двох його складових: "територіальної" – України та "водної" – Чорного моря), символічне поєднання "історії" та "географії". У цивілізаційному плані ці кроки у напрямку до Чорного моря символізували б також повернення України до традиційного індоєвропейського історичного ландшафту. По-друге, геополітична орієнтація України на морський південь символічно вказувала б на опанування українською мовою ("морем") повноти власного історичного ареалу розповсюдження.

І наостанок: деякі теоретичні викладки

Ментальна географія доби Модерну активно використовувала залишки "античних" стратегій репрезентації великомасштабних територій. М. Грушевський, історик епохи fin de siecle, вихованець класичної гімназіальної / університетської ("філологічної") освіти з її культовим ставленням до елліністичної культури – залучав ці стратегії як авторитетний легітимуючий засіб конструювання історичної території України. Так, серед чотирьох досліджених нами типів когнітивних мап, у межах яких український інтелектуал прописував демаркацію кордонів символічного простору України (пари *"географічних"* – "*геометричної"* і "*геополітичної"* та обох *"топографічних" – "тілесної"* й *"ландшафтної")* принаймні два *"закриті"* типи репрезентації історичної території України ("геометричний" та "тілесний") спиралися на уламки античних стратегій. Перший ("геометричний") – на залишки "сакральної" геометрії "Геродота-Піфагора", а другий ("тілесний") – на структури "прометеєва міфу". Зрозуміло, що ці античні стратегії, відірвані від своїх первинних сенсів, були примушені функціонувати в умовах іншої, модерної структури знаку та у нових контекстах: "сакральний" чотирикутник Великої Скіфії Геродота – у контексті модерністської символіки "чорного квадрата" К. Малевича, а "прометеєв міф" – у просторі символіки модерністської неврастенічної тілесності.

Проте, наближуючись до Понта, він приймає у себе невеликий потік під назвою Екзамфей, до того гіркий, що... він так змінюється завдяки притоку цих малих вод, що впадає в море між грецькими містами Калліпідами і Гіпаннісом вже зараженим і сам на себе не схожим" (Див.: *Йордан.* О происхождении и деяниях гетов).

Проте, незалежно від задіяної стратегії конструювання історичної території України, відправним пунктом для такої інтелектуальної процедури спатіалізації виступав її *символічний центр* – Київ. І якщо православні книжники XVII ст. з метою політичної актуалізації "київської спадщини" задіяли *універсалістські середньовічні концепції*, щоб, надавши Києву відповідного символічного значення, зробити його однією із значимих точок історичної гравітації імперського (релігійного, цивілізаційного, культурного) простору[47], то М. Грушевський, поставивши за мету у боротьбі за "київську спадщину" деконструювати "середньовічні" схеми імперського історіописання, звернувся до дохристиянських, *античних* "полісних" стратегій репрезентації історичного простору, у своєрідний спосіб перетравлених епохою Модерну. Так, "геометрична" "полісна" стратегія побудови когнітивних мап (стратегія "Геродота-Піфагора"), що дозволяла історику репрезентувати відповідний історичний простір як трикутник міст-"полісів" історичної Русі (Києва-Чернігова-Переяслава) та легітимізувати права України на спадщину Русі протистояла імперській стратегії репрезентації *історичного простору* як сукупності "трьох територій", а різновид античного "прометеєвого міфу" дозволяв М. Грушевському легітимізувати кордони *сучасного* культурного простору України по вісі Центр / Захід як території, що визначається зв'язком двох міст – Києва та Львова.

Повертаючись до деяких теоретичних узагальнень *семіотичного плану*, можемо зазначити, що "ментальна географія" зламу XIX-XX ст. все ще залишалася *символічною* за суттю. Причому, як показало вивчення досвіду М. Грушевського, апеляція до "античної" стратегії конструювання "ідеального історичного простору" зовсім не означала автоматичного збереження її символічного характеру. "Геометрична" форма репрезентації "когнітивних мап" могла вповні утримуватися у межах позитивістської структури функціонування знаку. Й навпаки, звернення до модерністської "геополітичної" стратегії конструювання "ідеального історичного простору" відкривало неабиякі можливості локалізації "історичного простору" через ціннісно навантажену символіку географічних орієнтирів.

[47] Див.: *Яковенко Н. М.* Символ «Богохранимого града» у пам'ятках київського кола (1620 – 1640-ві роки) // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. К., 2002. С. 296-330.

Ейдос.
7’2013.

Віталій Масненко
Черкаси

Уявлені просторові образи України та її сусідів на ментальній карті В’ячеслава Липинського

Просторові територіальні образи, передовсім географічні, які поставали в уяві спільнот і окремих осіб, завжди слугували важливими маркерами їхньої ідентичності. Однак ментальне картографування стало предметом наукового осмислення лише у період після другої світової війни. Загальновизнаний внесок Е.Толмена, який у 1948 р. увів у науковий обіг поняття «когнітивної карти». Класичні праці у 1970-х рр. залишили географ Р.Доунз та психолог Д.Стеа, які окреслили теоретичні параметри ментальної картографії. Серед сучасних відомих українському загалу авторів варто згадати американського дослідника інтелектуальної історії Л.Вулфа та російського географа й культуролога Д.Замятіна.

Тематичні історіографічні огляди теми запропоновані німецьким дослідником Беньяміном Шенком[1], російським істориком Олексієм Міллером[2] та українським історіографом Іриною Колесник[3]. Характерною рисою останнього огляду, який відрізняється, скажімо від позиції Міллера, є спокійний виважений підхід до ментального картографування, у тому числі й щодо його особливої ролі у становленні таких модерних спільнот як нації. Отже й формування “ментальних мап”, які стосуються їхнього просторового виміру, доцільно розглядати саме у контексті осмислення процесу націєтворення. І.Колесник справді має всі підстави констатувати, «що саме у

---

[1] *Шенк Б.* Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе // Новое литературное обозрение. М., 2001. №52.

[2] *Миллер А.И.* Тема Центральной Европы: история, современные дискурсы и место в них России // Новое литературное обозрение. М., 2001. №52; *Його ж.* Ментальные карты историка и связанные с ними опасности // Исторические записки. М., 2002. Вып.5; *Його ж.* Империя Романовых и национализм. М., 2008. С.16-19.

[3] *Колесник І.І.* Ментальне картографування та професія історика: між раціональним й уявленим // Укр. істор. журн. К., 2012. №5. С.135-156.

добу зрілого Модерну відбувається становлення ментальної географії як складової національно-державницької ідеології українських інтелектуалів»[4].

Серед останніх, поза всяким сумнівом, особливо важливе місце посідав *В'ячеслав Липинський*. Загальновідома теза про цього українського політичного мислителя та історика як автора просторової формули розташування України "між Сходом і Заходом"[5]. Також існує доволі розлога історіографія щодо становлення територіальної ідентичності нашого героя, створення і пропагування ним оригінальної версії ідеї «територіалізму»[6]. Проте, й досі не зверталося належної уваги на те, що дискурс Липинського, як ніякій інший із сучасних йому українських інтелектуалів, побудований саме на ментальному картографуванні. У цьому сенсі, він, очевидно, певним чином навіть випередив свій час. Отже *мета нашої розвідки* полягає у аналізі ментальних моделей, створених В.Липинським для репрезентації просторових уявних образів України та її сусідів у контексті історичної ретроспективи та націєтворення модерного часу.

Самолокалізація («геній і місце»)

Уявлені просторові образи постають не тільки як репрезентація взаємовідносин між різними територіальними об'єктами, але передовсім як взаємодія між суб'єктом ментального картографування, його локалізацією та простором, який він намагається уявити. Наступним рівнем розгляду виступає співвідношення уявленої просторової системи та фізичних географічних об'єктів. Особливе значення мав, за словами самого Липинського, «обсерваційний пункт» з якого здійснюється рефлексія, вибудовується уявлений простір. При цьому, мислитель доволі чітко уявляв/відображав власну просторову локалізацію. Про це, зокрема, свідчили його псевдоніми – «Українець», та особливо – «Правобережець». Тут простежується певна «опозиційність» до самолокалізації М.Грушевського – «Лівобічний». Цілком зрозуміло, що «обираючи» своє місцезнаходження, мислителю довелося відмовитися від інших, здавалося, більш «престижних» і перспективних локусів: російського імперського (як підданого російського

---

[4] Там само. С.153-154.

[5] Найтиповішою у цьому сенсі є думка Н.Яковенко. Див.: *Яковенко Н.* "Україна між Сходом і Заходом": проекція однієї ідеї // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. К., 2002. С.336-337, 341-342.

[6] *Білас Л.* Вячеслав Липинський і "територіялізм" (1908-1910) // Сучасність. Мюнхен. 1962. №2. С.95-111; №3. С.61-72; *Лисяк-Рудницький І.* Вячеслав Липинський: державний діяч, історик та політичний мислитель // Історичні есе. К.,1994. Т.2. С.149-158; *Галушко К.Ю.* Консерватор на тлі доби: В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських "правих". К., 2002. С. 49-50, 193-202; *Gancarz Bogdan.* „My, szlachta ukraińska..." Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego 1882-1914 r. Kraków, 2006. S.90-103, 108-139; *Осташко Т.С.* В'ячеслав Липинський: постать на тлі доби // Укр. істор. журн. К., 2007. №2. С.113-130; *Передерій І.* В'ячеслав Липинський: етнічний поляк, політичний українець. Монографія. Полтава, 2012. С.44-49. та ін.

самодержця) і всепольського (як носія польської культури і потенційно польської державності). Враховуючи тодішні суспільно-політичні і культурні реалії, варто визнати, що вибір на користь української позиції був не з простих. Вихідним пунктом для обґрунтування крайової приналежності було відповідне місце народження. Звертаючись до представників своєї верстви, Липинський наголошував: «Ми шляхта тутешня, місцева – сини, народжені на цій землі…»[7].

Фактичне місце народження нашого героя с. Затурці на Волині у сенсі ментальної приналежності екстраполювалося на більші територіальні одиниці – Правобережну Україну та Україну в цілому. Водночас, історик завжди зберігав особливі сентименти до своєї «малої батьківщини», особливо з огляду на її славне історичне минуле. Існує припущення, що Волинь як доволі патріархальний і консервативний край, з усталеною крайовою традицією, також не в останню чергу вплинув на вибір Липинським української територіальної ідентичності[8].

Крім того, він намагався переконати сучасників у тому, що власна просторова локалізація, не була випадковою, а визначалася «з вище» – «на цім місці, де Бог судив нам уродитись». Тим самим поняття «моя Батьківщина», «Земля наша Українська», «своя Земля», «земля наша рідна» для Липинського наповнюються сакральним смислом, адже тепер це не лише місце народження, а й реалізація певного Божого задуму.

Особливе значення для формування територіальної ідентичності, на переконання мислителя, також мало довкілля. Знову таки у зверненні до спольщеної шляхти Правобережжя він особливо наголошував, що національна приналежність людини визначається, передовсім, психологічним укладом певного народу, який в свою чергу, між іншими, залежав від такого чинника, як навколишня природа. Тому й пропонувався цілком однозначний вибір: «оскільки українським є народне море яке нас оточує, з якого ви вийшли і в якому не від учора, а від цілих віків ми живемо, так само як *українськими є вітчизняні степи, поля, ліси – ціла наша українська природа* (виділення наше – В.М.)»[9].

Звідси походить *україноцентризм* ментальної мапи Липинського, який не тільки дозволяє вибудувати цілісний просторовий образ «омріяної України», але й закладає основи для вписування його у світовий вимір. Месіанські настанови дискурсу мислителя виразно проявлялися в його основоположній ідеї реалізації боротьби «за *світове місце* України, за ту нашу світову місію історичну, яку нам серед інших націй і держав, дав до виконання великий Бог на Нам *сотвореній землі*…»[10].

---

[7] *Lipiński W.* Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów. Krakow, 1909. S.36.
[8] *Кралюк П.* В'ячеслав Липинський: доля, вчення, актуальність // Інтернет-ресурс: http://www.simya.com.ua/articles/45/8119/
[9] *Lipiński W.* Szlachta na Ukrainie. S.88.
[10] *Липинський В.* Релігія і церква в історії України. К., 1995. С.20.

Зрештою, продукована мислителем система ідеальних географічних образів приводить його до такого оптимістичного висновку: «Збудована на нашому непочатому і буйному «дикому полі», сильна Держава Українська має дані перейняти від старіючої Західної Европи – може так, як колись Візантія від упадаючого Риму – весь її многовіковий досвід, всі здорові зерна її великої культури і ці зерна на свому родючому ґрунті до ще більшої височини виростити. Тільки Держава Українська мешканцям нашої нещасної Землі – яка досі була «окраїнами» Азії і Европи і полем герців для цих двох світів – має дані забезпечити нарешті людське громадянське існування, не «при битій дорозі», а в свому власному гнізді»[11].

Крім того, необхідно звернути увагу на те, що В.Липинський пропонував реалізувати ідею "третього шляху" у цивілізаційних орієнтирах між Заходом і Сходом. У цьому можна побачити певні аналогії до поглядів сучасних йому російських "євразійців" (про порівняння позиції Липинського та "євразійців" стосовно значення території для формування нації вже писав свого часу Д.Чижевський[12]). У нашому ж випадку український мислитель відрізняється від російських критерієм своєрідності "руського світу". Ним виступає класократичний спосіб організації правлячої верстви та панування в майбутній українській та інших державах Європейського Сходу. Більше того, його проект окрім східнослов'янських держав і спільнот мав включати і Польщу, як ланку, що пов'язувала із західним світом (на цьому аспекті зупинимо у кінці наших розмірковувань).

Має рацію Н.Яковенко, яка характеризує В.Липинського як "чи не першого українського історика, цілком вільного від слов'янофільського сентименту"[13]. Водночас він не був і "західником", оскільки сучасна західна цивілізація (з її ринковими та демократичними засадами) нищила традиційне суспільство. Тому він був переконаний у тому, що українську націю від руїни може врятувати "політика, що йде по лінії оборони Сходу Європи перед його експлуатацією Заходом"[14].

З'ясовуючи самолокалізацію Липинського, варто враховувати й певні його дисциплінарні наукові уподобання, які виявилися ще з гімназійних років. Так П.Кралюк звернувши увагу на відмінну оцінку з географії у атестаті нашого героя, робить справедливе припущення: «Чи не був його інтерес до географії одним із чинників інтересу до території й формування в подальшому концепції територіального патріотизму?» [15]. Це слушне спостереження також дозволяє розставити певні акценти у студіюванні нашої

---

[11] *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // Твори. Політологічна секція. К., Філадельфія, 1995. Т.6. Кн.1. С.468.

[12] *Чижевський Д.* Вячеслав Липинський як філософ історії // Вячеслав Липинський та його доба: Наук. Видання. К.; Житомир, 2008. С.203-204.

[13] *Яковенко Н.* Вступ до історії. К., 2007. С.133.

[14] Листування В. Липинського / Ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. Т.1. К., 2003. С.297.

[15] *Кралюк П.* Вказ. праця.

теми, оскільки показує як формувалася наукова лабораторія вченого. Зокрема, зі слів самого Липинського, при дослідженні відродження Української держави за Богдана Хмельницького, він враховував тісний зв'язок історичного процесу з географічним положенням України[16].

Українська Земля: «реальна» й уявна

Територіалізм Липинського має чіткий етнічний вимір. Предметом зацікавлення у його історичних студіях, соціологічних конструктах та політичних побудовах є саме українська етнічна територія. Що характерно, він виявляє надзвичайно гарну обізнаність з її фактичними параметрами. Звертає увагу навіть на такі дрібні деталі, що Україна простягається до 59^0 довжини, а не 60^0 як то було у книзі М.Аркаса[17]. Українська народна (етнографічна) маса компактно живе на точно окресленій території, яка включала лівобережну Гетьманщину, Слобожанщину, Правобережжя, Запорожські землі, Кубань, Галичину, Буковину, Закарпатську Русь, Крим.

Але етнічна (у Липинського – етнографічна, історико-етнографічна, національна, історична) територія виступає лише базовою категорією, основою для побудови його власне *ментальної моделі* уявленого простору майбутньої української нації. Водночас, для нього як територіаліста, боротьба за територіальний простір була одним з рушійних чинників модерного націєтворення: «…тільки така боротьба за національну територію, за поширення чи оборону землі, примушує нації европейські до тяжкої державно-організаційної творчости»[18].

Липинський визнавав, що за українську етнічну територію, окрім українського, змагаються ще кілька інших національних проектів: зокрема, російській та польський. Він звертає увагу на їхні усталені символічні метафізичні окреслення. Для російського такими уявленими просторовими маркерами є «від Карпат до Камчатки» (варіант – «від Сяну до Камчатки»), для польського – «польська Річ Посполита від моря до моря». Обидві ментальні конструкції мали імперський вимір і «привласнювали» українську територію як питомо свою.

У цьому сенсі українське маркування будувалось, очевидно, за аналогією – «від Сяну – до Дону», або «від Сяну по Кавказ» і було значно скромніше, ніж у сусідів, які мислили імперськими категоріями. У Липинського знаходимо кілька модифікацій формули українського уявленого простору: «того краю великого від Бугу і Сяну, що аж ген степом простягається до російського Дону»[19]. У іншій праці він зазначав: «а землю

---

[16] *Липинський В.* Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // Твори. Історична секція. Філадельфія: Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В.К. Липинського, 1991. Т.3. С.205.

[17] *Липинський В.* Рец. на кн.: Аркас М. Історія України-Русі. СПб., 1908 // Літературно-науковий вісник. К., 1908. Т.XLIII. Кн. VIII. С.312.

[18] *Липинський В.* Україна на переломі 1657-1659. С.71.

[19] *Lipiński W.* Dla wyjaśnienia // Przegląd krajowy. Kijów, 1909. №7. S.3.

нашу від Сяну і Бугу, Турова і Путивля аж ген до Чорного моря називаємо Україною», і далі: «в наші часи «Україна» стає спільною нашою національною назвою, яка означає національну єдність від кордонів польських та угорських аж до пограниччя Дону»[20]. Проте окреслений у такий спосіб геокультурний простір був цілком самобутнім і, що саме головне – мав вагомі автентичні підстави, оскільки ґрунтувався саме на етнічному принципі. На останню позицію звертаємо особливу увагу, оскільки у сучасних дослідженнях не бракує підходів, автори яких намагаються довести, що Липинський буцім то ігнорував етнічні засади у побудові своїх історичних та політичних концепцій.

Варто також зазначити, що в уявленому просторі України Липинський виділяє кілька знакових вузлових точок (ментальних маркерів): площа Святої Софії, Київ («брами Києва»), Дніпро («дикі луги Дніпрові»), Запорожжя (непрооране «Запоріжжя»), Чорне море, Карпати, Волинь, Полісся, Степ. Характерно, що вказані місця уявлялися мислителем значною мірою метафізично, достатньо часто без реальної топографічної прив'язки.

Ментальна просторова модель України у Липинського має цілісний органічний (отже й теологічний) характер. Лексичною константою його текстів були «ціла Українська Земля», «ціла Україна» або «єдність Української Землі», що передбачало іманентну природу неперервності її просторової протяжності. Зрозуміло, що у час життя мислителя це була суто умоглядна конструкція, оскільки Україна лишалася територіально розділеною між різними сусідніми державами (з відповідною переконфігурацією після першої світової війни та революційної хвилі). Більше того, сам історик добре відчував відмінності між різними українськими землями у складі навіть однієї з цих держав. Невипадково він приділяв чимало уваги розгляду проблеми співіснування двох частин Наддніпрянської України (Правобережної та Лівобережної), не говорячи вже про Галичину та інші землі.

Проте ментальне картографування у Липинського не тільки топографічне, воно обов'язково містило політичний контент. Його державницьке мислення, зокрема, знаходило свій вияв у тому, що певній частині української території, певному географічному простору приписувалась особлива властивість до збереження (або навіть продукування/відтворення) державної традиції. Класичним прикладом у цьому сенсі виступає північно-західна частина України, яка мислителем уявлялась своєрідним «заповідником» давньої руської державності.

Можна вести мову про спробу В.Липинського розвинути досить *оригінальну теорію про взаємозалежність між географічним, навіть точніше геополітичним положенням України та її державним життям в цілому.* Сутність її полягала у тому, що відповідно до природних умов, Україна виразно поділялася на дві смуги (у В.Липинського – полоси):

---

[20] *W.L. [Липинський В.]* Nazwy „Ruś" i „Ukraina" i ich znaczenie historyczne // Z dziejów Ukrainy. Kijów; Kraków, 1912. S.47, 49.

північно-західну, окраїну, захищену болотами, лісами та горами, й серединну з південно-східною, степову, нічим не захищену від Сходу (тут виразно представлений інший територіальний поділ українського простору, ніж на Схід і Захід). Степові руїнники, нападаючи через незахищений природою південно-східний бік безпосередньо на центр державного життя, за образним висловом В'ячеслава Казимировича, "виїдали *серце* нашого державного організму". У результаті давня державна традиція збереглася лише у північно-західному окраїнному півколі: від Карпатських гір, через Червону Русь й лісову Волинь, до північного болотистого Полісся [21]. Все це виразно позначилося на історичному процесі відродження української держави у середині XVII ст. за гетьманування Б.Хмельницького. Крім того, для Липинського мало особливе значення, що ці північно-західні землі старої "руської" князівської державної культури були найближчі до Європи, були найбільше європеїзованими [22].

Характерно, що погляди історика на взаємодію цих двох просторових складових України під час Хмельниччини зазнали певної трансформації.

Так, у ранніх творах, зокрема у монографії про Михайла Кричевського (1912 р.) він спеціально акцентує увагу читача на розгортанні народного повстання не тільки на козацьких землях, а і на «руських землях» Речі Посполитої, які «охоплювали кільцем козацьку територію, почавши від Сіверщини і Полісся на півночі, через Волинь, Червону Русь, Поділля і сусідну частину Брацлавщини – на заході» [23]. Проте, «повстання в північній і західній Україні заломалося після двох років, а його територіальні здобутки обмежилися тільки до південно-східної Правобережної України і Задні-пров'я…». Вказана несприятлива ситуація була закріплена Зборівською угодою 1649 р. Як наслідок стала реальністю примусова еміграція в південну козацьку Україну державотворчого елементу, передовсім шляхти. Цей процес, на думку Липинського, мав амбівалентний характер, адже, з одного боку – збільшувався політичний потенціал козацької верстви на півдні, але з іншого – втрачався на північному заході.

В пореволюційній праці «Україна на переломі» були зроблені вже дещо інші акценти. Так історика особливо тішило те, що величезними спільними зусиллями різних державницьких станів (передовсім козацтва і шляхти), під проводом гетьмана Хмельницького було відбудовано державний центр у Наддніпрянщині. Але для забезпечення його існування та стабільності конче необхідно було приєднати до нього ту північно-західну частину українських земель де ще лишалися традиції давньої державності. Тому гетьман виявляє величезну наполегливість щоб прилучити ці території до новопосталої української держави. Окупація козацькими військами Волині, Поділля,

[21] *Липинський В.* Україна на переломі. С.204.
[22] Там само. С.172-173.
[23] *Липинський В.* Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // Твори. Історична секція. Філадельфія: Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В.К. Липинського, 1980. Т.2. С.131.

Полісся, Пінщини, південної Білорусі відбувалася спокійно і безкровно, вважав В.Липинський: "бо з одного боку йшла вона по лінії натуральних змагань Війська Запорожського поширити свою державу на всю історичну і етноґрафічну українську територію, а з другого відповідала вона бажанням представників і єдиних оборонців цієї території – шляхти руської – приєднатися до держави Війська Запорожського і признати владу його Великого Гетьмана"[24].

Приєднання Пінського повіту та інших північно-західних українських земель до Козацької Держави мало й геополітичне значення. Адже цей «північний клин», продовжений незалежною Литвою «мав врізатись між Москву і Польщу, цих двох смертельних ворогів України розлучаючи»[25].

У цілому, простеживши складний процес відбудови за допомогою козацтва історичного державного центру, прилучення до нього північно-західних "руських земель", Липинський приходить до висновку про об'єднання цілої Української Землі, сполучення духовної і фізичної енергії нації задля побудови нової Української держави XVII ст.

Цей різний потенціал окремих частин українського географічного простору давав про себе знати й у наступні часи. Зокрема, спроби відродити козацтво на Правобережжі у кінці XVII ст. Липинський описує як дії людей, «що зуміли вивести сю молоду сили на стару дорогу споконвічних козацьких ідеалів, вивести її з пущі нетрів Овруцького Полісся в просторі степи і з цих степів покликати пригноблений український народ по всій Україні до нової боротьби з гнобителями…»[26].

Розглянуті історичні процеси дозволили мислителю дійти до певних узагальнень щодо амплітуди державницького потенціалу українського територіального простору. У його репрезентації: «Політично-руйнуючий вплив оцих статичних причин нашої недержавности зростає в напрямі з північного заходу на південний схід – в міру того, як зростає степовість, отвертість, родючість і расова хаотична мішанина на Українській Землі. Найбільше поражені хворобою недержавности наші степові чорноземні краї; найменше: лісово-болотисто-гориста полоса, де зародились і розвинулись Галицько-Волинська Держава, Литовсько-Руське Князівство і лівобічна, чернігівська і північно-полтавська, Гетьманщина»[27]. Таку ситуацію він пояснював, як потенціалом самої території, так і якістю національної аристократії, яка її репрезентувала: «Слабкість місцевою «панської» верстви тим більша, чим далі на Схід і Південь України: слабкість по числу

---

[24] *Липинський В.* Україна на переломі. С.189.
[25] Там само. С.51.
[26] *Липинський В.* Данило Братковський – суспільний діяч і письменник кінця XVII століття // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга третя. Наукове видання. К., 2013. С.404.
[27] *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. С.428.

(квантитативна) пропорціонально до народних мас і слабкість по якості (квалітативна) пропорціонально до того завдання, яке стояло перед нею»[28].

Цікаво відмітити, що уявлені просторові образи Української Землі у Липинського отримали доволі виразний одночасний *тілесний*[29] *та одухотворений вияв*. Зокрема, у його текстах зустрічалися такі визначення (метафори): «*лице* Української Землі»[30], «*серце* нашого державного організму», «*наше живе тіло*», яке, до речі, терпіло «*постійні вівісекції*», «*одно тіло* цілого нашого національного організму» тощо. З іншого боку, для мислителя: «Україна це перш за все дух, а не матерія, і що тільки перемогою духа може бути з хаосу матерії сотворено щось, що єсть, що має свою душу, що існує – власне Україна»[31]. Він вів мову про «свідомість Землі а не Орди»[32]. Уявлена територія має такі властивості, як *сила*. Територіалісти, на переконання Липинського, до яких зараховував і себе: «…свої відносини до держави опирають на силах своєї території» [33].

Територіальна свідомість, як прояв ментального картографування, на думку мислителя мала кілька рівнів. На підсвідомому інтуїтивному рівні він виокремлював «власно-владний інстинкт осілості і територіальности», «інстинкт сусідства, інстинкт спільної землі, інстинкт територіальний», які протиставляв «рабським, безвласновладним інстинктом екстериторіальности і спекуляції на чужоземній владі»[34]. Інший, вже набутий рівень свідомості формувався у ході боротьби за «спільну батьківщину і материнщину».

Варто звернути увагу на те, що ментальна карта Липинського має як *горизонтальний*, так і *вертикальний* вимір. Останні полягає у «занурені» простору не тільки у сьогодення, актуальне для автора, але й у минувшину, і навіть у майбуття. Отже проектувалася певна позачасова ментальна протяжність, такий собі «метальний ліфт», який зберігав єдиний терен, що пронизував різні історичні епохи. Так, мислитель згадує мешканців які жили, живуть і будуть жити на нашій Українській Землі. Водночас цей простір не

---

[28] *Липинський В.* Релігія і церква в історії України. С.62. Принагідно зазначимо, що нинішня політична та електоральна ситуації в Україні цілком вписується у спостереження Липинського.

[29] Ця характеристика цілком відповідає твердженням Д. Замятіна щодо тісного зв'язку між дискурсами тілесності та просторовості: «В нашому розумінні, образи і поняття тіла і простору переплітаються, взаємопронизують, є тією чи іншою мірою діалектичними подобами одне одного» Див.: *Замятин Д.* Геоспациализм и сопространственность: методологические основы формирования территориальных идентичностей // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. К., 2012. Вип.6. С.495.

[30] *Липинський В.* Хам і Яфет. З приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 р. Львів, 1928. С.21.

[31] *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. С.XIV.

[32] *Липинський В.* Хам і Яфет. С.19.

[33] *Листи В'ячеслава Липинського* до Євгена Чикаленка (1909-1918 роки) // Український археографічний щорічник. Зб. наук. праць. К., 2007. Вип.12. С.503.

[34] *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. С.227.

застиглий, він не є постійною константою. У межах історичної ретроспекції маємо просторову трансформацію від Землі Руської, через південь Русі до Української Землі. У межах вказаної метаморфози особливе місце належало, на переконання історика, т.зв. козацькій території (тодішній «Україні»). Автор описує постійну трансформацію (певним чином і мутацію) вказаного простору. Початково це своєрідний «стиснутий терен», ядро козаччини – маленька територія Черкаського, Корсунського та Чигиринського староств. З розгортанням Хмельниччини, особливо після Зборівської умови Військо Запорозьке зайняло «всю тодішню Україну: воєводства Київське, Чернігівське і Брацлавське». Надалі історик звертає увагу на те, що Богдан Хмельницький намагався поширити свій контроль на всю територію Русі: «по Львів, Холм і Галич», а «ставши над Віслою, скажу дальшим Ляхам: сидить і мовчить Ляхи!»[35]. З поширенням території української козацької держави поставали нові козацькі полки. Причому, й за межами власне етнічного простру. Так у прилученій до України південній Білорусі виникають Могилівський, Чауський та Гомельський полки[36].

З іншого боку, за козацькою Україною істориком закріплюється її південна степова локалізація: «козацька південна Україна», «степова козацька держава» «південна козаччина», «степові січовики» тощо.

Вказані географічні зміни, за спостереженням Липинського, доповнювалися глибокими соціально-психологічними зрушеннями різних станів українського суспільства. Зокрема, дала про себе знати суперечність між просторовою візією Хмельницького і низового козацтва. Гетьман мріяв про «свої князівство по Львів, Холм і Галич», хотів «Ляхів за Віслу вигнати», «а низова козаччина «по Случ» уважає можливим поширити границі Запорожжя». Оскільки для останньої виявилась чужими здобутки високої хліборобської культури (європейської «руської» православної культури): «В північно-західній Україні: на Волині, на Поділлі, на Підляші, в Галичині коло Львова, одно слово «на Русі» бачить козаччина низова поділ розораної землі під впливом хліборобської культури і бачить тодішню форму тієї хліборобської культури: господарку фільваркову, шляхецьку». Несприйняття осілого життя приводить до того, що «вони не хочуть прилучати до Запоріжжя хліборобської шляхецької «Русі»: хай вона собі «за лінією козацькою» буде». І тільки завдяки державному генію Хмельницького вдалося зламати цей опір: «Велич і ґеніяльність Хмельницького була в тім, що він зумів з тим стихійним економічним процесом, з живою хліборобською “городовою” Україною, а не із засудженим на смерть низовим общинним, уходницьким і добичницьким Запоріжжям свою політику й будову Держави Української зв’язати»[37]. Тим самим просторовість України на мапі Липинського набуває справді питомого ментального змісту, поєднуючи географічний простір з певними соціально-психологічними характеристиками.

---

[35] *Липинський В.* Україна на переломі. С.56.
[36] Там само. С.110.
[37] Там само. С.84-86.

Дослідником була звернута увага на те, що у приєднанні до Козацької України північно-західних земель була найбільш зацікавлена нова українська аристократія – старшинська верства. Мотивувалася така позиція тим, що велика частина козацької старшини була родом з цих земель. Але це не було суто особистою справою, а даниною державницькій традиції, про яку чи найточніше висловився найближчий соратник Хмельницького – І.Виговський: «Ми хочемо мати під своєю владою всю Україну стародавню, або Русь, де віра православна була і де ще мова наша задержалась: аж по Віслу…»[38].

Зрештою просторова візія зупинилася на певній компромісному рубежі, оскільки в уяві сучасників козацька межа на кінець XVII – початок XVIII ст. поширюється по «Случ та Дністер»[39].

Характерно, що розширення козацької території відповідало процесу ранньомодерного націєтворення. У зв’язку з цим, історик констатував: «І навіть географічно-провінціональна назва козацької території – воєводств Київського, Чернігівського і Брацлавського – стає назвою національної території і назвою нації. З того часу термін «Україна» і «український», що власне тільки цю землю козацьку зразу означали, починають витісняти старі терміни «Русь» і «руський», їх національне значення собою заміняючи…»[40].

Зрештою, уявлені просторові образи й були потрібні Липинському для конструювання його власної державницької концепції. Адже Держава для нього, перш за все: Влада, Територія, Громадянство. Другий складник державницької трійці (Територія, Земля, Батьківщина) працює за принципом протидії/протиставлення. Територіальна, крайова свідомість формується за конфронтаційною моделлю. «Держава родиться в хвилину, коли всі мешканці даної території стають як один в її оборону під проводом, посідаючої до цього законне право, Влади, проти мешканців чужої Землі, чужої Батьківщини, чужої Території»[41], – переконував своїх читачів мислитель. Отже, за цією логікою, для нього сусідні землі й були «чужими», у тому числі й Польща.

Основне завдання державотворення, на думку мислителя, полягало у перетворенні території з пасивної нерухомої сили у силу динамічну активну. Отже, він резюмував: «Сама по собі територія в динамічно-політичнім розумінню цього слова єсть ніщо. Можна мати прекрасну територію і ніколи не здобути на ній влади, не мати на ній своєї держави та не стати з нею ніколи нацією. Допіру *свідомість своєї території і хотіння мати на ній свою окрему владу, свою окрему державу*, перетворюють її в активну порушуючи політичну силу. З цієї свідомості і цього хотіння родиться *патріотизм*: любов до своєї землі, до своєї Батьківщини і до всіх, без виїмку, її мешканців.

---

[38] Там само. С.171.

[39] *Липинський В.* Данило Братковський – суспільний діяч і письменник кінця XVII століття. С.404-405.

[40] *Липинський В.* Україна на переломі. С.53-54.

[41] *Липинський В.* Хам і Яфет. С.9.

Патріотизм – свідомість своєї території, а не сама територія – лежать в основі буття і могутності держав (виділення скрізь – В.Л.)»[42].

Водночас, на його переконання, поразка в боротьбі за українську державність була зумовлена браком ідеалізму, рухом тільки у напрямі матеріальному тілесному, за що «Бог Землю нашу «велику і обильну» карає»[43].

Ведучи мову про статичні причини української недержавности, Липинський на перше місце поставив географічне положення, а саме: «на битім шляху між Азією і Европою», «на географічно несталім пограниччю двох ріжних культур: Візантійської і Римської», відсутності природніх кордонів від сусідніх держав. Отже тут маємо типову прикордонну, фронтірну схему просторової локалізації. Більше того, ця межовість для України є не лише зовнішньою ознакою, а її внутрішньою онтологічною характеристикою. Адже різноманітні кордони (конфесійні, культурні, мовні) проходять всередині українського простору.

Змальований на цій основі уявлений образ просторового розташування (геополітичний образ) України настільки колоритний, що заслуговує на об'ємне цитування: «З погляду політичного наше географічне положення – найгірше в Европі. Навіть Московщина в положеню безмірно кращім, бо, захищена горами, лісами та болотами, вона ніколи не була тим битим степовим шляхом, через який перевалювались з Азії в Европу, і уступали під натиском Европи на Азію, ріжні кочовничі орди, починаючи від колишніх і нинішньою большовицькою кінчаючи. Крім того Московщина прилягає до моря, яке на другім боці має вже Европу: колишню вітчину Варягів, Фінляндію, Швецію, Германію. Ми маємо море, другий бік якого – по знищеню Візантії, джерела нашої колишньою культури – став одною з найменше культурних частин Азії. Врешті Московщина, вся без виїмку, знаходиться в географічно неподільнім впливі культури східної так, як напр. Чехія знаходиться в географічно неподільнім впливі культури західної. Ми-ж цю гряницю між Сходом і Заходом маємо в географічно неозначенім стані на своїй землі, і по нашому живому тілі відбувається весь час пересування цієї рухомої границі то дальше на Схід, то дальше на Захід»[44].

Друга причина недержавності також пов'язана з характеристиками українського простору, а саме: «найбільше в Европі родюча земля і добре підсоння», які приваблювали завойовників і послаблювали активність у громадянства[45].

Отже, Україна на ментальній карті мислителя виглядає як певний медіативний міжцивілізаційний простір, який за спостереженим Д.Замятіна, відрізняється гнучкою ментальною структурою, яка дозволяє фіксувати,

[42] *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. С.375.
[43] Там само. С.Х.
[44] Там само. С.421.
[45] Там само. С.422.

вивчати і використовувати одночасно географічні уявлення, образи, символи різних культур і цивілізацій [46].

Варто також зауважити, що ментальне картографування Липинського стосовно України має виразний континентальний характер. У цьому можна також побачити відмінність від концепції Грушевського, оскільки у межах останньої визнавалась помітна роль моря для української історії. У Липинського же територіальний простір України суто сухопутний – це, згаданий, «степовий битий шлях» на півдні та захищена лісами і сперта на гори північно-західна смуга.

Образно-геополітична система. Сусіди України

Користуючись визначенням Д.Замятіна [47], можна вести мову про те, що Липинський запропонував не тільки географічні образи України, але й намагався інтерпретувати кілька *геополітичних образів (ГПО)*, які б слугували більш чіткому окресленню її як суб'єкта історичної, актуальної та майбутньої політичної активності. Ключові ГПО, які більшою, чи меншою мірою були осмислені Липинським можна звести до кількох моделей: «Русь – Україна», «Україна–і–Європа», «Україна-і-Польща», «Європейський Схід», «Руський Схід», «Балто-Чорноморський простір», зрештою, Україна як уявний простір «між Сходом і Заходом», «між Візантією і Римом», «між Росією і Польщею». Отже, найбільш артикульована у сучасних умовах формула буття України «між Сходом і Заходом» була для мислителя лише однією з багатьох можливих (ймовірно навіть не завжди домінуючою). Зрозуміло, що вказані геополітичні простори мали різний рівень генералізації і відмінний масштаб, але важливо враховувати, що саме Україна виступала для них формотворчим чинником. Об'єднує всі ГПО також їхній прикордонний окраїнний характер. Зокрема, випадок України був локалізований між цивілізаціями (Європою й Азією), на «фатальному пограниччу між цивілізацією плуга і цивілізацією степу», та культурами (Візантійською та Римською). Однак, обидві останні Липинський вважав європейськими.

Питання авторства і ґенези згаданих уявлень треба розглядати окремо, єдине – тут варто зазначити, що лише частина з них були продуктом власне інтелектуальної творчості Липинського.

Цікавим прикладом побудови ГПО була балтійсько-чорноморська коаліція. Геополітичне «тіло» цього простору історик розглянув на прикладі коаліції держав, яка склалася у 1656-1657 рр. і включала північну групу –

---

[46] *Замятин Д.* Геоспациализм и сопространственность. С.499.

[47] Сучасний російський вчений пропонує під геополітичним образом (ГПО) розуміти «цілеспрямовані і чітко структуровані уявлення про географічний простір, що включають найбільш яскраві та придатні до запам'ятовування символи, знаки, образи й характеристики певних територій, країн, регіонів, що маркують їх з політичного погляду»: Див.: *Замятин Д.* Стратегии интерпретации историко-географических образов России // Отечественные записки. М., 2002. №6. // Інтернет-ресурс: <htth:magazines.russ.ru/oz/2002/6/2002_06_64-html>

Швецію, Пруссію, Литву, та південну групу – Україну, Семигород (Угорщину), Молдавію, Волощину. Звернена вона була безпосередньо проти Москви з одного боку, і проти Польщі й Криму з іншого. Опосередковано зачіпалися й інтереси Туреччини[48].

Розгляд ментальних образів сусідів України В.Липинського дозволяє наочно побачити наскільки ментальне картографування може розходитися з реальним географічним простором. Впадає в око та обставина, що ментальний метафізичний простір в уяві цього мислителя виявляється більш стабільним, навіть константним, а окреслення власне географічних координат більш рухомим і залежним від конкретної історичної чи то актуальної політичної ситуації, яку хоче відобразити автор[49]. При цьому він застосовував кілька варіантів координат локалізації сусідніх країн.

До константної частити ментального простору Липинського варто віднести його аксіоматичні твердження, що втіленням Сходу – східного азіатського світу є Москва, а Заходу – західної європейської цивілізації: Польща. Крім того, в його візії: "Москва та Польща, представниці двох ріжних культур і двох діаметрально протилежних методів організації влади (охлократії і демократії)"[50].

Реальна локалізація ж Росії та Польщі, рівнозначно як і інших сусідів виглядає ж доволі мінливо. Що цікаво, ця процедура, як правило, не охоплювала всього обрію і обмежуються трьома, або навіть – двома його сторонами. Так у його текстах вимальовується своєрідний трикутник: «на півночі виріс раптом могутній і грізний противник – Москва», «на півдні, як і раніш, чатувала кочова Татарська Орда», «із заходу, врешті, рятувала себе союзом з Москвою ослаблена, але все на Україну зажерлива і всю свою експанзивну енергію на схід направляюча Річпосполита»[51]. З такого ментального мапування виходило, що східний вектор від України виявився порожнім (або ж сама Україна і була його втіленням), натомість східна Москва з'являлася на півночі. Водночас метафізична і реальна локалізація Польщі тут ще співпадає в одному – західному векторі. Але в іншому місці подібна метаморфоза вже спостерігалася й щодо локалізація західної Польщі: «…уперта влізливість Річпосполитої з Півночі нищить здавалось все, що досі збудовано на Україні»[52].

Вороги козаччини, на думку Липинського розміщувалися на двох фронтах: «один з південного сходу – руїнник-кочовник», а «другий з

[48] *Липинський В.* Україна на переломі 1657-1659. С.40-42, 176.

[49] Очевидно, що тут можна говорити про певний парадокс нетотожності «метафізичної» та «фізичної» території як про загальну особливість ментального картографування. Д.Замятін у цьому випадку пропонує застосовувати онтологічний підхід, який може привести до когнітивного зникнення вказаного дуалізму. Див.: *Замятин Д.* Геоспациализм и сопространственность. С.527.

[50] *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. С. 439.

[51] *Липинський В.* Україна на переломі. С.37.

[52] Там само. С.98.

північного заходу – магнат Річпосполитої» [53]. Тепер простір навколо України вже суцільно окреслений, але сусідське представництво зумисно редуковане, зведене лише до двох представників татар і Польщі (очевидно найбільших супротивників українського козацтва).

Уявлений просторовий образ північно-східного сусіда – *Росії*, як це не дивно, на ментальній мапі Липинського виглядає цілком екстериторіальним, отже й не тільки чужим, але й ворожим для України (саме ж причини екстериторіальності, породженою перевагою в Росії кочових елементів). По суті, простір цієї Росії був скрізь там де проходили «російські кочові кібітки». Липинський вдається до образного пояснення парадоксальності з просторовою локалізацією Росії: «Бо чи укладається наприклад в думці українського хлібороба назвати Архангельськ або Москву Україною, коли-б Архангельськ і Москва навіть були в якійсь політичній залежности від України? І зовсім нормально згучить те, що на Карпатах, як і на Камчатці, в Манджурії, як і в Києві і в Костянтинополі скрізь може бути «Росія»? Бо чи стара бюрократична та й нова більшовицька общиницька Росія не була скрізь там, де станула російська армія, де став урядувати комісар чи ісправник і де зупинились російські кочові кібітки?»[54].

Саме земля московська була центром кристалізації російської охлократії, яка була уособленням східної загрози для органічних класократичних основ руської нації. Московщина, на переконання історика, була далекою окраїною старої Київської держави, де Русь була слабко вкорінена.

У процесі подальшої територіальної експансії Москви (т.зв. «собіранія руських земель») відбувалося винищення нею "руської національної культури". По суті, виникала парадоксальна ситуація – при механічному прилучені "до нового московського державного центра, во імя Русі і при винищеню Русі, старих руських земель". Саме у такий спосіб відбулося завоювання всіх сусідніх земель, де попередня класократична влада була розложена демократією: «Так була завойована зпочатку частина Білоруси, потім частина України, потім Польща і Литва з рештою білоруських і українських земель…»[55].

Росія розглядалася Липинським як природній конкурент України в Східноєвропейському геополітичному просторі. У листі до Івана Кревецького (27 лютого 1924 р.) він, зокрема, звертав увагу на те, "що вони (росіяни – наше В.М.) здатні до творчості, до ідейного підйому, до жертв во ім'я ідеї, ми зможемо (їх) перемогти тільки тоді, коли ми самі викажемо оці прикмети, і коли в справі, в якій ми з ними боремося: в справі нашої чи їхньої переваги на Сході Європи – ми вирвемо з їхніх рук ідейну ініціативу та ідейний провід"[56].

Водночас ворожість імперської Росії для нього не є константою, незміною. Він сподівався, що здорові великоруські осілі хліборобські

---

[53] Там само. С.52.
[54] *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. С.174.
[55] Там само. С.319.
[56] *В'ячеслав Липинський та його доба*: Наук. видання. К., 2010. Кн.2. С.236.

елементи зможуть скинути «кочовий, монгольсько-інородний державний прес», перестануть бути «общеросами», а стануть «великоросами», отже й «відроджена Великорусь хліборобська» стане не ворожою, не небезпечною нам.

Найменш опрацьованим на ментальній карті Липинського виявився географічний образ *Польщі*. Не зважаючи на те, що цей простір мав багато типологічно спільного з українським, оскільки був також проекцією території посідання осілого хліборобського народу. Таку «неувагу» до батьківщини своїх предків історик компенсує осмисленням територіальної експансії Речі Посполитої на Схід. Цікаво відмітити, що негативні наслідки цього процесу змодельовані істориком у кількох локусах. Передовсім, колоніальне поширення на «чуженаціональні» литовсько-білорусько-українські території обернулося упадком класократичної аристократії у самій Польщі та розкладом у подальшому «шляхецького демократичного народу». Останній процес визначений автором як неприродній добір, коли правляча верства РП віддавала свої найактивніші і найсильніші елементи «кресам», приймаючи натомість з «кресів» найслабші й найпасивніші елементи [57]. В свою чергу, інкорпорація руських земель до Польщі привела до розпаду руської національної аристократії, і до розложення єдиної руської нації, яка до того об’єднувала білорусів і українців[58].

Зусилля історика також були спрямовані на деконструкцію ментальної моделі “польської цивілізаційної місії”, яка буцімто полягала у “європеїзації” “кресів”. Стосовно інтелектуальної конструкції щодо цивілізаційного призначення “польського плуга”, то Липинський здійснив цікаву модифікацію, на яку вперше звернув увагу ще Л. Білас. Проводячи аналогії із формуванням польської формули, яка по суті була трансформацією німецької ідеї “Дранг нах Остен” про німецьке (точніше пруське культуртрегерство) на “варварському сході” і зводилася до заміни слова “німець” чи “прусак” словом “поляк”. “У Липинського ця теза модифікується: він повертає Україну українському плугу, який у боротьбі із “степом” виконав роль європейської цивілізації, а роль варварів приписує “кочовому елементові” – у першу чергу татарам, а далі й іншим “співзвучним елементам”, які ще не перейшли до хліборобського господарства, спертого на приватне землеволодіння”[59]. Тим самим європеїзація стає внутрішньою української справою, а польська держава виступає провідником експансіоністської політики супроти України та Білорусі.

Просторовий образ останньої у Липинського з’являється лише час від часу і має доволі нечіткий характер. Цікаво, що територіальна локалізації *Білорусії* стосовно України також невизначена. Принаймні, на її географічному місці, на півночі, як бачили вище, в уяві історика почергово

[57] *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. С.312.
[58] Там само. С.318.
[59] *Білас Л.* Вячеслав Липинський як історик кризової доби // Липинський В. Твори. Історична секція. Т.3. Філадельфія, 1991. С.XXXVII.

зринають то Московщина, то Річ Посполита. Причина, такої дивної, на перший погляд, «недбалості» полягають, очевидно, у тому, що Липинський розглядав Білорусь як частину Русі. Як вже йшлося, на його переконання, до Люблінської унії українці і білоруси становили «одну руську націю». Під час Хмельниччини, знову таки, козацька окупація Білорусі відбувалася під гаслом визволення всіх «руських земель», які перебували під духовною владою Київського митрополита. Після Переяславської угоди, зі вступом у війну московського війська, на думку історика, розпочалась боротьба двох «Русей» за «Русь» третю. У «трактаті вічної приязні» між Хмельницьким і Ракочієм, між іншим, йшлося про те, що останній допоможе українському гетьманові «одержати частину Білої Русі з титулом Князя…»[60].

Зрештою, мислитель залучив географічні образи сусідів у власну просторову модель кардинального переформатування обрисів Європейського Сходу на принципово нових не імперських, «класократичних» засадах. На його переконання, підкріпленим історичними екскурсами, категоричним імперативом тут має бути – політичний союз України з Білоруссю і Великоруссю, при збережені політичної суверенності всіх контрагентів. У цьому союзі Україна мала всі дані зайняти домінуюче місце, “стати на чолі великого грядучого руху – орґанічного і національного відродження всіх трьох Русей”, обороні Руського Сходу перед західною демократією і азіатською охлократією[61]. Тому він запитував читачів: “І чи в національнім відродженю як московських, як білоруських, так і наших українських ослих елємєнтів не лежить часом єдиний шлях до великої будуччини нашого Европейського Сходу: і чи ці три нації не зможуть жити кожна в своїй власній національній державі, в тіснім союзі і згоді між собою тоді, коли це будуть держави хліборобські, а не – як дотеперішня Росія – держави кочові, завойовницькі?”[62]

Ідею про політичний “союз трьох Русей” він доповнює дорученням західного складника – Польщі. Так у листі до З. Грохольського 20 липня 1922 р. Липинський писав про історичну місію України – брати цивілізацію тільки із Заходу, але політично оглядатися на Схід. Як і Польща, відмежуватися політично від Заходу, і нести західну культуру і цивілізацію на Схід. Кінцевою метою цього процесу він вважав: “Скинення азіатського більшовизму, а тоді незалежна Українська монархія в союзі із утвореними під її цивілізаційним впливом: відродженою Російською монархією і окремим Білоруським князівством – в подальшій перспективі залучення до того союзу– Польщі”[63].

Поза цим об’єднанням лишалися неосілі спільноти. Зокрема, *євреї* в оцінці Липинського також є екстериторіальною, не пов’язаною з землею,

---

[60] *Липинський В.* Україна на переломі. С.43.

[61] *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. С.329.

[62] Там само. С.173-174.

[63] *Листування В. Липинського* / Ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. К., 2003. Т.1. С.438.

напівкочовою расою. На його переконання це найбільш націоналістична нація (у демократичному розумінні), проте зовсім позбавлена почуття патріотизму, але має надзвичайно сильне почуття екстериторіальної віросповідної громадської солідарності[64].

*Крим***,** попри активну участь у подіях Хмельниччини, однозначно лишається частиною кочового світу, іманентно ворожого європейській традиції. Просторово його, як і усіх кочівників важко локалізувати (тут і південь, і південний схід від України). *Туреччина* у візії Липинського також не заслуговує на позитивне сприйняття, як одна з найменше культурних частин Азії.

Висновки

Завершаючи розгляд просторового дискурсу Липинського варто зазначити його типовість для українського інтелектуального середовища доби пізнього модерну. На його рахунок також можна віднести оцінку, яку надала І.Колесник метальному картографуванню М.Грушевського: «Ментальні карти визначного історика були пов'язані з національно-державницькими проектами й апелювали до мовно-культурної та етнографічно-територіальної ідентичностей українців, себто стояли «на крові та ґрунті» [65]. Це те, що було спільним для українських інтелектуалів доби прискореного націєтворення. Але просторові образи у дискурсі Липинського мають й чималу специфіку. Зокрема, відмінність його підходів полягала у більш детальному опрацюванні низки ключових геополітичних образів, обґрунтуванні месіанської ролі уявленої України, включені географічних образів у політичне проектування.

Його ментальна мапа України має чіткий континентальний та фронтірний вимір. Але при конструюванні образу «ідеальної вітчизни» мислитель намагався відійти від цих характеристик, подолати їх шляхом гармонійного сполучення позитивного потенціалу різних цивілізацій і культур, які локалізувалися на українській землі.

Отже, Липинський конструює двополюсну просторову ментальну модель України, яка перебуває у стані нестійкої рівноваги. Своєрідним важелем для надання стабільності була власна державність. Тим самим, для України, як уявної конструкції, відкривалися нові обрії самореалізацію у просторі Східної Європи: вона ставала єдиноможливим тереном для органічного сполучення досягнень різних цивілізацій і культур.

Сусіди України у ментальній призмі Липинського мають жорстку прив'язку до різних цивілізацій і культур: відповідно до Заходу і Сходу. Реальна ж локалізація, в залежності від конкретної історичної ситуації, слугує яскравим прикладом ефекту «географічного мерехтіння». Зрештою, мислитель пропонував власну ідеальну модель просторової перебудови

[64] *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. С.157; 376.
[65] *Колесник І.І.* Вказ. праця. С.149.

Східної Європи, яка базувалася на позаімперських принципах і передбачала провідну роль України у цьому процесі.

Буркгард Веллер
Відень

Історики-конструктори Європи: стратегії ментальної картографування в українській історіографії 19-го століття

З огляду на нинішню європейську фінансову кризу, яка загрожує перерости у глибоку кризу ідентичності, актуальності набирає питання про «сутність Європи». Що таке Європа? За якими ознаками її можна охарактеризувати? Що слід розуміти під «загальноєвропейськими цінностями»? Часто у зв'язку із політично мотивованою метою підтвердити європейську ідентичність ми зустрічаємо посилання на спільні античні, християнські, гуманістичні та просвітницькі корені. Саме тому Європу намагаються зобразити як результат тривалої історичної традиції. Відомі історики сучасності також беруть участь у конструюванні європейської єдності, як це видно, наприклад, із серії книг «Збудувати Європу» (construire l'Europe) Жака Ле Гоффа (Jacques Le Goff).[1]

Для України Європа є важливим орієнтиром в пошуках власної ідентичності. Після розпаду Радянського Союзу тут, так само як і в інших посткомуністичних державах, довелось шукати нові геополітичні та культурні орієнтири.[2] Це стало безпосередньою причиною того, що у

---

[1] Щодо критики див.: *Mitterauer M.* Die Entwicklung Europas – ein Sonderweg? Legitimationsideologien und die Diskussion in der Wissenschaft. Wien, 1999; *White H.* The Discourse of Europe and the Search for a European Identity // Europe and the Other and Europe as the Other, ed. by *Stråth B.* Bruxelles, Bern, Berlin, 2000. P. 67-86.

[2] Згадуються лише декілька робот: *Грицак Я.* І ми в Европі? // Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. К., 2004. С. 309-324; *Яковенко Н.* Україна між Сходом і Заходом. Проекція однієї ідеї // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. К., 2002. С.333-365; *Kappeler A.* Die Ukraine zwischen Ost und West. Überlegungen eines Historikers // Sprache und Literatur der Ukraine zwischen Ost und West, hrsg. v. *Besters-Dilger J., Moser M., Simonek S.* Berlin, 2000. S. 9-16; *Kozłowska A.* Ukraina – europejską, euroazjatycką czy ukraińską cywilizacją? // Polska – Ukraina. Więcej niż sąsiedztwo, pod red. *Wolańskiego M., Leszczenka Ł.* Wrocław, 2006. S. 221-232; *Lami G.* The Destiny of Ukraine. Europe or Eurasia? // Ukraine's Re-Integration into Europe. A Historical, Historiographical and Politically Urgent Issue, ed. by

відновленій дискусії про ідентичність було поставлено питання про свою позицію України між «Сходом» і «Заходом», а також активно використовувалось гасло «повернення до Європи».[3] Для окремих інтелектуалів, як Оксана Пахльовська, зрозумілим було наступне: Україна зараз повертається до своєї західноєвропейської ідентичності, стукає у ворота Європи з дружнім вітанням латинською мовою «Ave, Europa!».[4] Питання про стосунки України з Європою та про місце України у Європі завжди включало і питання конструкції самої Європи, будь то Помаранчева революція, Євробачення або чемпіонат Європи з футболу або Євромайдан.

Однак таку есенціалізацію Європи відхилила міждисциплінарна європеїстика[5], яка формується з 90-их рр. минулого століття. Згідно до її постулатів, науково-методичне дослідження Європи в жодному разі не повинно породжувати новий наратив Європи, а навпаки створювати гіпертекст «на основі парадигми розмаїття та когерентності як найважливішого кореляту».[6] Отже, Європу розуміють більшою мірою як «змінну систему цитат та взаємних вказівок»,[7] як конструкт, що одночасно являється і предметом, і продуктом різних дискусивних формацій та перформативних актів.[8] В цьому сенсі Європу можна було б охарактеризувати як ментальну мапу, яка є лише тимчасовим результатом справді гнучких колективних просторових уявлень. Просторові нариси про

Bercoff G., Lami, G. Alessandria, 2005. P. 311-323; *Lusznycky A., Riabchuk M.* Ukraine on its Meandering Path between East and West. Bern, Berlin, Bruxelles, 2009; Die Ukraine zwischen Ost und West. Außenpolitische und kulturelle Orientierungen, hrsg. v. *Pleines H.* Bremen, 2008; *Rudnytsky I.* The Ukraine between East and West // Das östliche Mitteleuropa in Geschichte und Gegenwart, hrsg. v. *Zagiba F.* Wiesbaden, 1966. S. 163-169; *Ševčenko I.* Ukraine between East and West. Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century. Edmonton, Toronto, 1996.

[3] *Hnatiuk O.* Pożegnanie z imperium. Ukraińskie dyskusje o tożsamości. Lublin, 2003; українською мовою: *Гнатюк О.* Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. К., 2005. Для стислого узагальнення дискурсу порівн. *Hnatiuk O.* Zwischen Ost und West. Über die ukrainischen Identitätsdebatten // Die Ukraine, Polen und Europa. Europäische Identität an der neuen EU-Ostgrenze, hrsg. v. *Makarska R., Kerski B.* Osnabrück, 2004. S. 91-116.

[4] *Пахльовська О.* Ave, Europa! Статті, доповіді, публіцистика (1989-2008). К., 2008.

[5] Порівн. щодо стану досліджень: *Europa – Europäisierung – Europäistik*. Neue wissenschaftliche Ansätze, Methoden und Inhalte, hrsg. v. *Gehler M., Vietta, S.* Wien, Köln, Weimar, 2010.

[6] *Schmale W.* Die Bedeutung der Europäistik für die Geschichtswissenschaften. *Op. cit.* S.117.

[7] *Petri R.* Europa? Ein Zeichensystem // Probleme und Perspektiven der Europa-Historiographie, hrsg. v. *Petri R., Siegrist H.* Leipzig, 2004. S. 48.

[8] *Stråth B* Introduction. Europe as a Discourse // Europe and the Other. *Op. cit.* S. 13-44; *Schmale W.* Geschichte Europas. Wien, Köln, Weimar, 2000. S. 14-15.

«Схід», «Захід», «Орієнт» та «Окцідент» мусять постійно розглядатися як частина дискурсу Європи.[9]

Вольфганг Шмалє (Wolfgang Schmale) був одним із перших істориків у німецькомовних країнах, який прагнув до того, щоб постановку цілей європеїстики зробити корисною також і для історичних наук. на етапі становлення європеїстики необхідно було дати визначення поняттю «європейська історія» та з'ясувати, що собою має являти «європейська історіографія».[10] Пізніше історики почали звертатися також і до інших сфер досліджень, зокрема піднімали питання про історію та ідентичність Європи, а також про образи, концепції та бачення поняття Європи у минулому.[11] При цьому переважно проводили диференціацію між поняттями «образ Європи» («ті колективно закріплені уявлення […], які слугують позначенню більших просторів в їхньому віднесенні до Європи») та «ідея Європи» (позначення політичної програми організації єдності всередині Європи).[12]

Однак питання про значення самої історіографії та роль істориків у формуванні образів Європи залишалось у спеціальних дослідженнях практично без належної уваги.[13] Саме тому автор вважає за доцільне зосередитися на аналізі дискурсу Європи в історичних працях, адже націлені на минуле ментальні карти Європи домінують в історіографічному дискурсі. Водночас зорієнтовані на сучасність та майбутнє візії та політичні концепції Європи істотно від них відрізняються.[14]

---

[9] *Lewis M.W., Wigen, K.E.* The Myth of Continents. A Critique of Metageography. Berkley, Los Angeles, London, 1997; *Schenk B.* Mental Maps. Die Konstruktion von geographischen Räumen in Europa seit der Aufklärung // Geschichte und Gesellschaft. 2002. Nr. 28. S.493-514.

[10] „Europäische Geschichte“ als historiographisches Problem, hrsg. v. *Duchhardt H., Kunz A.* Mainz, 1997; Europa im Blick der Historiker, hrsg. v. *Hudemann R., Kaelble H., Schwabe K.* München, 1995; Annäherungen an eine europäische Geschichtsschreibung, hrsg. v. *Stourzh G.* Wien, 2002.

[11] Широкий бібліографічний огляд комплексу тем «Європейська історія», але з наголосом на західноєвропейські та англо-американські дослідження, порівн. Wolfgang Schmales Literaturbericht: *Schmale W.* Literaturbericht // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. 2004. Nr. 55. S. 454-470, 625-636, 697-707; 2009. Nr. 59. S. 517-530, 594-603, 660-682, 744-758; 2010. Nr. 60. S. 58-75.

[12] *Heppner H.* Europa-Bilder und ihre theoretischen Grundlagen // Auf der Suche nach einem Phantom? Widerspiegelungen Europas in der Geschichtswissenschaft, hrsg. v. *Michels G.* Baden-Baden, 2003. S. 22; *Gollwitzer H.* Europabild und Europagedanke. Beiträge zur deutschen Geistesgeschichte des 18. und 19. Jahrhunderts. München, 1951. S. 8.

[13] *Schmale W.* Europa als Topos der Geschichtsschreibung // Auf der Suche nach einem Phantom. *Op. cit.* S. 45. Eher eine Ausnahme bilden Werke wie: Europa-Historiker, 3 Bde., hrsg. v. *Duchhardt H., Morawiec M., Schmale W.* Göttingen, 2006; *Wierzbicki A.* Europa w polskiej myśli historycznej i politycznej XIX i XX wieku. Warszawa, 2009.

[14] Порівн. напр. *Option Europa*. Deutsche, polnische und ungarische Europapläne des 19. und 20. Jahrhunderts, hrsg. v. *Borodziej W, Duchardt H. Morawiec M.* Göttingen, 2005; *Vision Europa*. Deutsche und polnische Föderationspläne des 19. und frühen 20.

Таким чином, для розгляду поставленої проблеми основними є наступні питання: Яким чином історики сприяють конструюванню ментальних карт і колективних просторових уявлень про Європу? Наскільки їм вдається проектувати образи Європи в минуле? До яких стратегій вони при цьому вдаються і які функції виконують створені ними ментальні мапи Європи?

Дана стаття зосереджується на розгляді питання про конструювання Європи в історіографії 19-го ст. Звернення саме до цієї епохи обумовлене тим, що в 19 ст. образи Європи не завжди були чітко виокремленими. На той час плани щодо європейської інтеграції являли собою лише утопію, а дискурс Європи мусів підпорядковуватись насамперед національним ідеям. Саме тому переважно різні бачення Європи постають у дослідженнях опосередковано. Образ Європи виникав не лише тоді, коли сама Європа була головним об'єктом дослідження, як наприклад у відомій роботі Франсуа Гізо.[15] В даному питанні слід погодитись з думкою Гаральда Геппнера, що у 19 ст. для формування образів Європи наявність чіткого ярлика «Європа» є зовсім необов'язковою.[16]

Важливим у контексті статті став розгляд провідних ідей, які вплинули на творення дискурсу Європи в історіографії 19 ст. Насамкінець розглядаються центральні лінії дискурсу Європи в українській історіографії. Наведені в цій роботі приклади носять насамперед ілюстративний характер. Вони перш за все наочно демонструють те, як дискурсивна стратегія Європи була інструменталізована в тогочасних процесах визначення ідентичності та творення нації в Україні. Дане явище приводить до висновку, що сучасні суперечності щодо стосунків України з Європою беруть початок ще в 19 ст.[17]

«Прогрес» та «цивілізація» як парадигми дискурсу Європи

Головний напрямок дискурсу Європи породив питання про прогрес та відсталість. Пануюче в 19 ст. розуміння «прогресу» базувалося, по суті, на перенесенні значення, яке це поняття мало у Новий час, передусім – в добу Просвітництва. Вирішальним був відхід від створеного християнством середньовічного розуміння цього поняття, згідно з яким починаючи від моменту народження Христа на землі вже не могло статися нічого принципово нового. Згідно з цим єдина мета людства полягала у здійсненні божого плану спасіння через прихід царства божого. У Новий час таке розуміння кінця світу поступово змінило поняття відкритого майбутнього.

Jahrhunderts, hrsg. v. *Duchhardt H., Morawiec M.* Mainz, 2003; *Hecker H.* Europäische Optionen – Osteuropäische Reflexionen // Europa – Begriff und Idee. Historische Streiflichter, hrsg. v. *Hecker H.* Bonn, 1991. S. 151-172.

[15] *Guizot F.* Cours d'histoire. Histoire générale de la civilisation en Europe. Paris, 1828.

[16] *Heppner H.* Europa-Bilder. *Op cit.* S. 22.

[17] Таке бачення також порівн. *Plokhy S.* Ukraine's quest for Europe. Borders, Cultures, Identities. Saskatoon, 2007; *Wendland A.* Europa und das Land am Rand. Europäische Orientierungen im ukrainischen politischen Denken // forost Arbeitspapiere. 2007. Nr. 41. S.21-32.

Примноження знань про природу привело до переконання, що принципові зміни були цілком можливими. Вперше в добу Просвітництва «прогрес» почали розуміти як телеологічний процес, який характеризувався постійним покращенням буття та орієнтацією на земні цілі. Переконаність у силі розуму та центральному положенні людини в історичному процесі додали оптимізму і віри у постійно прогресуючий розвиток людства. З окремих ланок прогресу в різноманітних сферах життя нарешті вивели всезагальне для історії людства твердження: «Прогрес переймає провідну роль, він сам стає рушійною силою формування історії».[18] Це перетворення «прогресу» у специфічне науково-історичне поняття призвело наприкінці 18 ст.[19] до його абсолютизації як вирішального фактора історії впродовж розвитку від стану дикунства та варварства до рівня досконалої цивілізації. Відтепер цивілізаційно-культурні розбіжності між окремими народами і державами пояснювали нерівномірним рівнем прогресу в різних регіонах. Неоднакову швидкість розвитку різних частин світу вважали основною причиною того, що окремі народи у певні моменти історії перебували на різних стадіях розвитку. Більш детально процеси розвитку людства були емпірично підтверджені та теоретично обґрунтовані лише під час модернізації окремих суспільних сфер впродовж 19 ст.[20]

Значення розуміння прогресу для дискурсу Європи та формування європейського саморозуміння стало іманентним в той момент, коли в добу Просвітництва утвердилось переконання в тому, що європейські країни найбільше просунулись вперед та досягли найвищого дотепер ступеня свого розвитку. Таке загальне ототожнення Європи та прогресивності створило уявлення про європейську вищість та її провідну роль в історичному процесі, а також про абсолютизацію власного взірця розвитку як універсальної моделі для решти світу. Тепер Європа піднесла себе до «суб’єкту всіх історій»[21] і була переконана в тому, що змогла заздалегідь визначити єдину успішну модель розвитку для решти країн.

Для історіографії та дослідження історії це означало, з одного боку те, що різні історичні епохи перевірялись та оцінювались на прогресивність, а, з іншого боку, історики окремих країн власну державну та національну історію постійно пов’язували із загальним європейським історичним процесом. В світлі цих тенденцій поставали нові питання для історичних досліджень: На якому щаблі європейського процесу розвитку знаходився окремий народ в

[18] *Meier C., Koselleck R.* Fortschritt // Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland, hrsg. v. *Brunner O., Conze W., Koselleck R.*, Bd. 2, Stuttgart, 1975. S. 388.

[19] Там само. S. 384.

[20] Там само. S. 407-417.

[21] *Chakrabarty D.* Europa provinzialisieren. Postkolonialität und die Kritik der Geschichte // *Jenseits des Eurozentrismus. Postkoloniale Perspektiven in den Geschichts- und Kulturwissenschaften*, hrsg. v. *Conrad S., Randeria S.* Frankfurt, New York, 2002. S. 283-284.

минулому, чи завжди він дотримувався європейської моделі розвитку? В які епохи народ зійшов з цього історичного шляху та у який період він створив свої власні альтернативні ідеї прогресу? Висвітлюючи історію кожного окремого народу в контексті загальноєвропейського прогресу та підкреслюючи його роль в таких загальноєвропейських феноменах і тенденціях, як, наприклад, у наверненні до християнства, утворенні держав, Ренесансі, Реформації чи Просвітництві, історики доводили його приналежність до Європи.

Вирішальною константою дискурсу Європи поряд із поняттям прогресу було також поняття цивілізації.[22] Як стверджує Йорг Фіш (Jörg Fisch), його значення у 18 ст. значно розширилось. По-перше, дане поняття застосовували вже не до індивіда, а до колективів, народів і навіть всього людства. По-друге, воно вже не стосувалося окремих здобутків у певних суспільних сферах, а відносилось до всіх досягнень людства загалом. По-третє, тепер це поняття виражало поряд з процесом культивування також і результат цього процесу.[23] Вольфганг Шмалє вказує на те, що саме при такому розумінні поняття взагалі вперше з'явилась можливість конституювати Європу як історіографічний топос, оскільки «культура» і «цивілізація» змогли тепер функціонувати як такі категорії, що систематизують історичний розвиток. Вони ж надали можливість описувати «європейську цивілізацію» в універсальному історичному взаємозв'язку.[24] Сучасна конотація понять «культура» та «цивілізація» обумовлена потребою по-новому розуміти історію у процесі прогресу, і саме тому ці поняття були тісно вплетені в європоцентричне розуміння прогресу.[25]

Поняття «цивілізація» можна описувати як стан і як процес. В першому випадку «цивілізація» може або означати певний актуальний чи минулий статус розвитку, або ж вказувати на точний, абсолютно встановлений ідеал розвитку, який може бути досягнутим лише в майбутньому. «Цивілізація» як процес включає як транзитивний (цивілізувати), так і інтранзитивний (цивілізуватися) розвиток цивілізації.[26] Важливим є також те, чи поняття

---

[22] Вперше поняття «civilisation» зафіксовано у французьких текстах в 1756 р. Починаючи з 1766 р. даний термін використовується вже як «європейська цивілізація» («civilisation européenne»). Порівн. *Moras J.* Ursprung und Entwicklung des Begriffs der Zivilisation in Frankreich. 1756-1830. Hamburg, 1930, S. 5ff. В німецькій історіографії термін «цивілізація» до кінця 18 ст. вживався синонімічно до поняття «культура», як, напр., в Йоганна Ґотфріда Гердера (Johann Gottfried Herder). Порівн. *Fisch J.* Zivilisation, Kultur // Geschichtliche Grundbegriffe. *Op cit,* Bd. 7. Stuttgart, 1992. S. 723.

[23] Там само. S. 707.

[24] *Schmale W.* Europa als Topos der Geschichtsschreibung. *Op cit.* S. 51.

[25] *Fisch J.* Zivilisation, Kultur. *Op cit.* S. 707.

[26] *Elias N.* Über den Prozeß der Zivilisation. Frankfurt/Main, 2000.

«цивілізація» вживається в однині чи в множині.[27] Вживання цього поняття в однині вказує на загальну прийнятність характерного для цивілізації канону цінностей та взірця розвитку. Таке визначення «цивілізації» є антонімом до поняття «варварство» як стану «нецивілізованості» чи «брак цивілізації» на початку телеологічного процесу цивілізування, або як процесу «децивілізування». Крім такого нормативного розуміння, «цивілізація» може вживатись також і в множині. В цьому випадку виходять з відмінних за змістом, територіально по-різному розміщених цивілізацій, які можна сприймати як подібні, однаково легітимні вираження універсальної цивілізації, або ж як принципово різні, альтернативні форми цивілізації з обумовленим обставинами власним взірцем розвитку.

Починаючи від часів Просвітництва «Європу» все більше ототожнювали з «цивілізацією». Таким чином виникла ідея «європейської цивілізації», яку розуміли як найвищий щабель розвитку людства.[28] Коли історики у 19 ст. писали про цивілізацію, то тим самим вони, як правило, брали участь і у «конструюванні Європи».

Віра в особливу прогресивність Європи, а також переконання у європейській цивілізації як у єдино дієвій моделі розвитку, мали дві основні імплікації для європейської політики. З одного боку, оптимістичне бачення прогресу могло зміцнити віру в неминучу уніфікацію рівня цивілізації різних суспільств внаслідок еволюції. Згідно з цим, активне втручання в розвиток відсталих народів вважали необов'язковим. Але з іншого боку відчуття європейської вищості можна було розуміти як зобов'язання «окультурити» нецивілізовані народи в ім'я гуманності та тим самим значно прискорити їхній розвиток. Саме довіра до сили впливу просвітницької педагогіки та переконання в тому, що держава є значущою виховною інстанцією і засобом досягнення цивілізації, дозволили успішно проявитись місіонерському активізму. Такий імператив діянь створив зрештою підґрунтя для ідеї цивілізаторської місії, в якій, згідно з Вольфгангом Шрьодером (Wolfgang Schröder), йдеться про «культурний ангажемент», що «повинен сприяти творенню чи розширенню «цивілізації» заради її ж інтересів у ще *не* «цивілізованому» чи *недостатньо* «цивілізованому» соціокультурному середовищі».[29] «Цивілізаторська місія» може, з одного боку, бути мотивованою релігійно чи метафізично та ґрунтуватися, наприклад, на божій волі, однак вона може мати також секулярне підґрунтя. В цьому випадку мова йде про психологічну місіонерську свідомість окремої особи чи цілих

---

[27] Така диференціація є помітна в англійській мові, де розрізняють, напр., «Civilization» (форма однини, написання з великої літери) та «civilizations» (форма множини, написання з малої літери)

[28] *Den Boer P.* Europe to 1914. The making of an idea // The History of the Idea of Europe, ed. by *Wilson K., Van der Dussen J.* London, New York, 1993. P. 64-65.

[29] *Schröder W.* Mission impossible? Begriff, Modelle und Begründungen der «civilizing mission» aus philosophischer Sicht // Zivilisierungsmissionen. Imperiale Weltverbesserung seit dem 18. Jahrhundert, hrsg. v. *Osterhammel J., Barth B.* Konstanz, 2005. S. 16.

колективів (таких як, наприклад, нації), які самі собі приписують авторитет вести місіонерську діяльність.

Цивілізаторські місії вважали свого часу насамперед заходами європеїзації і служили переважно для того, щоб легітимізувати експансивну політику європейських держав. Це стосувалося наполеонівської експансії у німецькі держави Рейнського союзу, реформування Пруссії, так само як і заокеанської політики європейських колоніальних держав. До даного переліку необхідно зарахувати також східну експансію Російської імперії в Центральну Азію.[30] Створена у 1772 р. габсбурзька коронна земля Галичина, що виникла внаслідок поділу Польщі, з самого початку була об'єктом цивілізаторсько-місіонерської риторики.[31] «Організація устрою» (Einrichtungswerk), проведена Йозефом II в добу освіченого абсолютизму, зробила цю коронну землю в кінці 18 ст. полем експериментів для різних проектів реформ.[32]

Концепція цивілізаторської місії водночас стала знаряддям не тільки тогочасної політики, але і ідеологічною основою історіографії. Саме задля цього історики конструювали також цивілізаторську місію окремих держав в минулому. Переконання в тому, що власний народ виконував у світовій історії місію поширення вищої (західно-)європейської культури та освіти слугувало меті презентувати націю як інтегративну складову частину європейської цивілізації та одночасно висунути власні досягнення для Європи на перший план. В прусській історіографії така дискурсивна стратегія виражалася передусім в концепції цивілізаторських досягнень німецької колонізації Сходу («Drang nach Osten»), поширенні Тевтонського ордену та використання Магдебурзького міського права на Сході Європи.[33] Схожу

---

[30] Щодо погляду на різні форми цивілізаторської місії всередині та за межами Європи, про експансивну та внутрішньодержавну (вертикальну) місію порівн. Zivilisierungsmissionen. Imperiale Weltverbesserung seit dem 18. Jahrhundert, hrsg. v. *Osterhammel J., Barth B.* Konstanz, 2005. Досі актуальним залишається класик: *Weber E.* Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France 1870-1914. London, 1977.

[31] До цього порівн. *Wolff L.* Inventing Galicia. Messianic Josephinism and the Recasting of Partitioned Poland // Slavic Review. 2004. No. 63. P. 818-840. Ідея габсбурзької «цивілізаторської місії» дуже чітко відобразилась, напр., в подорожніх нотатках Франца Краттера (Franz Kratter), Генріха Траунпаара (Heinrich Traunpaar), Самуеля Бредецькі (Samuel Bredetzky) та ін. До цього порівн. *De Berg A.* Nach Galizien. Entwicklung der Reiseliteratur am Beispiel der deutschsprachigen Reiseberichte vom 18. bis zum 21. Jahrhundert. Frankfurt/Main, Wien, 2010.

[32] *Glassl H.* Das österreichische Einrichtungswerk in Galizien (1772-1790). Wiesbaden, 1975.

[33] *Lemberg H.* Der Drang nach Osten – Mythos und Realität // Deutsche und Polen. Geschichte – Kultur – Politik, hrsg. v. Lawaty A., Orłowski H. München, 2003. S. 33-38; *Meyer H.C.* Drang nach Osten. Fortunes of a Slogan-concept in German-Slavic Relations, 1849-1990. Bern, Berlin, Frankfurt/Main, 1996; *Wippermann W.* Der Ordensstaat als Ideologie. Das Bild des Deutschen Ordens in der deutschen Geschichtsschreibung und

теорію носіїв культури репрезентували також і польські історики, які трактували експансію польської держави «на Схід» та анексію литовських та руських територій як цивілізаторську місію.

Конструювання Європи в українській історіографії

В українській історичній думці 19 ст. можна виділити три основні положення дискурсу Європи. По-перше, історики полемізували про роль української історії в загальноєвропейському поступі. По-друге, велись дебати про те, наскільки Україну можна вважати суб'єктом чи об'єктом у процесі розширення європейської цивілізації. І по-третє, історики дискутували про те, наскільки суттєвими є заслуги України у захисті Європи від небезпеки зі Сходу.

1. Багато західноєвропейських інтелектуалів вважали Схід Європи уособленням відсталості і відмовлялись визнавати його частиною ментальної карти Європи.[34] Деякі історики, такі як Леопольд фон Ранке (Leopold von Ranke), взагалі виключали слов'янські народи з історії Європи.[35] За так званими «неісторичними» народами, як русини, взагалі не визнавали права на існування. Тому своє головне завдання українські історики вбачали в тому, щоб довести існування власної національної історії та включити її в загальноєвропейський історичний процес. Важливим для української історіографії стало висвітлення того, на якому етапі прогресу українці знаходились у різні історичні епохи. Українські історики, наголошуючи на високому рівні розвитку Київської Русі, підкреслювали його прогресивність у порівнянні з іншими європейськими державами та узаконювали візантійську традицію як рівноправну альтернативу розвитку в Європі.

Інтерпретації історії Галицько-Волинського князівства визначались питанням про те, як слід оцінювати рівень його розвитку. Денис Зубрицький (1777-1862), один з перших галицьких істориків, які займалися дослідженням історії Русі, намагався визначити «рівень освіти, культури та цивілізації» («stopień oświaty kultury i cywilizacyi», в російському перекладі: «степень просвѣщенія, образованности и гражданственности»[36]) Червоної Русі.

Publizistik. Berlin, 1979; *Wippermann W.* Der „Deutsche Drang nach Osten". Ideologie und Wirklichkeit eines politischen Schlagwortes. Darmstadt, 1981.

[34] *Lemberg H.* Zur Entstehung des Osteuropabegriffs im 19. Jahrhundert. Vom „Norden" zum „Osten" Europas // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 1985. Nr. 33. S. 48-91; *Wolff L.* Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightment. Stanford, 1994.

[35] *Ranke L.* Geschichte der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514. – 3. Aufl. Leipzig 1885. S. II-XXX.

[36] *Zubrzycki D.* Rys do historyi narodu ruskiego w Galicyi i hierarchij cerkiewney w témże krolestwie. Lwów, 1837. S. 32; *Зубрицкий Д.* Критико-историческая повѣсть временнихъ лѣтъ Червоной или Галицкой Руси. Москва, 1845. С. 45. Поняття «цивилизация» з'явилось в російській мові лише в 30-их рр. 19 ст., а загальновживаним стало в 60-их рр. 19 ст. Порівн. Kissel W. Im Zeichen der Ambivalenz. Zur

Д. Зубрицький визнає суттєвий регрес в порівнянні з високим рівнем розвитку Київської Русі, відповідальність за що він покладає головним чином на послаблення одноосібної влади монарха після смерті Ярослава Мудрого. Проте такий регрес розвитку розглядається ним у загальноєвропейському контексті. Зростання впливу знаті, яке ми спостерігаємо у Галицькій Русі, було, на його думку, феноменом, який спричинив сповільнення розвитку і інших європейських країн. Так само як і на Русі, у Польщі після Болеслава Кривоустого та Франкському королівстві після Карла Великого спостерігається регрес у розвитку, причиною якого був внутрішній розбрат.[37] Згідно з Д. Зубрицьким, в той час як високорозвинена цивілізація Київської Русі в порівнянні з іншими державами Європи почала занепадати, Галицька Русь і далі розвивалась аналогічно іншим європейським державам і у 13 ст. знаходилась на тому самому цивілізаційному щаблі, що і сусідні з нею країни: «Це вже не були русини Володимира Великого, хоча їхні сусіди не були ні цивілізованішими, ні освіченішими.» У порівнянні з північними князівствами Русі, в Галицькій Русі Д. Зубрицький відзначає перевагу в окремих областях науки, мистецтва та економіки. Причиною цього він вважає позитивний вплив династичних стосунків з європейськими панівними дворами, для прикладу, шлюби синів князя Данила Галицького – Романа та Лева – з Гертрудою Австрійською та Констанцією Угорською.[38] Згідно з Д. Зубрицьким, саме завдяки цим контактам з європейською культурою, Галицько-Волинське князівство тимчасово грає провідну культурну роль в Русі після занепаду Києва.[39]

Також і Микола Дашкевич (1852-1908), чия монографія про правління Данила Галицького (1873) довгий час була найважливішим науковим підґрунтям для оцінки князівства, порівнював розвиток Галицько-Волинського Князівства з розвитком західноєвропейських держав. Він відзначав, що Західна Європа мала надзвичайно позитивний вплив на розвиток Червоної Русі. Наголошуючи на тісних контактах із «Заходом», М. Дашкевичу вдалося підтвердити європейськість галицької історії, не ставлячи при цьому під сумнів самостійність «руської цивілізації». Він встановив, що «чужі елементи» не завдали жодної шкоди самобутньому характеру народу. «Південно-Західна Русь» розвивалась паралельно із «західною цивілізацією», нічим їй не поступалась, а подекуди була навіть прогресивнішою, ніж інші

Geschichte des russischen Begriffs „civilizacja“ im frühen 19. Jahrhundert // Russische Begriffsgeschichte der Neuzeit. Beiträge zu einem Forschungsdesiderat, hrsg. v. *Thiergen P.* Köln, Weimar, Wien, 2006. S. 189-202; *Вульпиус Р.* К семантике империи в России XVIII века: понятное поле цивилизации // Понятия о России. К исторической семантике имперского периода, Т. 2. Москва, 2012. С.50-70.

[37] *Zubrzycki D.* Rys do historyi narodu ruskiego. *Op cit.* S. 30-31, 60-61.

[38] «Lecz niebyli to iuż Rusini Włodzimierza W, chociaż i ich sąsiedzi ani ucywilizowańszemi ani oświeceńszemi byli». Там само. S. 59.

[39] *Зубрицкій Д.* Исторія древняго Галичско-русскаго княжества, Т. 3. Львов, 1855. С. 258.

європейські країни.[40] Отже, в українській історіографії порівняння з Європою було надійним способом попередити відмежування від Європи та наголосити на інтеграції у спільні історичні феномени.

2. В той час, як польський месіанізм Адама Міцкевича, швидше, був пророче зверненим в майбутнє, Кароль Шайноха одним з перших польських істориків пояснював історичне призначення Польщі у «відсуненні» меж Європи на Схід.[41] Польська політика стосовно Сходу, починаючи з завойовницьких походів Болеслава Хороброго, і аж до захоплення Червоної Русі Казимиром Великим, а також ініціювання поляками Кревської та Люблінської уній, інтерпретувалася ним як цивілізаторська місія.[42] До 20 ст. думка про європеїзацію литовських та руських областей користувалась широким визнанням у польській історіографії. Така історична концепція пропагувала окультурення та цивілізування поляками підвладних народів, в т. ч. і українців. Це було основним виправданням експансії Польщі в минулому та підтверджувала «кресів» до польської нації.

Польська концепція цивілізування «Сходу» піддала сумніву автохтонність українців в Європі та їх здатність до саморозвитку. Українські історики не могли погодитись з представленням руського народу як «напівдикунів», пасивного, несамостійного та, врешті, неповноцінного персонажа історії, який у своєму розвитку покладався на чужу допомогу. В подальшому вони або розвивали власні месіанські концепції (як наприклад, Микола Костомаров та представники Київського Кирило-Мефодіївського Братства), або ж намагались спростувати твердження про польську культурну місію в Русі та тезу про те, що русини отримали доступ до європейської культури лише через польське посередництво.

Особливо чіткого вираження такі ідеї набули в Михайла Грушевського (1866-1934), який, натякаючи на європейську колоніальну політику, окреслив польське панування як «окупацію» і таким чином критикував «опікунство» Польщі над українським народом. Згідно з М. Грушевським, ідея «польської

---

[40] *Дашкевич Н.* Княженіе Даніила Галицкаго по русскимъ и иностраннымъ извѣстіямъ. К., 1873, С. 103.

[41] *Szajnocha K.* Pogląd na ogól dziejów polskich // Biblioteka Naukowa Zakładu im. Ossolińskich. 1847. T. 1. S. 1-32. Матерніцький вважає концепцію цивілізаторської місії інтегральною частиною ягеллонської ідеї: *Maternicki J.* Początki mitu jagiellońskiego w historiografii i publicystyce polskiej XIX wieku. Karol Szajnocha i Julian Klaczko // Przegląd Humanistyczny. Warszawa, 1988. T. 32 (11-12). S. 33-48.

[42] Щодо постколоніальної перспективи на цю проблематику порівн. *Wöller B.* Zivilisierungsmission oder Fremdherrschaft? Die Annexion Rotreußens unter Kasimir III. im kolonialistischen Diskurs polnischer und ruthenischer Historiker im österreichischen Galizien // Historyka. Studia metodologiczne. Kraków, 2012. T. 43. S. 157-175. Ця стаття була також опублікована польською мовою: «Misja cywilizacyjna czy okupacyjna? Aneksja Rusi Czerwonej w czasach Kazimierza III w kolonialistycznym dyskursie polskich i rusińskich historyków w habsburskiej Galicji» (http://historyka.edu.pl/artykul/art/historyka-2012-28/).

культурної місії» не мала жодного історичного підґрунтя і була тільки вигадкою польських інтелектуалів, які намагалися цим самим компенсувати ганьбу втрати власного національного суверенітету. У своїх працях він постійно наголошував на тому, що польське панування було не каталізатором, а швидше перешкодою для доступу України до європейської цивілізації. Таким чином, українському народу у 17. та 18. століттях через польське посередництво передалась виключно спотворена, «лихенька копія західно-европейської культури».[43] Згідно з Грушевським, особливо згубним для українського народу виявилось не лише те, що поляки як «гнобителі Русі, пани-визискувачі, вороги і нищителі віри»[44] в жодному разі не були зацікавлені в окультуренні Русі; вони самі не до кінця усвідомили європейські цінності і зовсім ними знехтували у ставленні до українців:

> „Проклятєм української суспільности було те, що її „учителі“, які за свою культурну місію казали українській нації так дорого собі платити, були самі такими некультурними й темними: за своє національне й суспільне пониженнє, за оґрабовання економічне Русь навіть не могла чимсь позитивним на полї культури поживити ся (як поживили ся приміром Чехи від Німців).“[45]

3. У 19 ст. українські історики відіграли також важливу роль у формуванні та популяризації міфу *antemurale*[46]. Така оцінка включала уявлення про народ чи державу як «оплот християнства» та усієї європейської цивілізації проти загрози з «Азії» чи «Сходу» та інструменталізувалася в різних контекстах з часів Середньовіччя. З 17 ст. такий міф формував політичну свідомість української козацької знаті. В козацьких хроніках на межі 18 ст. розроблявся образ козака як захисника православ’я від невіруючих.[47] Уявлення про український народ як «заборола Європи», розвивались лише в рамках процесу формування нації у 19 ст. і пізніше стали міцним фундаментом для українського державного мислення у міжвоєнний час.[48]

Основним зразком для формування українського наративу виступала польська історіографія. Уявлення про Польщу як гаранта християнства існували з часів Середньовіччя. З 17 ст. римська курія офіційно присвоїла

---

[43] *Грушевський М.* Історія України Руси. Т. 6. К.-Львів, 1907. С. 140.
[44] Там само. С. 300.
[45] Там само. С. 478.
[46] Загальні роздуми про ознаки та функції міфу *antemurale* див. у *Kolstø P.* Assessing the role of historical myths in modern society // Myths and Boundaries in South-Eastern Europe, ed. by *Kolstø P.* London, 2005. S. 1-34.
[47] До цього порівн. *Бережная Л.* „Казацкий бастион 17 века“ – взгляд изнутри и снаружи // Religion und Integration im Moskauer Russland. Konzepte und Praktiken, Potentiale und Grenzen, 14.-17. Jahrhundert, hrsg. v. *Steindorff L.* Wiesbaden, 2010. S. 269-297.
[48] *Терлецький О.* Україна заборолом культури и цивілізації перед степовиками. Львів, 1930.

Речі Посполитій звання *antemurale christianitatis*. Вирішальним був факт, що в епоху Просвітництва цей релігійно коннотований міф розширився за рахунок секулярного виміру: тепер Польщу називали не лише «оплотом християнства», (przedmurze chrześcijaństwa), а й «оплотом європейської цивілізації» (przedmurze cywilizacji europejskiej). Після поділів Польщі у 19 ст. це уявлення увійшло до польської національної самосвідомості, а з 1830-х років стало підґрунтям романтично-месіанського мислення.[49]

У 19 ст. українські історики розвинули власний міф про захист Європи, що, зрештою, прямо конкурував з польською претензією на звання захисника Європи. При цьому наголошувалось на оборонних битвах київських князів проти азійських степових народів, таких як печеніги, хозари та половці, самопожертвуванні в ім'я Європи під час нападів монголів, захисті козаками від татар кордонів Першої Речі Посполитої, участі у війнах проти Османської Імперії і також на внеску у визволення Відня з Турецької облоги (1683). Наголошення на власній історичній функції як «заборола Європи» слугувало в першу чергу для відмежування від домінантних польських історичних міфів. Читаємо у Д. Зубрицького, 1845 р.:

> „Неблагодарная Европа до сихъ поръ не отдала намъ, Русинамъ, должной справедливости объ общемъ благѣ этой части земли, приписывая заслуги наши для нея другому народу. Иноземные писаки ложно утверждають, будто Польша заслоняла Европу и Христіянство отъ нападеній Татаръ. Намъ, намъ, Русинамъ, принадлежитъ честь эта"[50]

Галицько-руський історик Степан Качала (1815-1888) у своїй праці «Політика Польщі стосовно Русі» (Polityka Polaków względem Rusi, 1879) у окремому розділі під назвою «оплот цивілізації та християнства» (Przedmurze cywilizacyi i chrześcijaństwa) розглядав питання про те, чи справедливо називати Польщу «заборолом Європи». З цією метою він навів цілий список контраргументів, за допомогою яких хотів розвінчати польські уявлення про «оплот Європи». Він критикував той факт, що поляки не брали участі у вирішальних захисних боях – як, приміром, проти монголів на р. Калка (1223) і особливо засуджував той факт, що вони виступали союзниками татар на Куликовському полі (1380) та на річці Угра (1480). Польську політику стосовно Туреччини у 16 та 17 століттях він також піддавав жорсткій критиці. С. Качала говорив про те, що польський король Сигізмунд I, замість того, щоб воювати проти турків, підписав у 1527 р. столітній мирний договір з султаном Сулейманом I. А те, що після цього протягом століття не відбувалось жодних нападів турків, є, за С. Качалою, заслугою зовсім не польської дипломатії. Османська Імперія не брала до уваги угоди з Польщею,

---

[49] *Morawiec M.* Antemurale christianitatis. Polen als Vormauer des christlichen Europa // Jahrbuch für europäische Geschichte. 2001. Nr. 2. S. 249-260; *Tazbir J.* Polska przedmurzem Europy. Warszawa, 2004.

[50] *Зубрицкий Д.* Критико историческая повѣсть. *Op. cit.* С. 126.

а боялась військової конфронтації з козаками: «Турки тремтіли не від поляків, а від козаків.»[51]

Підкреслення українських здобутків у захисті Європи слугує доказом того, що українці завжди посідали своє місце в «уявному суспільстві» (imagined community) Європи або ж чесно його заслужили в минулому. Продовжуючи думку, можна було б також сказати, що решта «Європи» деякою мірою була в боргу перед українським народом. Іноді висловлювалась думка, що країни «Європи» могли безпечно та вільно розвиватись лише завдяки тому, що Україна прикривала їх від численних загроз зі «Сходу». Таким чином наратив *antemurale* забезпечив пояснення власної відсталості, виправдовуючи його особливим посланництвом власного народу, або ж компенсуючи його наголошенням на особливій моральній силі нації. Посилання на минулі здобутки в якості «заборола Європи» підтвердили не лише власну приналежність до «Європи», але й підсилили вимоги на право приймати участь в політичних рішеннях, на культурну та національну автономію, а, згодом, і на право заснування незалежної держави. Вирішального значення набув при цьому висновок, що попередній досвід долучення України до «Європи» підтвердив необхідність цього процесу також і в майбутньому заради збереження рівноваги між державами та гарантії миру в «Європі».

Прикінцеві зауваження

У цій статті було здійснено спробу показати, що історики значною мірою свідомо чи несвідомо брали участь у «коструюванні Європи» і своїми інтерпретаціями історії намагалися застосувати колективні просторові уявлення Європи як інструмент панування. Отже завдання рефлексивного історіографічного дослідження полягає в тому, щоб продемонструвати зразки дискурсу таких конструкцій Європи та викрити їхній стратегічний характер. Результати такого деконструкційного аналізу можуть бути використані також для того, щоб загострити погляд на актуальних спірних питаннях щодо ідентичності Європи та критично їх розглянути.

Вивчення конструкції та способу функціонування ментальних мап Європи здається дослідницьким дезидератом не лише щодо української історіографії, але й стосовно всієї історіографії загалом. Це особливо стосується досліджень розвитку дискурсу Європи 19 ст. З цієї статті стає зрозумілим, що саме для цього періоду недостатньо обмежитись лише історично-семантичним аналізом поняття «Європа». Європа характеризувалася диференційною сіткою понять, в якій знайшли застосування такі дискурсивні сигнальні слова, як наприклад, «прогрес», «цивілізація», «культура», «Захід», «Схід», «Азія» тощо. Слово «Європа» при цьому експліцитно

[51] «Turcy drżeli, ale nie przed Polakami tylko przed kozakami». *Kaczała S.* Polityka Polaków względem Rusi. Lwów, 1879. S. 233-234. Цей фрагмент не зберігся в українському перекладі тексту С. Качали: *Качала С.* Коротка Історія Руси. Тернопіль, 1886.

не вживалося. Отже тут необхідно дослідити фундаментальні провідні ідеї та глибокі аргументаційні структури дискурсу Європи. При цьому робота дослідника історіографії 19 ст. характеризується певним конфліктом: з одного боку він намагається деконструювати Європу за допомогою аналізу дискурсу, а з іншого – за допомогою відбору матеріалів, текстів, методики, критичного аналізу джерел та ін. – сам долучається до процесу конструювання такого дискурсу.

Коли йдеться про Україну, систематичний аналіз головних напрямків дискурсу (прогрес / відсталість, цивілізаторська місія, оплот Європи), може дати корисні результати. При цьому поза увагою не можна залишати факт частого перетину цих ліній дискурсу. Потрібно також окремо дослідити питання взаємовпливів історіографії та поточного політичного дискурсу, про відмінності між формуванням і поширенням образів Європи в науковому, академічному та науково-популярному дискурсах, а також про взаємодію між розвитком європейської свідомості та формуванням національної ідентичності.

Переклад з німецької
Ірини Шабайкович

Ейдос.
7'2013.

Богдан Галь
Дніпропетровськ

Геоконцепт «Малоросія» на ментальних мапах XVIII – першої половини XIX ст.

> Но что означает в селе Липцах, последней к Харькову станции, сия крутая перемена во всем, что только взору не представляется? <…> Неужели тут положен предел Империи, не в другое ли въезжаю я государство? – Нет! Империя все продолжается; а отсюда начинается край, называемый Малороссиею.
>
> *П. Сумароков*[1].

Перефразовуючи вислів А. Коржибського[2], Малоросія є не так територією, як конвенцією – інтелектуальною, а інколи ще й політико-правовою. Часом це поняття з'являється на географічних мапах, позначаючи і трансформуючи ту саму, більшу чи меншу територію, що її на той момент інтелектуали воліють називати «Малоросією». Часом повністю зникає з мап, залишаючись лише предметом суперечок з приводу зовнішніх меж, внутрішньої організації і самої природи території, що позначається поняттям в рамках різних ідеологічних течій. Плинний характер цього інтелектуального продукту, прив'язаного до мінливого ґрунту, якнайкраще передає вироблене в рамках гуманітарної географії поняття «геоконцепт».

[1] *Досуги крымского судьи* или второе путешествие в Тавриду Павла Сумарокова. СПб., 1803. Ч. 1. С. 45.
[2] «Мапа не є територією», 1931 р. (Цит. за: *Колесник І.І.* Ментальне картографування та професія історика: між раціональним й уявленим // Укр. істор. журн. К., 2012. № 5. С. 138).

Геоконцепт складається з трьох елементів – територіальної основи, її назви (топоніму) і образу[3]. Формується під впливом двох основних процесів: концептуювання (історичного освоєння території в культурі) і концептуалізації (свідомого творення нових фізичних, ономастичних і ментальних сенсів). Множинність (невизначеність) територіальної локалізації розглядається як фундаментальна риса геоконцепту, а ретериторіалізація (зміна територіального прикріплення) – як один з механізмів концептуалізації[4].

Історія вивчення «різноманітних практик символічного присвоєння простору»[5] Малоросії починається з праці О.Ф. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России из частей коей оное наместничество составлено» (1786)[6]. В подальшому фрагментарно досліджувались зміни територіальної основи геоконцепту «Малоросія» (територіальні трансфери в рамках Південного Лівобережжя[7], природа т. зв. «Малоросійського генерал-губернаторства»[8]), історія використання топонімів «Мала Русь» / «Малоросія»[9], образ Малоросії в мандрівних записках[10].

---

[3] *Замятина Н.Ю.* Концептуальные основы изучения региональных образов // Региональные исследования. 2011. № 2 (32). С. 34-35. *Калуцков В.Н.* Геоконцепты в географии // Культурная и гуманитарная география. 2012. Т. 1. № 1. С. 27. – Режим доступу до журн.: http://www.gumgeo.ru/index.php/gumgeo/article/view/27.

[4] *Калуцков В.Н.* Геоконцепты в географии... С. 28.

[5] *Миллер А.* Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. М., 2006. С. 73.

[6] *Шафонский А.Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России из частей коей оное наместничество составлено. К., 1851. XII+697 с.

[7] <*Зябловский Е.*> Землеописание Российской империи для всех состояний, Санктпетербургского Педагогического Института Ординарного Профессора Евдокима Зябловского. СПб., 1810. Часть III. 558 с.; <*Арсеньев К.*> Статистические очерки России. Сочинение Константина Арсеньева. СПб., 1848. 503 с.; *Ден В.Э.* Население России по пятой ревизии. Подушная подать в XVIII веке и статистика населения в конце XVIII века. Том первый. М., 1902. С. 1, 272-284; *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858). М., 1976. 306 с.; *Пірко В.* Заселення Степової України в XVI-XVIII ст. Донецьк, 1998. 124 с.; *Галь Б.О.* Особливості адміністративного районування межиріччя Орілі і Сули (друга половина XVIII – початок XIX ст.) // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Випуск 8. Дн-ськ, 2011. С. 10-27.

[8] *Шандра В.С.* Малоросійське генерал-губернаторство, 1802-1856: функції, структура, архів. К., 2001. С. 14; *Леміш Н.О.* Канцелярія чернігівського цивільного губернатора: особливості побудови, функціонування та реорганізації в першій половині XIX ст. // Сумська старовина. 2010. № XXXI-XXXII. С. 68-69.

[9] *Толочко П.* Русь – Мала Русь – руський народ у другій половині XIII – XVII ст. // Київська старовина. 1993. № 3. С. 3-14; *Яковенко Н.* Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст.) // Міжкультурний діалог. Т. 1: Ідентичність. К., 2009. С. 57-95; *Толочко П.* Україна і Русь в літописі

У даній статті на основі аналізу законодавчих актів, діловодних матеріалів, листування і подорожніх записок XVIII – першої половини XIX ст. зроблено спробу простежити логіку зв'язків географічної уяви і адміністративної практики, визначити особливості процесів локалізації (концептуювання) і ретериторіалізації (концептуалізації) геоконцепту «Малоросія».

Малоросія, концептуювання

На початку XVIII ст. під «Малоросією» розуміли прикордонну територію (периферійну[11] нелінійну[12] адміністративно-територіальну одиницю) з непрямою формою управління, домодерною адміністрацією і несталою назвою – власне «Малоросія» (звідси «Малоросійський приказ», «Малоросійська колегія») і «Військо Запорозьке» у номенклатурі гетьманської адміністрації. Влада останньої та/або винесених в місцевість центральних органів територіального управління не розповсюджувалась на окремі заклади, соціальні, етнічні та релігійні групи з чіткою територіальною прив'язкою, що набували, таким чином, статусу екстериторіальності. Отже, якщо розуміти під Малоросією територію побутування певних правових

Самовидця // Київська старовина. 1992. № 3. С. 7-10; *Кравченко В.В.* «Росія», «Малоросія», «Україна» в російській історіографії другої половини XVIII – 20-х років XIX ст. // Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія. 1995. Т. 5. С. 3-16; *Ясь О.В.* Мала Русь [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К., 2009. 790 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Mala_Rus.

[10] *Синицкий Л.* Малороссия по рассказам путешественников конца прошлого и начала нынешнего столетия // Киевская Старина. 1892. Т. XXXVI. Февраль. С. 226-259; *Його ж*. Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М.Долгорукого // Киевская Старина. 1893. Т. XL. Февраль. С. 274-292; Март. С. 412-441; 1893. Т.XLI. Апрель. С. 29-49; *Соловьев А.Ю.* «Путешествие в полуденную Россию» В.В. Измайлова в контексте русской литературы путешествий конца XVIII – начала XIX веков: диссертация ... кандидата филологических наук: 10.01.01 [Место защиты: Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом) РАН]. СПб., 2011. 291 с.; *Ибнеева Г.В.* Путешествия Екатерины II: опыт освоения имперского пространства. Казань, 2006. 251, [1] с.; *Мельцин М.* Памятные места Украины в мемуарах и путевых заметках кн. И.М. Долгорукова: знаменитое и лично значимое // Київська старовина. 2010. № 2. С. 133-141; *Толочко А.* Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. К., 2012. 256 с.; *Шаталов Д.В.* Українське козацтво очима російських мандрівників початку XIX ст. // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: наук. щорічник. Дн-ськ, 2013. Вип. 10. С. 195-204.

[11] Тобто таку, що управляється інакше (на основі інших правових норм), ніж центр і провінція.

[12] Табель губерній 1719 р. передбачала (але, схоже, не досягла) заведення лінійного поділу території: (Київська) губернія – (Київська) провінція – (Київський, Переяславський, Ніжинський, Чернігівський, Переволочанський, Полтавський) повіти.

норм, підтримуваних певним управлінським апаратом, то ця територія не була суцільною.

За загальнодержавною обласною реформою 1708 р. територію Малоросії («десяти малоросійських полків») було включено до складу Київської губернії[13], що простягалася від верхів'їв Сожі на півночі до межиріччя Орелі і Ворскли на півдні, від Дніпра на заході[14] до лівого берега Осколу на сході.

За другою обласною реформою 1719 р. Київську губернію було розділено на чотири провінції, – малоросійські полки ввійшли при цьому до складу Київської провінції. У 1727 р. із Білгородської провінції Київської губернії було утворено окрему Білгородську губернію, до якої зі складу Київської того ж року було передано Севську і Орловську провінції.

Час виведення зі складу Київської губернії земель на північ від малоросійських полків залишає питання. З одного боку, у табелі губерній 1719 р. згадується Рославльський повіт Смоленської провінції Ризької губернії, а у табелі губерній 1745 р. – Рославльський повіт Смоленської губернії[15]. Крім того, російський статистик К. Арсеньєв стверджує, що після відділення трьох східних провінцій 1727 р. «собственно же Киевская губерния осталась при 10 полках Малороссийских казаков»[16]. З іншого боку, на географічній мапі, складеній десь між 1727 і 1745 рр. землі Рославля і його округи все ще значаться у межах Київської губернії[17].

Так само спірним залишається в історіографії питання південних кордонів Київської губернії. Якщо Є. Зябловський та К. Арсеньєв вважають, що до Київської губернії належали Запорозька Січ і Нова Сербія («*причислялись*»), а також частина Старої Української лінії («*принадлежала*»)[18], то на думку В. Кабузана, Нова Сербія, так само як Слов'яно-Сербія та Новослобідський козачий полк «не входили административно до складу яких-небудь губерній Росії і не поділялися на

[13] Питання про розмежування повноважень малоросійської адміністрації і київської губернської канцелярії (1708-1782) чекає на дослідження.

[14] На правому березі Дніпра до складу Київської губернії входило межиріччя Ірпеня і Стугни (плюс Карантин біля Василькова і околиці Трипілля на правому березі Стугни).

[15] Містечко Рославль знаходилось майже у центрі цієї частини Київської губернії на північ від малоросійських полків.

[16] Щоправда, подальша його теза – «главою коих был Гетман, имевший пребывание свое в городе Батурине» – ставить під сумнів коректність усього даного твердження (<*Арсеньев К.*> Статистические очерки России... – С. 73, 82).

[17] Атлас Российской, состоящей из девятнадцати специальных карт представляющих Всероссийскую Империю с пограничными землями, сочненной по правилам Географическим и новейшим обсервациям, с приложенною при том генеральною картою Великия сея Империи, старанием и трудами Императорской Академии Наук. СПб., 1745. Л. 22.

[18] <*Зябловский Е.*> Землеописание Российской империи... С. 120-121; <*Арсеньев К.*> Статистические очерки России… С. 86, 82.

повіти. Ці території підпорядковувались безпосередньо Сенату і Воєнній колегії»[19].

Після утворення Малоросійської колегії (10.11.1764) відбувається територіальне розмежування Малої Росії та Київської губернії, – протягом наступних одинадцяти років (1764-1775) київська губернська адміністрація не тільки де-факто, а й де-юре контролювала лише Київ з околицями, митниці на польському кордоні і розкольників у Малій Росії. Іменним указом Сенату від 20 жовтня 1775 р. київську губернську канцелярію було ліквідовано[20], а контроль над розкольниками, київським магістратом і київськими околицями («*той пограничной страной*») передавався «Малороссийскому Правительству» і особисто малоросійському генерал-губернатору П.О. Румянцеву[21]*;* 8 серпня 1780 р. йому ж було підпорядковано митниці з заставами[22].

«Поглинання» Малоросією губернського центру і залишків Київської губернії в цілому розтяглося на 16 років і мало при цьому досить непевні наслідки з погляду усвідомлення Києва як невід'ємної частини Малоросії. Власне «приєднання» Києва до Малоросії (20.10.1775) аргументувалося не традицією, а виключно управлінською доцільністю («*по настоящему времени, для лучшего порядка в управлении*»), і два десятиліття потому сучасники відмічали сумнівний статус Києва як не вповні малоросійського міста[23], аж поки Павло I, відновлюючи «історичні» територіальні межі Малоросії (30.11.1796), не вирішив «*город Киев с его окружностию, по положению его за рекою Днепром, от Малой России отделить для того, что к оному особая Губерния из возвращенных к Империи Нашей от Польши земель приписана будет*»[24], тобто не відновив статус-кво території Києва і його околиць на момент появи указу від 20 жовтня 1775 р.[25].

Межі власне *Малоросії* («10 полков Малороссийских казаков») визначались польсько-російськими міждержавними кордонами 1638 р.

---

[19] *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии… С. 52.

[20] Судячи з даних «Месяцословов», київська губернська канцелярія функціонувала до відкриття Київського намісницького правління (1782).

[21] Именной, данный Сенату. – О присоединении города Киева к Малороссии. 20.10.1775 // Полное собрание законов Российской империи (далі: ПСЗ РИ). СПб., 1830. Т. XX. № 14381. С. 223.

[22] Именной, данный Сенату. – Об отдаче состоящих на границе в Губернии Малороссийской таможен, с принадлежащими к ним заставами в ведение и распоряжение тамошнего Генерал-Губернатора. 08.08.1780 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XX. № 15042. С. 969. До речі, це чи не єдиний випадок, коли в законодавчих актах згадується Малоросійська губернія замість Малої Росії.

[23] *Толочко А.* Киевская Русь… С. 125-126.

[24] Именной данный Сенату. – О восстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правам и прежним обрядам. 30.11.1796 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXIV. С. 213.

[25] Можливо, більш раннього періоду, на що вказує поява посади київського воєнного губернатора, управляючого цивільною частиною Малоросійської губернії.

(східна межа) і 1667-1686 рр. (західна межа). Розмежування у 1719-1727 рр. спочатку провінцій, а потім губерній Київської і Білгородської остаточно закріпило *східну межу* Малоросії[26].

Зі встановленням російського контролю над «задніпровськими місцями» (1732, 1793-1795) практикувалося нетривале включення до *західних меж* Малоросії колишніх польських володінь, що їх навряд чи було концептуалізовано в якості частини Малоросії. Так, до малоросійських Полтавського (з 1741) і Миргородського (з 1743) полків були приписані місцевості навколо містечок Кам'янка, Мишурин Ріг, Крилов (з 1754 р. – Новослобідський козачий полк)[27].

Півстоліття потому, під час підготовки до анексування імперією правобережних земель (1792) висловлювалась думку про доцільність приєднати до «малоросійських» Київського і Чернігівського намісництв «*из новых те уезды, поветы или иного звания земли, кои поблизости удобнее; например, <…> Мозырский округ и часть Воеводства Киевского присоединены быть могут к Черниговской и Киевской Губерниям»*[28]. За наслідками III-го поділу Речи Посполитої цю настанову було дещо уточнено, – до складу Київського намісництва ввійшла східна частина колишнього Київського воєводства (від Прип'яті на півночі до Росі і Гірського Тикича на півдні), а от до складу Чернігівського – Речицька округа на правому березі Дніпра (від Прип'яті на південному заході до Березини на північному сході) замість Мозирської (остання відійшла до Мінського намісництва)[29]. Втім, вже 29 серпня 1797 р. при остаточному визначенні «історичних» меж Малоросійської губернії Речицький повіт було приєднано «для зручності» до Мінської губернії[30].

---

[26] «Весь східний кордон нинішньої Чернігівської губернії, що здавна відділив землевласників, які жили при різних політичних умовах, не був порушений протягом останніх трьох віків (XVII-XIX)» (*<Русов А.А.>* Описание Черниговской губернии. Составлено по поручению Губернского Земства членом Императорского Русского Географического Общества А.А. Русовым. Том I. Чернигов, 1898. С. 21).

[27] Сенатский. – О причислении новопоселенных Заднепровских мест Росийского владения к Миргородскому полку; об устроении там крепостей, и о запрещении допускать откупщиков в слободы, принадлежащие Миргородскому и Полтавскому полкам. 30.10.1843 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XI. № 8813. С. 943-944; *Пірко В.* Заселення Степової України… С. 53; *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии… С. 51, 52.

[28] Именной, данный генералу Кречетникову. – О распоряжениях в Польских Областях, занятых Российскими войсками. 8.12.1792 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXIII. № 17090. С. 388.

[29] Именной, данный Сенату. – Об учреждении, в Киевском и Черниговском Наместничествах уездных городов из местечек и об открытии там присутственных мест; об образе удовлетворения владельцов, коим местечки сии принадлежали; и о наполнении их потребными чиновниками. 29.10.1796 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXIII. № 17526. С. 966.

[30] Высочайше утвержденный доклад Сената. – О назначении границ губерниям: Новороссийской, Киевской, Минской, Волынской, Подольской и Малороссийской и

За *південну межу* Малоросії з 1687 р. точилася суперечка козаків «малоросійського» Полтавського полку з запорозькими козаками через володіння місцевістю між Ореллю і Самарою. Запорозька сторона при цьому посилалася на апокрифічний універсал Б. Хмельницького, за яким по Орелі проходила південна межа Полтавського полку[31]. Врешті саме по Орелі було проведено межу між малоросійськими і запорозькими землями після повернення запорожців у російське підданство (1733), як зазначає новоросійський військовий і цивільний губернатор М.С. Бердяєв у листі від 31 січня 1797 р.: «*Я соображаюсь той самой границе которая существовала между Малороссиею и войском Запорожским, до отделения в 1736 Году Старой Линии под Ландмилицкие полки*[32]*, а потом в 1764 Году к Новороссийской губернии*»[33]. Остаточне, тепер вже номінальне розмежування Малоросії і Запорозької Січі відбулося у 1754 р., коли на прохання запорозької старшини («*состояла под ведомством Гетмана*») К. Розумовський видав універсали про заборону використовувати у номенклатурі гетьманської адміністрації поняття «Військо Запорозьке» і заміну його поняттям «Малоросія»[34].

Після розмежування Київської губернії та Малої Росії (10.11.1764) і утворення Новоросійської губернії (22.03.1764) на користь останньої[35] протягом трьох наступних десятиліть відбувся цілий ряд територіальних трансферів, що включали землі у межиріччі Орелі і Сули[36]:

- 2 сотні Миргородського полку (06.09.1764[37]);
- 2 сотні Миргородського, 2 сотні Лубенського, 2 сотні Переяславського, а також окремі приватні маєтності на території Миргородського і Чернігівського полків (орієнтовно, кінець 1764 – початок 1765 рр.);
- 13 сотень Полтавського полку (26.02.1765[38]);

о разделении их на уезды. 29.08.1797 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXIV. № 18177. С.706-710.

[31] *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. / Редкол.: П.С. Сохань (відп. ред.) та ін. К., 1990-1991. Т. 1. С. 29.

[32] Д.І. Яворницький відносить до 1746 р. рішення «оселити на кордоні України дев'ять ландміліційних полків; для чого призначалося взяти від південно-східного кордону України вглиб лінії на 40, і за лінію на 30 верст землі» (*Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків… С. 44).

[33] Цит. за: *Галь Б.О.* Особливості адміністративного районування… С. 22.

[34] Зберігся і введений до наукового обігу універсал переяславському полковнику С. Сулимі.

[35] Також утворених на його теренах Азовської губернії (1775) та Катеринославського намісництва (1783).

[36] Докладніше див.: *Галь Б.О.* Особливості адміністративного районування… С. 10-27.

[37] Высочайше утвержденное прошение Малороссийских сотенных Старшин местечек Кременчуга и Власовки. – О присоединении их местечек с жителями, землями и угодьями к ведомству Новороссийской Губернии. 06.09.1764 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XVI. № 12236. С. 894-895.

❖ 2 сотні Миргородського полку і 5 сотень Полтавського полку (20.10.-17.12.1775[39]);

❖ частини Градизького і Голтвянського повітів Київського намісництва із повітовими центрами включно (13.08.1785[40]);

❖ частини Градизького і Голтвянського повітів Київського намісництва (30.04.1789[41]);

❖ Хорольський і Миргородський повіти (27.01.1795[42]).

Як наслідок, Катеринославське намісництво на момент його ліквідації у 1796 р. поглинуло землі двох полків колишньої Малоросії цілком (Полтавський та Миргородський) і ще двох полків частково (південно-східна частина Лубенського і південна частина Гадяцького полків). Аргументація трансферів використовувалась патерналістсько-раціоналістична («*сообразив чувствуемые жителями изнеможения, с тою пользою, каковая по пограничности оных ожидаема быть должна*»[43]).

«Формула поглинання» малоросійських земель вперше зафіксована у проханні старшини, виборних козаків і власників з їх підданими із сотенних містечок Власівки, Кременчука та села «Рилєєвки» (?) Миргородського полку (08.1764): «*Нас целыми вышеозначенными местечками к Новороссийской Губернии, оставя нас при прежних наших землях и угодиях, под единое право*

---

[38] Именной, данный Графу Румянцову. – О возвращении в ведомство Малороссии местечек, вошедших по новому образованию в состав Новороссийской Губернии. 26.02.1765 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XVII. № 12339. С. 71-72.

[39] Высочайше утвержденный доклад Сената. – Об отдаче в ведомство Новороссийской Губернии Миргородского полка местечек Поток и Омельник; и о присоединении к Азовской Губернии местечка Новые и Старые Водолаги, также города Тор с уездом. 20.10.1775 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XX. № 14381. С. 221-222; Сенатский. – Об отдаче в ведомство Новороссийской и Азовской Губерний Генерал-Губернатора Графа Потемкина местечек Миргородского полка Поток, Омельник и Водолаг. 17.12.1775 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XX. № 14411. С. 326-327.

[40] Именной, данный Генерал-Фельдмаршалу Князю Потемкину. – О назначении границ Екатеринославского Наместничества и Таврической области; о построении каменной дороги и мостов при Кизикирмене; о прорытии канала от Днепра в губу при Збурьевском ретраншаменте с пристанью; о поселении в Таврической области оставшихся за штатом церковнослужителей, Ставропольских Калмык и старообрядцов, о и позволении сим последним отправлять служение по старопечатным книгам. 13.08.1785 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXII. № 16239. С. 438-440.

[41] Маємо лише поодинокі згадки (*Ден В.Э.* Население России… С. 138-139; *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии… С. 61).

[42] Именной, данный Сенату. – Об учреждении Вознесенской Губернии из части, отходящей от Брацлавской Губернии из земли, от Порты приобретенной, и из трех уездов Екатеринославского Наместничества: Херсонского, Елисаветградского и Новомиргородского. 27.01.1795 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXIII. № 17300. С. 641-644.

[43] Высочайше утвержденный доклад Сената. – Об отдаче в ведомство Новороссийской Губернии Миргородского полка местечек Поток и Омельник; и о присоединении к Азовской Губернии местечка Новые и Старые Водолаги, также города Тор с уездом. 20.10.1775 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XX. № 14381. С. 221.

и команду соединить»[44]. Те саме налаштування новоросійської адміністрації на адміністративно-правову уніфікацію приєднаних земель було підтверджено за трансферу 1775 р. (*«остаток Полтавского полку, из которого некоторая часть под правом Новороссийской Губернии уже состоит»*[45]).

Втім, попри (ймовірно, через невдатну[46]) уніфікаторську настанову новоросійська адміністрація зберігає уявлення про окремішність приєднаних територій («*несколько Малороссийских местечек»*[47], «*подшедшие из Малороссии*»[48], «*за возвращением к Малой России отделенных уездов»*[49]) аж до зворотних трансферів:

- 2 сотні Миргородського, 2 сотні Лубенського, 2 сотні Переяславського, а також окремі приватні маєтності на території Миргородського і Чернігівського полків (26.02.1765[50]);
- Хорольський, Миргородський, Полтавський, Градизький повіти, частини Алексопольського і Костянтиноградського повітів (із повітовими центрами) Катеринославського намісництва (30.11.1796[51]);

---

[44] Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемые под редакцией Н.П. Василенка. Выпуск II. Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям, на девятнадцать частей. Собрано в Правительствующем Сенате по малороссийской экспедиции 1786 года. Чернигов, 1902. С. 287.

[45] Высочайше утвержденный доклад Сената. – Об отдаче в ведомство Новороссийской Губернии Миргородского полка местечек Поток и Омельник; и о присоединении к Азовской Губернии местечка Новые и Старые Водолаги, также города Тор с уездом. 20.10.1775 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XX. № 14381. С. 222.

[46] В.М. Кабузан з приводу можливих причин зазначає, що «штучне включення якихнебудь частин цих районів до складу Новоросії не означало, що вони стали новоросійськими. Щільність, склад населення, його географічне розміщення у Новоросії були геть іншими, ніж у Малоросії чи Слобожанщині» (*Кабузан В.М.* Заселение Новороссии… С. 63).

[47] Высочайше утвержденный доклад Генерал-Поручика Мельгунова. – Об учреждении, для вновь присоединенных к Новороссийской Губернии Провинций, четырех Канцелярий, и о построении моста у Кременчуга чрез реку Днепр. 26.03.1765 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XVII. № 12367. С. 102.

[48] Именной, данный Екатеринославскому Губернатору Каховскому. – Об учреждении Межевой Экспедиции при Екатеринославском Наместническом Правлении. 15.02.1792 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXIII. № 17064. С. 353.

[49] Именной данный Сенату. – О новом разделении государства на губернии. 12.12.1796 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXIV. № 17594. С. 229.

[50] Именной, данный Графу Румянцову. – О возвращении в ведомство Малороссии местечек, вошедших по новому образованию в состав Новороссийской Губернии. 26.02.1765 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XVII. № 12339. С. 71.

[51] Именной данный Сенату. – О восстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правам и прежним обрядам. 30.11.1796 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXIV. № 17594. С. 212.

❖ частина Новомосковського повіту Катеринославської губернії (27.03.1803[52]).

Провал власне правової уніфікації приєднаних малоросійських територій зафіксувала Височайше затверджена доповідь Сенату від 10 вересня 1781 р., в якій «от Сената Новороссийской Губернской Канцелярии предписано, тех мест жителей дела решить по Малороссийским правам»[53]. Тобто, замість «нормальної» схеми апеляції: губернська канцелярія – юстицколегія – 2-й департамент Сенату, для населення «малоросійської» частини Новоросійської губернії пропонувалася інша схема (аналогічна малоросійській): губернська канцелярія – 3-й департамент Сенату.

Щодо території відкритих у 1782 р. Новгород-Сіверського, Чернігівського та Київського намісництв англійська дослідниця І. де Мадаріага висловила думку, що з запровадженням Губернського Статуту на теренах десяти малоросійських полків «повинно було зникнути саме поняття «Малоросія». Замість неї виникли три губернії, які безпосередньо підлягали російській короні і не мали між собою ніяких організаційних взаємозв'язків, хоча всі три очолював один намісник»[54]. Втім, аналіз законодавчих актів і діловодних матеріалів не дає підтверджень такої настанови, – навпаки, в імперському законодавстві 1782-1796 рр. широко побутують визначення на кшталт «Малороссийские судебные места»[55], «Малороссия»[56], «Малороссийские губернии»[57]. Тогочасні географи і статистики О. Шафонський (1786[58]) і

---

[52] Именной данный Сенату. – О новом разделении Малороссийской Губернии на Поветы. 27.03.1803 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXVII. № 20684. С. 510.

[53] Высочайше утвержденный доклад Сената. – О вносе апелляций на решения Новороссийской Губернской канцелярии прямо в 3-й Сената Департамент, и о сроке, для сего назначенном. 10.09.1781 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXI. № 15224. С. 244-245.

[54] *Мадариага И., де.* Россия в эпоху Екатерины Великой. Пер. с английского Н.Л. Лужецкой. М., 2002. С. 495.

[55] Сенатский указ. – О введении употребления гербовой бумаги в Малороссийских Судебных местах. 22.04.1782 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXI. № 15385. С. 493-495.

[56] Сенатский указ. – О небытии в Малороссии положенным по тамошним правам чиновникам, именуемым возными и подвойскими, поелику должность их по Учреждению о Губерниях возложена на Земские Суды, Земских Исправников и Городничих. 27.07.1782 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXI. № 15478. С. 645; Именной, объявленный Генерал-Прокурором. – О судопроизводстве по уголовным делам в Малороссии, на основании, Учреждения для управления Губерний. 19.01.1783 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXI. № 15643. С. 799; Именной, данный Генерал-Прокурору. – Об оставлении на прежнем окладе перешедших из Малороссии в Екатеринославскую Губернию разного звания людей; о причислении всех Цыган, в той Губернии живущих, к поселянам казенного ведомства; о взыскании с них поземельных денег и о незапрещении им записываться в мещанство и цехи. 28.05.1792 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXIII. № 17048. С. 337-338.

[57] Сенатский. – О дозволении Дворянам пользоваться правом винокурения и продажею вина в Малороссийских Губерниях. 07.08.1791 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXIII. № 16981. С. 246-247; Сенатский. – О совершении в Малороссийских Губерниях крепостных актов в Уездных Судах до 100 руб., а свыше 100 руб. в

С. Плещеєв (1787[59]) так само широко використовують поняття «Малої Росії» у значенні території трьох намісництв.

Виділення в окрему територіальну одиницю і, одночасно, об'єднання в адміністративній практиці усього комплексу земель, що їх географічна уява XVIII ст. вважала «малоросійськими», відбулося на тих самих історично-правових засадах, що й власне «усвідомлення Малоросії» – як території побутування певних правових норм, підтримуваних певним управлінським апаратом. Розпочала цей процес адміністративно-територіальна реформа 1796-1797 р., якою «*даровано Малой России почти первообразное ея устроение*»[60], що передбачало, зокрема, «*быть одной Губернии в городе Чернигове, причисля к оной отделенныя к Новороссийской, что потом названа Екатеринославскою, Губернии, Полтавский бывший полк, також от бывшаго Миргородского полка город Кременчуг с прочими местечками и селениями, а равномерно и уезды, после того к Екатеринославской же Губернии отделенные»*[61]. А завершив здійснений за ініціативою малоросійського генерал-губернатора, князя О.Б. Куракіна територіальний трансфер 1803 р., що включив до складу Малоросійської Полтавської губернії «*пространство между реками Берестовою и Орелою лежащее, дабы тем восстановить древние пределы Малороссии, соединить и сию издревле*

Гражданских Палатах. 10.10.1791 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXIII. № 16991. С. 257-258; Сенатский. – О порядке продажи арестованных за долги Дворянских и мещанских имений в Малороссийских Губерниях. 11.12.1791 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXIII. № 17003. С. 284-286; Высочайше утвержденный доклад Сената. – Об отдаче оброчных статей, находящихся внутри городов малороссийских Губерний в предместиях и на выгонной земле, во владение тем городам, с исключением оных из оклада. 08.05.1792 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXIII. № 17045. С. 335-336.

[58] «Малая Россия, Европейской Российской Империи западно-южная часть, граничит к востоку с Курским, Харьковским и частию Екатеринославским, к югу или полудню с Екатеринославским наместничествами и Польскою Украиною или Подолиею, к западу с Великим Княжеством Литовским и Белорусским-Могилевским наместничеством, а к северу с Смоленским и Орловским наместничествами». Втім, знайшов відображення у О. Шафонського і процес культурної та релігійно-правової уніфікації імперії: «А в существе Малая Россия вся, со всею Российскою Империею, кроме губерний Рижской, Ревельской и выборгской да некоторых областей Татарских, России принадлежащих, употребляет один язык и исповедует один закон» (<*Шафонский А.Ф.*> Черниговского наместничества топографическое описание… С. 3, 23).

[59] «Новгород-Северское Наместничество <…> вместе с Черниговским и Киевским Наместничествами составляет Малороссию, и управляемо одним Генерал-Губернатором» (Обозрение Российской империи в нынешнем ея новоустроенном состоянии, учиненное Флота Капитана Святаго Георгия Кавалером Сергеем Плещеевым. СПб., 1787. С. 122).

[60] <*Антоновский М.И.*> Малороссийские козаки (бывшие) // <*Грегори*>. Описание всех обитающих в Российском государстве народов <…>. СПб., 1799. С. 338.

[61] Именной данный Сенату. – О восстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правам и прежним обрядам. 30.11.1796 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXIV. № 17594. С. 212.

принадлежавшую к ней часть под единое управление и права, коими прочие обыватели ея пользуются и вместе с тем доставить Земской Полиции более удобности и средоточия в ея действии»[62].

Малоросія, концептуалізація

У першій половині XIX ст. поняття «Малоросія» позначає в адміністративній практиці територію двох губерній – Чернігівської та Полтавської[63], чому знаходимо численні підтвердження у законодавчих актах: «обеих Малороссийских губерний» (14.12.1826)[64], «о замене Магдебургского Права в Малороссии Литовским Статутом и общими Российскими узаконениями» (03.02.1831)[65], «Губернским Начальствам присоединенных от Польши, также Малороссийских и Остзейских Губерний» (23.02.1831)[66], «в Губерниях Малороссийских, Полтавской и Черниговской» (06.12.1831)[67], «об уничтожении в Малороссийских губерниях должностей Подкомориев, Коморников, Возных и Хорунжих» (16.01.1834)[68], «собрать и привести совершенную ясность все древние постановления, которые на основании дарованных Малороссийскому краю Предками Нашими особых

---

[62] Именной данный Сенату. – О новом разделении Малороссийской Губернии на Поветы. 27.03.1803 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXVII. № 20684. С. 510. Зазначимо відмінну від історично-географічної логіки трансферу 1803 р. думку В. Кабузана, що «Новоросія втратила не тільки набуті нею тимчасово частини Малоросії <…>, але й території, які органічно могли вважатись частиною цього району (<…> Костянтиноградський повіт і т.і.)» (*Кабузан В.М.* Заселение Новороссии… С. 63).

[63] Єдність і окремішність двох губерній закріплює існування інституту малоросійського генерал-губернатора (1801-1816) і воєнного губернатора (1816-1835).

[64] Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, объявленное Сенату Управляющим Министерством Внутренних дел. – О учреждении при Черниговском Губернском Правлении временной Экспедиции для решения дел накопившихся по 1826 год, и о прибавке в Земские Суды Черниговской и Полтавской Губерний по одному Заседателю. 14.12.1826 // ПСЗ РИ. Собрание второе. СПб., 1830. Т. I. № 746. С. 1304.

[65] Высочайше утвержденное положение Кабинета Министров. – О замене Магдебургского Права в Малороссии Литовским Статутом и общими Российскими узаконениями. 03.02.1831 // ПСЗ РИ. Собрание второе. СПб., 1832. Т. VI. Ч. I. № 4319. С. 119-122.

[66] Сенатский, по Высочайшему повелению. – Об именовании в бумагах Предводителями Дворянства всех тех лиц, которые, состоя в сих должностях, имеют в некоторых Губерниях различные названия. 23.02.1831 // ПСЗ РИ. Собрание второе. СПб., 1832. Т. VI. Ч. I. № 4382. С. 187.

[67] Именной, данный Сенату. – О присвоении присутственным местам Полтавской и Черниговской губерний, и лицам, в оных служащим, наименований, Учреждением о Губерниях для мест равных определенных. 06.12.1831 // ПСЗ РИ. Собрание второе. СПб., 1832. Т. VI. Отд. II. № 4992. С. 276.

[68] Именной, данный Сенату. – Об уничтожении в Малороссийских губерниях должностей Подкомориев, Коморников, Возных и Хорунжих. 16.01.1834 // ПСЗ РИ. Собрание второе. СПб., 1835. Т. IX. Отд. I. № 6718. С. 42.

прав, сохраняют доселе в губерниях Черниговской и Полтавской свою силу и действие» (04.03.1843)[69].

Слідом за законодавцем, уявлення про єдність двох малоросійських губерній і, певною мірою, відмінність їх від східних (Слобідсько-Українська / Харківська губ.), південних (Катеринославська губ.) і західних (Київська губ.) регіонів поділяли приїжджі адміністратори (І. Долгоруков, В. Левашов[70]), місцеві поміщики (С. Кочубей, В. Пассек) і окремі російські географи (І. Павловський[71], К. Арсеньєв[72]).

З боку держави «викликом» для геоконцепту «Малоросія» на сформованих у XVIII ст. історично-правових засадах стала відмова імперської адміністрації від територіального принципу управління на користь галузевого, що тягло за собою ігнорування відомчим поділом єдності і відрубності територіальної основи геоконцептів. В результаті деякі відомчі округи дорівнювали окремо Полтавській і Чернігівській губерніям (медичні управи[73]), деякі «розчиняли» їх у масі інших губерній (університетські округи 1803 р.[74], округи водяних і сухопутних сполучень 1809 р.[75], поштові округи на 1810 р.[76], округи лісового господарства 1842 р.[77]), а деякі ще й при цьому розділяли їх (області тимчасового ополчення/міліції 1806 р.[78], округи внутрішньої сторожі 1817 р.[79], університетські округи, 1832 р.[80]).

---

[69] Именной, данный Сенату, распубликованный 10 марта. – О введении в губерниях Черниговской и Полтавской общих о судопроизводстве постановлений Империи. 04.03.1843 // ПСЗ РИ. Собрание второе. СПб., 1844. Т. XVIII. Отд. I. № 16585. С. 115.

[70] «Украина и Малороссия, находятся теперь не в том положении, которое бы удовлетворяло отеческому Вашему попечению» (Цит. за: *Галь Б.О.* Чернігівська, Полтавська та Харківська губернії середини 30-х рр. XIX ст. (за рапортами генерал-губернатора В.В. Левашова) // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Випуск 9-10: Patria. – Харків, 2008. – С. 203-204).

[71] «Ныне собственно Малороссия заключает в себе губ. Черниговскую и Полтавскую; а Харьковская (прежде Слободско-Украинская) составляет так называемую Украину» <*Павловский И.*> География Российской Империи, составленная Иваном Павловским. Дерпт, 1843. Часть вторая. С. 8.

[72] <*Арсеньев К.*> Статистические очерки России… С. 55, 92, 135.

[73] <*Зябловский Е.*> Землеописание Российской империи… С. 145-146.

[74] Там само. С. 145.

[75] Учреждение. – Об управлении водяными и сухопутными сообщениями. 30.11.1809 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXX. № 23.996. С. 1330.

[76] <*Зябловский Е.*> Землеописание Российской империи… С. 146-147.

[77] Высочайше утвержденная докладная записка Министра Государственных Имуществ. – О разделении лесов на шесть вице-инспекций. 26 января 1842 // ПСЗ РИ. СПб., 1844. Т. XVIII. Отд. 2. Прибавление к XVII тому. С. 2.

[78] Чернігівська губ. – у III-й Області, а Полтавська – у VI-й (Манифест. – О составлении и образовании повсеместных временных ополчений или милиции. 30.11.1806 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXIX. № 22.374. С. 892-897).

[79] Чернігівський губернський батальйон – у 4-му Окрузі, а Полтавський – у 5-му (Указ из Военной Коллегии. – О распределении Внутренних Гарнизонных

У свою чергу інтелектуали починають «перевизначати» геоконцепт «Малоросія», користуючись при цьому історико-етнографічними критеріями, – якщо раніше йшлося про підведення адміністративних меж під сферу побутування правових норм (або її раціоналістичне ігнорування), то тепер йдеться про пошуки території побутування етносу в різні часи, відповідність «історичної» території побутування етносу, нинішніх меж його розселення і території, що адміністративно «закріплена» за цим етносом, – одним словом, територіальну основу геоконцепту «Малоросія» зі зламу XVIII-XIX вв. визначають «малороси», а не «малоросійське право».

Для геоконцепту «Малоросія» це має наслідком різноспрямовані (а)синхронні процеси ретериторіалізації, що проявляються у розділенні, зміщенні, розширенні і заміщенні територіальної його основи.

Розділення. Ще О. Шафонський (1786) виділяв північну та південну частини Малоросії, – «южная заключает в себе всю Киевскую и ту часть Черниговской губернии, которая между реками Десною, Пслом и за оным лежит; к северной ея / части принадлежит вся Новгородская-Северская губерния», – яким відповідають різні кліматичні зони («ліс», «степ»), мовні діалекти одного «славянорусского языка» і т.і.[81].

Наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. цей поділ абсолютизується і пов'язується з наявністю двох різних етнографічних груп, – Я. Маркович (1798) і О. Льовшин (1816) «знаходять» у двох частинах Малоросії «литвинів» та «українців», а О. фон Гун – «дві країни» (тобто, територіальну основу двох нових геоконцептів): «Украйною называют здесь часть, начинающуюся от реки Сейм и Десны, а та часть, лежащая между Российской границы и сих рек, называется Литвою. Но не одним только названием различаются страны сии; они различаются всем, как-то: наречием, обычаями, одеждою и самым даже видом людей, жизнью их, земледелием и кряжем земли, одним словом так, что, переехав Сейм, кажется, въедешь в другую землю»[82].

Розширення. Уявлення про можливу змінюваність територіальної основи геоконцепту, невідповідність меж історичного розселення «малоросів» території, закріпленій за ними в адміністративній практиці, призводить до пошуків «історичної» Малоросії поза межами двох малоросійських губерній, визначеними остаточно у 1803 р. Зокрема, припускається, що «історичну» Малоросію складали землі тодішньої Харків-

баталионов на округи и бригады. Апреля // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXXI. № 24615. С. 631-632).

[80] Чернігівська губ. – у Київському університетському окрузі, а Полтавська – у Харківському (Именной, данный Сенату. – Об учреждении Киевского Учебного Округа. 14.12.1832 // ПСЗ РИ. Собрание второе. СПб., 1833. Т. VII. № 5825. С. 903-904.).

[81] <*Шафонский А.Ф.*> Черниговского наместничества топографическое описание… С. 13-14.

[82] Цит. за: *Толочко А.* Киевская Русь… С. 123-124.

ської губ. (П. Сумароков[83], Є. Зябловський[84]) чи її частини (І. Павловський[85]), Київської (К. Арсеньєв[86], І. Павловський[87]), Катеринославської, Херсонської, Таврійської і Подільської губ. (С. Кочубей[88], І. Павловський[89]).

Не виключено, що певною мірою саме ця «уявна географія» інтелектуалів призводить до адміністративного перевизначення інституту малоросійського генерал-губернатора, – спочатку до чуток (проекту?) про приєднання Київської губернії (1831[90]), а потім до появи інституту харківського, полтавського і чернігівського генерал-губернатора (1835-1856).

На середину XIX ст. уявлення про чітку територіальну основу геоконцепту «Малоросія» втрачається, образ розпливається, аж до заяв про те, що «у тій же Малоросії, яка вона тепер, <...> немає ні кордонів, ні літератури, ні політичних ідеалів, придатних до здійснення, ні окремих від решти Росії інтересів, немає навіть вищого класу з особливою цивілізацією, – словом не існує нічого такого, що могло б само по собі створити, без допомоги центру, навіть сильне провінційне життя»[91].

Зміщення. Виділення «Литви» і «України» у складі геоконцепту «Малоросії» призводить до ототожнення «історичної» Малоросії лише з

---

[83] *Шаталов Д.В.* Українське козацтво… С. 196-197.

[84] <*Зябловский Е.*> Землеописание Российской империи… С. 119-121.

[85] <*Павловский И.*> География Российской Империи… С. 7.

[86] «Богдан Хмельницкий властвовал в обеих частях Малороссии в Приднепровской и Заднепровской» (<*Арсеньев К.*> Статистические очерки России…. С. 92).

[87] <*Павловский И.*> География Российской Империи… С. 7.

[88] «Малороссия, или коренные первоначальные жители ее, занимать могли землю по обеим сторонам Днепра: по левой стороне онаго, начиная от Переяславля, мимо Полтавы (примерно по существующему и ныне еще земляному валу или границе) и потом поворотив к вершине реки Орели, к Самаре и до Азовского моря; а по правому берегу онаго Днепра, тоже начиная, примерно, с противного берега Переяславлю и прямою линиею до устья сей реки, Днепра, протекавшаго почти посредь сей земли Малороссийской, от-чего, весьма правильно назывались впоследствии начальники их, гетманы, владетелями обеих оного берегов» (цит. за: *Галь Б.О., Швидько Г.К.* «Мысли мои о крае сем…» (С.М. Кочубей і його записки про Малоросію) // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. VI. Харків-К., 2004. С. 109-110).

[89] «А к западу от Днепра она занимала южную половину губ. Киевской, простираясь еще западнее, до Днестра; к ней принадлежал и табор Запорожцев» (<*Павловский И.*> География Российской Империи… С. 7.).

[90] Із листа малоросійського воєнного губернатора М.Г. Рєпніна до миргородського поміщика А.Д. Хрущова від 1831 р.: «Слухи, дошедшие и до вас о присоединении Киевской губернии к Малороссии несколько вероятно, но я весьма желал бы, чтобы они не сбылись, как по ослаблению уже физических сил моих, так и по обстоятельствам вам не безъизвестным» (цит. за: *Павловский И.Ф.* К истории Малороссии во время генерал губернаторства кн. Н.Г.Репнина (очерки, матерьялы, переписка по архивным данным) // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Полтава, 1905. Вып. 1. С. 151).

[91] *Лохвицкий А.В.* Губерния, ее земские и правительственные учреждения: В 2 ч. СПб., 1864. Ч. 1. С. 17.

південною частиною, тобто «Україною», що залишає т.зв. «Литву» зовсім за межами геоконцепту, як-от у І. Павловського Малоросія «простиралась от южной части губ. Черниговской, до южной границы Полтавской»[92].

Заміщення. Ототожнення «Малоросії» з «Україною» мало ще один важливий наслідок. Воно створювало сприятливі умови для наступної аналітичної операції – поступового ототожнення «малоросійської» «України» (спочатку її етносу, а потім і територіальної основи) з іншими, вже відомими на той момент «Українами», причому не в далекому минулому, а у сучасності – «Польською Україною» (П. Вігель[93], К. Арсеньєв[94]), «Руською Україною» (С. Кочубей[95], К. Арсеньєв[96]) і «Новоросійською» (М. Корж[97]) і наступним витісненням геоконцепту «Малоросія» новим геоконцептом «Україна», ретериторіалізація (концептуалізація) якого припала вже на рубіж XIX-XX ст.

* * *

Наявність змінюваних територіальної основи, топоніму і образу дозволяє інтерпретувати «Малоросію» як геоконцепт, що підлягає концептуюванню та концептуалізації. Процеси локалізації (концептування) геоконцепту припадають на XVIII ст., а ретериторіалізації (концептуалізації) – на першу половину XIX ст.

Концептування «Малоросії» передбачало локалізацію території (адміністративне і «уявне» відділення від Речи Посполитої, Київської губернії, Запорозької Січі і Новоросії), утвердження топоніму (відмова від

---

[92] <*Павловский И.*> География Российской Империи… С. 7.

[93] «Проезжая […] через Богуслав, Корсунь, я не мог надивиться тому, что везде вижу православные церкви, везде слышу малороссийское наречие и только изредка встречаю поляков. Невежество мое, которое, впрочем, разделял я со всеми жителями внутренней России, заставляло меня думать, что все находящееся за старою нашею границею есть и было всегда настоящая Польша» (*Записки Ф.Ф. Вигеля.* 1891. Ч. I. С. 119. Цит. за: *Толочко А.* Киевская Русь… С. 125-126).

[94] <*Арсеньев К.*> Статистические очерки России… С. 135.

[95] «Можно бы и губернии назвать: Украинскою Полтавскою и Укр. Черниговскою. Обе же губернии вместе сохранили бы название Малороссии, так как Могилевская и проч. вместе составляют Белоруссию; три губернии – Новую Россию, десятки Великороссию и проч. и проч. <…> Малороссия так же называется Украиною, что самое, при совершенном земли сей смешении с Россиею, представляет справедливый способ смешать ее в составе Генерал-Губернаторства трех губерний, всех украинских, разумя третьею Слободско-Украинскую, с коею, следовательно Полтавско-Украинская и Черниговско-Украинская образовали бы округу сию, населенную одним народом» (цит. за.: *Галь Б.О., Швидько Г.К.* «Мысли мои о крае сем…»… С. 123).

[96] <*Арсеньев К.*> Статистические очерки России… С. 92.

[97] «В здешней-же украйне т.е. в Екатеринославской и Херсонской губерниях» (цит. за: *Кавун М.* Свидетель путешествия императрицы – «Екатерининская миля» // Realnest. Недвижимость в движении. – 22.12.2004. Вып. 55. – Режим доступу: http://www.realnest.com.ua/information/articles/181).

використання альтернативного поняття «Військо Запорозьке»), визначення образу сферою побутування права і відповідного адміністрування.

Концептуалізація «Малоросії» визначалася поглинанням території більшими утвореннями (відомчими і генерал-губернаторськими округами), ретериторіалізацією (процеси розділення, зміщення, розширення і заміщення територіальної основи) геоконцепту, конфліктом альтернативних топонімів («Малоросія» / «Україна»), визначенням образу сферою розповсюдження етносу і (за інерцією) історично-адміністративною традицією. Саме інерції інтелектуальної традиції попереднього періоду блокує завершення концептуалізації на новій (широкій) територіальній основі, що й призводить до витіснення його на зламі XIX-XX ст. геоконцептом «Україна» [98].

---

[98] «Термін «малоросійський народ», або «малоруський», ми замінюємо словом «український» через його більшу узагальненість з огляду на те, що під «Малоросією» розумілися офіційно Чернігівська та Полтавська губернії <…> з невеликою частиною Харківської» (*Русов А.* Статистика украинского населения Европейской России // Украинский народ в его прошлом и настоящем. В 2 т. Петроград, 1914. Т. 2. С. 381. Цит. за: *Колесник І.І.* Ментальне картографування… С. 154).

Василь Кононенко
Київ

Уявна географія у свідомості авторів «Договорів та постанов» 1710 р.[1]

Задекларована у назва статті є надзвичайно цікавою темою дослідження з ментального картографування[2]. По-перше, «Договори та постанови» написані кількома групами українських емігрантів у Бендерах і тому кожна з них мала свою уявну географію. На весну 1710 р. українська емігрантська еліта складалася з трьох груп: молодого кола емігрантів, яке представляв П. Орлик, заслуженої старшина Гетьманщини, котра увійшла у політичне життя ще за часів Івана Самойловича (І. Ломиковський, Д. Горленко, К. Довгополий), та верхівка Запорожжя, яку репрезентував кошовий отаман К. Гордієнко. Окреме становище займав А. Войнаровський, котрий восени 1709 р. домігся отримання Мазепиного спадку в якості приватної власності покійного гетьмана.

Молодше покоління, яке увійшло у творче життя у добу гетьманування І. Мазепи (П. Орлик, Ф. Мирович, Г. Герцик, І. Максимович, І. та О. Герцики, В., І., М. Ломиковські, Ф. Нахимовський) мало нові суспільно-політичні ідеї та бачення бажаного устрою Гетьманщини. За найновішими дослідженнями, головним укладачем «Договорів та постанов» був П. Орлик, а її текст писав І. Максимович[3], однак сам документ приймався, згідно усталеної практики прийняття рішень центральноєвропейськими представницькими органами

---

[1] В основі статті покладено доповідь «Уявна географія у свідомості авторів «Договорів та постанов» 1710 р.» на 6-у методологічному семінарі «Ментальні мапи як інструментарій історика», який відбувся 20 листопада 2012 р. в Інституті історії України НАН України.

[2] У дослідженні ми використовуємо вже адаптований в українській історіографії термін «уявна географія».

[3] *Пріцак О.* Конституція Пилипа Орлика // Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. К., 1994. С. 6–7; *Трофимчук М.* Конституція 1710 року: проблема автентичності // Пилип Орлик: життя, політика, тексти: Матеріали Міжнародної наукової конференції “Ad fontes” до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ, НаУКМА, 14–16 жовтня 2010 р. / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.»; ред.-упор. Н. Яковенко. К., 2011. С.265–275.

влади, одноголосно. Відтак, положення «Договорів та постанов» активно або пасивно поділяли усі члени Генеральної ради у Бендерах 5 (16) квітня 1710 р.[4], тому є можливим дослідження спільної уявної географії авторів цієї пам’ятки.

По-друге, уявна географія авторів «Договорів та постанов» свідчить, що одні ментальні мапи накладаються на інші[5]. По-третє, вивчення уявної географії показує, що на початок XVIII ст. українські інтелектуали та політики значною мірою співвідносили себе з сильними найближчими країнами, а саме Московською державою, Шведським королівством, Османською імперією, Річчю Посполитою. Водночас в тексті «Договорів та постанов» немає згадки про Європу. Це показово свідчить, що тодішня українська еліта уявляла оточуючий світ ще у межах річпосполитських, поствізантійських, степових та інших категорій уявної географії. Усвідомлення важливості наголошення на належності України до європейської спільноти П. Орлик та його оточення почали здійснювати лише після 1710 р.

Для аналізу уявної географії авторів «Договорів та постанов» 1710 р. обрано оригінальний староукраїнський текст, який було уведено до наукового обігу в «Архівах України» у 2010 р.[6] та опубліковано в академічному виданні «“Пакти та конституції” Української козацької держави» у 2011 р.[7] Для вивчення уявної географії авторів «Договорів та постанов» використано методику складання конкордансів, згідно яких видно не тільки вживаність у пам’ятці географічних термінів, але й контекст їхнього використання.

Передусім потрібно поставити питання бажаних кордонів в уяві авторів «Договорів та постанов». Якими були кордони Вітчизни, за звільнення якої «від московської тиранії» боролися українські емігранти, зібрані у Бендерах у квітні 1710 р.? Географічним межам країни, яку в найближчому майбутньому планували визволити П. Орлик та його прихильники, відведено 2-й пункт документа:

> Яко всякоє панство цѣлостію границъ нєнарушимою состои*т*ся и ү̈твє*р*жає*т*ся, так и Малая Россія, ѡ*т*чизна n[а]ша, жєбы в свои*х* границя*х*, пактами ѡ*т* Рѣчи Посполитой Полской, от Ꙟаяснѣйшой Порты и о*т* г[осу]д[а]рства Московского ствє*р*жєнны*х*, на*и*ба*р*зѣй в ти*х*, которыє по рѣку Случь, за Гєтманства славной памяти Богдана Хмєлницкого…

---

[4] Дати другої половини XVII – початку XVIII ст. подано за старим стилем, у дужках подано новий.

[5] Приклади цього явища продемонстровано на 6-у методологічному семінарі «Ментальне картографування як метод». Ця особливість також дозволяє вивчати уявну географію, спільну для авторів «Договорів та постанов».

[6] *Конституція Пилипа Орлика*: оригінал та його історія / Підг. О. Вовк // Архіви України. 2010. Вип. 3-4. С.145–166.

[7] *«Пакти і конституції»* Української козацької держави (до 300-річчя укладнення) / відп. ред. В. Смолій; упорядники М. Трофимук, Т. Чухліб. Львів, 2011. С. 77–117.

Водночас у 3-у пункті памятки зазначалося, що землі Війська Запорозького Низового на півдні простягалися аж до Очакова. Оскільки визволені українські землі від московського панування мали скласти державу-Вітчизну, котра включала б Малу Росію/Україну та Військо Запорозьке Низове, то її територія займала б ареал українських земель, де було поширене козацтво: від Білорусі на півночі до Чорного моря півдні та від Случі на заході до московського кордону на сході. Показово, що автори «Договорів та постанов» 1710 р. спромоглися, не зважаючи на складні зовнішньополітичні обставини (домагання С. Лещинського та його прихильників включення Правобережної України до складу Речі Посполитої), прописали вигідні їм західний та південний кордони і добилися підтвердження останнього шведським королем Карлом XII[8].

На ці достатньо визначені та бажані для еліти та козацтва Гетьманщини та Запорожжя кордони накладалися принаймні три уявні географії, що були пов’язані з термінами: «Військо Запорозьке», «Мала Росія» та «Україна» (у порядку кількості вживань). За кожним з цих термінів стояли глибокі традиції їх вжитку українськими інтелектуальними та політичними елітами.

«Військо Запорозьке» та похідні від нього терміни використано у «Договорах та постановах» найбільше – у 41-у випадку. «Військо Запорозьке» вміщувалося у кордонах «Отчизни Малої Росії» та у межах менш вживаної «України»[9]. Терміни «Військо Запорозьке» та «Вітчизна» вжиті в одних контекстах 5 разів та засвідчують, що Військо Запорозьке «перебувало» на території «Отчизни Малої Росії» (і, відповідно, в Україні), однак воно було передусім військово-політичною інституцією (оскільки саме у таких контекстах цей термін вжито аж 32 рази) без чітко встановлених кордонів. У Військо Запорозьке входило як Військо Запорозьке Городове, так і Низове, причому останнє мало пунктирні кордони на півдні – Очаків, на півночі «перевоз Переволочанский» зі своєрідним анклавом – Трахтемирівським монастирем.

У «Договорах та постановах» під «Військом Запорозьким» найчастіше розумілася, як вже зазначалося, військово-політична інституція. Цей термін також вживався для позначення обох інституцій – Війська Запорозького Городового та Війська Запорозького Низового, причому Військо Запорозьке у значенні Низу вжито 13 раз[10]. Розмитість кордонів Війська Запорозького у системі координат уявної географії степових мілітарних традицій є зрозумілою, оскільки межі території степових спільнот зазвичай не були сталими, бо залежали від наявних пасовиськ для худоби[11]. Також показово розмитими є

[8] Підтвердження Карлом XII «Договорів та постанов» міститься як у самій пам’ятці, так і в підтверджувальній грамоті шведського короля.

[9] Про останнє див. нижче.

[10] Разом з терміном «Запорізька Січ», який було вжито 1 раз.

[11] Останні дослідження з цієї теми див.: *Галенко О.* Конституційні ідеї Пилипа Орлика з перспективи степових витоків політичної традиції українського козацтва //

кордони предків козаків – козарів, місце розташування яких за текстом можна лише приблизно локалізувати значною територією довкола Гетьманщини.

Представлення минулого у «Договорах та постановах», зокрема кордони козарів, у гарних барвах було типовим для того часу. Як свого часу відмітив Б. Рассел, можливість «негативного» минулого з'явилося лише у XIX ст. разом з еволюційною теорією[12]. Тому далека минувшина козацтва, подібно до ренесансних міфів, стала героїчною історією успішного войовничого козарського народу.

За уявною географією, що мала ключове поняття «Військо Запорозьке», на нашу думку, стояли передусім самі запорожці, оскільки їхні інтереси позначалися цим поняттям. Зокрема, у 3-у та 4-у пунктах «Договорів та постанов», які представляли інтереси саме Низу, вжито виключно цю термінологію. Також «Військо Запорозьке» штучно додавалося до «отчизни Малої Росії» за необхідності підкреслити важливість тих чи інших «договорів та постанов» для запорожців. Водночас «Військо Запорозьке» залишалося важливою складовою частиною уявної географії еліти Гетьманщини, оскільки термін «Військо Запорозьке» вжито 10 разів у контекстах інституції, яка керується гетьманом. Також у «Договорах та постановах» вживалося поширене до і після «нещасливого шведського року» політичне словосполучення «Військо Запорозьке та народ малоросійський» (3).

Яскравим прикладом того, як різні уявні географії співіснують, є використання термінів «Військо Запорозьке» та «отчизна Мала Росія». Хоча ці терміни вжиті в одних контекстах 5 разів, концепції Вітчизни та Війська Запорозького у тексті «Договорів та постанов» не були адаптовані одна до одної. Тому для позначення тих чи інших явищ політичні терміни вживалися поряд. Зокрема, коли автори говорили про проблеми абсолютизації гетьманської влади, вони використовували дві локалізації, як у Вітчизні, так й у Війську Запорозькому: «чєрє*з* якоє самодє*р*жавіє, Гє*т*манско*му* үрядо*ви* нєприличноє, үросли многіє в ѡ*т*чизнѣ и в Войску Ζапоро*ж*скомъ нєстроєнія, правъ и волностєй разорєнія» (п.6).

Подібне міститься також у преамбулі[13] та в 10-у пункті[14]. Водночас у «Договорах та постановах» вже наявні спроби для поєднання цих концепцій. Зокрема, у 6-у пункті зазначалося, що «при єлєкції Его Вєлможности, таковоє

Пилип Орлик: життя, політика, тексти… С. 224–233; *Грибовський В.* Землеробство і седентаризація в кочівницькому соціумі: випадок причорноморських ногайців // Україна в Центрально-Східній Європі. Вип. 11. К., 2011. С. 167–190.

[12] *Рассел Б.* Історія західної філософії / Пер. з англ. Ю. Лісняка і П. Таращука. К., 1995. С. 521.

[13] «по смє*р*ти своєй для вѣкопомной имєни своєго памяти ʒоставити тую *ж* ѡ*т*чизну, милую Матку n[а]шу, и Войско Ζапоро*ж*скоє городовоє и пизовоє, нє тылко в нєнарушимы*х*, лєчь и в ра*з*ширєны*х* и розмножєны*х* волностє*х»*.

[14] «Яко всяких в ѡтчизнѣ и в Войску Ζапорожскомъ порядковъ, по должности үряду своєго, мѣєтъ Яснєвєлможный Гєтманъ постєрѣгати».

право, котороє мѣєтъ быти вѣчнє в Войску Zапорожскомъ zаховано, абы в ѡ*т*чизнѣ n[а]шой…» З останнього тексту слідує прямий зв'язок між реформами у Війську Запорозькому та їхніми наслідками у Вітчизні Малій Росії.

Таким чином, Військо Запорозьке у «Договорах та постановах» виступає найуживанішою назвою для позначення передусім державної інституції. Термін «Військо Запорозьке» використовується поряд з концепцією Батьківщини – Малої Росії.

Автори «Договорів та постанов» 1710 р. також перебували у системі координат «Візантії після Візантії», в яких «Μίκρα Ρωσία» (*Мала Росія*) займала поважне місце. Хоча на початок XVIII ст. минуло 250 років (зокрема, на 1703 р.) з часу зникнення Візантійської імперії з мапи світу її духовно-культурна спадщина продовжувала впливати на православні спільноти. Як свого часу відзначив о. І. Мейєндорф, «візантійська християнська цивілізація переходила до слов'ян в першу чергу через літургію, а в другу – через переклад інших текстів: правових, богословських та наукових»[15]. Відтак, на початок XVIII ст. в середовищі інтелектуальної еліти залишалися відчутними система координат «поствізантійської» уявної географії. У преамбулі, коли йшла мова про козарських предків, згадано союз «східного цесаря» з останніми, оскільки імператор навіть «сопряглъ малженскимъ союзомъ с[ы]нови своєму дочку Кагана, то *єст* Князя Коза*р*ского». У першому, а значить самому важливому пункті зазначено, що православна віра була прийнята предками козаків «о*т* столицѣ Апостолской Константинополской». У цьому ж пункті вказувалося приналежність київського Православ'я до «С[вя]тѣйшого Ап[о]*с*толского Ѳрону Константинополского» і що православна віра «вѣчнє ѵтвє*р*жєна была, и з помножєнємъ хвалы Б[о]жой, ц[є]рквєй святы*х*, а з цвѣчєнємъ в наѵка*х* вызволіоны*х* синовъ малоросси*й*ски*х*, ра*з*ширалася, и яко кринъ в тєрнії, мєжи окрєстными іновѣрными панствами, процвітала». Про це все мав піклуватися гетьман, який також мав встановити відносини з вселенським патріархом та «послушєнство синовскоє до помянутого Ап[о]*с*толского Констатинополского Ѳрону» (п. 1).

Термін «Мала Росія» й похідні від нього у «Договорах та постановах» вжито 13 разів, тобто на другому місці після «Війська Запорозького». Хоча цей термін використано не найбільше, однак важливо, що у значенні Вітчизни його вжито 5 разів. Це свідчить, що автори «Договорів та постанов» погодилися на тому, що основною назвою їхньої Вітчизни є саме «Мала Росія». Цей термін також використовується як словосполучення «малоросійський народ» (5), в якості «синів малоросійських» (1), «обивателів малоросійських» (1), «Малої Росії та Київської митрополії» (1).

---

[15] *Мейендорф И.* Литургия – ключ к душе Византии // Мейендорф И. Византийское наследие в Православной Церкви / Пер. с англ. под общ. ред. Ю. А. Вестеля. К., 2007. С. 171.

На третьому місці знаходився термін «Україна», який було вжито 8 раз, причому у значенні території, співрозмірної з «Малою Росією» (6) та в якості «міст українських» (2). «Українська» система координат уявної географії авторів «Договорів та постанов» – передусім східноєвропейська та центральноєвропейська, оскільки закріпилася для позначення південно-східної периферії Великого князівство Литовського, а потім Речі Посполитої. Термін «Україна» фактично слугував синонімом для більш поширеного «Мала Росія» і менше вживався для позначення однієї й тієї ж території.

Показово, що автори «Договорів та постанов» жодного разу не вжили терміну «Європа» та не спробували пов’язати долю своєї Вітчизни з європейською спадщиною[16]. Тісний взаємозв’язок модерного українського конституціоналізму з західноєвропейськими політичними теоріями виникла лише у часи формування модерної української нації, проте для авторів «Договорів та постанов» 1710 р. уявна географія була іншою та відмінною від західноєвропейської. Для тодішніх жителів Гетьманщини ранньомодерних світ ділився передусім релігійно – на латинський та протестантський Захід та православний Схід. Водночас на тодішньому Сході найпотужнішою державою була Османська імперія, яка разом зі своїм союзником – Кримським ханством – в очах політиків та інтелектуалів мали величезне значення.

Отже, автори «Договорів та постанов» 1710 р. мали спільну уявну географію, що включала такі терміни як «Військо Запорозьке», «Мала Росія», «Україна». Наявність спільної уявної географії не свідчить, що окремі особи мали ще свою особисту, однак це тема іншого дослідження. Цікаво, що автори «Договорів та постанов» не використали термін «Європа», а також те, що «Україна» широко не використовувалася. Показово, що коли в модерний час українське суспільно-політичне життя тісніше стало вписане в європейський інтелектуальний контекст термін «Україна» з аутсайдера перетворився на лідера у назві однієї з найбільших націй континенту.

Таб.1 Конкорданс терміну «Мала Росія»

Пункти «Договорів та постанов»	Контексти вживання
Преамбула (про «пародъ валєчный стародавный козацкий прєждє сєго имєнованый козарскій», його історію, про визволення Б. Хмельницьким Війська Запорозького та народу малоросійського з польського підданства, добровільний	1) Nєхай станє*т*ся на вѣкопомную Войска Zапоро*ж*ского и всєго **Народу Малоросси*й*ского** славу и пама*т*ку 2) вызволи*в*ши з полского по*д*данства Войско Zапоро*ж*скоє и **пародъ порабощє*н*ный и ѵтыснєный малоросси*й*скій** 3) надѣючися, жє обовя*з*ковъ свои*х*, в

[16] Цікаво, що І. Скоропадський використовував європейську риторику (Див.: *Источники* малороссийской истории / Собр. Д. Бантышем-Каменским, изд. О. Бодянским. Ч. II.: 1691–1722. М., 1859. С. 203, 220).

перехід під московську протекцію, про визволення І. Мазепи Вітчизни від російської влади, про вибір П. Орлика гетьманом з обов'язком дотримання усіх «договорів та постанов» та визнання їх «за иншиx впрєд бүдучих Гєтмановъ Войска Zапорозкого»)	договорах и статьях изображєных и присягою ствєржєных, г[осу]д[а]рство Московскоє, яко з нами єдыновѣрноє, додєржит, и вѣчнє Войско Zапорожскоє и пародъ волный **малороссійскій** при правахъ и волностях нєнарушимо под обороною своєю заховаєт. 5) үрядъ тот Гєтманскій, под сєє врємя трудноє, тяжкий двигати, үправляти и о интєрєссахъ **Отчизны Малороссийской** радѣти и радити
1-й пункт (про особливий статус православної віри та Київської митрополії під юрисдикцією Константинопольського патріархату)	6) а по іскорєнєнії иновѣрія зъ Отчизны н[а]шой нє для чого иншого зъ тымъ жє Войскомъ Запорожскимъ и **народомъ малороссийскимъ** в протєкцію г[осу]д[а]рства Московского үдалъся и доброволнє поддалъся, тылко для самого єдиновѣрія православного 7) свободити **Отчизну н[а]шу, Малую Россію**, от нєволничого ярма московського 8) мѣєтъ и повинєнъ бүдєтъ, во-пєрвых, старатися и крѣпко zастановлятися, абы жадноє іновѣріє въ **Малую Россію, Отчизну нашу** 9) вѣчнє үтвєржєна была, и з помножєнємъ хвалы Б[о]жой, ц[є]рквєй святых, а з цвѣчєнємъ в наүках вызволіоных **синовъ малороссийских**, разширалася, и яко кринъ в тєрнії, мєжи окрєстными іновѣрными панствами, процвѣтала. 10) Для болшой зас поваги пєрвоначалного **в Малой Россії Пр[є]стола Митрополитанскаго Кієвского** и для снаднѣйшого дѣлъ д[у]ховных үправлєнія, мѣєтъ той жє Яснєвєлможный Гєтманъ за высвобожєнємъ Ѿтчизны от іга московского, справити ү столицѣ Ап[о]столской Константинополской Еѯаршєскую пєрвобытную власт
2-й пункт (про кордони «отчизни» Малої Росії та про протекцію шведських королів)	11) Яко всякоє панство цѣлостію границъ нєнарушимою состоится и үтвєржаєтся, так и **Малая Россія, Ѿтчизна н[а]ша**, жєбы в своих границях, пактами ѡт Рѣчи Посполитой Полской, от Nаяснѣйшой Порты и от г[осу]д[а]рства Московского ствєржєнных, наибарзѣй в тих, которыє

	по рѣку Случь, за Гєтманства славной памяти Богдана Хмєлницкого…
15-й пункт (про відміну аренд та вирішення майбутньою Генеральною радою питання податків для оплати найманого війська)	12) арєнды, для платы роковой ко*м*панѣї и сє*р*дюкамъ, и для иншы*х* росходовъ войсковыхъ ѵстановлєныє, ѕа тяжє*ст* посполитую **о*т* всѣхъ ѡбыватєлєй малороссі*й*ски*х* войсковыхъ и посполиты*х***
Присяга П. Орлика (про зобов'язання новообраного гетьмана дотримуватися усіх «договорів та постанов», бути вірним «отчизні Малоросійській», піклуватися про добро посполите, розширення прав та вольностей, не вступати в невигідні союзи з іноземними державами, виконання гетьманських обов'язків згідно «а*р*тикѵловъ правны*х*»)	13) вѣрность и пєчаловитоє **ку Ѿ*т*чизнѣ Малоросси*й*ской**, Матцѣ n[а]шой, о добрѣ оной посполитомъ, о цѣлости пѵбличной, о разширєню правъ и волностєй войсковы*х* старанє

Таб. 2 Використання терміну «Мала Росія» та похідних від нього

	«Мала Росія» як Вітчизна	«народ малоросійський»	«сини малоросійські»	Київська митрополія у «Малій Росії»	«обивателі малоросій-ські»
Преамб.	5[17]	1, 2, 3, 4,			
1 п.	7, 8	6	9	10	
2 п.	11				
3 п.					
4 п.					
5 п.					
6 п.					
7 п.					
8 п.					
9 п.					
10 п.					
11 п.					
12 п.					
13 п.					
14 п.					
15 п.					12
16 п.					
Прис.	13				
Разом	5	5	1	1	1

[17] Порядковий номер контексту з конкордансу.

Таб. 3. Конкорданс терміну «Військо Запорозьке»

Пункти «Договорів та постанов»	Контексти вживання
Преамбула (про «пародъ валєчный стародавный козацкий прєждє сєго имєнованый козарскій», його історію, про визволення Б. Хмельницьким Війська Запорозького та народу малоросійського з польського підданства, добровільний перехід під московську протекцію, про визволення І. Мазепи Вітчизни від російської влади, про вибір П. Орлика гетьманом з обов'язком дотримання усіх «договорів та постанов» та визнання їх «за инши*х* впрє*д* бүдучи*х* Гєтмановъ Войска Ζапоро*з*кого»)	1) ДОГОВОРЫ и ПОСТАNОВЛЕNѦ правъ и волностєй войсковыхъ мєжи Яснєвєлмо*ж*нымъ Его Мило*с*тю паномъ Филиппомъ О*р*ликомъ повоизбраннымъ **Войска Ζапорожского** Гєтманомъ, и мєжи єнєральни*ми* особами 2) Его Мило*с*тю паномъ Филиппомъ О*р*ликомъ повоизбраннымъ Войска Ζапорожского Гєтманомъ, и мєжи єнєральни*ми* особами, полковниками и тимъ жє **Войском Ζапоро*ж*скимъ** сполною з обоихъ сторонъ обрадою ΥТВЕРЖЕNNЫЕ 3) Nєхай стан*є*тся на вѣкопомную **Войска Ζапоро*ж*ского** и всєго Nароду Малоросси*й*ского славу и пама*т*ку 4) с полнымъ і сопособствєннымъ панства Крымского и **Войска Ζапоро*ж*ского** оружіємъ 5) вызволи*в*ши з полского по*д*данства **Войско Ζапоро*ж*скоє** и пародъ порабощє*н*ный и үтыснєный малоросси*й*скій… 6) надѣючися, жє обовязковъ свои*х*, в договора*х* и статья*х* изображєны*х* и присягою ствє*р*жєны*х*, г[осу]д[а]рство Моско*в*скоє, яко з нами єдыновѣрноє, додє*р*жи*т*, и вѣчнє **Войско Ζапоро*ж*скоє** и пародъ во*л*ный малоросcі*й*скі*й* при правахъ и волностя*х* нєнарушимо по*д* обороною своєю заховаєт. 7) на пародъ волный козацкій, собою никогда нєзавоєваный, нєволничоє ярмо вложити, тєды илє кротъ **Войско Ζапоро*ж*скоє** в томъ насилство тє*р*пѣло, тилє кро*т* принүждєно было кровію и о*т*вагами цѣлости правъ и волностє*и* свои*х* боронити, до которы*х* обороны самъ Б[о]гъ мститєль пособствовалъ. 8) хотѣло нєпрємѣнно козаковъ в рєгуля*р*ноє войско пєрємѣнити, городы в обла*ст* свою одобрати, права и волности войсковыє поламати, **Войско Ζапоро*ж*скоє Nизовоє** искорєни*ти* и имя тоє вѣчнє згладити 9) по смє*р*ти своєй для вѣкопомной имєни своєго памяти **zоставити тую *ж* Ѿ*т*чизну, милую Матку п[а]шу, и Войско Ζапоро*ж*скоє городовоє и пизовоє**, нє тылко в нєнарушимы*х*, лєчь и в ра*з*ширєны*х* и розмножєны*х* волностє*х*, квѣтнучую 10) осиротѣлоє по смєрти своєго пєрвєнствуючого рєимєнтара **Войско**

	Ζапоро*ж*скоє, нє отчаєваючися жєлаємой сєбѣ свободы 11) тєды всѣ сполнє з Старшиною Енєралною и *з* послами о*т* **Войска Ζапоро*ж*ского Νизового** ү Днѣпру zостаючого, знєсшися, по давнымъ обыкновєніямъ и по правамъ войсковымъ 12) А понєважъ прє*ж*дныї **Гєтмани Войска Ζапорозкого**, зостаючи по*д* Самодє*р*жцами Московскими, привлащати сєбѣ дє*р*зали, на*д* слүшно*ст* и право, самодє*р*жавную владгу 13) мы, Енєральная Старшина, ту*т* притомная, и мы, атаманъ кошовый зъ **Войскомъ Ζапоро*ж*скимъ**, запобѣгаючи впрєдъ таковому бє*з*праву 14) найба*р*зѣй по*д* сєй до того дѣла погодный часъ, когда тоє жъ **Войско Ζапорозкоє** нє для чого иншого по*д* протєкцію Νаяснѣйшого Королєвского В[є]л[и]ч[є]*с*тва Швєдского үдалося 15) за щасливого гєтманского своєго владѣнія всѣхъ ты*х*, ту*т* послѣдуючи*х*, пунктами изображены*х*, а собою поприсяжены*х* договоровъ и постановлєній, нєнарушимо додє*р*жалъ, лєчь и **за инши*х* впрє*д* бүдучи*х* Гєтмановъ Войска Ζапорозкого**, чтобъ оныє нєпрємѣнно захованы и содє*р*жаны были
1-й пункт (про особливий статус православної віри та Київської митрополії під юрисдикцією Константинопольського патріархату)	16) И нє та*и*но то є*ст*, жє славной памяти Гєтманъ Богданъ Хмєлницки*й* **з Войско*мъ* Запорозки*мъ*** нє за что иншоє, опрочь правъ и волностєй войсковы*х*, үнялъся и пр[а]в[є]дную противъ Рѣчи Посполитой Полской во*з*двыгнулъ войну, тылко, во-пєрвы*х*, за вѣру с[вя]тую православную 17) а по іскорєнєнії иновѣрія зъ О*т*чи*з*ны n[а]шой нє для чого иншого зъ тымъ жє **Войскомъ Запоро*ж*скимъ и народомъ малоросси*й*ски*мъ*** в протєкцію г[осу]д[а]р*ст*ва Моско*в*ского үдалъся и доброволнє по*д*далъся, тылко для самого єдиновѣрія православного
3-й пункт (про союз з Кримським ханством)	18) паmъ всєгда пріязнь сүсѣдская панства Крымского єст потрєбна, о*т* которого помощи нє ра*з* **Войско Ζапорожскоє** до обороны своєй засягало
4-й пункт (про статус Війська Запорозького Низового)	19) **Войско Ζапорозкоє Νизовоє**, яко нєсмє*р*тєлную сєбѣ славу многими рыцє*р*скими ѡ*т*вагами на морѣ и на zємли zаслужило, 20) построїло на власныхъ войсковы*х* кгрунта*х* и үгодіа*х*, то городы Сама*р*скіє, то фортєцы на Днѣпрѣ, чимъ хотячи в промысла*х* рибны*х* и zвѣрины*х* тому *ж* **Войску Ζапорозкому Νизовому**

	перешкоду учинити, незносную шкоду, праволомство и утеменжене учинило 21) Nаостатокъ гнѣздо войсковое, **Сѣчь Zапорозкую**, военнымъ наступленіемъ разорило. 22) если тепе*р* помянутое **Войско Zапоро*ж*ское** ты*х* кгрунтовъ свои*х* и Днѣпра ѡ*т* насилства московского неочиститъ и не уволни*т* 23) жебы Днѣпръ о*т* городковъ и фо*р*тецъ московски*х*, тако*ж* и кгрунта войсковые о*т* поссессії московской очищены и до первобытной областы **Войска Запорозкого** приве*р*нены были, где впредь никому ани фортецъ строїти, ани городковъ фундовати, ани слободъ осажувати, 24) ты*х* войсковы*х* угодій пустошити, не тылко не мѣе*т* Ясневелможный Гетманъ позволяти, лечь и до обороны оны*х* обовязанъ будетъ **Войску Zапорожскому Nизовому** всякую помощъ чинити
5-й пункт (про кордони та територію Війська Запорозького Низового)	25) Городъ Терехтемировъ, поневажъ здавна до **Войска Zапоро*ж*ского Nизового** належалъ и шпиталемъ оного назывался, тєды и тепе*р*, за освобожєнемъ, дай Б[о]же, Ѿ*т*чины о*т* московского под*д*анства 26) мѣетъ Ясневелможный Гетманъ то*т* же городъ **Войску Zапорожскому Nизовому** зо всѣми угодіами и *з* перевозомъ на Днѣпрѣ, тамь zостаючимъ, привернути 27) и по немъ будучії уряду того Гетманскаго паслѣдники, ведлугъ давны*х* правъ и привилеевъ при **Войску Zапорожскомъ** zаховати, никому зъ власты д[у]ховной и свѣцкой не допускаючи 28) а*ж* по самый Очаковъ, не до кого иншого, тылко **до Войска Zапорожского Nизового** вѣчними часы мѣютъ належати
6-й пункт (про обмеження влади гетьмана Генеральною Радою, затвердження на необмежені майбутні часи першості генеральної старшини у вирішеннях справи «отчизни», присягу гетьмана, генеральної старшини, полковників та інших при очолені урядів на вірність «отчизні»)	29) в волномъ народѣ таковый zбавенный порядокъ не мѣлъ быти zахованъ, который любо **в Войску Zапорожскомъ** при Гетмана*х* пере*д* симъ, ведлугъ давны*х* правъ и волностей 30) однакъ кгды нѣкоторії **Войска Zапоро*ж*ского Гетмани**, привлащивши себѣ неслушне и безправне самоде*р*жавную владгу 31) чере*з* якое самоде*р*жавіе, Ге*т*манско*му* урядо*ви* неприличное, уросли многіе **в ѡ*т*чизнѣ и в Войску Zапоро*ж*скомъ** нестроенія, правъ и волностей разоренія 32) мы, Енералная Старшина, атаманъ кошовый **и все Войско Zапоро*ж*ское** договорили и постановили з Ясневелможнымъ Гетманомъ 33) при елекції Его Велможности, таковое право,

	котороє мѣєтъ быти **вѣчнє в Войску Zапорожскомъ** zаховано, абы в ѡ*т*чизнѣ n[а]шой 34) нє тылко зо всѣхъ полковъ єнєральныї совѣтники, лєчь **и о*т* Войска Zапоро*ж*ского Nизового**, для прислухованяся и совѣтованя
9-й пункт (про уряд генерального підскарбія та його обов'язки, незалежність Військового скарбу від гетьмана, двох незалежних від полковників підскарбіїв у кожному полку)	35) Понєва*ж* пєрєдъ симъ **въ Войску Zапоро*ж*скомъ** всєгда бывали по*д*скарбії єнєра*л*ныї (Арк.9) 36) Яснєвєлможный Гєтманъ маєтностєй и добръ войсковы*х* нє мѣєтъ самовластно сєбѣ привлащати **и иншымъ мнѣй в Войску Zапоро*ж*скомъ zаслужонымъ**
10-й пункт (про обов'язки осіб, що посідатимуть гетьманський, полковницький, сотницький та інші уряди, заборону зловживання владою, обрання на військові та посполиті уряди шляхом вільного голосування за кандидатів)	37) Яко всяких **в Ѿтчизнѣ и в Войску Zапорожскомъ порядковъ**, по должности ўряду своєго, мѣєтъ Яснєвєлможный Гєтманъ постєрѣгати
Присяга П. Орлика (про зобов'язання новообраного гетьмана дотримуватися усіх «договорів та постанов», бути вірним «отчизні Малоросійській», піклуватися про добро посполите, розширення прав та вольностей, не вступати в невигідні союзи з іноземними державами, виконання гетьманських обов'язків згідно «а*р*тикўловъ правны*х*»)	38) о*т* Енєралной Старшины **и о*т* всєго Войска Zапорожского** ту*т* при боку Его жъ Королєвского В[є]л[и]ч[єс]тва и ў Днѣпра на низу zостаючого 39) сіє договоры и постановлєня ту*т* описа*н*ныє, а с полною обрадою на актѣ тєпє*р*єшной єлєкції, мєжи мною **и тымъ жє Войскомъ Zапоро*ж*скимъ** ўзаконєнныє 40) кў годнымъ и **zаслужонымъ в Во*й*ску Zапоро*ж*скомъ особамъ** пошанованє и кў всєму старшому и мєншому товариству любовъ, а кў проступнымъ, вєдлугъ а*р*тикўловъ правны*х*, справєдливость zаховати обѣцўю и должєнъ бўду 41) Филиппъ Орликъ, **Гєтма*н* Войска Запоро*ж*ского**, рўкою власною.

Таб. 4. Використання терміну «Військо Запорозьке»

	«Військо Запорозьке» – як військова та політична інституція	«Військо Запорозьке Низове»	«Військо Запорозьке» як інституція очолена гетьманом	Вітчизна й «Військо Запорозьке»	«Військо Запорозьке та народ малоросійський»
Преамб.	1,2,3,4,5, 6,7, 9, 10, 12, 13, 14, 15	8, 9, 11	1, 10, 12, 15	9	5, 6,
1 п.	16, 17,		16	17	17
2 п.					

3 п.	18				
4 п.	19, 22, 23	19, 20, 21, 22, 23, 24			
5 п.	27	25, 26, 27, 28			
6 п.	29, 30, 31, 32, 33		29, 30, 31, 34	31, 33	
7 п.					
8 п.					
9 п.	35, 36, 37				
10 п.				37	
11 п.					
12 п.					
13 п.					
14 п.					
15 п.					
16 п.					
Прис.	38, 39, 40, 41		41		
Разом	32	13	10	5	3

Наталия Венгер
Днепропетровск

Особенности формирования ментальных карт «народа в пути»

Абстракт. Терминология. Предварительные комментарии.

Эффективная имплементация новой методологии является важнейшим условием успешности развития исторической эпистемологии. Данная публикация является одной из версий инструментального применения одного из новых для украинской историографии понятий «ментальных карт», попыткой раскрытия её прикладного потенциала. Мы исходим из того, что «ментальная карта», являя собою некую семиотическую конструкцию окружающего пространства, её рефлекторно-мировоззренческую версию, может быть использована как объяснительная модель для понимания особенностей развития отдельных субъектов исторического процесса, объективных проявлений их исторического взаимодействия, специфики их культуры и самоперцепции.

Заметим, что при растущем многообразии дефиниций термина «ментальная карта» (в настоящее время данное понятие и методология претендуют на полидисциплинарность и активно используются, например, в психологии), в нашем исследовании мы полагаемся именно на погружающем нас в исторический контекст пространственно-историческом толковании понятия, предложенном Р.М.Доунзом и психологом Д.Стеа. Данные исследователи определяли «ментальную карту» как "понятие, охватывающее те ментальные и духовные способности, которые дают нам возможность собирать, упорядочивать, хранить, вызывать из памяти и перерабатывать информацию об окружающем пространстве"[1]. Самое поверхностное восприятие данного определения позволяет сделать несколько предваритель-ных замечаний, важнейших для понимания анализируемой нами проблемы:

---

[1] Цит. по: *Миллер А.* Империя Романовых и национализм. М., 2006. С. 16. Оригиналь-ное произведение: *Downs R.M., Stea D.* Maps in Minds. Reflection on Cognitive Mapping. New York, 1977. 284 p.

1) не вызывает сомнения тот факт, что содержание «ментальной карты», её внутренний контент, обусловлен «субъектом», то есть «авторством», персональными характеристиками составителя, а также системой его связей, привязанностей и исторических зависимостей. В этой связи ментальная карта – это идеальная система, апробировано и сознательно/подсознательно принятая в определённую систему ментальности «автора», которая репрезентует в сознании носителя образ окружающего пространства, а также понимание себя в этом пространстве[2]. Таким образом, характер полученной репрезентации рефлекторно-объективно отражает самого «автора», позволяя расширить представления исследователей о нём, а, следовательно, может быть исключительно важен для прикладных исследований;

2) как мировоззренчески-рефлекторная конструкция «ментальная карта» постепенно обретает характер архетипичной категории, а, следовательно, глубоко укореняется в традиционную центральную часть культуры[3], транслируемую из поколения в поколение и бережно оберегаемую «автором». В социуме нетрадиционного характера «ментальная карта» имеет тенденцию к более частым трансформациям;

3) исходя из предыдущего замечания, динамика «ментальной карты» является прямым показанием к обратным поискам изменения состояния «автора-составителя» (личности, сообществ, социальных групп). Для традиционных обществ – это переход от статики к социальным переменам, от традиционного общества к традиционно-переходной стадии;

4) обоснованное фактором «авторства» и присущих ему архетипов, содержание «ментальных карт» столь же многообразно/множественно, сколь многообразно и множественно количество субъектов исторического процесса. Осознавая/предсказывая многообразие типологий и проявлений «ментальных карт», мы полагаем, что одно из перспективных практических направлений применения методологии «ментальных карт» состоит именно в «наведении порядка» в данной системе категорий, то есть в необходимости разработки их типового содержания. Данная работа позволит в дальнейшем провести более детальную систематизацию типологий «ментальных карт».

Последнее заключение позволяет определить содержание нашего исследования. В данной работе мы хотели бы предложить одну из моделей «ментальных карт», пригодных для пояснения мировоззрения и исторических метаморфоз «народов в пути». К данной категории мы причисляем этнические/этно-конфессиональные группы, чья история наполнена продолжительными миграциями. К их числу, например, следует отнести анабаптистские общины, сформировавшиеся в Европе XVI столетия на этапе

---

[2] В современной практике масштаб и качественный состав понятия «окружающего пространства» не является константой, а предзадаётся автором в зависимости от целей и характера его исследований: от географической до социальной среды и режима.

[3] *Лурье С.В.* Историческая этнология. М., 2004. С. 487–490.

Реформации, идеология которых (в отличие от лютеранства, цвинглианства и кальвинизма) не обрела форм церковно-государственного протестантизма. Последняя особенность позволяла конфессиям сохранять определённую независимость, территориальную «непривязанность», следствием которой было активное эмиграционное поведение. Находясь вне зоны государственной идеологии, в положении религиозных маргиналов, данные анабаптистские группы (меннониты[4], гуттеры[5], амиш[6]) стали объектами религиозных преследований. Это определило не только внутреннюю консолидацию, но и глубинные изменения в системе социальной организации общин-конгрегаций, изначально сфокусированных на своей исключительной религиозности. В условиях гонений, миграций и конфессиональной замкнутости данные социальные группы приобретают признаки этноса, что позволяет исследователям именовать их также этно-конфессиональными обществами[7].

Искомый продукт – реконструированная модель содержания «ментальной карты», на наш взгляд, должна основываться на определении и учёте базовых компонентов, важнейших для мировоззрения «автора», которые предопределяют сущностные характеристики модели. Среди таких компонентов основными являются:

1) *обозначение* «автором» некоего пространства, которое осознанно/подсознательно *выделяется* им в связи с определённым моментом его исторического бытия;

2) осознание значимости данной территории, признание её исторического места;

3) появлением системы настроений/восприятий, сознательно/несознательно порождённых упоминанием о данной территории.

Важно принять во внимание, что избранные нами для исследования группы сообществ имеют большой опыт вынужденных и, вместе с тем,

---

[4] *Безносова О.* Меннониты// Немцы Украины: немцы Украины. Пилотный сборник. М., 2002. С. 134–145; *Smith C.* The Story of the Mennonites. Newton, 1950. 255 p.

[5] Формирование гуттерова братства происходит после 1526 г., когда в Моравию хлынул поток немецких, швейцарских и австрийских беженцев-анабаптистов, вынужденных скрываться от преследований со стороны светских властей, католической и ряда протестантских церквей. Гуттеры придерживались принципа общности имущества. См.: *Безносова О.* Гуттеры // Немцы России: Энциклопедия: в 4 т. М., 1999. Т.1. С. 654–655; *Васильева М.* Гуттеры // Немцы Украины: немцы Украины. Пилотный сборник. С. 73–77.

[6] *Krahn C.*, *Bender H.* Migration // The Mennonite Encyclopedia : in 4 Vols. Hillsboro, Kansas: Mennonite Publication Office; Scottsdale, Pennsylvania: Mennonite Publishing House, 1955–1959. Vol. III. P. 684–686.

[7] Понятие этно-конфессиональной общности было разработано советскими етнологами С. Бруком, М. Чебоксаровым, Я. Чесновым, а в дальнейшем нашло развитие в исследовании А. Ипатова. См.: *Ипатов А. И.* Меннониты: вопросы формирования и эволюции этно-конфессиональной общности / А. И. Ипатов. М., 1978. 213 с.

осознанно подготовленных добровольных миграций, что должно обеспечить исследователю комплексный картографический материал, то есть целый комплекс географических сюжетов. Исторически сложились два направления миграций протестантских конфессий из колыбели анабаптизма: 1) Швейцария – Южная Германия – США (данный путь прошли общины амиш); 2) Швейцария – Голландия – Польская Пруссия – Россия – США и Канада (направление миграций меннонитов и гуттеров)[8]. В данной публикации мы сосредоточим внимание преимущественно на втором переселенческом потоке, сведениями о котором мы располагаем благодаря тому обстоятельству, что его история непосредственно затрагивает южно-украинские земли Российской империи.

Переселение меннонитов и гуттеров в Российскую империю начинается около 1776 г. (гуттеры, основавшие первые поселения на Черниговщине, эмигрировали из Валахии после русско-турецкой войны 1768–1774 гг.)[9] и 1788 г. (меннониты)[10]. Первоначально конфессиональные общины-конгрегации меннонитов поселились на территории Таврической и Екатеринославской губерний (63 колонии основано до 1836 г.[11]), а с 1832 г. был начат процесс дальнейшей территориальной экспансии – образования так называемых «дочерних колоний». Таким образом, миграция и расселение были продолжены в пределах Российской империи (на территории Новороссии, на Кубани, Кавказе, Сибири). В одной только Новороссии с 1832 по 1904 гг. меннониты и примкнувшие к ним гуттеры (последние переселились на Молочную в 1842 г.) основали 23 группы дочерних колоний. По сведениям «Лесных команд» – альтернативной военной службы меннонитов, которые приводит в своём исследовании П. М. Фризен – официальный меннонитский историк рубежа XIX – XX ст., на 1907 г. в собственности меннонитов числилось 713 213 десятин земли в Новороссии, на Дону и на Кубани (в

---

[8] *Krahn C., Bender H.* Migration // The Mennonite Encyclopedia. Vol. III. P. 684–686. Анабаптизм в силу политико-культурных и языковых барьеров никогда не был единым движением, представленных единой церковью. Небольшого движения во Франции и Французской Фландрии, он сформировался на немецкой и голландской традициях: швейцарско-южногерманская основа (1525), гуттериты (1528), голландско-северогерманская и западно-прусская группы (1530). В 1550-х гг. началась миграция меннонитов из Голландии. Во второй половине XVII в. выделяется меннонитская община в Эльзасе под руководством Якоба Аммана – а́миши. Большое число амишей в начале XVIII в. обосновалось в Северной Америке.

[9] *Васильева М.* Гуттеры // Материалы к энциклопедии «Немцы России». М, 2002. Вып.7. Немцы Украины. С. 73–78.

[10] *Венгер Н. В.* Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: между конгрегацией, кланом и российским обществом (1789–1920): монография. Дн-ск, 2009. С. 76–84

[11] *Российский* государственный исторический архив (РГИА). Ф. 383. Оп. 29. Д. 895; *Государственный* архив Одесской области (ГАОО). Ф. 6. Оп. 1. Д. 2407. Л. 120–121.

Ставропольской губернии)[12]. С 1873 по 1884 гг. фиксируется новое массовое переселение меннонитов в Северную Америку, связанное с принятием нового военного устава и насильственным приобщением общин-пацифистов, каковыми являлись гуттеры и меннониты, к службе. Следующий поток эмигрантов из Советской России на Американский континент (в США, Канаду, Парагвай) связан с событиями начала 1920-х гг., а именно с первыми мероприятиями советской власти по отношению к нацменьшинствам[13].

Представленный здесь абрис переселений демонстрирует наличие комплекса карт, вернее, целого «атласа», состоящего из отдельных «ментальных карт», которые могли бы соответствовать отдельным этапам истории «народов в пути». Каковыми же были предпосылки формирования столь объёмной картографии? Другими словами, нас интересуют те, по выражению Р.М.Доунзона и Д.Стеа, «ментальные и духовные способности»[14], которые позволяют собирать, упорядочивать, хранить, вызывать из памяти и перерабатывать информацию об окружающем пространстве, тем самым формировать и каталогизировать данные «ментальные карты».

Соотношение понятия «ментальной карты» с «духовными способностями» и ценностями «народа в пути». Идентичность как основа «ментальной картографии»

Активное эмиграционное поведение было одним из проявлений этоса анабаптистов (включая меннонитов и гуттеров), который во многом объясняется условиями развития и мировоззрением анабаптизма в целом и меннонитства в частности. Общий для всех анабаптистов принцип протестантской свободы – о всеобщем священстве – позволял человеку непосредственно коммуницировать с Богом, давал простор самостоятельности личности, делал её в некоторой степени самодостаточной в трансцедентальном общении. Реформаторы церкви предоставили человеку свободу совести, независимость его от посредников и непререкаемых авторитетов, политиков и государств[15]. Именно поэтому меннониты, как и другие анабаптисты, не могли идентифицировать себя с какой-либо конкретной властью и государством[16]. Поскольку первые анабаптисты считали себя подлинными наследниками и вершителями Реформации, которую, по их мнению, предали Лютер, Цвингли и Кальвин, создавшие церковно-государственный протестантизм, а своей целью они считали

---

[12] *Friesen P. M.* The Mennonite Brotherhood in Russia (1789–1911). Fresno: Protestant Spiritual Tradition, 1978. P. 865; *Ehrt A.* Das Mennonitentum in Rubland: von seiner Einwanderung bis zur Gegenwsrt / A. Ehrt. Manitoba, Canada, 2003. S. 83–84.

[13] *Осташева (Венгер) Н. В.* На переломе эпох: монография. М., 1998. С. 127–169.

[14] *Миллер А.* Империя Романовых и национализм… С. 16.

[15] *Венгер Н. В.* Етика підприємництва в релігійній доктрині, світоглядній системі цінностей і реальній практиці менонітів (XVI–XIX стол.) // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Дн-ськ, 2005. № 13. С. 88–98.

[16] Там само.

восстановление апостольской христианской веры и жизни; их доктрина имплицидно требовала дистанцирования их религиозной жизни от государства. При этом данное отдаление пояснялось ими не только как поиск независимого состояния от государственной машины, но и от конкретной территории, контролируемой данным государством. Себя они именовали «вечными пилигримами», то есть «вечными странниками», вечными «чужими» на территории любого государства, куда бы не привели их конкретные обстоятельства их истории. И, хотя у каждого из общинников, всё же существовало понимание о «месте рождения», такая культурная универсалия как «родина» едва ли занимала одно из центральных мест в системе ценностей конгрегаций. Намного более важным для них являлась категория «прародины анабаптизма» – места зарождения их вероучения, их самости и самоидентификации (территория Северо-Западной Европы). Их внутреннее духовное единство, объединившее их в отдельную религиозную деноминацию, сложилось на территории Швейцарии и Северной Германии. Изначально понимание «прародины анабаптизма» было мало связано с реальной географией, а приобретало характер образа-сюжета, запечатлённого в культуре и традиции, связанного с первыми преследованиями и проявлением мученичества за веру. Несомненно, что лишь немногие из членов конгрегаций могли бы показать на карте города, являвшиеся очагами зарождения анабаптизма. Однако чем более абстрактно воспринимались те земли, связанные с начальным этапом их истории, тем более осознанно они превращались в некоторые сакральные символы, являлись далёкой и недосягаемой святыней. Таким образом, первая историческая картография, являясь абстрактным образом, выполняла роль сакрального символа. На этапе постоянных переселений и возможной угрозы распада религиозного течения это была некая «точка опоры» для сохранения единства конгрегаций, фактором их консолидации, центром их исторического микрокосма, их «Полярной звездой», не позволявшей отдельным, подвергавшимся преследованиям общинам затеряться в Европе, а также тем символом, который имплицидно присутствовал в их повседневной жизни.

Сохранение истинной веры также включало в себя идеи неприятия государственных клятв, а также воинской службы и других доказательств преданности и лояльности светским институциям. Замкнутые общины меннонитов поддерживали образ «возрожденных богоизбранников», были способны к автономному действию и добивались автономного существования. В этой связи для таких групп общин долгое время понятие патриотизма остаётся непонятным и даже целенаправленно отвергаемым. В момент переселений они руководствуются не политическими преференциями, а индифферентными по отношению к политике поисками наилучших условий, а именно, свободы религиозного существования, сохранения конфессиональной идентичности. Долгое время их не беспокоят вопросы

накопления, отсутствуют ценности собственности[17], наличие которых могло бы «привязать» к территории. До начала периода лояльности (конец XVIII ст.)[18] конгрегации вынуждены были сохранять готовность к передвижению, чтобы в любой переселиться туда, где угроза их религиозной свободе будет минимальной.

При отсутствии универсалий «родина» и «патриотизм» для меннонитов, тем не менее, достаточно значимым являлось понятие «земли» как конкретного участка-надела, на котором общины могли трудиться для обеспечения собственного физического, а следовательно, и духовного воспроизводства. Труд на земле, в отдалении от глобального (универсального), погрязшего в грехе общества являлся важнейшим условием их религиозного существования. Поскольку сельскохозяйственный труд за пределами городов обеспечивал искомую ими автономность, наличие земли может рассматриваться нами как императивное условие сохранения идентичности. История общин, таким образом, была связана не столько со страной и регионом, но скорее с конкретным местом (участком земли) существования общин, который располагался в абстрактном для них пространстве, или как говорят англичане «in the middle of nowhere» (дословно: посредине «ничего»). Консолидирующим же фактором, как упоминалось выше, стала «легенда о прошлом», в которую были вписаны исторические сюжеты, полем развёртывания которых являлись Цюрих, Фрайбург, Витмарзум. Прошлое было канонизировано и сохранено в памяти поколений. Значимыми сюжетами были события преследований на территории Нидерландов, Северной Германии и Западной Швейцарии[19].

В поисках идеальных для них условий существования анабаптистские группы эмигрировали на территорию Юга Российской империи. В сущности, для данных общин само слово «эмиграция» не является абсолютно верным, поскольку по определению «эмиграция – переселение из своего отечества в другую страну по экономическим, политическим или другим мотивам»[20]. Исходя из особенностей ментального картографирования анабаптистов, «народы в пути» не эмигрируют, а «передвигаются» с одних земель на

---

[17] В Голландии данная переоценка случилась несколько ранее, начиная с XVII ст., что было связано с лояльным отношением властей к анабаптизму в целом. Конгрегации, которые не испытывали преследований получили благоприятные условия для развития бизнеса и достигли высоких позиций в системе местного самоуправления: *Sprunger M. S.* Dutch Mennonites and the golden age economy: The problem of Social disparity in the church // Anabaptist/Mennonite faith and economics. Lanham, New York, London, 1994. P. 19–41.

[18] *Венгер Н. В.* Меннонитское предпринимательство… С.92–106.

[19] *Менно Симонс и анабаптисты* / Ред. С.В.Санников. Штайнхаген: SAMENKORN, 2012. С. 13 – 99, 169 – 193.

[20] Данное определение заимствовано из: *Крысин Л. П.* Толковый словарь иноязычных слов. М., 2005. С. 919.

другие. Последнее определение оставалось верным и адекватно отражающим ход событий до XIX ст.

Начало формирования «ментальных карт» и ментальных границ в Российской империи: проблема первотолчка

Существенные изменения «ментального картографирования» (изменение подходов в оценке окружающего социума и себя в нём) происходят в мировоззрении конгрегаций на российском этапе их истории. Эмиграция осуществлялась на основании официального приглашения – манифестов Екатерины II 1762 и 1763 гг.[21] Особые права колонистов были утверждены подписанием «Просительных статей» с князем Г. Потёмкиным в 1787 г. Заметим, что привилегии действительно имели иновационно-беспрецедентный для общин характер. Как свидетельствовал предыдущий опыт конгрегаций, предоставленные им курфюрстами и прусскими королями привилегии оговаривали исключительно узкий круг вопросов: санкцию на сохранение некоторых устоев их повседневной жизни, о возможности проведения религиозных собраний, женитьбы, похорон, прав на создание школ и привлечения в них своих учителей. Перечисленные привилегии не носили специфического характера. «Просительные статьи» меннонитов, получившие одобрение Г. Потёмкина, а затем Екатерины II, впервые предоставили общинам право на реализацию весьма детального и широкого перечня затребованных ими экономических привилегий, которые нашли позитивный отклик со стороны российского правительства[22]. В отличие от условий «ограниченной формы толерантности», в которых ранее находились меннониты в большинстве городов и стран Европы (Польше, Польской Пруссии), в России меннониты, как социальная группа аграрной специализации, получила права и возможности, которыми в то время не обладало российское крестьянство в целом, включая государственных крестьян. Меннониты, как колонисты, сумели добиться законодательного подтверждения всех условий Манифеста, в результате чего им удалось занять особую нишу в системе социальной иерархии Российской империи среди других непривилегированных социальных групп[*]. Уже спустя год после подписания «Просительных

---

[21] *Манифест* «О позволении всем иностранцам, кроме жидов, выходить и селиться в России, и о свободном возвращении в своё отечество русских людей, бежавших за границу (4 декабря 1762 г.)» // Полное собрание законов Российской Империи (далее – ПСЗРИ). Изд. I. СПб., 1830. Т. XVI. С. 126–127; *Манифест* «О дозволении всем иностранцам, в Россию въезжающим, поселяться, в которых Губерниях они пожелают, и о дарованных им правах» (22 июля 1763 г.) // ПСЗРИ. Изд. I. Т. XVI. С. 313–316.

[22] *Rempel D. G.* The Mennonite Commonwealth in Russia: A sketch of its Founding and Endurance, 1789 – 1919 // Mennonite Quarterly Review. 1973. № 4. P. 259–308.

[*] В «Своде законов о состояниях» (Ст. 630, 632) выделено восемь категорий сельских обывателей, водворенных на землях собственных, среди которых, наряду с вольными людьми, свободными хлебопашцами, упоминаются и колонисты. См.: *Евпатиев-*

статей», в 1789 г., прибыли первые группы переселенцев, основавших первые колонии в Хортицкой волости (всего 8 колоний, 228 семей). Вторая волна переселенцев (всего 118 семей) прибыла в Россию в 1793–1796 гг.[23] К тому сама колонизация Новороссии была признана делом государственной важности, а привилегии были подтверждены в дальнейшем и в «Жалованной Грамоте» Павла Первого (1800), и в «Манифесте» Александра Первого (1804)[24]. Данные обстоятельства в исторической перспективе окажут существенное влияние на процесс «ментального картографирования» анабаптистских общин.

Несмотря на привилегии, первые десятилетия проживания меннонитов в России были связаны с болезненным этапом адаптации. Власти в целом придерживались своих обещаний, заверенных в совместно подписанных документах. Тем не менее, в непростых условиях переломного периода срабатывали механизмы самосохранения, и конгрегации, не будучи уверенными в своём настоящем, были нацелены скорее на прошлое, на ранее сформированную ими легенду о предках и о себе. Их идентичность, «их сердце» (в переносном смысле) находилось в далёком прошлом и далеко от нового места поселения. Задачи выживания и консолидации в иноконфессиональном окружении свелись к консервации памяти, а, следовательно, сохранения тех «ментальных карт» прошлого, которые носили нарративно-абстрактно-описательный характер.

Испытывая материальные проблемы, общество сохраняло нацеленность на религиозно-духовную консолидацию с поисками очищения и спасения, с явной устремлённостью от бытия к небытию, от социально-глобального к микроколлективу. А религиозно-духовное, трансцедентальное, как известно, не существует в реальном мире: оно бестелесно и нематериально, а потому не требует прикрепления к конкретному месту в пространстве, познания этого места. В этой связи на начальном этапе своей истории в России конгрегации допустили, если не «разрыв традиции», то торможение процессов картографирования окружающего пространства. Прошлое, связанное с преследованиями и потрясениями, его трагедийность, нацеленность на страдания, было

ский А. В. Законодательные источники по истории документирования сословной принадлежности в царской России (XVIII – нач. XX в.) // Источниковедение отечественной истории. М., 1986. С. 74.

[23] Всего в период с 1787 по 1870 г. в Россию переселилось 1907 семей (около 8000 чел.). Из этого числа около 400 семей поселились на Хортице, 1049 – на Молочной. См.: *Обзор* иностранной колонизации // Журнал Министерства Государственных имуществ. СПб., 1854. № 8. С. 64.; *Krahn C., Bender H.* Migration… P. 685.

[24] *Жалованная грамота* меннонистам, водворённым в Новороссийской губернии. Высочайшая грамота меннонитам о подтверждении обещанной им свободы в отправлении вероисповедания по церковным их установлениям и обычаям» (6 сентября 1800 г.) // ПСЗРИ. Изд. I. Т. XXVI. С. 286–287; *Правила* для принятия и водворения иностранных колонистов (20 февраля 1804) // ПСЗРИ. Изд. I. Т. XXVIII. С. 137–140.

важнее, чем настоящее. Историческое знание о прошлом не корреспондировалось с настоящим.

Однако данное соотношение субъективных представлений о прошлом и объективной реальности вскоре было скорректировано конкретными задачами выживания конгрегаций на новых землях. В манифестах российских императоров неоднократно подчеркивалось, что привилегии, дарованные меннонитам, их право жить на данных землях и владеть большими участками земли (61 десятина на хозяйство) были предоставлены им взамен на выполнение ими особой миссии освоения региона и передачи навыков эффективного ведения хозяйства окружающему населению. Эта идея постоянно втолковывалась пасторами на молитвенных собраниях и являлась важнейшим дидактическим лозунгом, на котором воспитывалось подрастающее поколение. Власти всячески поддерживали экономическую инициативу меннонитов. Потребности выживания требовали от меннонитов, в определённом смысле, «ориентации на местности», практического познания окружающего пространства: дорог, соседних городов, местных и отдалённых ярмарок, портов. Меннониты начинают познавать регион. Это значит, что постепенно Россия вписывается в «картографию» их прошлого, начинает «проступать» как осознанный структурный элемент их миграционного опыта. В данном ментальном «атласе» вначале появляется, условно сказать, карта «Новороссия», к которой по мере образования дочерних колоний (на Кубани, Дону, Закавказье, Сибири) постепенно добавляются новые страницы, привнося не только дополнительные «географические сюжеты», но и иные настроения, постепенно меняя эмоциональный контекст картографирования.

Меннонитские общины были одним из самых экономически успешных колонизационных потоков, обосновавшихся в Российской империи на рубеже XVIII – XIX ст. В этой связи «ментальная карта» впервые наполняется настроениями успеха, положительного социального опыта: их более не преследуют, но поддерживают и признают! В некоторой степени происходит переориентация идентичности, которая, однако, для анабаптистов вовсе не означала отрицания предшествующей традиции. Традиция лишь подтверждается, дополненная её новой страницей и иным, возникшим в современных условиях обоснованием. Например, главная причина территориальной экспансии, переселения и образования дочерних колоний, объяснялась конгрегациями необходимостью поиска новых земельных ресурсов, миссионерства (что вообще-то было законодательно запрещено) что позволило бы новым поколениям сохранять и воспроизводить традиционные общинные ценности, достойный образ и уровень жизни. Новые поселения становились репрезентантами традиций и социальных практик, не только религиозных, но также и экономических. Для меннонитского социума в целом это была возможность не только механического воспроизводства этноконфессиональных традиций, но и шанс их совершенствования в относительно новых экономических условиях, проверка учения на жизнеспособность и доказательство его правоты, ибо экономический успех, который

демонстрировали колонии в России, был, согласно общепротестантским канонам, признаком божественной санкции по отношению к представителям данной деноминации. Таким образом, позитивные настроения в процессе картографирования новых сюжетов «ментальных карт» вовсе не отрицали предшествующего минорного пафоса, настроений виктимности, а дополняли его, формировали единое повествование и работали на одну цель – создание позитивных условий, прежде всего, религиозного воспроизводства. Таким образом, континуитет не был разрушен, но лишь дополнен новым сюжетом, связанным с предшествующим повествованием в единую концепцию.

Фактором, способствующим формированию и закреплению новых сюжетов и настроений «ментальной карты» (сейчас речь идёт о признании новой территории как «своей земли», значимой для конгрегаций территории), служила также и топонимика. Следует упомянуть, что при переселении колонистам позволялось сохранять, то есть переносить на новую географию, старые названия колоний: Гамберг, Клиппенфельд, Мюнстерберг, Гальбштадт и так далее. Заметим, что в данных географических названиях также рефлексирует прошлое конгрегаций, а топонимика выполняет семиотические трансляционные функции, служит своеобразным посланием новым поколениям, несёт в себе «свой рассказ». Постепенно, по мере возникновения новых колоний, последние получают названия, связанные с местной калористикой. В них отражается и закрепляется как новый исторический опыт (например, селение Контениусфельд на Молочной[25]), так и иные географические условия (сел. Терек)[26]. Характерно, что когда власти на этапе усиления антигерманских настроений, в орбиту которых вынужденно попадали немецкоязычные группы, пытались осуществить программу переименование колоний, данный контрпроект времён правления Александра Третьего и Антинемецкого законодательства Первой мировой войны оказался провальным. Его не восприняли не только меннониты – жители колоний, но и окружающее население, поскольку к середине 80-х гг. XIX ст. немецкая топонимика была укоренена, в том числе, и в «ментальных картах» окружающего населения.

По мере расширения социального успеха менялись не только настроения «ментальной карты», но и глубина её содержания. Первоначально исключительно визуальная по характеру перцепция пространства дополняется новыми знаниями, возникающими в связи с появлением новых когнитивных потребностей сообщества, которые существенно влияли на

---

[25] Названа в честь Самуила Контениуса – главного судьи Конторы опекунства новороссийских иностранных поселенцев, который существенно помогал колонистам с 1818 – 1820-х гг., ответственный и талантливый чиновник, к чьему мнению прислушивались не только центральные органы управления, но и император. См: *Письма* герцога Армана Эммануила де Ришелье Самуилу Христиановичу Контениусу. 1803–1814 / Сост. и ред. О. В. Коновалова. Одесса, 1999. 282 с.

[26] *Krahn C.* Terek Mennonite Settlement (Republic of Dagestan, Russia) // The Mennonite Encyclopedia : in 4 Vols. Vol. IV. P. 695–696.

контент карты. Составляя историю острова Хортицы (около 1886 г.), Я. Новицкий консультировался у местных учителей и, как упоминал сам исследователь, собирателей древностей, меннонитов Якова Эппа, Иоганна Гильдебрандта, Б.Паульса[27], а также Юлиуса Петкау, Абрахама Лёвена (из с. Бурвальде)[28]. Д.Яворницкого в процессе обследования о. Хортица сопровождал Я.Я. Коп[29].

Как уже было упомянуто, содержание «ментальных карт» было связано с чувством патриотизма и чувством Родины, которые, как выясняется, были нетождественными понятиями. Как показывает анализ менонитской этнической историографии, чувство Родины возникает у меннонитов где-то в третьем поколении после переселения, а именно, во второй половине XIX столетия. Никогда ранее до этого меннониты (речь идёт об общинах именно того колонизационного потока, который, передвигаясь через всю Европу, оказался в России), не оставались столь долго на одном месте. Сформированная ранее «легенда о прошлом» всегда была наполнена страданиями, а ощущение виктимности культивировалось сознательно в каждом последующем поколении, определяя «содержательно-эмоциональную» сторону предшествующего картографирования, внося настроения нестабильности. В отличие от более ранних условий ментального картографирования, чувство Родины основывается, прежде всего, на ощущении пространственного постоянства. Настроения меннонитов на российском этапе их истории могут быть реконструированы следующим образом: «Эта страна для нас важна, поскольку именно на этой земле наши предки (деды и отцы) не только жили, были успешны, но и накопили капиталы, которые в форме наследства будут передаваться нам. Это – гарантия нашей стабильности». Наличие собственности было дополнительным мотивом, фактором конфидентности, капиталом на будущее. Такую страну нужно и должно было любить, оберегать, заботиться о её благосостоянии (задача военной защиты для меннонитов-пацифистов оставалась вне обсуждения до 1919 г. Пацифизм нередко давал основания для обвинений в нелояльности).

Россия как промежуточное звено «ментального атласа»

Познание окружающего пространства и локальной истории вызывает у конгрегаций потребность к переосмыслению себя и своего настоящего. Если ранее сообщество вполне удовлетворяла традиционная, «жертвенная» версия прошлого, то, спустя полстолетия после переселения в Россию, меннониты впервые задумываются не только о своих исторических первоосновах, но и создают интерпретации современных им событий. В результате этого во

---

[27] *Новицкий Я.* Остров Хортица на Днепре, его природа, история, древности // Новицький Я. Твори: в 5 т. Запоріжжя, 2007. Т. 1. С. 392.

[28] *Новицкий Я.* Урочища, балки, річки, скелі, острови, міста і містечка Запорізького краю // Новицький Я. Твори: в 5 т. Т. 2. С. 338.

[29] *Яворницкий Д.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа: в 2 ч. К., 1995. Ч.1. С. 189, 194, 203–204.

второй половине XIX ст. в среде российских меннонитов происходит восстановление ранее разрушенного чувства исторического континиума, утерянного в предыдущий период. Возникающая на данном этапе этническая историография (в лица первых историков Д. Эппа и Р.М. Фризена), наряду с другими функциями (роль популяризатора и трансфера культурных традиций, представления экскурсов в различные сюжеты и этапы меннонитской истории, пронизанные единым настроением и убеждением, идеей особой миссии меннонитских общин в России, целесообразности и полезности колонизационной программы)[30], формирует иное настроение «ментального картографирования», его контекстуальное оформление, служащее, условно говоря, «легендой» российского сюжета атласа, её неким сопроводительным пояснением. Важной составляющей новой «ментальной карты», сформированной в России, была убеждённость в значимости вклада конгрегаций в развитие земель, на территории которых около полутора столетий разворачивалась история сообщества. Появляются и культивируются настроения триумфа, гордости, самоуважения – качеств, которые были своеобразным отклонением от традиции, но, вместе с тем, явились новой эмоциональной версией, сопровождающей очередную составляющую «ментального» атласа.

С начала 1870-х гг. и вплоть до 1917 г. немецкоязычные менонитские общины ощущают на себе влияние геополитических изменений в Европе. Образование единой Германской империи и возникшие в связи с этим страхи со стороны российского общества и части российского политикума в отношении «внутренних немцев» (так называемый «немецкий вопрос» как социальное явление и националистический концепт), подтолкнули лидеров колоний к более осознанному отношению не только ко внутреннему, но и внешнему контексту развития Российской империи[31]. Европа как заграница, как «не Россия», уже более не является абстрактной субстанцией, но

---

[30] *Friesen P. M.* The Mennonite Brotherhood in Russia (1789–1911)...; *Epp D.* H. Johan Cornies. Winnipeg, Manitoba, 1995. 137 p.; *Epp D.* Die Chortitzer Mennoniten. Odessa, 1889. 112 s.; *Epp D.* Die Memriker Ausiedlung. Berdyansk, 1910; *Epp D.* The Emergence of German Industry in the South Russian Colonies // Mannonite Quarterly Review. 1981. № 4. P. 289–371; *Epp D.* Sketches from the pioneer years of the industry in the Mennonite settlements of South Russia // Der Bote. July 13, 1939. 80 p.

[31] *Венгер Н.В.* Проблеми реформування іноземних колоній та ідея єдності російської нації М.Н. Каткова: біля витоків російського націоналістичного дискурсу // Вопросы германской истории: сб. научн. трудов. Дн-ськ, 2010. С. 30–50; *Её же.* Меннониты и власть в конфликте 1860–1870-х гг.: pros и cons реформ унификации // Гражданская идентичность и внутренний мир российских немцев в годы Великой отечественной войны и в исторической памяти потомков. М., 2011. С. 449–467; *Її ж.* «Німецьке питання» в оцінці І. С. Аксакова та Ю. Ф. Самаріна: діалог з російським суспільством у десятиліття «великих реформ» (1860–1870) // Вопросы германской истории: сб. научн. трудов. Дн-ськ, 2011. С. 30–52; *Её же.* Идея о единой русской нации и немецкий вопрос в мировоззрении П.А.Столыпина // Вопросы германской истории. Дн-ськ, 2012. С. 61–91.

разделённой на отдельные политические образования территорией, с чёткими границами между государствами, которые условно могут быть разделены на дружественные и вражеские.

Визуализации европейских границ также способствовали и другие, более позитивные моменты в жизни сообщества. Среди них следует упомянуть, прежде всего, повышение общего уровня образованности. География как альтернативный предмет предлагался в системе программ национальных школ начиная с конца 1820-х гг.[32] Всё более распространённой становится практика обучения детей за границей (преимущественно в Швейцарии и Германии), что, однако, могли себе позволить лишь немногие. Меннониты много читают, выписывают периодические издания. Владение немецким языком позволяет определённой части сообщества выписывать не только российскую, но и зарубежную прессу, что позволяло существенно углублять представления о Европе[33].

Улучшаются условия коммуникации, и общины устанавливают и поддерживают связи со своими европейскими единоверцами. Многие из жителей колоний связаны с зарубежными конгрегациями нитями семейного родства. В общинах формируется новая предпринимательская элита, которая много путешествует, посещает выставки, закупает оборудование престижных зарубежных фирм. Познания о Европе, черпаемые из множества источников, имели активный, действенный характер. Вместе с тем, владея всё более обширными знаниями о географии, политике и экономике, по-новому осознавая себя и своё прошлое в глобальном географическом пространстве европейского континента, меннониты всё же осознавали себя подданными российской короны, оставаясь монархистами и патриотами. Заметим, что данные мажорные настроения не были закреплены в ментальном картографировании надолго. Повод к реверсным изменениям предоставила, в том числе и Александровская эпоха, которая включила колонистские поселения в орбиту реформ унификации и, вместе с тем, сделала их объектом российского националистического дискурса на весь последующий период существования империи[34].

Кроме ликвидации особого социального колонистского статуса (реформа 1871 г.[35]), в государстве велась работа над подготовкой военного устава,

---

[32] *Friesen P. M.* The Mennonite Brotherhood in Russia (1789–1911)… P. 693.

[33] *Венгер Н.В.* Книжная традиция как проявление интеллектуальных потребностей традиционно-переходного общества // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Дн-ськ, 2012. С. 279.

[34] *Венгер Н.В.* Меннониты и власть в конфликте 1860– 1870-х гг.: pros и cons реформ унификации…

[35] *Высочайше утверждённые правила* об устройстве поселян-собственников (бывших колонистов), водворённых на казённых землях в губерниях: Санкт-Петербургской, Новгородской, Самарской, Саратовской, Воронежской, Черниговской, Полтавской, Екатеринославской, Херсонской, Таврической и в области Бессарабской (14 июня 1871) // ПСЗРИ. Изд. II. Т. XLVI. С. 813–819.

где был закреплён принцип о всеобщей воинской повинности. В предшествующей истории конгрегаций это событие стало бы прямым показанием к очередной эмиграции. Однако на сей раз конгрегации не могли позволить себе столь простой сдачи позиций: здесь, в России они были успешны, добились много, доказали свою лояльность и, наконец, им было за что бороться (дома, особняки, предприятия, земли: меннониты были успешными фермерами и предпринимателями).

Несмотря на то, что лидеры колоний развернули широкую правозащитную кампанию, её побочным результатом стала новая эмиграционная волна 1874–1884 гг., которая привела к переезду в Канаду и США 18 000 тыс. меннонитов – наиболее радикальной и бескомпромиссной части сообщества. Туда же отправились одноименные конфессии, проживающие на Волыни, в Галиции и Польше[36]. Теперь российский этап истории более не являлся заключительным сюжетом миграций, и «российская карта» становится очередным промежуточным звеном в контексте «атласа». Так случилось, что несколько утратившая актуальность идея о преследованиях (идея родом из прошлого) находит своё подтверждение в новой географии, в Российской империи, на очередном историческом этапе, и посему могла с лёгкостью стать частью эпической легенды о преследованиях за веру, ведь новый устав 1874 г. требовал от конгрегаций отказаться от пацифизма – второго по значению принципа их вероучения. Таким образом, идея о гонениях и притеснениях была реанимирована и включена в состав «ментальной карты» российского этапа истории. Характер новой «легенды о преследованиях» приобрел свою окончательную версию в 1920-х гг. Последние эмиграционные волны 1922 – 1926 и 1929 гг., которые были направлены на Американский континент (в Канаду, Мексику, Бразилию, Парагвай (всего около 25 000))[37], завершили формирование контекста «ментальной карты» Российского этапа истории «народа в пути», традиционно дополняя её настроениями виктимности: круг замкнулся и традиционное общество вновь оказалось в пределах своей традиционной парадигмы.

«Ментальные карты» как средство консолидации сообщества в настоящем

Становясь частью этнической «легенды», важнейшей составляющей конфессиональной традиции, версией прошлого, к которой постоянно обращаются конгрегации, используя их как средство сохранения конфессиональной идентичности и конгрегационного императива, «ментальные карты» и в настоящее время продолжают служить последующим поколениям. Весьма показательным подтверждением данного тезиса является выпуск меннонитского исторического атласа, опубликованного в 1990 г. в Канаде[38]. Спустя

---

[36] *Krahn C., Bender H.* Migration …P. 586-587.

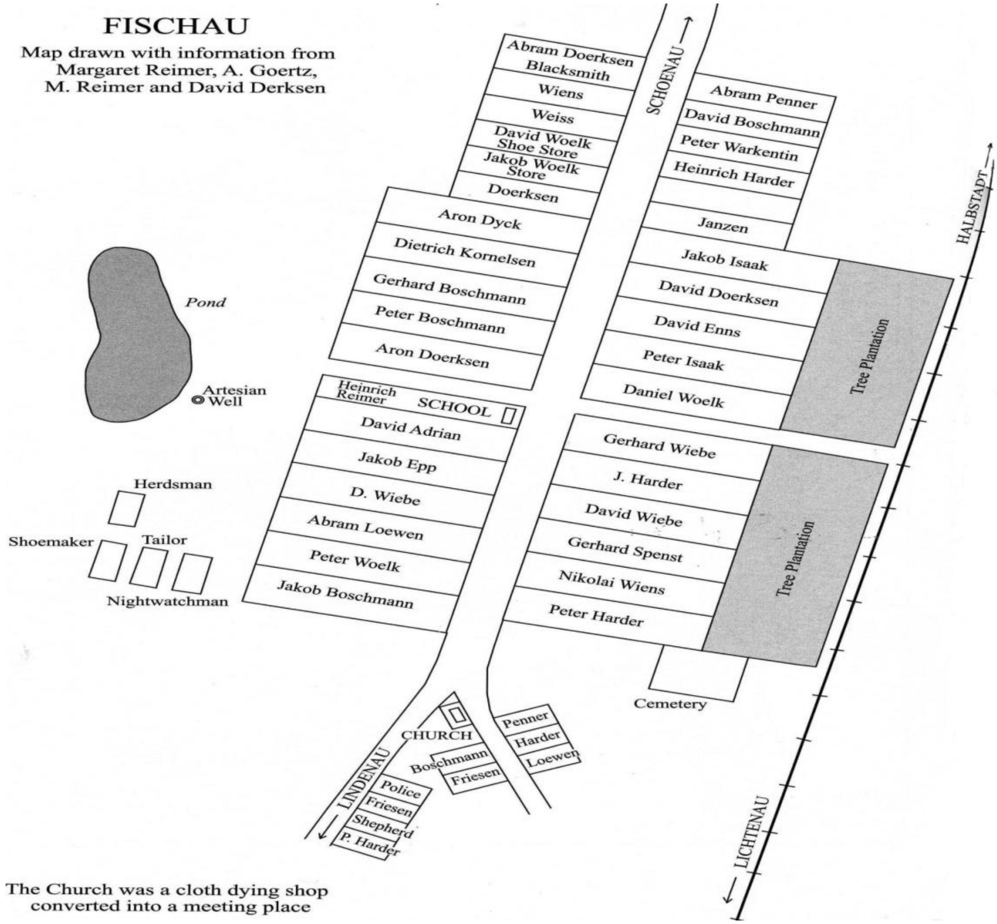
[37] *Осташева (Венгер) Н.В.* На переломе епох…

[38] *Huebert H., Schroeder W.* Mennonite Historical Atlas. Winnipeg, Canada, 1996. 183 p.; *Huebert H. T.* Molotchna historical atlas. Winnipeg, Canada, 2003. 222 p.

несколько лет (в 2003 г.) было подготовлено подобное издание, посвящённое Молочанским колониям. Данные атласы представляют из себя собрание карт, отражающих отдельные сюжеты анабаптистской истории, начиная от зарождения, и заканчивая современной историей северо-американских меннонитов. Как сообщают составители, реконструкция карт отдельных поселений осуществлялась авторами на основании опросов и воспоминаний эмигрантов – представителей конгрегаций. Коллективный продукт, полученный в результате данной совместной работы, является весьма любопытной для исследователей иллюстрацией проявления конфессиональной идентичности. Его семантика в целом отражает все составляющие «ментальной карты», является примером, с позволения сказать, «бестелесной/ индифферентной/ отстранённой географии», которая отражает элементы «ментальной карты», сформированной на российском этапе их исторического развития. Сущностный контент ментального картографирования отражает визуальная презентация не только каждой из карт (см. иллюстрацию ниже), но и атласа в целом. На плане поселения отмечены места расположения хозяйств, дороги, церкви и школы, хозяйственные постройки, производственные предприятия, находившихся в собственности меннонитов. Семантика карты свидетельствует об отдалённости сообщества от глобального социума в целом, свидетельством высокой резистентности общин по отношению к ассимиляционным процессам; создает настроение нестабильности, некоторой неукоренённости конгрегаций в данном географическом пространстве. Каждая их карт-схем четко отражает концепцию пространства, дихотомию «они» и мы», контроверсию между внешним миром колоний и внутренним закрытым социумом «общины избранных».

«Ментальные карты» продолжают работать, сохраняя старую пространственную маркировку. Социальным носителем данных маркеров в настоящее время является старшее поколение, далёкое прошлое которого смыкается с последним этапом российской легенды. Становясь иным, более открытым и вовлечённым в процессы глобализации, сообщество менонитских общин по-прежнему демонстрирует пример этно-конфессиональной группы с развитым историческим самосознанием, потребностью почитания собственной истории, традиций предков. Такое общество, формируя новое отношение к настоящему, тем не менее, сохраняет все компоненты картографирования прошлого, воспринимая их, пусть и несколько отдалённо, но, вместе с тем, включая их в процесс формирования новой «ментальной карты», в свою настоящую идентичность.

Карта-схема поселения Фишау
(Молочанская группа колоний)

Выводы

«Ментальными картами» мы именуем образ окружающего пространства, объединяющий в себе значимую для «автора» образа территорию, а также связанные с ней эмоции и настроения. «Ментальные карты» формируются в результате «ментального картографирования» – процесса, обусловленного историческими условиями, культурными императивами и архетипами носителя образа, от которых зависит выбор «изобразительных методов», а также «калористика» и идея конечного продукта.

Для «народов в пути» практика конструирования пространства посредством «ментальных карт» выполняла ответственную функцию закрепления и ретрансляции традиций. Её изначально абстрактная образность, а затем текстовая и, наконец, зрительная визуализация,

выработанные и тщательно сохраняемые конгрегациями, являлись (и остаются) важнейшим средством консолидации сообщества, демонстрацией преданности доктрине и её «легенде» (её мифологизированной истории) как важнейшего императива сохранения, прежде всего, конфессиональной целостности.

Поскольку складывание истории сообщества рассматривалась общинами как социально значимое и богоугодное действие, а каждый сюжет прошлого обретал в сознании сторонников анабаптизма налёт сакральности, «ментальные карты» (территории миграций и легенда о событиях, сопровождающих их) тщательно собирались и, приобретая черты архетипичности (архетипа?), каталогизировались в единый «ментальный атлас». При этом каждая последующая «карта», составляющая «атлас», ни в коем случае не вытесняла предыдущую, создавая для сообщества единую концепцию пространства и себя в данном пространстве. Каждая страница «атласа» имплицидно несла в себе скрытые и понятные лишь для сообщества смысл, содержание и семантику. К тому же, диалектика внутреннего содержания «ментальных карт» отражала степень религиозной лояльности и социального признания конгрегаций в Европе.

Анализ контента ментальных карт подтверждает, что чем большим изменениям подвергалось сообщество, тем более оно подтверждало свою традиционность. Не исключая изменений подходов к картографированию (подход – ощущение «себя» в глобальном социуме), сообщество прошло путь от виктимности и полной закрытости до признания собственной значимости для универсального социума в сферах различных социальных практик, далёких от конфессиональной. При этом конгрегации, по понятным причинам, не преодолели чувства, если не чужести, то инаковости не только в конфессиональной, но и в культурной сфере в целом. В связи с этим различные версии «ментальных карт», продуцированные сообществом, фокусировалась на себе, своей избранности и закрытости, что определило причину некоторой общей индифферентности к пространству за пределами важной для них «ойкумены».

Однако последнее из названных качеств не оставалось статичным, и в ходе исторического развития менялись фокусы и объемы ментального картографирования (степень индифферентности). Динамика фокуса и его масштаб были связаны с политическими, экономическими условиями и возможностями жизни и развития общин на определённом этапе их «пути». В период «скитаний и преследований» в фокусе ментального картографирования запечатлелись не страны, а скорее отдельные города и земли, где разворачивались сюжеты ранней истории анабаптизма. «Ментальная карта» того периода, объединяющая отдельные разрозненные точки на карте Европы с размытыми границами, была наполнена настроениями виктимности и эпичности в описании героических эпизодов страданий за веру. Понятие о границах между государствами и понимание о Европе (речь идёт не о знании географии, а о желании включить данные территории в фокус своего

внимания, то есть признать их важными для истории сообщества) появилось на этапе более позднего картографирования. Это прослеживается в тот момент, когда конгрегации, добившиеся экономических успехов и признания в России, впервые ощутили чувство родины и патриотизма.

В дальнейшем, в условиях развития российского националистического дискурса, когда окружающее общество не уставало напоминать общинам об их «иноэтничности», понимание анабаптистов об их конфессиональных и этнических первоистоках, причинах миграций, о государствах и особенностях их развития становились всё более рельефным и осмысленным.

«Ментальное картографирование» и маркировка территорий остаётся важным заданием и для нынешнего поколения конгрегаций. Формируемая старшим поколением «легенда» позволяет актуализировать прошлый опыт, включая его символы в современную традицию и приспосабливая её для настоящего и во имя будущего.

Ейдос.
7'2013.

Дмитро Іщенко
Київ

Колективні генеалогії, національні ідентичності та конструювання ментальних мап

Кому саме належить статус головних гравців у сучасному світі? Першими на таку роль претендують «цивілізаційні» й «національні» спільноти. Вони – «уявні» й «уявлені» феномени. Результат ментального картографування. Світ «цивілізацій» і «націй» наповнено ідентичностями. Ці ідентичності – елемент актуальних суджень про світ. «Європейці», «араби», «мусульмани», «азіати», «африканці», «кавказці», «американці», «німці», «українці», «росіяни», «євреї». Стосунки цих та інших дійових осіб моделюють відомі нам «реалії». Їх об'єднують ширші формати, створені історичними обставинами: «Захід», «Схід», «пострадянський простір», «третій світ», «країни з перехідною економікою» тощо. За всіма утворами закріплено як певні просторові рамки, так і відповідні «характери». Останні визначають не лише внутрішній поступ спільнот, але й їхні відносини з іншими спільнотами.

Ці «характери» – такі ж уявлені явища, як і національні ідентичності. Тому саме уявленням про них доцільно присвятити особливу увагу. Зокрема, в контексті ментальних мап. Одним із головних об'єктів у цій царині є колективні генеалогії. Вони – невід'ємна риса національних і політичних ідентичностей. Саме на колективних генеалогіях основані репрезентації минулого – «власного» й «чужого», що «роз'яснюють» походження «народів» і «націй». Ці «роз'яснення» формують ту ідентичність, що на певному етапі перетворюється на «національну». Вони ж окреслюють у національній уяві властивості інших спільнот, їхні «характери» й місце в історико-географічному просторі.

Американсько-палестинський культуролог Е.Саїд змалював цей процес таким чином: «…коли ми погодимося, що все в історії, як і сама історія, твориться людьми, тоді ми легко зрозуміємо, наскільки можливо приписати багатьом об'єктам, місцям або моментам певні ролі та задані значення, які набувають об'єктивної обґрунтованості лише після того, як їм приписано

ролі… Група людей, які живуть на кількох акрах землі, може провести кордони навкруг своєї ділянки та її найближчих околиць і називати територію, що лежить поза цими кордонами, «землею варварів». Іншими словами, ця універсальна практика визначення подумки знайомої ділянки простору як «нашої території», а незнайомих земель, що лежать поза нею, як «їхньої території» – це такий собі спосіб утворення географічних відмінностей, які можуть бути абсолютно довільними. Я вживаю тут слово «довільний», тому що уявна географія «нашої землі – землі варварів» не вимагає, щоб і варвари визнавали цю різницю. Для «нас» буде цілком достатньо провести ці кордони в наших думках; тоді «вони» відповідно перетворяться на «вони», і як їхня територія, так і їхня ментальність визначатимуться як такі, що відрізняються від «наших». Отже, до певної міри, сучасні та примітивні суспільства набувають, як здається, відчуття своєї ідентичності через негативне протиставлення»[1].

У даному випадку йдеться про протиставлення двох понять: «Захід» і «Схід». Точніше, про те як «Захід» протиставляє себе «Сходу».

Спробуємо в короткому викладенні проілюструвати наведені теорії на прикладі Англії та тих міфів про спільне походження й походження «інших», що формулювалися в рамках її суспільно-політичних дискурсів від Середніх віків до модерності.

Почати такий огляд, слід, вочевидь, із констатації того факту, що на колективні генеалогії можна натрапити мало не в кожному вимірі соціокультурного життя середньовічної та ранньомодерної Європи. Християнська історіографія з її універсалізмом та лінеарністю[2], заснована, згідно з М.Блоком, під впливом тих авторів, які «на вирішальному зламі четвертого і п'ятого сторіч поставили собі за мету зробити синтез двох історичних традицій... – традиції біблійної й традиції греко-римської»[3], претендувала на відображення не якоїсь локальної історії, нехай і присвяченої тій чи тій звитяжній імперії, а, натомість, історії саме всесвітньої, започаткованої сакральним моментом світотворення. Таким способом, спільна минувшина християн-європейців поширилася завдяки цій універсальній історії на всі описані в Біблії народи, включно з тими, що замешкували світ греко-римської Античності. Саме правонаступниками останньої, насамперед, у контексті успадкування імперської гідності та імперії загалом (translatio imperii) бачили себе спільноти європейського Середньовіччя, вважаючи себе останнім пунктом на шляху переміщення всесвітнього імперського центру від вавилонців, мідян, греків і римлян[4].

Такі зазіхання на імперський спадок збігаються й з настроями, особливо помітними від XI століття в так званих «національних хроніках». Н.Яковенко

---

[1] *Саїд Едвард В.* Орієнталізм. К., 2001. С. 76.
[2] *Яковенко Н.* Вступ до історії. К., 2007. С. 62; *Колінгвуд Р.Дж.* Ідея історії. К., 1996. С. 106.
[3] *Блок Марк.* Феодальне суспільство. К., 2001. С. 104-105.
[4] *Ле Гофф Жак.* Цивилизация средневекового Запада. М., 1992. С. 161-162.

називає їхніми головними властивостями «раптовий перехід від колишньої безособовості до виопуклення «почуття-Ми»…», а також «протиставлення «нашого» (території, народу, держави) «чужому» – аж до переконання, що бог сприяє «нашій» стороні»[5].

Ці «національні» історії християнського Середньовіччя з його «народом вірян», як означив європейців «феодального суспільства» М.Блок[6], мусили узгоджуватись із доктринами офіційного християнства, а отже й із тими генеалогічними концептами, що засновувалися на оповіданні про Ноєвих синів, чиї діти й онуки, згідно з Книгою Буття, заселили світ після потопу. Головна інтрига в цій історії зумовлюється, звичайно ж, прокляттям, котре Ной наслав на свого середнього сина Хама за те, що той «побачив наготу батька свого»: спокутувати такий «злочин» судилося Хамовим нащадкам, яким приписано перебувати в довічному рабстві в потомства його братів – Сима та Яфета (Книга Буття 9,10). Примітно, що в середньовічній уяві від синів Ноя виводяться не лише народи (вищі, що походять від Сима з Яфетом, та нижчі, правнуки Хама), але й суспільні прошарки, як от «вільні» й «лицарі», породжені тими Ноєвими синами, котрі не порушували моральних настанов, та «серви», представлені нещасними хамітами[7], або ж клірики, виведені від Сима, світські правителі Яфетового кореня та підпорядковані першим двом групам Хамові спадкоємці[8].

На противагу Хаму, як уособленню нижчих і підкорених верств, у тому числі чужоземних, в функції героя, або, точніше, героя-засновника в середньовічній і ранньомодерній Європі постає Ноїв син Яфет, причому, як на західноєвропейських теренах, так і в східній частині континенту, і саме від «племені Яфетового» виводиться в «Повісті минулих літ» «народ слов'янський»[9]. Натомість, історія про покарання Хамового племені еволюціонувала в примітний інструмент для узаконення актів упокорення. В ранньомодерний період нею послуговуються, щоб легітимізувати продаж африканських рабів, а потім – тривалу расову дискримінацію темношкірих[10].

У випадку домодерної Англії, біблійний родовід, залишаючись елементом офіційної ідеології, співіснував із набагато популярнішим міфологічним комплексом, що засновувався на концепті про «троянські» витоки Британії та включав надзвичайно значиму і, подеколи, цілковито автономну артуріанську традицію. Ту версію троянської генеалогії, що

[5] *Яковенко Н.* Вступ до історії. С.70.

[6] *Блок Марк.* Феодальне суспільство. С. 98-99.

[7] *Whitford David M.* The Curse of Ham in the Early Modern Era: the Bible and the Justifications for Slavery. Ashgate Publishing, 2009. С. 34.

[8] *Honorius Augustodunensis* // From Irenaeus to Grotius: a sourcebook in Christian political thought, 100-1625 / Oliver O’Donovan, Joan Lockwood O’Donovan (eds.). Wm. B. Eerdmans Publishing, 1999. С. 260-262.

[9] *Яковенко Н.* Вступ до історії. С. 71-72.

[10] *Goldenberg David M.* The Curse of Ham: Race and Slavery in Early Judaism, Christianity, and Islam. Princeton, 2003. С. 1-2.

функціонувала протягом Високого та Пізнього Середньовіччя, залишивши відбиток на ранньомодерній і сучасній історичній думці, було сформульовано Гальфридом Монмутським у його «Історії королів Британії» (1135). Її поширення канонізувало цілком конкретний міфічний сюжет із такими головними віхами: 1) заснування королівства онуком Енея Троянського Брутом; 2) «славетна минувщина» із звитягами королів Брутової династії; 3) Артуріанська доба та Артурове протистояння саксонській інтервенції; 4) занепад «троянської» Британії й її захоплення англосаксами[11].

Спадкоємці Вільгельма Завойовника на англійському троні заледве могли проігнорувати легітимаційні спроможності троянського міфу, адже ще попередники Гальфрида, Дудо Сен-Кантенський в «Історії норманів» (бл.1015) та Гійом Жюмьєнський із Робером де Торін'ї в «Діяннях герцогів Нормандії» (1060-1070), вивели рід скандинавських засновників Нормандського герцогства від Енеєвого родича, троянського принца Антенора[12]. Такий генеалогічний аргумент виставляв Завоювання Англії 1066 р. вже не актом агресії, а, натомість, цілковито праведним відновленням прав «троянської» династії в заснованій троянцями Британії, котру уярмили германські зайди.

Протягом XIII-XV ст. «Гальфридіанська» традиція зберігала популярність як колективна генеалогія Англійського королівства та як політичний інструмент англійської корони, використовуваний, зокрема, в діалозі з іншими державцями Європи, де, як от у французькому випадку, троянське походження династій і підданців обстоювалося ще за Раннього Середньовіччя[13]. Одним із найбільш показових прикладів такого політичного послуговування троянським міфом і його артуріанською складовою в зазначений період видається аргументація Едварда I (1272-1307), застосована ним на зламі XIII і XIV ст. у стосунку до Шотландії. Намагаючись узаконити підкорення цієї країни, він, із посиланнями на «Історію» Гальфрида Монмутського, означив себе прямим спадкоємцем Локріна, старшого Брутового сина й короля серединної Британії. Відповідно до такої логіки, Локрінові молодші брати, управителі Камбрії (Вельсу) та Альбанії (Шотландії), владарювали там як його васали, а отже й подальші шотландські

---

[11] *Гальфрид Монмутский.* История бриттов. Жизнь Мерлина. М., 1984. С. 17-18, 96-124, 137; *Kenyon John.* The History Men: The Historical Profession in England since the Renaissance. London, 1983. C. 2-3.

[12] *Dudo of St. Quentin.* History of the Normans. Translation with Introduction and Notes by Eric Christiansen. New York, 1998. C. 16; *Gransden Antonia.* Historical Writing in England c. 550 to 1307. New York, 1996. C. 94-95; *Albu Emily.* The Normans in their Histories: Propaganda, Myth and Subversion. New York, 2001. C. 13-16; *Warren Michelle R.* History on the Edge: Excalibur and the Borders of Britain, 1100-1300. Minneapolis, 2000. C. 135-136.

[13] *Bietenholz Peter G.* Historia and Fabula: Myths and Legends in Historical Thought from Antiquity to the Modern Age. Leiden, 1994. C. 190.

монархи мусили визнати сюзеренітет Англії[14]. Майже одразу зазначені доводи були використані ще й у валлійському та гасконському контекстах[15].

Проте, вже від XV ст. відбувається помітне окреслення альтернативних генеалогій, посилюване заявами гуманістів про неісторичність троянської легенди[16], а в ролі протагоністів у натхнених гуманістичною критикою «національних» міфах Ренесансу можна дедалі частіше бачити племена й народи з менш сумнівною біографією, як, приміром, англосаксів, франків або галлів[17].

В англійському історіописанні атаку на троянців розпочав італійський історик Полідор Вергілій (1470-1555), представивши в своїй «Англійській історії», присвяченій Генріхові VIII, новий концепт про витоки британсько-англійської монархії: від «легендарного» Брута вони перемістилися на цілком «історичну» римську добу. Однак, і тут не обійшлося без генеалогічного міфотворення. Полідорова версія англійської минувшини зображувала Тюдорів нащадками римського імператора Костянтина Великого, що був наполовину бриттом із материного боку й від якого, за посередництва подальших британських і англійських королів, Генріх, нібито, отримав у спадок імператорські вінець та гідність[18].

Цій концепції, однак, не судилося здобути популярність в англійському суспільстві, яке на момент видання Полідорової «Історії» в 1534 р. вже жило в умовах розриву з Римом, спровокованого матримоніальними планами Генріха VIII. За таких обставин англійські «поціновувачі старовини» залишились вірними троянсько-артуріанській традиції, спрямувавши весь свій патріотичний і антикатолицький запал на відновлення її авторитету, послабленого гуманістами[19]. Аж до вибуху суспільно-політичних криз першої половини XVII століття англійська історична думка та породжені нею генеалогічні міфи вибудовувались на поєднанні троянського мотиву із

---

[14] *Federico Sylvia.* New Troy: Fantasies of Empire in the Late Middle Ages. Minneapolis, 2003. С. 68; *Гальфрид Монмутский.* История бриттов. Жизнь Мерлина. С. 19; *Prestwich Michael.* Edward I. Berkeley, 1988. С. 492.

[15] *Gransden Antonia.* Historical Writing in England c. 550 to 1307. С. 476-478.

[16] *Brown Elizabeth A.R.* The Trojan Origins of the French: The Commencement of a Myth's Demise, 1450-1520 // Medieval Europeans: studies in ethnic identity and national perspectives in Medieval Europe. Alfred P. Smyth [ed.]. New York, 1998. С. 136-137.

[17] *Ferguson Arthur B.* Utter Antiquity. Perceptions of Prehistory in Renaissance England. London, 1993. С. 101; *Huppert George.* The idea of Perfect History: Historical erudition and historical philosophy in Renaissance France. Chicago, 1970. С. 78-79.

[18] *Polydore Vergil's* English History. Vol. I. / containing the first eight books, comprising the period prior to the Norman conquest. London, 1846. С. 90, 98-99; *Jones Edwin.* The English Nation: The Great Myth. Sutton Publishing, 2003. С. 48-49.

[19] *Ferguson Arthur B.* Utter Antiquity… С. 98-99; *MacDougal Hugh A.* Racial Myth in English History. Hanover, 1982. С. 19-20; *Levy Fred Jacob.* Tudor historical thought. Toronto, 2004. С. 66-68.

протестантською ідеологією, підсиленою новими – антиримськими – інтерпретаціями про імперський статус Англії[20].

Однак, саме тюдорівське суспільство, насамперед за правління Єлизавети I, витворило нову генеалогічну традицію, особливо важливу для подальшої англійської ідентичності. Засновувалася вона на дослідженнях англосаксонської історії[21]. Англосаксонські студії від початку виявили політичний характер: перші історичні трактати на англосаксонську тематику, написані Меттью Паркером, архієпископом Кентерберійським у 1559-1575 рр., видавалися для обґрунтування легітимності Англіканської церкви[22], а на засіданнях створеного у 80-х рр. XVI ст. Товариства антикварів, до якого увійшли як провідні дослідники «англосаксонізму», так і деякі впливові політики, постійно дебатувалися питання розподілу повноважень між владними інституціями Англійського королівства[23].

Вочевидь, така політична спрямованість дискусій «антикварів» заклала підвалини для того історичного дискурсу, що розгортався в останні роки Єлизаветинської доби та за перших Стюартів, насамперед, у рамках протистояння між короною і парламентом. Питання розподілу владних повноважень та протиставлення свобод політичної нації необмеженій владі монарха виявились у самому центрі конфлікту, а концепція англосаксонського походження королівства та його інституцій перетворилась за Якова I, що правив в Англії з 1603 до 1625 рр., на ключовий ідеологічний аргумент антиабсолютистської партії. Саме за таких обставин окреслювався новий міф про походження англійців – германський – із його неприховано політичною програмою, якою проголошувалася ідея про давніші й ширші повноваження парламенту в порівнянні з королівськими. Новий історико-генеалогічний концепт перетворився на заклик повернутися до «англосаксонських вольностей», «давньої готської конституції» та «одвіку властивої англійцям» практики обрання королів[24].

Розвиток конфлікту ознаменувався подальшим примноженням колективних генеалогій, сконструйованих за тих політичних процесів, що зрештою призвели до встановлення Республіки. Поряд із популярними серед поміркованіших парламентарів варіаціями англосаксонського міфу, постав висунутий діггерами концепт про «норманське ярмо» над волелюбним народом англосаксонського кореня – «англійськими ізраїлітами», чиє вивіль-

---

[20] *Jones Edwin.* The English Nation: The Great Myth. C. 43, 51-52; *Levy Fred Jacob.* Tudor historical thought. C. 67-68; *Curran John E.* Roman invasions: The British history, Protestant Anti-Romanism, and The Historical Imagination in England, 1530-1660. Newark, Delaware, 2002. C. 17-18, 124.

[21] *Ferguson Arthur B.* Utter Antiquity… C. 101; *Kenyon John.* The History Men: The Historical Profession in England since the Renaissance. London, 1983. C. 14-15.

[22] *Jones Edwin.* The English Nation: The Great Myth. C. 43, 53.

[23] *MacDougal Hugh A.* Racial Myth in English History. C. 55.

[24] Там само. С. 53, 56; *Kenyon John.* The History Men: The Historical Profession in England since the Renaissance. C. 20.

нення ідеологи «правдивих левелерів» убачали в анархістичній утопії без влади, «породженої нормандською навалою» та правом громади на вільне володіння землею[25].

До нормандського мотиву, щоправда, зверталися не лише радикальні групи. У 1603 р. Яків I, напередодні своєї коронації в Лондоні, заявив, що Вільгельмове завоювання зробило його наступників повноправними володарями Англійського королівства з обсягом влади, котрим втішалися представники Нормандського дому[26]. Своєю чергою, до нормандської ідеї вдався й Парламент, чиї речники відкинули тезу про завоювання і сформулювали натомість теорію про порозуміння між нормандцями й англосаксами, котре, нібито, й заклало основи відносин між королем та «нацією»[27]. Порозуміння між Стюартами та прихильниками «англосаксонських вольностей», як відомо, не сталося, а неузгоджуваність нормандсько-монархічного міфу з германськими політико-генеалогічними концептами стала, допевне, не останнім стимулом для проголошення республіканського ладу.

Разом з тим, відбиток на англійській ідентичності, залишений розмаїттям міфів про походження та зумовленою ним еволюцією уявлень про «національну» історію, спостерігається задовго до повалення монархії. Про це, зокрема, свідчать доволі популярні друковані видання першої чверті XVII ст., як, приміром картографічна збірка Джона Спіда «Театр Імперії Великої Британії» (1611): на її титульному аркуші зображено архаїчного бритта (в центрі композиції), оточеного фігурами римлянина, сакса, данця і нормандця[28]. Подібним чином оформлено й обкладинку топографічної поеми Майкла Дрейтона «Полі-Ольбіон» (1612), на якій, окрім жіночого образу Британії, фігурують Брут, Юлій Цезар, Хенгест-Саксонець (Хенгіст Кентський) та Вільям Завойовник[29]. Цілком ймовірно, що така генеалогічна комплексність видавалася в цей час уже достатньо звичним явищем.

Суспільно-політичні обставини подальшого періоду в англійській історії, а саме впливовість, що її зберіг Парламент і після Реставрації Стюартів, обмеження повноважень монархії за т.зв. Славетної революції 1688 р., утвердження від 1714 р. Гановерської династії у Великій Британії та Ірландії, а також невпинна еволюція популярного в межах англійської політичної нації дискурсу про свободи й «протистояння тиранії» забезпечили

---

[25] *The Puritan revolution*: a documentary history / ed. Stuart E. Prall. London, 1969. С. 176-179; *Foucault Michel.* «Society Must Be Defended». Lectures at the College de France, 1975-76. New York, 2003. С. 104.

[26] *MacDougal Hugh A.* Racial Myth in English History. С. 54.

[27] *Foucault Michel.* «Society Must Be Defended». С. 102-103.

[28] *Ivic Chrisopher.* Mapping British sdentities: Speed's Theatre of the Empire of Great Britaine // British identities and English Renaissance Literature / ed. by Baker D.J., Maley W. Cambridge, 2002. С. 140-141.

[29] *Helgerson Richard.* The Land Speaks: Cartography, Chorography, and Subversion in Renaissance England // Representing the English Renaissance / ed. by Stephen Jay Greenblatt. Berkeley, 1983. С. 336-338.

провідну роль ідеї про англосаксонські (вони ж германські чи тевтонські) корені англійського суспільства та його владних інституцій[30].

Тим не менш, інші генеалогії не менш яскраво проглядаються у загальній схемі, застосовуваній для репрезентації історії Англії, а, відтак, і в історії започаткованого нею імперського проекту. У цьому контексті історики нерідко посилаються на сатиричний памфлет Даніеля Дефо «Справжній англієць», в якому «англійськість» зображено результатом змішання римлян, саксонців, данців, нормандців, валлійців, скотів, піктів й ірландців[31].

Зазначена «мішанина» фігурує й пізніше, в конструюванні вже «британської» ідентичності, що особливо інтенсифікувалося після злиття Шотландії з Англією в 1707 р.[32]. Ця гетерогенність, попри домінування англосаксонського мотиву у власне Англії, лише посилилась завдяки романтикам, а від них влилася до сучасності у формі достатньо проблемного для англійців питання про різницю між «англійськістю» та «британськістю»[33]. Обидві зазначені ідеї витворювалися на основі усіх описаних вище міфів: 1) троянсько-бриттського з його артуріанським циклом, 2) римського (й, пізніше, антиримсько-протестантського) із імперськими мотивами, 3) політизованих варіацій англосаксонського, 4) нормандського із його, насамперед, конституційними конотаціями та, зрештою, 5) британського, заснованого на включеності усіх генеалогій і скомпонованого для інтеграційних потреб у рамках Великої Британії (Англія, Уельс, Шотландія) та Ірландії, об'єднаних від 1801 р. у Сполучене королівство.

Подальше застосування означених міфологічних конструкцій спостерігається вже в XIX столітті, за доби «зверненого у минуле» «масового традицієтворення», як охарактеризував процеси цього періоду Е.Гобсбаум[34]. І за модерності поєднання попередніх генеалогічних традицій набуває тієї усталеної форми, що на нинішньому етапі відображає «британську» минувшину. Це, зокрема, можна побачити на прикладі історичної документалістики Бі-Бі-Сі, яка традиційно позиціонує давніх бриттів «першими» праотцями сучасних мешканців Сполученого королівства, включаючи, затим, усіх інших фігурантів англійської та британської історій до спільного генеалогічного дерева. На наше переконання, саме таким способом і вибудовується та ментальна схема, в якій відображено як «характер» відповідної нації, так і просторовий вимір її буття. Щоправда, в щойно

---

[30] *Sweet Rosemary.* Antiquaries: The Discovery of the Past in Eighteenth-Century Britain. London, 2004. С. 189-190.

[31] *MacDougal Hugh A.* Racial Myth in English History. С. 75-76; *Hastings Adrian.* The Construction of Nationhood. Ethnicity, Religion and Nationalism. Cambridge, 2004. С. 60-61.

[32] *Hastings Adrian.* The Construction of Nationhood… С. 61-62.

[33] Там само. С. 63-65; *Kumar Krishan.* The Making of English National Identity. Cambridge, 2003. С. 1-6, 226-232.

[34] *Гобсбаум Ерик.* Вступ: винаходження традицій // Винайдення традиції / За ред. Ерика Гобсбаума і Теренса Рейнджера. К., 2005. С. 16-20.

наведеному випадку ані ця ментальна мапа, ані, вочевидь, психологічно пов'язана з нею академічна історіографія не пропонують непогрішної чіткості в розмежуванні ідентичностей, актуальних для нинішніх історико-політичних дискурсів на Британських островах. У цьому зв'язку, британський історик валлійського походження Н.Дейвіс у своїй праці «Острови» закликає переглянути далеку від адекватності історичну термінологію. Зокрема, вжиток слів «Англія», «Британія», «Велика Британія» та «Об'єднане Королівство» як синонімів[35].

Водночас, наявні генеалогічні конструкції (та їхні попередні модифікації) видаються важливими як один із тих чинників, що визначав життя всіх причетних спільнот: англійців, котрі традиційно виступали в статусі головних «власників» всього «британського» минулого, й решти учасників того політичного проекту, що здобув назву Великої Британії – валлійців та шотландців, а також «небританських» ірландців, яким, надто від XII століття, заледве вдавалося уникнути того тиску, що його чинили англійські політичні амбіції.

Деякі генеалогічні ідеї, застосовувані для протиставлення, сегрегації та підкорення інших спільнот, ми вже згадували вище, зокрема, конфігурації біблійної легенди про Ноєвих синів або послугування троянським міфом для виправдання шотландської кампанії Едварда I. Таких конструкцій, причому вибудуваних саме в політичному або суспільно-політичному контексті, може виявитись навдивовиж багато й всі вони або лише деякі з них залишили відбиток на тих ментальних мапах, котрими скеровуються колективні уявлення сучасності.

---

[35] *Norman Davies*. The Isles: A History. London, 1999. С. XXVI-XXXI.

Олександр Осіпян
Краматорськ

Вигадування сакрального центру символічного простору нації: сходження президента В.Ющенка на Говерлу

Дослідників націогенезу прийнято поділяти на кілька напрямків, серед яких найбільш відомими є примордіалісти, модерністи та перенніалісти. З точки зору примордіалістів, яка домінувала до Другої світової війни, нація є природною культурною даністю крові, мови, звичаю, походження та території. Саме тому націоналізм використовував і далі використовує примордіалізм для доведення споконвічних прав «свого» народу на дану територію та для висунення претензій на прикордонні території сусідніх націй. Модерністи[1] розглядають націю як відносно нове явище – результат процесів модернізації, що розпочалися в Західній Європі в кінці XVIII – на початку XIX ст. Модерністи підкреслюють розрив між модерною епохою (епохою націоналізмів) та до-модерними періодами історії – вододілом, як правило, обирають Велику французьку революцію. Масова нація формується в результаті свідомої діяльності інтелектуальної та політичної еліти і прагне створення територіальної національної держави як вінця свого існування. Перенніалісти[2] вважають, що в результаті процесів модернізації формується

---

[1] *Anderson B.* Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London, 1991. 240 p.; *Gellner E.* Nations and Nationalism. Oxford, 1983; *Gellner E.* Encounters with Nationalism. Oxford; Cambridge, Mass., 1994; *Gellner E.* Nationalism. Washington Square, New York, 1997; *Hobsbawm E. J.* Nations and nationalism since 1780. Cambridge, 1990. 191 p.; *Hobsbawm E. J.(ed.).* The invention of tradition. Cambridge, 1994. 322 p.

[2] *Armstrong J.* Nations before nationalism. Chapel Hill, 1982; *Hastings A.* The construction of nationhood: ethnicity, religion and nationalism. Cambridge, 1997; *Smith A. D.* Theories of nationalism. 2 ed. New York, 1983. 350 p.; *Smith A. D.* Nationalism and modernism: a critical survey of recent theories of nations and nationalism. London, 1999. 270 p.; *Smith A. D.* Nations and nationalism in a global era. Cambridge, 2000. 211 p.; *Smith A. D.* Nationalism: theory, ideology, history. Cambridge, 2001. – 182 p.; *Smith A. D.* National identity. Reno, 2005. 227 p.

націоналізм, проте нації існували й до націоналізму. Ці до-модерні форми вони називають «етносами» (*ethnie*). Перенніалісти визнають, що в більшості випадків немає безпосередньої тяглості між етносом/етносами та нацією. Втім, на їх думку, саме до-модерні етноси забезпечують націоналістів багатьма культурними елементами, потрібними для створення націй: перш за все це спільна пам'ять, міфи, цінності та традиції (разом – етно-символічний комплекс)[3], та похідні від них інституційні практики.[4] На думку перенніалістів, у до-модерні періоди носіями національної свідомості були еліти (аристократія) і лише в епоху модернізації, завдяки мобілізаційним зусиллям активістів-«будителів», національна свідомість стає масовим явищем.

Наше дослідження присвячене аналізу процесів сучасного українського націотворення. Складність цих процесів ми вбачаємо у діахронності та перервності процесів модернізації та формування національної свідомості і державності. Ця діахронність ще більше ускладнюється регіональною відмінністю, оскільки різні регіони сучасної України пройшли різний історичний шлях і мають суттєві відмінності у ставленні до «української національної ідентичності», з якою конкурують ідентичності регіональні та супранаціональні. Складне переплетіння примордіалізму та модернізму в політиці президента В.Ющенка ми продемонструємо на прикладі ініційованих ним масових сходжень на гору Говерла.

У формуванні національної ідентичності важливу роль грає не тільки територія обмежена політичними кордонами, але також і уявлення про цю територію (зокрема і втрачену) як символічний простір замешкання нації (або її предків), її природу та ландшафт[5] («етношафт» за визначенням Е.Сміта). В ролі сакрального центру цього символічного простору часто виступає гора – в багатьох міфологіях «світова гора» є центром світобудови, як, наприклад, гора Олімп у давніх греків, або гора Арарат у Старому Заповіті. Із розвитком модерного націоналізму, певні гори, з якими були пов’язані до-модерні легенди та релігійні вірування, перетворились на символи національної само-ідентифікації.

Класичним прикладом може слугувати культ гори Фудзі в Японії, яка вважалася священною ще з часів раннього середньовіччя. В модерну епоху

---

[3] *Smith A. D.* History and National Destiny: Responses and Clarifications // Nations and Nationalism. 2004. Vol.10. No.1/2. P.195-209.

[4] Гарним прикладом дослідження процесів формування та використання до-модерного культурного багажу в модерну епоху може бути дослідження Б.Ф. Шенка: *Schenk F. B.* Aleksandr Nevskij. Heilige – Fürst – Nationalheld. Eine Erinnerungsfigur im russischen kulturellen Gedächtnis (1263–2000). Köln, 2004. 548 s. Російський переклад: *Шенк Ф. Б.* Александр Невский в русской культурной памяти: святой, правитель, национальный герой (1263–2000) / Авторизированный перевод с немецкого Елены Земсковой и Майи Лавринович. М., 2007. 592 с.

[5] Більше на цю тему див.: *Cosgrove D.* Landscape and Landschaft // German Historical Institute Bulletin. 2004. Vol.35. P.57-71.

релігійний міф Фудзі поступово трансформується в національний міф, в міру того як у колективній свідомості релігійне поступається місцем національному. У ХХ ст. набуло розмаху паломництво японців (переважно старшокласників) на цю гору. На сучасному етапі близько третини з тих, хто піднімається на Фудзі становлять іноземці, для яких сходження є частиною туристичної програми перебування в Японії. Є приклади свідомого перетворення певної гори на центр символічного простору в рамках офіційної політики розбудови нації. Так, ще в середні віки у німецькому фольклорі сформувалась легенда, що імператор Фрідріх Барбаросса після смерті перебуває всередині гори Кіффхойзер, але в тяжкі для німців часи він має вийти з гори. У 1890-1896 рр. на цій горі було встановлено пам'ятник імператору Вільгельму І – об'єднувачу німецької нації. Отже, в даному випадку мова йде про використання до-модерних елементів у конструюванні модерної національної ідентичності (що вкладається у концептуальні побудови перенніалістів). Сходження на цю гору були вельми популярними у період між двома світовими війнами, коли у Німеччині зростали настрої реваншу за поразку 1918 р. У ХІХ-ХХ ст. гора Арарат/Масіс із загально-християнського символу перетворюється на національний символ вірмен. У 1829, 1845 та 1846 рр. сходження на гору здійснив Хачатур Абовян – вірменський письменник та «будитель» модерної вірменської нації. У відповідності до Лозаннського договору 1922 р. між державами-переможницями та турецьким урядом, гора Арарат опинилась у складі Турецької Республіки. Відповідно, в національній свідомості вірмен Арарат перетворився на символ втраченої батьківщини (більшої частини історичної Вірменії). Неможливість сходження на гору відіграє набагато більшу роль у формуванні національної солідарності вірмен, ніж можливість сходження на Фудзі, яке перетворилось на своєрідний обряд дорослішання японських старшокласників. Зображення Арарату присутнє на гербах Вірменської РСР та Республіка Вірменія. З іншого боку, багато націй у конструюванні свого *етношафту* цілком обходяться без гори як сакрального центру символічного простору.

В українській національній міфології в ролі гори – сакрального центру символічного простору нації функціонувала Чернеча гора у Каневі (поряд із іншими «центрами», такими як *Київ, Хортиця, Чигирин* тощо). Символічного статусу Чернеча гора набула після поховання тут у 1861 р. Т.Г.Шевченка. Зусиллями українофілів другої половини ХІХ ст. Чернеча гора поступово перетворилась на місце паломництва українців свідомих свого українства. Відвідини Тарасової могили стали виявом національної само-ідентифікації.[6] Свій сакральний статус Чернеча гора зберегла й в Українській РСР, більш того, набула офіційного статусу національної святині, оскільки гіпертрофо-

[6] *Єкельчик С.* Українофіли: світ українських патріотів другої половини ХІХ століття. К., 2010. С.59-63. Також на тему визначних могил як маркерів національної ідентичності див.: *Pippidi A.* Graves as Landmarks of National Identity // Budapest Review of Books. 1995. Vol.5. No.3. P.102-110.

ваний радянський культ Шевченка витіснив інших «незручних» *будителів* і залишив у тіні «національного пророка» ті постаті, які все ж таки потрапили до радянського канону (як, наприклад, І.Франко та Л.Українка). За інерцією, у роки президентства Л.Кравчука та Л.Кучми за Чернечою горою зберігався статус одного з символічних центрів, зросло її офіційно-ритуальне значення. Для політики пам'яті та національного будівництва президента В.Ющенка був характерним перенос акцентів на західний регіон України як такий, що найбільшою мірою «зберіг» українську культуру та ідентичність. Кульмінацією цієї політики стали зусилля Ющенка з офіційної глорифікації ОУН-УПА та героїзації Р.Шухевича та С.Бандери. Дніпровській Україні у переформатованій національній міфології було відведено роль жертви російсько-радянської імперії і кульмінацією цієї віктимізації став *Голодомор-геноцид*, який завдав непоправного удару культурі, ідентичності та навіть генетичному коду дніпровських українців. Тому, естафету боротьби за національну державність у 1930–1940-х роках остаточно перебрали на себе західні українці, перш за все галичани. У відповідності до цієї моделі цілком очікуваним був і перенос «гори – сакрального центру» у Карпати. Для уявлень про *націю* Ющенка, як і для націоналістичних та так званих націонал-демократичних сил України, характерним є примордіалізм. *Нація* мислиться ними як природна даність, що існує з давніх-давен. Звідси заяви про «тисячолітню історію»[7] та неолітичну Трипільську культуру як цивілізацію «прото-українців». У примордіалістів *нація* наділена певним набором незмінних рис, які вона зберігає (або втрачає і знову повертає) протягом всього свого існування. Галичани «зберегли» у первозданній чистоті ці національні риси, придніпровські українці – «втратили» в результаті імперської політики русифікації.

Наскільки відомо, перше сходження на Говерлу Ющенко здійснив 1972 р., коли йому було 18 років і він був студентом Тернопільського інституту народного господарства. Потім він майже щороку сходив на Говерлу (принаймні, сходження 2009 р. було анонсоване як 35).[8]

Вибір «гори – сакрального центру» у випадку з Говерлою був абсолютно довільним. Єдиний критерій, за яким вона виділяється серед інших гір, той, що це найвища точка України – висота Говерли 2061 м. Проте це критерій чисто географічний, на який раніше звертали увагу хиба що професійні географи. Нічим іншим серед гір українських Карпат Говерла не виділяється. Арарат (5165 м) та Фудзі (3776 м) є вулканами, що самотньо домінують над оточуючою рівниною. Їх величні силуети та вкриті снігом вершини видно здалека. На відміну від цих вулканів, Говерла є частиною гірського пасма і її «першість» абсолютно непомітна неозброєним оком.

---

[7] *Промова Президента України Віктора Ющенка* на мітингу перед початком сходження на Говерлу, присвяченого річниці проголошення Декларації про державний суверенітет України (18.07.2009) [http://www.president.gov.ua/news/14520.html]

[8] [http://tap-the-talent.blogspot.com/2009/07/yushchenko-climbs-mt-hoverla.html]

Силуетом Говерла також не вирізняється з-поміж сусідок. На відміну від Кіффхойзер, Арарату та Фудзі, з Говерлою не пов’язані якісь давні легенди, які можна було б використати в конструюванні національної міфології. Також, у випадку з Говерлою, ніколи не існувало релігійних заборон на сходження на вершину, як це було у випадку з Фудзі та Араратом до XIX ст. Отже, тільки топографічний факт, що Говерла є найвищою точкою Української РСР, обумовив її вирізнення з-поміж інших гір. З початку 1990-х років Говерла стає об’єктом більш-менш масового сходження патріотично налаштованих українців, переважно з західного регіону.

Знакового політичного статусу гора набуває лише завдяки цілеспрямованим зусиллям Ющенка-президента. Початок цьому процесу поклало масове сходження прибічників Ющенка літом 2004 р. на початку президентської кампанії. Штурм найвищої вершини України розглядався як символічний акт на тернистому шляху підкорення найвищої політичної посади держави і мав слугувати мобілізації прибічників Ющенка по всій країні. Це, а також наступні сходження Ющенка президента та експрезидента розпочинались промовами, які потім наводились у мас-медіа та на офіційному сайті президента України. Відтепер, сходження на Говерлу почало розглядатись не тільки як акт політичної підтримки президента Ющенка, а перш за все як вияв національної само-ідентифікації, точніше тієї її моделі, яка вважається нормативною представниками націоналістичних та «націонал-демократичних» сил. В цьому випадку, вибір гори був також обумовлений зусиллями з офіційної глорифікації діяльності ОУН-УПА[9] найбільш довготривалою базою (до початку 1950-х) якої були Карпати.

З цим пов'язаний другий етап зусиль президента Ющенка з перетворення Говерли на сакральний центр символічного простору нації. Наростання конфронтації з Росією у сфері політики пам’яті надало цьому процесу нового імпульсу. 12 жовтня 2007 р. Ющенко посмертно нагородив керівника УПА Р.Шухевича званням героя України. 14 жовтня (*день пам’яті УПА*) у Києві відбувся марш «Свободи», КУН та УНА-УНСО, який призвів до зіткнення з деякими прибічниками КПУ та ПСПУ, що намагались перешкодити маршу. У Львові було урочисто відкрито пам’ятник С.Бандері. 18 жовтня троє представників Євразійського союзу молоді пошкодили державні символи України (прапор та тризуб) на Говерлі. Відео вони вивісили в Інтернеті. За даними СБУ двоє з трьох учасників акції прибули з Росії. (Один з лідерів ЄСМ Павєл Заріфуллін та ідеолог Алєксандр Дугін

---

[9] Більше на тему політики пам’яті щодо ОУН-УПА в Україні див.: *Jilge W. and Troebst S. (Hrsg.).* Divided Historical Cultures, World War II and Historical Memory in Soviet and Post-Soviet Ukraine. Wiesbaden, 2006. Jahrbucher für Geschichte Osteuropas. Bd.54. H.1; *Marples D.* Heroes and Villains: Constructing National History in Contemporary Ukraine. Budapest, 2007; *Marples D.* Anti-Soviet Partisans and Ukrainian Memory // East European Politics & Societies. 2010. Vol.24. No.1. P.26-43; *Shevel O.* The Politics of Memory in a Divided Society: A Comparison of Post-Franco and Post-Soviet Ukraine // Slavic Review. 2011. Vol.70. No.1. P.137-164.

раніше вже були оголошені персонами нон-грата за участь в організації анти-натівських акцій в Криму літом 2006 р.).[10] Ця подія, безумовно, сприяла пожвавленню процесу взаємних звинувачень між радикально-націоналістичними та проросійськими силами в Україні. Відновлення пошкоджених державних символів України на Говерлі влітку 2008 р. мало стати ще одним символічним актом протиставлення незалежної України «імперським зазіханням Москви». Це сходження також мало підважити політичний рейтинг Ющенка, що на той час катастрофічно впав внаслідок розчарування його виборців через нездійснені реформи, і добавити йому балів у зростаючому протистоянні з прем'єр-міністром Ю.Тимошенко. Сходження 18 липня 2008 р. було масштабним і добре організованим. В ньому взяло участь близько тисячі учасників. Серед них були члени «Нашої України», губернатори областей, делегації з 27 регіонів України, кожна по 20 осіб, члени парламенту, міністри, лідери партій. Було відкрито новий монумент «Тризуб», в якій закладено капсули з землею з усіх регіонів України.[11] У своїй промові Ющенко назвав Говерлу одним з національних символів України і порадів з того, що на церемонії присутні представники всіх регіонів. «Ми піднялися на Говерлу, щоб іще раз продемонструвати, що ми єдині як народ і нація. Люди, які прийшли на Говерлу, ніколи не ділитимуть Україну на схід і захід, північ та південь. Це головна духовна місія сьогоднішньої події».[12] Отже, за задумом організаторів, сходження мало символізувати єднання регіонів України, остаточно розділених під час виборів 2004, 2006 та 2007 років внаслідок застосування відповідних політичних технологій, і в центрі (й одночасно на вершині) цього єднання мала бути фігура президента Ющенка.

На початку сходження 20 липня 2009 р., яке розглядалось як символічний старт передвиборчої президентської кампанії, Ющенко заявив, що йде на президентські вибори 2010 р. і виграє їх з народною підтримкою, як він це зробив 2004 р.[13] Він також заявив, що Говерла – це не просто найвища гора, це вершина духу української нації, символ її сили та величі.[14] Отже, Говерлу знов було обрано як стартовий майданчик передвиборчої кампанії, тому у риториці Ющенка горі надається такий високий статус.

Після провального програшу президентських виборів 2010 р. (за В.Ющенка проголосувало лише 5,5% виборців), екс-президент продовжив традицію сходження на Говерлу, проте переніс цю подію на 24 серпня – День незалежності. На двадцяту річницю незалежності України – 24 серпня 2011 р. – Ющенко знов виголосив промову перед початком сходження, в якій

---

[10] [http://yushchenkoinstitute.org/en/news/main/view/69/]

[11] [www.unian.net/.../262335-yushchenko-began-climbing-hoverla-mountain.html]; [http://forua.wordpress.com/2008/07/18/yushchenko-started-climbing-hoverla/]

[12] [http://www.unian.info/news/262442-yushchenko-opens-a-monument-on-hoverla-mountain.html]

[13] [http://tap-the-talent.blogspot.com/2009/07/yushchenko-climbs-mt-hoverla.html]

[14] [http://forua.wordpress.com/2009/07/20/yushchenko-climbed-hoverla-for-35th-times]

звернувся і до деяких відомих історичних образів. За його словами, незалежність була найбільшою мрією Івана Мазепи та найсолодшою – Т.Шевченка. Ющенко також підкреслив, що сьогодні найбільше свято нації – святкування утворення в серці Європи нової держави з тисячолітньою історією.[15] Втім, ані сходження на Говерлу, ані патріотичні промови не змогли зупинити стрімкого падіння рейтингів екс-президента. Для його розчарованого електорату все більш очевидним ставало співробітництво В.Ющенка з його колишнім суперником В.Януковичем. На парламентських виборах 28 жовтня 2012 р. політична сила Ющенка «Наша Україна» здобула голоси трохи більше 1% виборців (для порівняння – 25% на виборах 2002 р. і по 14% на виборах 2006 і 2007 років). Можна зробити припущення, що навіть найбільш відданий електорат Ющенка віддав свої голоси більш послідовному ВО «Свобода» О.Тягнибока.

Отже, дотримуючись примордіалістського бачення нації, В.Ющенко, як це видно на прикладі зі сходженням на Говерлу, використовує методи типові для модерністських уявлень про націю як нову спільноту, цілеспрямовано сконструйовану політичними активістами та інтелектуалами. З іншого боку, не дивлячись на докладені зусилля, Говерла так і не перетворилась (і навряд чи перетвориться у найближчій перспективі) на сакральний центр символічного простору нації. Цьому є кілька пояснень. По-перше, в «арсеналі» цієї гори не було ніякого до-модерного символічного капіталу – легенд, оповідань тощо, які могли б бути використані для творення національного міфу. Ющенкова Говерла була абсолютно новим елементом українського етношафту, в якій так і не змогла вписатися. По-друге, Говерла розташована на крайньому заході країни, й у сприйнятті більшості українців скоріше асоціюється з Галичиною, ніж з центром України. Спроба перетворити сходження 2008 р. на символічне з'єднання всіх регіонів довкола символічного центру – Говерли, попри задіяний потужний офіційний ресурс, не знайшла скільки-небудь щирого відгуку в свідомості більшості українців, тим паче, що й на наступних виборах найбільші політичні сили продовжували грати на регіональних відмінностях українського електорату. По-третє, Карпати у свідомості українців асоціюються з діяльністю ОУН-УПА, яка більшістю українців оцінюється скоріше негативно, і тільки меншістю (переважно галичанами) – позитивно. Роздільність оцінок, у цьому випадку, аж ніяк не сприяє перетворенню Говерли на центр символічного простору. По-четверте, електорат Партії регіонів та КПУ апріорі вороже ставився до будь-яких ініціатив президента Ющенка, особливо ж до його політики пам'яті. Та частина виборців, яка підтримувала В.Ющенка 2004 р., розчарувавшись у його діях, які не призвели до очікуваних та обіцяних реформ, втратила ентузіазм й по відношенню до його політики пам'яті, яка, фактично, підмінила собою очікувані рішучі дії з відновлення соціальної справедливості та демократизації. Дискредитація Ющенка як політика,

[15] [http://yushchenkoinstitute.org/en/news/main/view/69]

призвела до маргіналізації більшості сконструйованих ним місць пам'яті після закінчення терміну його президентства. Тому цілком логічним видається повернення адміністрації президента В.Януковича до офіційного вшанування Чернечої гори як сакрального центру символічного простору нації.[16]

В цілому ж аналіз практик сходження президента Ющенка на Говерлу дозволяє нам стверджувати, що у вивченні процесів національного будівництва у Східній Європі більш адекватним видається підхід переннiалістів, які підкреслюють важливість використання вже готових до-модерних елементів у конструюванні міфо-символічного комплексу національної ідентичності.

[16] На день народження Т.Шевченка 9 березня 2010 р. президент В.Янукович саме його музей біля Чернечої гори обрав для вручення Шевченківських премій їх лауреатам. (Раніше практикувалося вручення премій в Оперному театрі Києва). Янукович також ініціював широкомасштабну реконструкцію («модернізацію») цього музею, яку було завершено до наступних Шевченківських днів 2011 р.

Ментальне картографування знання, особистості, простору

Ейдос.
7’2013.

Ірина Колесник
Київ

Ментальні мапи як інструментарій історика

Ментальні (когнітивні) мапи – це не територія, а структури соціального знання, спосіб соціально-просторового мислення. Картографується не лише простір, але й мислі, особистість, розумові дії. Ментальні мапи – це міждисциплінарне поняття, котре функціонує у сфері географії, історії, психології, культурології, соціології.

Когнітивні мапи

Термін «когнітивні мапи» (cognitive maps) введений Е.Толменом у 1948 р., згодом використовувався в когнітивній психології для вивчення таких пізнавальних процесів, як пам’ять, увага, логічне мислення, уява, здібності щодо прийняття рішень. У 1970-х рр. Т. і Б. Бьюзен запропонували техніку когнітивного картографування.

«Когнітивні мапи» є інструментом графічного, візуального відображення процесів мислення. Існує ціла низка споріднених термінів: «мапа ума», «мапа свідомості», «мапа (з) пам’яті», «мапа мислей», «інтелектуальна мапа», «мапа знань», «мапа запам’ятовування», «асоціативні мапи», «концептуальні мапи», «схема розуму», кластери. Когнітивні мапи слугують основою певних технологій («mindmapping», «concept mapping», «cognitive mapping»), тобто візуалізації пізнавального процесу, когнітивних дій. Техніка когнітивних мап (mindmapping) означає візуалізацію процесів мислення, процедур пошуку, обробки та репрезентації інформації. Когнітивні мапи водночас постають як техніка візуалізації мислення та метод альтернативного (нелінійного, нетекстового) запису. Когнітивні мапи мають вигляд графічної схеми представлення інформації, діаграми зв’язків, інфосхеми. Зазвичай це деревоподібна схема, у центрі якої знаходиться ключове слово/поняття, від

якого гілками розходяться похідні слова, поняття, означення дій та розумових опцій.

Когнітивні мапи як інструмент візуалізації (себто візуального представлення інформації) можуть бути корисними і в роботі історика. За їх допомогою відбувається організація мислення, продукуються нові ідеї, змінюються стереотипи, відбувається постановка завдань, пошук прийнятних рішень. Картографування процесів мислення сприятиме структуруванню інформації у візуальному вигляді. Схема-план спрямовує порядок процедур і дій для отримання нової інформації. Отже, когнітивні мапи – це ефективний засіб структурування інформації у графічній формі. При тому доцільно завважити, що «когнітивні» та «ментальні» мапи поняття не тотожні. Якщо когнітивні мапи (графічні схеми понять, думок, концептів) – це засіб візуалізації думки, процесів мислення, а функціонально це вправи дослідника на пам'ять, уяву, логічне мислення, то ментальні мапи – спосіб репрезентації географічного об'єкта в суспільній свідомості.

Мапа особистості

Мапа особистості постає як ментальна (уявна) мапа, що слугує засобом реконструкції біографії конкретної людини. Історик може використовувати ментальну мапу особистості (фізичної, історичної, уявної) як інструмент конструювання психобіографії, ідеальної, інтелектуальної, типової, фактичної біографії людини. Біографія будь-якої людини становить вектор численних чинників та мікроситуацій. Кожний індивідуум має свою психічну, емоційну, економічну, професійну, сімейну біографію, а також численні біографії свого оточення. Близьке й віддалене оточення індивідуума постає у вигляді розгалуженої мережі родинно-сусідських, приятельських, адміністративних, корпоративних, партнерських стосунків.

Картографування особистості можна уявити у вигляді схеми з 4-ма гілками: Місця. Артефакти. Події. Люди[1]. Уявна мапа особистості, на прикладі Т.Шевченка, включала перелік місць, імен, подій, пам'яток (артефактів) духовної й матеріальної культури.

Гілка «Місця» передбачає вивчення місць, пов'язаних з життям та діяльністю особистості. Зміна місць проживання, роботи та переїзди змінюють контексти сприйняття людиною інформації. Так, при переїздах втрачається значна частина «напрацьованої» інформації, і на новому місці людині потрібно все починати спочатку. На «мапі особистості» Кобзаря є визначні місця, де тривалий час поет жив, працював чи мандрував: Україна/Малоросія; північні столиці Російської імперії; західна/східна периферія імперії. Ментальна мапа України Т.Шевченка містить рідні села Кирилівка, Моринці, а також панські маєтки, дворянські культурні гнізда, що поет відвідував (Яготин, Седнів, Мосівка, Качанівка, Турівка, Веселий Поділ,

---

[1] *Колесник Виталий*. Карта личности. Интернет-ресурс: http://kolesnik.ru/2008/personalitymap/ Доступно: 08.08.2012.

Мотронівка), а також міста Київ, Ніжин, Борзна, Полтава. Далі Петербург і Москва й інші пункти Вільно – Оренбург – Астрахань – Нижній-Новгород).

На мапі особистості фіксуються т.зв. «місця сили», де легко думається, приходить осяяння, натхнення. Ще далі – омріяні місця, себто реальні чи віртуальні місця-мрії, які є у кожної людини, куди вона прагне душею, думками, уявою. Для Т.Шевченка місця-мрії – рідна Україна, вишневий садочок, хата, родина.

Друга гілка на мапі-схемі особистості – «Артефакти», що являють собою уявні чи то фізичні конструкції, котрі допомагають увійти у «продуктивний стан», натхнення, емоційного піднесення, творчої праці. Артефакти на ментальній мапі особистості містять: 1. витвори мистецтва, що впливають на формування особистості (живопис, література, музика, кіно); 2. предмети власного витвору, творчості самої особистості, усе, що зроблено своїми руками й зберігає інформацію про творця; 3. техніки продуктивності, які мають користь; 4. одяг, що носила людина у певні періоди життя; 5. інші пам’ятні предмети, пов’язані з миттю, конкретною подією, зустрічами у житті людини. На ментальній мапі Кобзаря гілка «Артефакти» представлена комплексом його літературних творів (поезії, повісті, щоденники, листування), збіркою малярських творів (понад 1000 робіт, за підрахунком М.Мацапури)[2], витворами мистецтва, пам’ятниками історії, архітектури, які поет зберігав у своїх малюнках, картинах, а також його побутовими й особистими речами. Усі ці артефакти, матеріальні речі, предмети побуту, одяг презентували світ особистості слугували джерелом творчості, емоційної енергії. Після смерті поета, як відомо, був укладений опис його речей, й відбулися три аукціони з їх розпродажу. В аукціонах узяли участь друзі й знайомі поета, які намагалися не допустити, щоб цінні реліквії опинилися в руках перекупників. Так на цих аукціонах А.Красовський купив славнозвісний кожух Кобзаря дорожче ніж за 100 крб. та смушкову шапку майже за 50 крб. Саме ці дві речі-символи, кожух і шапка, семіотичне утворювали народницький образ Шевченка, «кумира нації», «народного трибуна», «селянського поета». І це при тому, що Шевченко носив голландську білизну, хоча й не полюбляв фрак.

Складова мапи-схеми «Події» – це визначні та звичайні факти внутрішнього реального і духовного життя особистості, до речі, подіями й фактами в житті історика, вважав В.Ключевський, є його мислі та книги. Подіями-віхами в житті Т.Шевченка стали приїзд до Петербурга, звільнення з кріпацтва 22 квітня 1838 р. (прикметно, що особливо він був вдячний В.Жуковському, якому присвятив свій перший великий твір «Катерина» та намалював його портрет-копію з оригіналу К.Брюллова), культурницька діяльність в Україні, арешт, заслання, повернення, літературний тріумф. У

[2] *Дослідник* на ниві шевченкознавства. Збірник наукових статей М.І.Мацапури. К., 2011. С. 35.

Шевченка була й мрія про Київський університет св. Володимира та інша подія-мрії – поїздка до Італії як пансіонера Академії мистецтв.

Гілка «Люди» на ментальній мапі особистості представлена її оточенням, складом окремих груп, соціальних угрупувань, як-то родина, сусіди, однокашники, колеги, партнери, клієнти, друзі, клуби за інтересами, культурні й релігійні громади. У фокусі уваги перебувають ті люди, які колись справили велике враження чи мали визначний вплив на перебіг життя особистості. Гілка «Люди» структурується у такій послідовності: 1. люди «мрії», на яких орієнтується конкретна особистість, які її надихають, спрямовують дії та поведінку (реальні люди, знайомі, історичні та літературні персонажі); 2. сім'я, родичі, близькі; 3. друзі (дитинства, у зрілому віці, на все життя, випадкові приятелі); 4. вчителі, визнані авторитети, старші друзі, наставники, однокашники; 5. колеги, однодумці, партнери, прихильники ідей, шанувальники таланту.

На ментальній мапі Шевченка гілка «Люди» репрезентує групи і об'єднання, серед яких жив і працював поет, котрі мали вплив на нього: родина, друзі, художники, богема, політичні співтовариства, знайомі, видавництва, університет. Мапа-схема «Люди» містить різні сегменти: земляки у північних столицях (Є.Гребінка. І.Сошенко, Я.Яненко, брати П. та Н.Кукольники, М.Глінка, В.Енгельгардт – в Петербурзі; О.Бодянський, М.Максимович, М.Щепкін – у Москві); лівобережне панство, українська культурна еліта (Рєпніни-Волконські, Волховські, де Бальмени, Закревські, Родзянки, Лизогуби, Тарновські, Білозерські-Куліші, Г.Галаган, М.Маркевич); коло Академії мистецтв (А. та К.Брюллови, брати Степанови, Я.Яненко, Ф.Іордан, В.Штернберг, А.Мокрицький); аристократичне коло (В.Жуковський, родина Рєпніних, В.Перовський, гр. Ф.Толстой, Карташевські-Макарови); літературні гуртки (В.Бєлінський, І.Панаєв, Аксакови, Б.Чичерін, А.Єлагіна, Н.Станкевич, А.Хомяков, І.Тургенєв, Л.Жемчужников); українська громада Петербурга (М.Костомаров, П.Куліш, О. та М.Марковичі, В.Білозерський).

Окремо на уявній схемі стоять люди «мрії», себто реальні чи історичні персони, які стали зразком чи ідеалом інтелектуальної поведінки й творчості Кобзаря. Людиною «мрії» для Т.Шевченка залишався Карл Брюллов, якого він поважав й цінував як майстра, наставника й свого покровителя. Шевченко інколи жив у великій квартирі вчителя, разом вони відвідували музеї, театри, виїздили за місто на природу. Шевченко читав вголос наукові трактати, коли Брюллов працював. А молодим художникам Т.Шевченко радив як «храм мистецтва» відвідувати майстерню Брюллова (М.Мацапура).

Ясна річ, мапа особистості – уявна конструкція, котра схематизує процедури вивчення людини та її оточення у просторі та часі. Історик може використовувати мапи особистості як певну стратегію дослідження. Мапа особистості визначає основні пункти дослідження місця, події, предмети, людину та орбіти її оточення, і головне скеровує рух дослідника по пунктах даної мапи, відповідно до мети дослідження.

Ментальні мапи

«Мапа не є територією» – теза А.Коржибскі (1931) означає, що опис реальності не є самою реальністю. Отже, мапа – не територія, а лише репрезентація території, тобто людина сприймає не територію, а тільки сукупність уявлень про територію (реальність). Мапа – це структура знання, котра має графічне зображення у вигляді схеми, малюнка, креслення.

Ментальна мапа – це засіб репрезентації просторових (географічних) знань людини, це модель простору, ментальний продукт певних локальних цивілізацій. «Психологія пізнання розуміє ментальну мапу, – наголошував Б.Шенк, – як суб'єктивне внутрішнє уявлення людини про частину навколишнього простору»[3]. Проте не варто ототожнювати ментальну мапу із географічним образом (місця, території, простору). Важливо наголосити, що ментальна мапа – не просто репрезентація окремих географічних об'єктів, а саме такий спосіб репрезентації, який містить інформацію про просторові відносини між об'єктами та їх розташування у навколишньому середовищі, у просторі (У.Найссер).

Механізм виникнення ментальних мап має онтологічний та політико-ідеологічний виміри. Ментальна мапа утворюється внаслідок взаємодії суб'єкта із навколишнім просторовим середовищем. Це індивідуальна мапа, котра має просторові характеристики: верх/низ, вправо/вліво, близько/далеко. Територіальні уявлення суб'єктивні, вони не є природженими або простою копією просторового оточення. Просторові уявлення напрацьовуються внаслідок їх активного конструювання людиною через контакти із зовнішнім світом. Конструювання індивідом картина просторового оточення залежить від його віку, статі, рівня освіти, соціального статусу, місця проживання, фаху та динаміки життєвого досвіду. Ментальна мапа – це активна структура, яка спрямована на пошук, збереження й отримання інформації про просторове оточення. Разом з тим ментальна мапа не лише сприймає інформацію, але спрямовує дію (У.Нейссер).

Важливим чинником створення та зміни ментальних мап виступають політичні події – війни, революції, соціально-політичні кризи, геополітичні стратегії. Величезний вплив на ментальні мапи мають ідеології, що конструюють, нав'язують, змінюють просторові уявлення та образи просторовості. Саме ментальні мапи слугують засобом маніпулювання, політичного тиску в руках географів, істориків, політиків.

Картографування означає упорядкування та креслення мап. Ментальне ж картографування – це відображення географічних знань та просторових уявлень конкретних груп людей, які мають спільне місце проживання. (І.Коваленко). Присутність суб'єктивного чинника у ментальній картографії, на думку Б.Шенка, «призводить до того, що і ментальні мапи, і ментальна

[3] *Шенк Ф.Б.* Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе // НЛО [Новое литературное обозрение]. М., 2001. №52.

картографія … можуть варіюватися залежно від того, під яким кутом людина дивиться на світ».

Ментальні мапи бувають індивідуальні й колективні. Перші відображають просторові уявлення індивідуума, другі репрезентують територіальні уявлення та географічні знання великих груп людей. Наприклад, поняття «Європа», «Азія», «Балкани», «Центрально-Східна Європа» – просторові концепти, утворені окремими цивілізаціями та культурами. Ментальні мапи територій конструюються «зсередини» і «ззовні». Так, ментальна мапа України/Малоросії етнічних українців, які мешкають в Лівобережній Україні, суттєво відрізняється від просторових уявлень російських географів, істориків і державних діячів, носіїв імперській свідомості.

Ментальні мапи розрізнюють і за характером просторового мислення: мапи-«огляд», що відображають просторове розташування географічних об'єктів, і мапи-«шлях», котрі фіксують послідовність між об'єктами за певним маршрутом. Існують і гендерні відмінності у сприйнятті образів просторовості. Вважається, що просторове мислення чоловіків має вигляд «мапи-схеми», основними параметрами якої були відстань та напрямок (чоловіки-мисливці пересувалися на великі відстані від дому, тому мусили знати, як далеко і в яку сторону треба йти). Просторова свідомість жінки орієнтована на «схему-шлях» з метою фіксації інформації про порядок розташування предметів, адже жінки недалеко відходили від дому й мусили добре орієнтуватися на знайомій місцевості.

В історії просторових знань та уявлень виокремлюють певні етапи. У давнину сприйняття простору було лінійним, одномірним, як лінія-шлях між пунктами проживання. Люди природно мислять у термінах шляху/доріг, які зв'язуть об'єкти, місцевості у територіальну цілість. У східних слов'ян річки, річкові системи слугували природними кордонами територій, вони ж визначали основні маршрути цивілізаційного руху та процесів культурної колонізації, освоєння простору. Наші предки пересувалися річками й шляхами, паралельними річковим артеріям. По берегах річок виникали населені пункти, селища й міста, формувались кордони проживання великих людностей (племен, племінних союзів), державних утворень. Територія Київської Русі вкрита мережею річок, річкових систем басейнів Чорного і Балтійського морів. Українські території з річковими системами пов'язані здебільшого з Чорноморським басейном, який становить «шість великих річок: Дунай, Дністер, Південний Буг, Дніпро, Дон і Кубань». Балтійський басейн утворюють «притоки Вісли праворуч: Дунаєць, Вислока, Сян, Вепрь і Буг» (С.Рудницький). Річкові мережі й слугували шляхами сполучення, основна водна артерія Київської Русі й культурний маршрут – «із Варяг в Греки». На Русі (власне Північно-Східній Русі), вважає С.Мілграм, саме через нерозгалужену мережу річкових басейнів, до XVI ст. не розвивалась картографія (упорядкування й креслення мап, схем і планів територій).

У добу Ренесансу виникає дистанційована просторовість, що означала прагнення побачити тіло на відстані, здалеку, «на дистанції». Географічні

відкриття радикально змінюють уявлення про просторовість, відстань, масштаби території. У цей час виникають й поширюються різні картографічні жанри: регіональна картографія, топографія, плани, мапи світу. Карти світу – найпоширеніший вид картографування – мали вигляд символічних схем або детальних мап з береговою лінією, умовними означеннями гір, річок, великих міст, дивовижних тварин і людей. Отже, у Західній Європі розпочинається нова доба у картографуванні, з XIII ст. з'являються італійські компасні мапи з градусною сіткою. У народів Східної Європи перші картографічні зображення відомі з XVI ст., зокрема перша слов'янська мапа світу з географічними назвами у Богишевському збірнику[4].

Третій етап в дискурсі просторовості пов'язаний з добою зрілого Модерну. З другої половини XIX ст. розпочинається активне продукування географічних образів, себто просторових образів, «відрефлектованих в культурі» (Д.Замятін). У добу «першої глобалізації кінця XIX – початку XX ст.» виникають численні уявні світи часопростору. XX ст., що багате на війни, революції, соціальні катастрофи, постійно перекроювало геополітичний простір світу й особливо активно європейські кордони.

Сучасний етап просторового дискурсу характеризується, за висловом Д.Замятіна, тотальною географізацією земного простору. Це означає, що будь-яке тіло у просторі може картографуватися, нині картографується усе – думки, концепції, особистість. Д.Замятін вводить нове поняття «геоспаціалізм» як сучасний просторовий дискурс[5]. Якщо пізній Модерн конструював, політизував й маніпулював географічними образами, то геоспаціалізм, як ми розуміємо позицію Д.Замятіна, представляє собою добу рефлексії щодо процесу свідомого конструювання цивілізаційних, регіональних та локальних географічних образів, а ментальні мапи становлять предмет такої рефлексії.

У ситуації ре-актуалізації просторової свідомості та дискурсу просторовості сучасного історика, звісна річ, не обходять проблеми ментальної географії та ментального картографування.

Ментальна географія в дискурсивних практиках істориків

Термін «ментальна географія» утворює одну семантичну лінійку з поняттями: «гуманітарна географія», «культурна географія», «когнітивна географія», «антропогеографія», «метагеографія». Прикметно, що в Україні ще у 1980-х рр. поняття «гуманістична/гуманітарна» географія, «метагеографія», «метагеографічна культура», «метагеографическа методология» використовував симферопольський географ Д.Ніколаєнко[6]. У Симферополь-

[4] *Милграм С.* Эксперимент в социальной психологии. Санкт-Петербург, 2000.

[5] *Замятин Д.* Геоспациализм: Онтологическая динамика пространственных образов. Интернет-ресурс: *Замятин Д.* Геоспациолизм и сопространственность: методологические основания формирования территориальных идентичностей // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Вип.6. К., 2011/2012. С.489-537.

[6] *Николаенко Д.В.* Гуманистическая география Запада. Критический анализ. Автореф. … дис. канд. геогр. наук, Ленинград, 1983; *Его же.* Новые концепции западной

ському держуніверситеті та Мелітопольському педінституті він читав спецкурси «Проблеми метагеографії» (1985) та «Вступ до метагеографії» (1987). «Гуманітарна географія» або «географію людини» виникає в США і від початку була зіперта на математику, філософію та психологію, як напрям протиставлялась радянській «заекономізованій» політичній географії. Вважається, що гуманітарна географія вивчає засоби представлення та інтерпретації земних просторів у людській діяльності.

На думку В.Щукіна, «гуманітарна географія» («геокультурологія», «антропогеографія», людська (человеческая) географія) вивчає «просторову культуру різних часів і народів». Предметом геокультурології (гуманітарної географії) В.Щукін вважає взаємовідносини людини з географічним довкіллям (топографічною структурою місцевості, ландшафтом, кліматом, природними багатствами тощо)[7].

Поряд з поняттям «гуманітарна географія» функціонує концепт «метагеографія». Якщо Д.Ніколаєнко визначав «метагеографію як «науко-знавство географічної науки»[8], то Д.Замятін характеризував її як «міждисциплінарну галузь знання, що знаходиться на межі науки, філософії та мистецтва (у широкому розумінні), й котре вивчає різні можливості, умови, засоби і дискурси географічного мислення та уяви». Дослідник наводить цілу низку синонімів поняття «метагеографія» («філософія ландшафту (пейзажу), геофілософія, філософія простору (місця), екзистенційна географія, геософія, в окремих випадках – географія уяви, імажинальна (образна) географія, геопоетика, поетика простору»), а предмет її пов’язує із «вивченням загальних (генералізованих) географічних законів». Метагеографія передбачає існування ментальних схем, мап та образів «паралельних» просторів, котрі супроводжують домінуючі у конкретні епохи образи реальності. Разом з тим Д.Замятін не ототожнює метагеографію з гуманітарною географією чи культурною географією, а говорить про взаємодію метагеографії з геопоетикою, географією мистецтва, геофілософією, сакральною географією, архітектурою, міфогеографією, геокультурологією.

Ментальна (когнітивна) географія як сфера гуманітарного знання, вивчає просторові уявлення, ідеї, концепції, географічні образи й механізми їх утворення в людській свідомості, а також вплив цих уявлень на когнітивну поведінку та дії людей. Ментальна географія – відносно нова галузь міждисциплінарного дослідження, що акумулює здобутки, технології та

гуманитарной географии // Теоретические проблемы географии: Сб. тр. Ленинград, 1983.

[7] *Щукин В.* Миф дворянского гнезда. Геокультурологическое исследование по русской классической литературе. Краков, 1997. С.12-13.

[8] *Николаенко Д.В.* Метагеографичекие проблемы исследования географического познания на Западе // Социальная и экономическая география. Сб. тр. Казань, 1985; *Его же.* Принципы и проблемы исследования философско-методологических оснований эволюции западной географической науки. Санкт-Пертербург, 2000. Интернет-ресурс: http://krotov.info/lib_sec/14_n/nik/olaenko.htm

практики картографії, соціальної географії, культурології, геоінформатики, психолінгвістики, політології. Ментальна географія поліструктурна й містить: масові просторові уявлення, стереотипи, образи і поняття, а також процедури та механізми сприйняття й обробки інформації, функціонування спаціалістських уявлень в культурі, мові та мовленнєвих конструкціях. До речі, В.Щукін і Д.Замятін цілком слушно вважають, що поняття гуманітарної/ культурної географії ширше за концепт «ментальна географія». Якщо культурна/гуманітарна або антропогеографія віддзеркалюють процеси взаємодії природи і суспільства, людини з навколишнім середовищем, то ментальна географія фіксує ці процеси у просторовій свідомості, територіальних образах, уявлених картах. Адже ментальна географія має рефлексивну природу і виступає складовою частиною гуманітарної географії (геокультурології) й змістовно кореспондується з поняттям «метагеографія».

Інтеракція людини з довкіллям має онтологічний та гносеологічний виміри. Онтологічний аспект взаємодії людини і простору відображає культурна географія або «географія людини», а ментальна географія (метагеографія) акцентує, як саме процеси взаємодії відбиваються в людській свідомості та уявленні індивідуума.

З огляду на великий масив гуманітарно-спаціалістських спостережень можна констатувати, що людина, група, нація мають свою фізичну й уявну (ментальну) географію. Людський розум конструює простір, людина отримує уявлення про реальний простір завдяки органам чуття та мисленню. Уявлений образ простору – це конструкція, замішана на фактах і фантазіях, наочний результат ментальних конвенцій. Спрадавна в уявленні людини існували ментальні мапи світу, материка, своєї та чужих країн. Ментальні образи простору були міфічні (країна багатств «Ельдорадо», Атлантида) та абстрактні (Туманний Альбіон, Мальовнича Україна, Країна Вранішнього Сонця). Згодом географи, історики, політики почали створення уявних (мислених) мап геополітичного простору: Південь/Північ, Схід/Захід, Орієнталізм, Балкани.

Легітимація ментальної географії в дискурсивних практиках істориків, культурологів, політологів потребує формування операційної бази – понять, концепцій, методів та узгоджень щодо їх змісту. Ментальна географія оперує набором просторових концептів: «просторовий образ» «географічний образ», «просторова ідентичність», «територіальна ідентичність», «локальні міфи», «культурний ландшафт», «локус». Проблема полягає в деконструкції просторових понять та досягненні домовленостей стосовно їх смислів. *Просторовий образ* – це архетипи територіальних спільнот (Д.Замятін); *Географічний образ* – «ментальне утворення», «феномен культури», «відрефлектований в культурі просторовий образ» (Д.Замятін). Класичне модерністське визначення географічного образу (регіону) на соціологічному рівні – це узагальнене уявлення про території конкретної соціальної групи (певної статі, віку, професії), а цілеспрямовано творений вид соціологічного образу називається *іміджем*. На культурному рівні образ регіону постає як

сукупність символів та архетипів, пов'язаних з певною територією, накопичених у певній культурі та репрезентованих через твори літератури, музики, живопису, кінофільми, документальні джерела, а також міські ландшафти, архітектуру, пам'ятниками тощо. Образ регіону на культурному рівні – саме є географічний образ (Н.Замятіна, Д.Замятін)[9]. *«Географічний простір»* – ментальний продукт певної цивілізації (Д.Замятін); *«Ментальний простір»* – простір, який існує в уяві. (Б.Шенк). *«Співпросторовість* (сопространственность) означає «множинність образів простору», стимулює інтерес до «перехідних, динамічних, прикордонних просторів», виникає в добу пізнього Модерну, внаслідок існування різних територіальних ідентичностей у груп чи індивідуумів (Д.Замятін). *«Локальний (регіональний) просторовий міф* – усталений тип просторових уявлень, «система усталених наративів на даній території» (Д.Замятін). *«Територіальна ідентичність»* – «бриколаж» географічних образів, локальних міфів і культурних ландшафтів (К.Леві-Стросс*). «Цивілізаційна ідентичність»* – завжди містить в собі приховані і прикриті форми географічних образів (Д.Замятін*). «Культурний ландшафт»* – «інваріант географічного одразу» (Д.Замятін), а також «території чи простір, які сприймаються крізь призму культури, соціокультурних цінностей, знаків і смислів». Культурний ландшафт – простір, який сприятиме активному народженню й формуванню географічних образів, а відтак емоційному, раціональному і концептуальному співпереживанню простору (В.Щукін)[10]. Поняття «географічний образ» та «культурний ландшафт» – інструмент дослідження сучасного історика. *«Локус»* – містить бінарну опозицію визначеність / невизначеність (відсутність кордонів, «малоосвоенный») (Д.Замятін). Локус – «гуманітарно важливе місце», «це опанований людиною простір» (В.Щукін).

Поза всяких сумнівів, ментальна географія становить інтерес для історика з точки зору ментального моделювання простору, конструювання мислених мап територій та цивілізаційно-географічних образів. З огляду на те, яке місце посідає Європа в сучасних геополітичних реаліях, у фокусі уваги істориків здебільшого знаходяться проблеми ментального конструювання, перепланування та геополітичних репрезентацій європейського простору.

---

[9] *Замятина Н.Ю., Белаш Е.Ю.* Особенности географических репрезентаций социокультурных регионов России в характеристиках субъєктов РФ // СоцИс. М., 2006. №11. С.63-64.

[10] *Щукин В.* Миф дворянского гнезда. С.19, 23.

Алла Сальникова
Казань

Конструирование географического пространства в постсоветском татарском букваре «Алифба»: ментальные карты*

Карты являются языком исключительно власти.
Дж. Б. Харли. Карты, знание и власть (1988).

Проблема формирования географических представлений всегда занимала важное место в российских образовательно-воспитательных практиках. Будучи резко актуализированной в 1930-х гг. – во времена «советского географического ренессанса» (Г.А. Орлова), обусловленного расширением советского символического пространства в географическом контексте и «социалистической перестройкой природы», – она оставалась неизменно значимой на протяжении всех последующих этапов существования советского строя, поскольку включала политико-географическую самоидентификацию советского человека и выработку ряда определяющих ценностно-нормативных ориентиров, в первую очередь, понятия Родины.

В конструировании географических представлений у школьников средних и старших классов основной упор на протяжении многих лет делался на географическую карту, которая, по мнению советских теоретиков от педагогики, обеспечивала наиболее полную, достоверную и совершенную

* Исследование выполнено при поддержке Министерства образования и науки Российской Федерации, соглашение № 14.А18.21.0955 по теме «Мультикультурность российского региона как (де)стабилизирующий фактор исторического развития (Среднее Поволжье XIX – начала XXI вв.)», а также грантов РГНФ 11-06-00275а и 13-06-00038а. (Новый вариант) Исследование выполнено при поддержке Министерства образования и науки Российской Федерации, соглашение № 14.А18.21.0955 по теме «Мультикультурность российского региона как (де)стабилизирующий фактор исторического развития (Среднее Поволжье XIX – начала XXI вв.)». Работа выполнена при финансовой поддержке РГНФ (проект № 11-06-00275а).

репрезентацию пространства[1]. С учениками младших классов, а особенно с первоклассниками, дело обстояло сложнее. Известно, что представления детей о пространстве и своем месте в нем четко вписаны в детскую объяснительную картину (образ) мира. Они весьма специфичны и изменчивы, причем, что естественно, их трансформация происходит по мере взросления самого ребенка[2]. Безусловно то, что у детей старшего дошкольного возраста уже выработаны определенные пространственные представления, позволяющие им локализовать свои повседневные практики, а также повседневные практики их семьи и ближайшего окружения, и дающие возможность ориентироваться в доступных детскому восприятию пространственных микроструктурах (дом, двор, улица, часть пространства, ограниченная повседневными маршрутами, например, дом – детский сад). Такого рода ментальное («когнитивное») картографирование основано на детском опыте непосредственного соприкосновения с окружающим. Когда же речь заходит о более обобщенных пространственных понятиях и категориях (страна, мир, вселенная), эмпирическому профанному пространству (объективной социальной реалии, имеющей обычный и повседневный характер) дети, в силу пока еще не достаточной развитости у них конкретно-пространственных представлений, противопоставляют пространство мифическое, сказочное, наполненное вымышленными образами и сконструированными символами. Именно поэтому пространственные образы сказки, где события разворачиваются «в некотором царстве, в некотором государстве», «за тридевять земель, в тридесятом царстве», так понятны и доступны детям[3]. Они с удовольствием распространяют это образное пространственное начало на события реальной действительности, конструируя сложные семиотические построения, требующие особых методов дешифровки.

Специфика детского ментального картографирования всегда учитывалась при создании школьных учебников, включая учебники для самых маленьких и, прежде всего, букваря как универсального учебного издания, призванного формировать начальные пространственно-географические

---

[1] *Орлова Г.А.* За строкою учебника: картографическая политика и советская школа в 1930-е гг. // Учебный текст в советской школе: Сборник статей. СПб., 2008. С. 77–103.

[2] Об этом см., в частности: *Сапогова Е.Е.* Культурный социогенез и мир детства: Лекции по историографии и культурной истории детства: Уч. пос. для высшей школы. М., 2004. С. 403–426. Исследование выполнено при поддержке Министерства образования и науки Российской Федерации, соглашение № 14.A18.21.0955 по теме «Мультикультурность российского региона как (де)стабилизирующий фактор исторического развития (Среднее Поволжье XIX – начала XXI вв.)», а также грантов РГНФ 11-06-00275а и 13-06-00038а.

[3] Об этом подробно писал австрийский психоаналитик и психиатр Бруно Беттельхайм в книге «Польза зачарованности» (1976), посвященной психотерапевтическому воздействию волшебной сказки на детей, страдающих аутизмом. Он особо подчеркивал позитивную роль сказки в овладении детьми категориями внешнего мира, в том числе категорией пространства.

представления. При этом одной из основных политико-воспитательных задач власти становилось целенаправленное замещение фантазийно-вымышленного компонента детских ментальных карт идеологически правильными представлениями и образами, отражающими в сути своей портрет власти[4]. Стратегия и тактика такого замещения была успешно разработана и применена уже в советской образовательной практике, в частности, путем репрезентации в букварях и учебниках для начальной школы «официальной картины мира» и места, занимаемом на ней «большой» и «малой» родиной, и «наделением» ею ребенка[5].

В постсоветский период, в связи с распадом СССР и образованием новых независимых государств, проблема ментального картографирования приобрела необычайно актуальный характер. Сложившиеся на протяжении советского периода представления о пространственной структуре окружающего мира оказались разрушенными. Столь важная геополитическая единица, как Советский Союз, оформившаяся и как территория, и как ментальная конвенция, перестала существовать вообще; то же произошло и с «братскими советскими республиками». Советской страны как амбивалентной противоположности Западу, с только ей присущими характерными экономическими, общественно-политическими и социокультурными особенностями, отныне уже не существовало. Процесс этот, как известно, сопровождался «парадом суверенитетов» бывших автономных республик, одним из наиболее активных инициаторов и лидеров которого стала Татарская Автономная Советская Социалистическая Республика, а начиная с 30 августа 1990 г., после принятия Верховным Советом ТАССР Декларации о государственном суверенитете – независимая Республика Татарстан.

В сложившихся условиях новый статус республики необходимо было закрепить, в том числе и в сознании самых юных татарстанцев. Одним из возможных способов реализации этой задачи мог стать татарский национальный букварь, выступавший неким организационно-упорядочивающим вербально и визуально фиксированным началом окружающего ребенка пространства, в том числе, пространства мультиэтничного, мультикультурного и мультиконфессионального. Востребованность такого рода учебного издания еще более возрастала и потому, что в соответствии с Конституцией РТ от 6 ноября 1992 г. и принятых на ее основе законов «О государственных языках Республики Татарстан» (от 8 июля 1992 г.) и «Об образовании» (от 19 октября 1993 г.) в Татарстане законодательно было

---

[4] См.: *Harley J.B.* Maps, Knowledge and Power // Cosgrove D., Daniels St. (ed.) The Iconography of Landscape. Essays on the Symbolic Representation, Design and use of Past Environments. Cambridge, 1988. P. 298–301.

[5] Подробно об этом см., например: *Илюха О., Шикалов Ю.* «С чего начинается Родина…» Репрезентация «малой» и «большой» родины на станицах учебников финского языкадля начальных школ советской Карелии 1920–40-х годов / *Suutari P., Shikalov Y. (ed.)* Karelia Written and Sung. Representations of Locality in Soviet and Russian Context / Aleksanteri Series. 2010. № 3. P. 177–208.

закреплено наличие двух равноправных государственных языков − татарского и русского, что предполагало возрастание удельной доли татарского языка в образовании, в том числе посредством расширения сети национальных и смешанных школ и обучения татарскому и русскому языку в равных объемах в русских школах и классах.

Что представлял собой на тот момент татарский национальный букварь, и каков был его реальный потенциал в конструировании новых пространственных представлений и образов у детей?

С 1986 г. Татарское книжное издательство (а с 1993 г. – издательство «Магариф»/«Просвещение») выпускало татарский букварь («Алифбу»[6]) Р.Г. Валитовой и С.Г. Вагизова для первого класса 4-хлетней татарской школы (в официальных документах Министерства образования и науки Республики Татарстан это издание обычно именовалось «красным» по цвету обложки). Однако большинство детей – и татар, и русских – обучалось по «синей» «Алифбе» для трехлетней начальной школы, созданной теми же авторами еще в 1964 г. и переиздававшейся практически ежегодно[7]. «Синяя» «Алифба» стала «главным» татарским букварем на протяжении последнего полувека. И сейчас она продолжает широко применяться в учебной практике в школах с татарским языком обучения. Потому с характеристики именно этого учебника и хотелось бы начать.

Любой «национальный» букварь – это, как правило, официально одобренное «сверху» издание, отражающее и воплощающее образовательно-воспитательную политику и образовательно-воспитательные стандарты местных властей, в целом соответствующие общефедеральным образовательным стандартам. В то же время это издание, наделенное своими «особыми», «национально-региональными» чертами, что в результате делает его непохожим на его федеральных «собратьев». Эти специфические черты «Алифбы» отчетливо проявились в процессе конструирования на ее страницах пространственных представлений у детей.

Позднесоветская «Алифба»[8] была довольно типичным советским учебником со встроенным национальным дискурсом. Однако по степени пространственного охвата она была совершенно несопоставима, скажем, с известным «Букварем» В.Г. Горецкого[9]. Так, уже в предисловии, обращаясь к «дорогому другу», авторы федерального букваря писали: «Сегодня ты начинаешь свой путь в замечательную, необыкновенную страну – Страну знаний! Ты научишься читать и писать, впервые напишешь самые дорогие и близкие для всех нас слова: мама, Родина, Ленин. Школа поможет тебе стать грамотным и трудолюбивым гражданином нашей великой Родины – Союза

---

[6] *Алифба* – от названия первых букв арабского алфавита – әлиф и ба.

[7] *Вәлитова Р.Г., Вагыйзов С.Г.* Әлифба. Өчеллык башлангыч татар мәктәбенең 1 нче сыйныфы өчен дәреслек. Казан: Татарстан китап нәшрияты / Мәгариф, 1964 2012. 102 б.

[8] *Вәлитова Р.Г., Вагыйзов С.Г.* Әлифба. − 23-27 басма. Казан, 1987–1991.

[9] *Горецкий В.Г., Кирюшкин В.А., Шанько А.Ф.* Букварь. Изд. 7–11. М., 1987–1991.

Советских Социалистических Республик». Предложенный в этом тексте ментальный маршрут – из страны сказочной («страны знаний») в страну реальную (СССР) – заранее предвещал ребенку увлекательное путешествие по просторам советской Родины, чудесной земли, воплощенной сказки, населенной положительными (как и во всех советских букварях), достойными подражания героями.

На третьей странице учебника была изображена скромная советская учительница с букетом красных гвоздик, стоящая в окружении любознательных учеников на фоне картографического контура «нашей Родины – СССР», о чем и сообщал соответствующий текст. Такое изображение карты имело глубокий смысл: оно позволяло ребенку в процессе обучения заполнить этот «пустой» контур собственными пространственными представлениями, что делало память о них «присвоенной», а потому особо прочной.

Визуальный ряд «Букваря» открывал перед ребенком огромный, пока еще не познанный, но познаваемый мир, населенный «другими» людьми. Вот рассказ об СССР – «стране мира и труда», которая «велика и красива». В этой большой стране есть много интересных мест – вот Красная площадь в Москве, вот набережная Невы с крейсером «Аврора» в Ленинграде, вот другие безымянные, но прекрасные советские города, вот широкие и полноводные реки – Дон, Кама, Днепр, Двина, Лена, Амур. Познаваемое пространство по мере знакомства с букварем постепенно расширялось: изображенные в «Букваре» самолеты «Аэрофлота» могли перенести в любую точку земного шара, а быстро мчащийся поезд – доставить в любой пункт назначения. «Школьники из Сибири и Дальнего Востока побывали в Ленинграде», а Лида с классом – в Волгограде. Ромины мама и папа «строили метро в Москве, в Киеве и Минске». А если учиться отлично, заниматься зарядкой и закаляться, то даже мечты о собственных межпланетных путешествиях станут былью[10]. Вот водолазы ведут подводные работы. Вот смелый корабль борется с морской стихией. А вот и портрет Юрия Гагарина – «советского человека», первым побывавшего в космосе, и облетевшего на космическом корабле «голубую планету Земля». Там, «далеко-далеко» (совершенно сказочные пространственные координаты!), есть еще и другие планеты – Марс, Венера[11]. На Земле живут «дети разных национальностей. У них различный цвет кожи. И говорят они на разных языках». А вот и сами эти дети, одетые в национальные костюмы, на фоне голубого неба со взмывающими ввысь белыми голубями. Они «другие», но, как и все советские дети, «хотят счастья, светлого, солнечного неба» и готовы «бороться за мир»[12]. Букварь, по утверждению его авторов, как раз и существовал для того, чтобы, как сказано в фактически

---

[10] Там же. С. 10, 29, 30, 54, 59, 70, 72, 74, 77, 91, 99, 101, 102.

[11] Там же. С. 71, 75, 78, 101.

[12] Там же. С. 124.

завершающем его стихотворении, увидеть «весь СССР, всю Землю с этой вышки»: «Тебе чудесные края откроет путь от “А” до “Я”»[13].

Наделение первоклассника пространственными представлениями происходило на страницах букваря и вербально, и визуально, хотя визуальному – в силу специфики детского восприятия – отдавался безусловный приоритет. Причем визуальные пространственные образы были конкретно-иллюстративны, зачастую – одушевленны, а условно-графические изображения представлены скупо – лишь дважды встречающейся, уже упомянутой контурной «красной» картой СССР.

Пространственные репрезентации позднесоветской «Алифбы» отличались от вышеописанного коренным образом. И главное, принципиальное отличие заключалось в самой концептуальной установке при их формировании и подаче: изображаемая на страницах татарского букваря действительность была пространственно ограничена и фрагментирована благодаря абсолютному преобладанию в учебнике сельского дискурса. Именно село олицетворяло здесь не только Родину, но и мир в целом.

«Сельский» дискурс разворачивался уже на обложке букваря. Здесь была изображена радостная первоклассница, которую по дороге в школу в ее первый школьный день сопровождали не родители, не сверстники, не забавные персонажи известных сказок, как у Горецкого, а дворовая собачонка. Такая картинка была совершенно не применима к ситуации большого города.

Прочно утвердившаяся в советских учебниках жесткая четырехзвенная схема презентации пространства – родной дом – ближайшее окружение – остальная территория страны – заграница[14] – оказалась в «Алифбе» нарушенной. Хотя в учебнике и был представлен «классический» советский сюжет о семье/родном доме (родители с детьми и бабушкой у экрана телевизора) и еще пара «домашних» сюжетов («мама готовит», «мама стирает», а дети ей в этом помогают)[15], они однозначно подавлялись сюжетами, разворачивавшимися в пространстве родной деревни или села. Это был большой, общий, сельский «родной дом», где происходило воспроизведение семейных социальных ролей и отношений.

«Выход» за пределы этого «сельского дома» осуществлялся в «Алифбе» с большим трудом. Здесь не было ни одной картинки с изображением столицы Татарии – Казани, не говоря уже о других городах СССР и мира. Детишки из татарского букваря никогда не покидали родного села (исключение составляет лишь иллюстрация к тексту «Слон», которого детям удалось увидеть в зоопарке[16]). Они радостно махали вслед пролетавшим мимо самолетам, совсем не собираясь, в отличие от своих букварных сверстников, куда-либо лететь на

---

[13] Там же. С. 125.

[14] *Илюха О., Шикалов Ю.* «С чего начинается Родина…» С. 185.

[15] *Вәлитова Р.Г., Вагыйзов С.Г.* Әлифба. − 23-27 басма. Казан, 1987–1991. Б. 29, 47, 78.

[16] Там же. Б.72.

них сами[17]. Даже понятие «машина» соотносилось в букваре не со средствами передвижения, способными расширить пространство обитания ребенка, а с сельскохозяйственной техникой (трактор с сеялкой: «Это машина. Машина сеет»; комбайн: «Это машина. Машина рожь убирает»; трактора, отгружаемые на железнодорожную платформу на фоне заводских корпусов: «на заводе делают машины… Машины в колхозах и совхозах сеют, жнут, молотят, веют»)[18]. Единственный легковой автомобиль появлялся только в самом конце учебника и притом на Красной площади в Москве[19]. Это, кстати говоря, было и единственное изображение реально существующего города в книге. Помимо него, здесь лишь единожды был представлен некий абстрактный «большой город», где дети шли в школу на фоне 5–8-миэтажных домов. В сопроводительном тексте сообщалось, что в этом городе есть «завод», «фабрика» (не такой, оказывается, он был и большой!), «много машин и людей на улицах» и «много школ»[20].

На с. 127 букваря Горецкого был развернут сюжет о братской дружбе многонационального советского народа: радостные, улыбающиеся дети – представители пятнадцати союзных республик в национальных костюмах, и текст первого куплета государственного гимна СССР[21]. Для «Алифбы» такой сюжет был не приемлем по определению, поскольку изображение представителя автономной республики в одном ряду с его союзными сверстниками могли счесть политически не корректным и даже провокационным. Поэтому его заменил вид Красной площади, вероятно, символизировавшей весь Советский Союз, с четверостишиями о кремлевских звездах, озаряющих своим светом весь мир, о Москве – «сердце нашей Родины» и о самой Родине, как таковой[22].

Русских и тем паче иностранцев в «Алифбе» не было вообще, о чем свидетельствовали четко вырисованные антропологические черты лица изображенных здесь детей и взрослых, используемые ими элементы национальной одежды, имена людей (среди них – ни одного русского). Впрочем, в целом национальный дискурс был слабо обозначен в татарском советском букваре, всецело подчиняясь дискурсу советскому.

Примечательным было размещение в «политико-патриотическом» блоке букваря стихотворения «Самое прекрасное слово», по существу подменяющее понятие Родины «большой» родиной «малой»: внуки просят бабушку-татарку (о чем свидетельствует ее костюм) назвать «самое ласковое», «самое близкое» слово на свете. И та называет: мать, отец, Родной край/Родина (именно с заглавной буквы) – земля отца и матери. Над головой

---

[17] Ср.: *Горецкий В.Г., Кирюшкин В.А., Шанько А.Ф.* Букварь. Изд. 9. М., 1989. С. 30; *Вәлитова Р.Г., Вагыйзов С.Г.* Әлифба. − 25 басма. Казан, 1989. Б. 32.

[18] *Вәлитова Р.Г., Вагыйзов С.Г.* Әлифба. − 25 басма. Казан, 1989. Б. 27, 31, 71.

[19] Там же. Б. 92.

[20] Там же. Б. 76.

[21] *Горецкий В.Г., Кирюшкин В.А., Шанько А.Ф.* Букварь. Изд. 9. М., 1989. С. 127.

[22] *Вәлитова Р.Г., Вагыйзов С.Г.* Әлифба. − 25 басма. Казан, 1989. Б. 92.

бабушки висит эстамп с идиллической картинкой – тихая речка, плавно плывущая лодочка, отражающаяся в зеркальной водной глади, зеленеющий лес, бескрайние дали…[23]

Отсутствует в «Алифбе» и традиционный для советских учебников сюжет о защите Родины от врагов и охране ее государственной границы (в букваре Горецкого – это пограничник с собакой, символический преемник славного сталинского героя Карацупы с его псом Ингусом)[24]. В «Алифбе» место пограничника занимает охотник, выслеживающий зайца[25]. И это понятно: от кого и как можно было защищать границы Советской Татарии, расположенной в самом центре России, с учетом тех пространственных представлений о Родине, которые предлагал учебник?

Сознательная пространственная ограниченность «Алифбы» в середине 1960-х гг., когда создавался учебник, была вполне объяснима. Количество национальных городских школ в Татарии неуклонно сокращалось. В результате к 1988/89 учебном году в Казани на более чем 200 русских школ приходилась лишь одна татарская[26]. Авторами учебника были преподаватели Арского педагогического училища, готовившего учителей начальных классов, в первую очередь, для татарских сельских школ, на которые этот учебник и был прямо ориентирован. В основу его был положен принцип «близости», «узнаваемости» окружающего, не предполагавший расширения пространственных представлений сельского школьника путем репрезентации «других» мест. Однако, вероятнее всего, за этим не следовало искать каких-либо сепаратистских устремлений. Несмотря на локальную ограниченность, проблема конструирования представлений об имперском советском пространстве на ментальных картах первоклассника была решена в «Алифбе» достаточно успешно, поскольку зафиксированный на страницах букваря коллективный опыт являл собой не столько сумму опытов локальных, региональных или национальных, сколько единый советский политический опыт, базирующийся на «аскриптивной» заданности (Т. Парсонс) каждой отдельной социальной судьбы. Букварное разнообразие выступало лишь формой, сутью оставалось единство «советского» содержания. Как замечала И. Сандомирская, «имперский патриотизм советской Родины» успешно подавлял в данном случае доктрину пролетарского интернационализма[27]. Колхоз, школа, детский сад, клуб, птицеферма, завод, фабрика, зоопарк, семья, сгрудившаяся у экрана телевизора, пионеры, сидящие в сумерках у горящего костра, новогодняя елка и церемония приема в октябрята – все это мало чем отличалось в Саратовской области, Советской Татарии или

---

[23] Там же. Б. 94.

[24] *Горецкий В.Г., Кирюшкин В.А., Шанько А.Ф.* Букварь. Изд. 9. М., 1989. С. 108.

[25] *Вәлитова Р.Г., Вагыйзов С.Г.* Әлифба. − 25 басма. Казан, 1989. Б. 46.

[26] *Султанбеков Б. Ф., Харисова Л. А., Галямова А. Г.* История Татарстана. XX век. 1917–1995 гг.: Учебное пособие. Казань, 1998. С. 430.

[27] *Сандомирская И.* Книга о Родине: Опыт анализа дискурсивных практик. Wien, 2001. С.75.

Белоруссии. Эти привычные и знакомые атрибуты и признаки «советской жизни» незримо объединяли гораздо сильнее, чем все призывы к единению и дружбе народов, облаченные в плакатно-митинговую форму.

Произошедшие в начале 1990-х гг. кардинальные изменения советского пространства потребовали формирования новых представлений о возникших на просторах бывшего СССР геополитических единицах, внедрения и закрепления их в массовом сознании, в том числе на коллективных и индивидуальных ментальных картах разных слоев и групп населения. Не остался в стороне от этого процесса и татарский национальный букварь, медленно и постепенно реформировавшийся под влиянием требований эпохи.

Ранняя постсоветская «синяя» «Алифба», как и федеральные буквари этого периода, по существу своему представляла собой лишь исправленный и дополненный вариант позднесоветских изданий. Избавившись лишь от некоторых «советских» сюжетов (ритуал приема в октябрята сменило изображением убирающих комнату детей на форзаце и стихотворение о мальчике Гали, подарившем бабушке цветы на день рождения, в основном тексте букваря[28]; «Октябрьская песенка» Мусы Джалиля была заменена его же «нейтральной» «Колыбельной», хотя в небольшом предисловии, рассказывающем о знаменитом татарском поэте-герое, он по-прежнему упоминался как автор именно «Октябрьской песенки»[29]), «Алифба» 1992 г. по-прежнему оставалась типично советской учебной книгой, с присущей таковой символикой и атрибутикой. Красные галстуки продолжали рдеть на груди «букварных» детей, скульптура юного Володи Ульянова, как и раньше, стояла в школьном читальном зале, а картина портретом читающего вождя продолжала висеть над классной доской[30]. В самом конце букваря под изображением огромной октябрятской звездочки было помещено стихотворение Р. Валиева «Алифба», заканчивавшееся вполне советской ударной концовкой: на вопрос детей, какую песню им спеть, Букварь советовал спеть о «самом великом вожде» и призывал детей быть «похожими на Ильича»[31]. Пространственный охват «Алифбы» еще более сузился, так как отныне политически «некорректные» сюжеты о Кремле и Москве были заменены нейтральными стихотворениями «Дед Мороз» и «Елка»[32].

Позднее, в середине 1990-х гг., советская символика была удалена из «синей» «Алифбы» вообще. Исчезло упоминание об «Октябрьской песенке» в разделе стихов Мусы Джалиля, из стихотворения «Алифба» двустишие о Ленине изъяли[33]. Пропали с картинок красные пионерские галстуки[34].

---

[28] Ср.: *Вәлитова Р.Г., Вагыйзов С.Г.* Әлифба. − 24 басма. Казан, 1988; Там же. – 28 басма. Казан, 1992. Форзац, б. 79.

[29] Ср.: То же. Форзац, б. 100–101.

[30] Там же. − 28 басма. Казан, 1992. Б. 17, 28, 44, 58, 76, 85 и др.

[31] Там же. Б. 95.

[32] Там же. Б. 92–93.

[33] Там же. − 31 басма. Казан, 1995. Б. 95, 100.

[34] Там же. Б. 28, 44.

Стоявшая в читальном зале скульптура маленького Володи Ульянова, а вместе с ней – и висящий над классной доской портрет читающего Ленина сменил (наконец-то!) вид Казанского Кремля[35]. Изменилась и классная стенгазета: раньше в ее оформлении доминировал красный цвет и на ней можно было распознать красную звезду и колонну, идущую с красным флагом. Теперь в оформлении газеты преобладали спокойные зеленые тона[36]. «Колхоз» и «совхоз» в текстах заменили «деревней», «колхозник» стал «хлеборобом»[37]. Служивший в рядах Советской Армии Ильяс-абый из текста «Моя семья» превратился в тракториста (то ли уже отслужил, то ли в тогдашнем Татарстане, провозгласившем независимость, служба в рядах армии «другого» государства не пропагандировалась?)[38]

В таком виде «синяя» «Алифба» издавалась и в последующие годы, и, что самое удивительное, таковой она осталась вплоть до настоящего времени. Лишь многострадальный текст «Наш класс» в конце концов убрали совсем, заменив текстом «Белые лебеди» и соответствующей картинкой с плывущими по усыпанному кувшинками озеру великолепными гордыми птицами[39], да на месте откровенно устаревших грузовиков образца 1960-х гг. появились современные «КамАЗы»[40].

Устойчивая приверженность Министерства образования Республики Татарстан к «синей» «Алифбе» порождала естественный вопрос: чем это обусловлено? Почему современный ребенок, получающий массу информации через телевидение и интернет и, в общем-то, гораздо более эрудированный, нежели чем его сверстник 1960-х гг., обречен заниматься по этому сильно устаревшему изданию, которое, тем не менее, призвано формировать у него картину окружающего мира? Может быть, это есть лишь следствие образовательной рутины, нежелания что-либо менять или глубокой ностальгии по советскому прошлому? Педагогический просчет, обусловленный недооценкой уровня развития нынешних первоклассников? Или это целенаправленная властная политика, осуществляемая в условиях формирования новой национально-региональной идентичности, особый способ идентификации на почве общей судьбы, связанной с определенным пространством (в данном случае, сельским)?

Если это так, то репрезентация пространства в других татарских букварях должна была бы осуществляться по тому же принципу. Однако в действительности этого не происходило. Возьмем, к примеру, уже упоминавшуюся «красную» «Алифбу», представлявшую собой учебник, созданный в соответствии с новым этнонациональным каноном и успешно

[35] Там же. Б. 58, 85.
[36] Ср.: Там же. − 28 басма. Казан, 1992. Б. 85, Там же. – 31 басма. Б. 85.
[37] Там же. − 31 басма. Казан, 1995. Б. 69, 70, 71, 95.
[38] Там же. Б. 78.
[39] *Вәлитова Р.Г., Вагыйзов С.Г.* Әлифба. − 36 басма. Казан, 2010.
[40] Там же. Б. 80.

переиздававшийся начиная с 1986 г. вплоть до наших дней[41]. Ее пространственный охват был гораздо шире по сравнению с «синим» изданием. В постсоветский период знаковые символы, маркировавшие пространство СССР и советской Татарии, в этом учебнике были пересмотрены принципиально, а сама формируемая ментальная карта постсоветского пространства полностью изменилась. На смену изображению Красной площади и рассказу о Кремле пришло изображение Татарского академического государственного театра оперы и балета и следующий текст: «Вот Казань. Она – столица Татарстана. Это площадь Свободы. Там много высоких зданий. Посередине площади растут розовые, красные, белые розы. Здесь проходят большие праздники»[42]. Сложно объяснить, почему именно так и не названный в тексте оперный театр – без всякого сомнения, красивое, но далеко не самое знаковое для столицы Татарстана здание, отстроенное пленными немцами на центральной площади города в первые послевоенные годы, было выбрано составителями букваря в качестве символа республиканской столицы. Текст порождал ряд вопросов, на которые учителю не всегда легко было ответить: почему площадь названа площадью Свободы (потому что именно здесь была провозглашена победа советской власти в Казани, а что такое «советская власть»?); какие «большие праздники» там проходят (октябрьские и первомайские демонстрации) и что они символизируют? Целесообразно было бы, наверно, изобразить в букваре не только театр, а дать общий вид площади. Однако этого нельзя было сделать по «идеологическим» соображениям, поскольку в центре ее возвышался (и продолжает возвышаться) памятник вождю мирового пролетариата с окружающей его массивной трибуной, где во время октябрьских и первомайских демонстраций традиционно находилось руководство республики. Тем не менее, само понятие «столицы» отныне репрезентировалось в «Алифбе» совершенно иначе.

Представления о столице дополнялись рассказом об имевшихся там памятниках как своеобразном олицетворении городского пространства. Если в первых изданиях «красной» «Алифбы» был изображен лишь памятник Володе Ульянову – студенту Казанского Императорского университета, то теперь его заменил памятник выдающемуся татарскому поэту Г. Тукаю. В рассказе о памятниках Казани сообщалось: «В городе Казани много памятников. Вот памятник народному поэту Габдулле Тукаю. На красивой площади в Казани стоит памятник поэту Мусе Джалилю. Недавно поставили памятник Муллануру Вахитову»)[43]. Кто таков был этот Мулланур Вахитов – большевик, комиссар, видный татарский политический деятель – и почему именно ему поставили памятник в Казани, в букваре, естественно, не

---

[41] *Вәлитова Р.Г., Вагыйзов С.Г.* Әлифба. Дүртьеллык башлангыч татар мәктәбенең 1 нче сыйныфы өчен дәреслек. Казан: Татарстан китап нәшрияты / Мәгариф, 1986–2012. 119 б.

[42] Ср.: Там же. 4 басма. Казан, 1989. Б. 85; Там же. Казан, 1995. Б. 85.

[43] Там же. Б. 113.

сообщалось: рассказать об этом человеке доступно для семилетних детей было бы попросту невозможно. К середине 2000-х гг. упоминание о памятнике М. Вахитову было изъято[44].

В постсоветских изданиях «красной» «Алифбы» сохранился традиционный советский букварный сюжет о пограничниках («На границе пограничники. Они всегда на страже. На границе тихо. Слава пограничникам!»)[45]. Но если прежде было ясно, границу какого государства эти люди защищают (на заднем плане картинки располагался пограничный столб с надписью «СССР» и гербом Советского Союза), то теперь эти определяющие признаки исчезли. Странно выглядела и амуниция солдат: на погонах, петлицах, нашивках, фуражках полностью отсутствовали какие-либо опознавательные знаки, хотя форма была вроде бы российская.

Большой знаковый смысл несла картинка, изображающая татарского мальчика в национальном костюме с указкой у огромной контурной карты. В позднесоветских изданиях это была карта СССР. Мальчика окружали его сверстники в костюмах союзных республик, в том числе и девочка в русском этнографическом костюме. Текст гласил: «Вот карта СССР. СССР – Родина. Родина – страна дружбы. А они – дружные братья». Таким образом, уже в «Алифбе» периода перестройки можно было усмотреть претензии на равенство автономной Татарии с союзными республиками. В постсоветских изданиях карта СССР была заменена контурной картой Татарстана, а «СССР» в тексте – «Татарстаном». Отныне, наконец, стало возможным сделать то, что недопустимо было в советской «Алифбе»: Татарстан был представлен равным среди равных, в том числе и с Россией[46]. Если в прежних изданиях «дружные братья» «дружили» в пространстве единого союзного государства, то теперь оставалось не вполне понятным, что же символизировали эти одетые в национальные костюмы дети: то ли новые независимые государства действительно связывали с суверенным Татарстаном поистине братские отношения, то ли это были представители довольно немногочисленных для Татарстана нетитульных наций (латышей, белоруссов, грузин, туркмен и т.д.), проживавшие на территории республики? Не удивительно, что воспитанные на таком букваре дети впоследствии путались, определяя политико-географический статус Татарстана, и зачастую при опросах даже восьмиклассники называли его «страной»[47].

В новых постсоветских условиях «красная» «Алифба» целенаправленно конструировала у детей новые географические, а, если угодно, как это ни странно звучит применительно к маленьким детям, и институциональные, и геополитические представления. В новой пространственной системе координат «малая» Родина вытеснила и заменила собой Родину «большую».

---

[44] *Вәлитова Р.Г., Вагыйзов С.Г.* Әлифба. Казан, 2004. Б. 113.
[45] Там же. Казан, 1995. Б. 64.
[46] Там же. Б. 52.
[47] Об этом см.: *Сальникова А.А.* Российское детство в XX веке: История, теория и практика исследования. Казань, 2007. С. 223.

«Сельские» ограничительные территориальные рамки были сняты. «Сердцем» новой Родины стала Казань. Прежняя «большая» Родина превратилась в «дружного брата» (причем не старшего, а равного) и не более того. Эта конструируемая в букваре ментальная карта отражала не столько имевшуюся данность, сколько ожидаемую и желаемую архитектонику будущего постсоветского пространства. Таким этот учебник остался и сегодня[48].

Выход за узкие пространственные границы наблюдался и в экспериментальных татарских букварях, появившихся на рубеже XX – XXI вв. в результате попыток реформирования графической основы татарского языка, в частности, в подготовленном все теми же С.Г. Вагизовым и Р.Г. Валитовой «Букваре на основе латинской графики», изданном 10-титысячным тиражом в 2000 г.[49] Символами «родины» стали в учебнике не только идиллические «деревенские» картинки с едущим на дровнях старичком или живописной деревенькой и родником под раскидистой ивой, сельскими красавицами в национальных костюмах, пляшущими вокруг березы, или играющими за околицей детьми (с. 34–37, 40, 44), но и Казанский Кремль, и находящаяся на его территории башня Сююмбеки, и памятник М. Вахитову, и даже условный образ-коллаж современного Татарстана, соединивший в себе основные экономические достижения республики (летящий самолет, башенный кран и новостройки, рабочих-строителей, укладывающих блоки нового здания, желтеющую ниву с элеватором, буровую вышку, нефтедобывающую и нефтеперегоняющую установки, операторов у электронного пульта управ-

---

[48] *Вәлитова Р.Г., Вагыйзов С.Г.* Әлифба. – 25 басма. Казан, 2011.

[49] *Wağizov S.Ğ., Wəlitova R.Ğ.* Latin grafikasi nigezendə əlifba: Экспериментал‌ь уку ярдемлегә. Казан, 2000. В конце 1990-х гг. в Татарстане была предпринята попытка смены написания татарского алфавита: ссылаясь на решение Второго Всемирного конгресса (1997) Госсовет республики 15 сентября 1999 г. принял закон о переходе с кириллицы на латиницу, как более адекватно отражающую фонетический строй татарского языка, который должен был вступить в силу с 1 сентября 2001 года. С сентября 2000 года обучение на латинице осуществлялось в ряде школ в виде эксперимента. Однако изменение общественно-политической ситуации в России в целом, вылившееся в укрепление вертикали власти в стране, приостановило это начинание. 15 января 2002 г. Государственная Дума РФ внесла поправку в Федеральный Закон «О языках народов РФ», установившую в качестве графической основы всех государственных языков республик РФ кириллицу. В ноябре 2004 г. Конституционный суд РФ отклонил попытки властей Татарстана изменить графическую основу татарской письменности (см.: Постановление Конституционного суда РФ от 16 ноября 2004 года №16-П «По делу о проверке Конституционности положений пункта 2 статьи 10 Закона Республики Татарстан «О языках народов Республики Татарстан», части второй статьи 9 Закона Республики Татарстан «О государственных языках Республики Татарстан и других языках в Республике Татарстан», пункта 2 статьи 6 Закона Республики Татарстан «Об образовании» и пункта 6 статьи 3 Закона Российской Федерации «О языках народов Российской Федерации» в связи с жалобой гражданина С.И. Хапугина и запросами Государственного Совета Республики Татарстан и Верховного Суда Республики Татарстан»).

ления электростанцией) и сопровождаемый стихотворением о родной земле Ш. Галиева[50]. Создаваемая у детей ментальная карта обретала экономическое измерение.

Удивляет, однако, то, что презентируемое в учебнике пространство ограничивалось Татарстаном и не было расширено хотя бы за счет пространства проживания многочисленной зарубежной татарской диаспоры, ведь овладение латиницей было рассчитано на дальнейшую консолидацию мирового сообщества татар.

Среди экспериментальных изданий 2000-х гг. исключительно любопытным представляется стихотворное издание «Алифбы» «Праздник букв», выполненное параллельно на кириллице и на латинской графике[51]. В этом издании было все, что могло привлечь внимание и заинтересовать юного читателя: и страницы древней истории и культуры татарского народа (тексты «Болгар и Биляр», «Мечеть», «Шурале»), и тысячелетняя красота татарской столицы («Казань»), и законодательство и государственная символика Татарстана («Флаг», «Герб», «Закон»), и татарские праздники («Науруз», «Сабантуй», «Соревнование»), и спортивные достижения республики («Хоккей»), и ее герои («Джалиль»), и все многообразие городов и рек Татарстана («Актаныш», «Челны», «Река»), и богатство народных промыслов и изящество традиционной одежды («Сапоги», «Жилет»), и картинки родной природы («Мост», «Желобок»), и малая и большая Родина («Гнездо», «Родина»), и вся безграничная вселенная («Вселенная»). Это было очень патриотичное издание, но в этом патриотизме не было надсада, он был естественен, органичен и многонационален, сплачивая и объединяя не только всех татарстанцев, независимо от их национальной принадлежности, но и всю татарскую диаспору. Именно в иллюстрации к тексту «Татары» («И уральские, и сибирские, и волжские – все это татары. И мишари, и кряшены, и тептяри – татары. Все они татарами зовутся!»[52]) мы находим едва ли не единственное во всех татарских букварях изображение семьи – не нуклеарной, а глобализированной семьи как сообщества всех татар, проживающих в разных уголках земного шара.

Таким образом, анализ национальных букварей, функционирующих в культурно-образовательном пространстве Татарстана на протяжении последнего двадцатилетия, показал их неоспоримую роль в складывании «имажинальных» (Д.Н. Замятин) географических представлений у школьников самого младшего возраста. В задачу этих изданий входило не столько наделение детей конкретными географическими представлениями, сколько формирование в их сознании некой знаково-символической конструкции, некого образа (или совокупности образов), олицетворяющих собой понятие «современная Республика Татарстан», и заполнение ими пока еще «свобод-

---

[50] Там же. Б. 54–55.

[51] *Миннуллин Р.* Хәрефләр бәйрәме: Шигъри әлифба / Minnullin R. Xəreflər bəyrəme: Şiğri əlifba. Казан / Qazan, 2002.

[52] Там же. С. 58.

ных» пространств на ментальной карте ребенка. Совершенно очевидно, что каждое из имеющихся на ментальной карте представлений, в том числе и у детей, было порождено конкретной общественно-политической ситуацией и имело четкие политические предпосылки и основания. Власть вырабатывала свои стратегии и тактики формирования коллективной ментальной карты эпохи, презентации на ней «правильных» историко-географических образов и целенаправленного закрепления их как в коллективном общественном сознании, так и в индивидуальном сознании каждого из субъектов-подданных. Настойчиво насаждаясь, эти пространственные образы постепенно присваивались и стереотипизировались, складываясь в картину мира, сконструированную и одобренную «сверху».

В периоды революционных потрясений потребность в пересмотре существовавших ментальных карт многократно возрастала. Создаваемые на развалинах СССР национально-региональные истории неизбежно должны были иметь собственное пространственно-географическое измерение, что влекло за собой создание новых национально-региональных географий. Процесс суверенизации национальных республик, и, в частности, Татарстана, обусловил появление их новых географических образов, которые строились местной властью с учетом целевой аудитории, в том числе детской. Эти «образы мест» сочетали в себе как их реально существующие характеристики (например, природно-географические), так и «желаемые» их признаки – пространство «предстоящее», как определил его Д.Н. Замятин[53] (например, схематически не закрепленный традиционным путем на политических картах, но конструируемый на ментальных картах образ Татарстана как независимого, суверенного государства).

Негомогенность этнонациональной элиты, определявшей этнонациональную политику региона, в том числе и в образовательной сфере, обусловила наличие и параллельное функционирование в культурно-образовательном пространстве постсоветского Татарстана букварей, строящихся на принципиально отличных парадигмах и потому формирующих на ментальных картах детей принципиально отличный образ современного Татарстана, России и мира. В «синей» «Алифбе» национальное «мы» ассоциировалось главным образом с «сельскостью» и сельским локальным пространством, а нишу архетипического «другого» занимали не столько представители иных этнокультурных групп, сколько горожане, хотя образ городского пространства по существу отсутствовал в учебнике вообще. Патриархальный дискурс, замешанный на нерушимой «советскости» и жесткой пространственной ограниченности происходящего, пронизывал этот учебник насквозь, порождая у детей искаженные представления о современном Татарстане, как в пространственном, так и в социокультурном плане.

---

[53] *Замятин Д.Н.* Вообразить Россию. Географические образы и пространственная идентичность // Культура и пространство. Кн.2. Историко-культурные бренды территорий, регионов и мест. М., 2010. С. 87.

«Красная» «Алифба», открыто апеллирующая к концепции «этнической эксклюзивности» и «идеальному» образу нации, насыщавшая отображаемое и воображаемое пространство принципиально иными ментальными точками и подчинявшая геополитические реалии пространственному «воображаемому», отражала преимущественно постсоветскую имиджевую политику татарстанских властей. Несоответствия между текстом и контекстом были заметны в ней еще в 1990-е гг., в 2000-е гг. они стали абсолютно очевидны.

Лишь в 2012 г. у татарстанских детей появился, наконец, букварь, избавленный и от неоправданной ностальгии по советскому прошлому, и от излишней мифологизации национально-регионального будущего. Это была «Алифба» Р.Х. Ягафаровой, предназначенная для учащихся первого класса школ с татарским языком обучения и, пожалуй, впервые за постсоветский период ориентированная на нормального, подготовленного к школе, современного ребенка (достаточно сказать, что учебник с первых же страниц предлагал законченные тексты, а не отдельные буквы, слоги, слова и фразы)[54]. Герои этого учебника читали не только Габдуллу Тукая, но и Р. Киплинга и Марка Твена. Фариты и Азаты учились, играли и дружили с Петями и Костями. Этот учебник успешно отображал на своих страницах ту мультикультурную среду, которая воплощала многовековой опыт успешного сосуществования двух основных для Татарстана национальных общностей – татарской и русской, и в этом, пожалуй, было одно из главных его достоинств.

Итак, на сегодня выбор есть. Все три букваря мирно соседствуют на полках казанских книжных магазинов. И от того, какому из них будет отдано предпочтение, во многом зависит тот первичный историко-географический образ современного Татарстана, который отложится на детских ментальных картах. Ситуация этнокультурного фронтира, с одной стороны, усложняет этот образ, но, с другой, делает его многомерным и ярким, спорным и интригующе интересным.

[54] *Ягъфәрова Р.Х.* Әлифба: татар телендә башлангыч гомуми белем бирү мәктәбенең 1 нче сыйныфы өчен дәреслек. Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2012. – 119 б.

Ейдос.
7'2013.

Віталій Андрєєв
Херсон

Психобіографія в українській історичній науці 1920-х рр.: В. Петров та його студії про П. Куліша

Психобіографія – метод психологічного аналізу біографій та особистостей конкретних історичних осіб і відповідний йому жанр життєписів, що приділяє особливу увагу психічним факторам життя й творчості людини. Склався він наприкінці XIX – початку XX ст. Важливу роль у становленні психобіографії зіграли патографічні дослідження Чезаре Ломброзо (1835–1909) («Геніальність та божевілля» (1863), біографії Сократа, А.-М. Ампера, Б. Паскаля та ін.), Пауля Мебіуса (1856–1907) (роботи про життя та діяльність І.В. Гете, Ж.-Ж. Руссо, А. Шопенгауера, Р. Шумана та ін.) та Зиґмунда Фройда (1856–1939) (вивчав життя та творчість Леонардо да Вінчі, В. Вільсона, Ф. Достоєвського та ін.).

У XX–XXI ст. психобіографія розвивається переважно в зв'язку з психоаналітичними ідеями й орієнтаціями та часто реалізується у формі патобіографій (патографій)[1]. Сучасні психоісторичні студії найчастіше пов'язані із творчістю американського психолога Еріка Еріксона (1902–1994), який провів дослідження життя й особистості Франциска Ассизького, М. Ганді, М. Горького, М. Лютера та ін. Сьогодні популярність психобіографії в світі неухильно зростає.

Проте, цей жанр біографічних досліджень в Україні та пострадянському інтелектуальному просторі залишається не надто широко розповсюдженим та звичним. Утім, ще наприкінці XIX – першій чверті XX ст. в російській та радянській науці психобіографістика мала своїх послідовників. Так, серед них одним із найвідоміших став психіатр Григорій Володимирович Сегалін (1878–1960), який вивчав психофізіологію музикантів та письменників (чисельні роботи про О. Скрябіна, Л. Толстого, М. Го-

---

[1] *Патографія* – галузь знання на стику психології, психіатрії, з одного боку, й лінгвістики, літературознавства та психолінгвістики, з іншого. Вивчає творчість письменників, поетів, художників, науковців, мислителів з метою визначення в особистості автора психічних патологій.

голя та ін.). У 1925–1930 рр. він видавав журнал «Клинический архив гениальности и одаренности» (Свердловськ), на шпальтах якого друкувалися чисельні психобіографічні, патографічні розвідки присвячені визначним особистостям – Л. Андрєєв, М. Врубель, М. Гоголь, М. Горький, Ф. Достоєвський, С. Єсенін, О. Пушкін, Л. Толстой, та ін.

Звичайно, що не обійшли ці інтелектуальні віяння й українську гуманітаристику. Для української біографістики 1920-х рр. також не були чужими елементи «психологізму», психологічного аналізу особистості, фройдизму. Як приклад тут можна згадати праці шевченкознавців-психоаналітиків С. Балея, А. Халецького, Я. Яреми та ін.

Також, на мій погляд, тут буде доречним звернутися й до творчості непересічного українського історика, етнографа, археолога, літературознавця, фольклориста та письменника Віктора Платоновича Петрова (псевдоніми – В. Домонтович, В. Бер, В. Плят, Борис Веріго та ін.; 1894–1969). Серед його біографічних студій 1920-х особливе місце посідає постать Пантелеймона Куліша.

У 1920-ті рр. П. Куліша досліджували багато українських вчених. Так, побачили світ розвідки та статті М. Грушевського, С. Єфремова, О. Дорошкевича, П. Чубського (М. Могилянського), Є. Кирилюка, В. Петрова та ін.[2]. У 1927 р. ВУАН навіть видала окремий науковий збірник «Пантелеймон Куліш»[3] за редакцією С. Єфремова та О. Дорошкевича до якого увішли статті С. Єфремова[4], О. Дорошкевича[5], В. Петрова[6], П. Чубського[7] та Б. Неймана[8].

Протягом 1920-х рр. В. Петров опублікував цілу низку статей присвячених П. Кулішу[9]. Логічним підсумком кулішезнавчих студій вченого

---

[2] *Одарченко П.* Наукова діяльність Української Академії Наук у роки 1919–1932 // 125 років Київської української академічної традиції (1861–1986) / за ред. М. Антоновича. Нью-Йорк, 1993. С. 37.

[3] *Панталеймон Куліш* : зб. пр. Комісії для видання пам'яток новітнього письменства / за ред. акад. С. Єфремова та О. Дорошкевича. К., 1927. 200 с. – (Збірник Історично-філологічного відділу ВУАН ; № 53).

[4] *Єфремов С.* Провіяний Куліш. Характер і завдання дослідів про Куліша // Панталеймон Куліш : зб. пр. Комісії для видання пам'яток новітнього письменства. С. 5–11.

[5] *Дорошкевич О.* Куліш на засланні // Панталеймон Куліш : зб. пр. Комісії для видання пам'яток новітнього письменства. С. 12–72.

[6] *Петров В.* Перебування Куліша на Україні влітку року 1856-го (Матеріали до Кулішевої біографії) // Пантелеймон Куліш : зб. пр. Комісії для видання пам'яток новітнього письменства. С. 73–101.

[7] *Чубський П.* Куліш і Шевченко // Панталеймон Куліш : зб. пр. Комісії для видання пам'яток новітнього письменства. С. 102–126.

[8] *Нейман Б.* Куліш і Вальтер-Скотт // Панталеймон Куліш : зб. пр. Комісії для видання пам'яток новітнього письменства. С. 127–156.

[9] *Петров В.* Т. Шевченко та П. Куліш. До історії їх взаємовідносин в 1843–1844 рр. // Т. Шевченко та його доба : зб. історико-філологічного відділу УАН. К., 1925. № 28, зб. 1. С. 57–79; *Його ж.* Т. Шевченко, П. Куліш, В. Білозерський – їх перші стрічі //

була монографія «Пантелимон Куліш у п'ядесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість» (1929)[10], яка стала визначною подією тогочасного кулішезнавства.

Дослідження В. Петрова високо оцінили у тогочасному науковому співтоваристві. Згодом відомий український історик та літературознавець В. Міяковський підкреслював, що в 1920-ті рр. В. Петров надзвичайно «глибоко увійшов» у вивчення П. Куліша, підходив до нього з різних боків, використовуючи різні методи й взагалі ця постать стала його «постійним супутником» до кінця академічної роботи в Україні[11].

Дослідження про П. Куліша стало логічним продовженням студій В. Петрова над українським, російським та західноєвропейським преромантизмом та романтизмом. Так, вивчення життя та творчості Г. Сковороди на тлі преромантичних ідеологій XVIII ст., російських романтиків (К. Аксаков, М. Бакунін, І. Кіреєвський, М. Язиков та ін.), єнського романтизму (студії про Новаліса) підготували послідовний перехід до праці про П. Куліша[12].

Обрання теми було обумовлено низкою факторів. Приваблювала В. Петрова непересічна особистість та «широкий розмах творчих досягнень» П. Куліша, що надавало чималі можливостей «плідно розгорнути рамці свого наукового досліду». На думку вченого, П. Куліш був одним з визначних представників і, навіть, лідерів українського громадського руху XIX ст. Отже, висвітлення еволюції його ідеологічних переконань на тлі «соціального й політично-громадянського руху XIX-го віку» дозволяє зробити «відповідний соціологічний аналіз», а реконструкція зв'язків П. Куліша з різними суспіль-

---

Україна. 1925. Кн. 1/2. С. 42–50; *Його ж.* Куліш-хуторянин (Баївщанський період р. 1853-4) // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. К., 1926. Кн. 9. С. 156–184; *Його ж.* Матеріали до історії приятелювання Куліша і Шевченка рр. 1856–1857 // Т. Шевченко та його доба. К., 1926. Зб. 2. С. 83–100; *Його ж.* Хуторянство і Європа (Листи Куліша з-за кордону р. 1858-го) // Життя й революція. 1926. № 7. С. 71–79; *Його ж.* Матеріали до історії співробітництва П. Куліша в «Современнике» Некрасова р. 1852–1853 // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. К., 1927. Вип. 12. С. 277–297; *Його ж.* Теорія культурництва в Кулішевому листуванні р. 1856–1857 (За неопублікованими джерелами) // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. К., 1927. Кн. 15. С. 1–22; *Його ж.* Перебування Куліша на Україні влітку року 1856-го (Матеріали до Кулішевої біографії) // Пантелеймон Куліш : зб. пр. Комісії для видання пам'яток новітнього письменства. С. 73–101; *Його ж.* Різдво р. 1846. До історії Кирило-Мефодіївського товариства // Шевченківський збірник. Х., 1928. С. 34–65; *Його ж.* Різдво р. 1846 // Шевченко. Річник перший. Полтава, 1928. С. 139–154; *Його ж.* «Чорна Рада» П. Куліша як роман соціальний // Література. К., 1928. Т. 1. С. 29–37; *Його ж.* Вальтер-Скоттівська повість з української минувшини // Куліш П. Михайло Чарнишенко. К., 1928. С. 5–35; *Його ж.* Куліш і Квітка // Квітка-Основ'яненко : зб. на 150-річчя народження, 1778–1928. Х., 1929. С. 94–106 та ін.

[10] *Петров В.* Пантелимон Куліш у п'ядесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість. К., 1929. VI, 572 с. – (Збірник Історично-філологічного відділу ВУАН; № 88).

[11] *Міяковський В.* «Недруковане й забуте» : Громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя; Новітня українська література. Нью-Йорк, 1984. С. 446.

[12] *Петров В.* Пантелимон Куліш у п'ядесяті роки… С. IV.

ними угрупованнями допомагає з'ясувати джерела його ідеологічних настанов. Також до цих студій В. Петрова заохочував й стан джерельної бази – великий обсяг недостатньо опрацьованого архівного матеріалу, що розкривало маловідомі сюжети життя та творчості П. Куліша[13].

Крім того, значну роль у зверненні В. Петрова до постаті П. Куліша відіграла й так звана літературна дискусія 1920-х рр., яка в інтелектуальному дискурсі являла собою сконцентроване вираження пошуків проекту українського майбутнього. За формулювання плану нової України, що з початку 1920-х рр. визрівав у площині трансформації наукових та художніх текстів, у 1925–1928 рр. узялася переважна більшість українських інтелектуалів. Цей проект було побудовано з кількох концептуальних гасел на зразок «психологічної Европи» чи «азіятського ренесансу». Так, неокласики прагнули спочатку відродження культурного комплексу України, яке й репрезентувала літературна практика «теоретиків-олімпійців», а надалі – розвиток в контексті розквіту усіх східних країн під безпосереднім впливом греко-римського мистецтва та німецького експресіонізму. Особливим змістом наділялася категорія «психологічна Европа». Їй протиставляли поняття «Просвіта» та «Москва», перше з яких співвідносили зі сферою компетенції «трудящих мас», а друге – з довготривалим обтяжливим впливом на національний мистецький комплекс чужої культури. Крім цих загальних орієнтовних одиниць, пропонувалося розв'язання ряду конкретних завдань. Серед них – кардинальні зміни в галузі «віджитого старого», а саме: відхід від «провінціалізму» до «європеїзму», від графоманії до кваліфікації, від пропагандивного й політизованого мистецтва до мистецтва глибокої думки, від народницького орієнтування на утилітаризм літератури до М. Зерова, «зерових» та «молодого класу молодої нації», від млявого російського «кающегося дворянина» до психологічних образів старої, буржуазної і навіть феодальної Європи, а також від малописьменного «молодняку» до освічених письменників, перекладачів, кваліфікованих поціновувачів української літератури[14].

У цьому дискурсі особливу увагу інтелектуалів привертали постаті Т. Шевченка та П. Куліша, які уособлювали собою два шляхи розвитку української літератури. Перший – народницький, традиційний, провінційний, а другий – європейський. Специфікою шевченківського дискурсу в 1920-х рр. був його двосторонній перманентний зв'язок із дискурсом кулішівським. Своєрідне знецінювання культурної теми «Т. Шевченко» супроводжувалося передовсім акцентуванням на темі «П. Куліш». Отже, В. Петров, один із провідних тогочасних науковців, письменник, що в соціальному позиціонуванні був близьким до неокласиків звернувся до теми П. Куліша[15].

---

[13] Там само. С. III–IV.

[14] *Зубань В. І.* «Аліна і Костомаров» та «Романи Куліша» В. Петрова в контексті українського культурного життя 20-х років XX століття : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література». Х., 2003. С. 70–73.

[15] Там само. С. 55–56.

Хронологічні рамки свого дослідження В. Петров обмежив 1850-ми рр. (від повернення з тульського заслання до видання «Основи» включно). На цьому періоді дослідник зупинився, адже вважав, що дана проблема недостатньо висвітлена у науковій літературі. Крім того, на його думку, життя та творчість П. Куліша охоплюють великий проміжок часу, а обсяг джерел дослідження є надто великим й може стати основою для написання кількох монографій. У зв'язку з цим учений зосередив свою увагу на «добі «зрілого» Куліша», коли його творча, культурна й громадська діяльність досягла свого найбільшого розквіту[16].

Структурно роботу побудовано за предметно-хронологічним принципом. Автор планував зробити книгу в двох томах, що відповідали б двом періодам творчої біографії П. Куліша: І – від 1852 до 1857 р.; ІІ – 1858–1862 рр. Перший період В. Петров визначає як час реалізації задуманого та невиконаного в 1840-их рр. (видає «Чорна Рада», «Алексей Однорог», «Записки о Южной Руси» тощо) – лише закінчивши розпочате раніше П. Куліш переходить до інших тем та інших планів. Другий – «час нових можливостей, наступних етапів, час зробити те чого він не зміг зробити на початку 50-х рр.: почавши з видання «Хати», Куліш створює «Основу»»[17]. Проте, плани, щодо видання двохтомної монографії не було реалізовано. Світ побачила лише перша частина книги.

Монографію В. Петров поділив на дві частини. Перша – біографічна («Життя. Ідеологія»), друга присвячена аналізу творчості П. Куліша («Творчість»). Основну увагу В. Петров присвятив соціальному стану П. Куліша, який зумовлював багато подій його життя, погляди, ідеологію. Автор висвітлив економічне становище свого героя у 1852–1857 рр. П. Куліш, і це важливо на думку автора, був землевласником, що зумовило його певну незалежність від суспільства та відрізняло від М. Некрасова та інших різночинців. П. Куліш був за своєю ідеологією «хуторянином», його «мета – хутір», а петербурзька «журнальна робота» – щось тимчасове. В. Петров вважав, що це «дуже цікавий тип, що ним означається певний етап в історії економічних стосунків на Україні». Для П. Куліша, як і для багатьох селян, заробітки поза селом це лише засіб покращити добробут села або хутора[18]. Через це В. Петров пояснює становище П. Куліша в гуртку М. Некрасова – він не міг стати «літературним наймитом», якому немає часу «освіжить голову»[19]. В. Петров характеризує ідеологію П. Куліша, як «романтичний націоналізм»[20].

Характерною рисою монографії є доволі неупереджене ставлення автора до П. Куліша. Він не ідеалізує його, як це часто роблять біографи, що ототожнюють із собою предмет свого дослідження й представляють читачеві

---

[16] *Петров В.* Пантелимон Куліш у п'ядесяті роки… С. III–IV.
[17] Там само. С. IV.
[18] Там само. С. 56–57.
[19] Там само. С. 25, 319.
[20] Там само. С. 313.

зразковий образ героя. Натомість В. Петров висвітлює неприємну зарозумілість П. Куліша[21], його «афектацію»[22], паразитизм щодо великих панів та Т. Шевченка[23], єзуїтство[24], безмежний егоїзм, розповідає, як він б'є кріпаків на хуторі[25], наводить «вбивчу» характеристику його як людини[26] тощо.

У 1930 р. В. Петров захистив докторську дисертацію про П. Куліша і йому було присуджено вчений ступінь доктора філологічних наук. Опонентами на захисті виступили академік АН СРСР та УСРР В. Перетц та академік АН УСРР, член-кореспондент АН СРСР А. Лобода. Відзив В. Перетца про дисертацію В. Петрова було опубліковано у Науковому збірнику Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови[27].

Утім, В. Петров не обмежився монографією про П. Куліша. До постаті П. Куліша В. Петров звернувся й у своїй літературній творчості[28]. 1930 р. вийшла його книга «Романи Куліша» (написана на основі матеріалів, зібраних В. Петровим для дисертаційного дослідження)[29]. Цей твір, як і роман «Аліна й Костомаров» знаходиться на стику науки і художнього твору. Жанр романізованої біографії приваблював В. Петрова можливістю синтезу, з'єднання елементів наукового та художнього дискурсу. Сам В. Петров вважав, що «Аліна і Костомаров» є першим біографічним романом в Україні[30]. «Романи Куліша» та «Аліна і Костомаров» стали доволі популярними серед української студентської молоді, інтелігенції та ширших кіл читаючої публіки[31].

[21] Там само. С. 236–238.
[22] Там само. С. 167.
[23] Там само. С. 256–257.
[24] Там само. С. 17.
[25] Там само. С.63.
[26] Там само. С. 351.
[27] *Перетц В. М.* П. Куліш і його новий біограф. Нотатки до книги В. П. Петрова «Пантелимон Куліш у п'ядесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість» // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови / за ред. акад. В. Н. Перетца. К., 1931. Вип. 3. С. 33–43. – Рец. на кн.: *Петров В. П.* Пантелимон Куліш у п'ядесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість. Т. 1. К., 1929. 8, 571 с.
[28] *Петров В.* Романи Куліша. Біографічні нариси. Ол. Милорадовичівна, Марко Вовчок, П. Глібова, М. Рентель. Х., 1930. 212 с.
[29] *Агеєва В.* Передмова // Домонтович В. Вибрані твори / вступ. ст., упоряд. В. П. Агеєвої. К., 2008. С. 9.
[30] *Крупницький Б.* Мої спогади про В. Петрова // Україна. Париж, 1953. Чис. 9. С. 731.
[31] *Махно Є.* Подвижник науки. Зі спогадів про Віктора Платоновича Петрова // Українська біографістика: зб. наук. пр. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т біогр. дослідж.; редкол.: В. І. Попик (відп. ред.) [та ін.]. К., 2008. Вип. 4. С. 366–367.

З точки зору історика, на особливу увагу заслуговує твір «Романи Куліша», в якому В. Петров вдається до деміфологізації П. Куліша. На дев'яносто відсотків текст «Романів Куліша» складається з цитат: листи Куліша до О. Білозерської, О. Милорадович, М. Маркович (Марко Вовчок), П. Глібової, Г. Рентель, О. Марковича, М. Грабовського, В. Тарновського, П. Плетньова, М. Білозерського, Т. Шевченка, М. Юзефовича, Д. Каменецького, О. Огоновського, О. Барвінського, Л. Глібова; листи П. Куліша до колег і приятелів; листи в яких фігурує його ім'я; листи, що мають опосередковане відношення до його особи; автобіографічні спомини П. Куліша, спогади В. Аксакової, М. Білозерської та О. Кониського про П. Куліша, нотатки С. Аксакова про О. Пушкіна, спогади М. Білозерського про М. Гоголя, спогадів М. Чалого, І. Тургенєва, П. Аненкова, К. Юнге, А. Суслової, Н. Огарьової про М. Маркович; щоденники Куліша, В. Аксакової; мемуари І. Сеченова[32]. Подекуди цитати обрамлені лапками із вказівкою на адресата й адресанта, на дату написання або робиться посилання на джерело.

Також важливою рисою «Романів Куліша» є й такі складові елементи твору як «Вступні уваги» й «Додатки». Ці компоненти мають важливе значення, адже ними автор готує читача до сприйняття теми приватного життя П. Куліша та демонструє його прагнення до науковості. Крім того, своїми цитатами та науковим апаратом В. Петров намагається підстрахуватися, захиститися від можливих наслідків за порушення табу на приватне життя відомої постаті[33].

У праці В. Петрова П. Куліш постає у не звичному для читача образі – як герой любовних романів, герой-коханець. Автор крізь призму взаємовідносин героя з жінками – Ол. Милорадович, Марко Вовчок, П. Глібова, М. Рентель, барвисто змалював епоху 50–60-х рр. XX ст. Як учений, що чітко усвідомлює предмет свого дослідження, В. Петров у «Вступних увагах» звертається до поняття «кохання». Авторське тлумачення цього терміну протиставляється поетичним: «Поети творили ілюзію кохання, як ілюзію абсолютного почуття. Насправді можна було б говорити тільки про соціальну обумовленість і соціальну умовність любовного інстинкту. Кохання не є індивідуалістичні переживання. Переживання індивіда, – воно є соціально обумовлене почуття; так само як і біологічного; статевий потяг не є індивідуалістичне переживання, воно є прояв родового інстинкту… Кохання є соціальне почуття. Воно деформується під впливом суспільних взаємин, класової ідеології, смаків, мистецьких ілюзій. Досить переглянути історію Кулішевих кохань, познайомитись з його інтимним листуванням, щоб переконатись у цьому. Стиль Кулішевого кохання – функція соціальної чинності». Так, у 1840–1850-х рр. він – романтик (сентиментальний і чутливий, близький до слов'янофілів), а в 1860-х він вже раціоналіст і позитивіст, досить вільнодумна та ліберальна людина (в поглядах на жінку,

---

[32] *Зубань В. І.* "Аліна і Костомаров" та "Романи Куліша" В. Петрова… С. 12.
[33] Там само.

родину, релігію). П. Куліш, на думку В. Петрова, цілком «детермінований» та «невільний».

Романи П. Куліша – це романи зрілої, літньої людини, яка в своїй громадській і літературній діяльності переживає розквіт творчих можливостей, здійснює найкращі прагнення й мрії молодих літ, стверджує своє соціальне призначення, але в інтимному особистому житті гостро й гірко починає відчувати сердечну зів'ялість, втому, дражливу й знервовану байдужість. В. Петров порівнює П. Куліша з Фавстом, який у своєму чернечому кабінеті переконався у нікчемності пізнання й мріє про Маргариту. На всіх його романах позначилися прикмети трагічного й похмурого, не радісного й тяжкого розчарування, зневір'я, сумніву, хитань, спустошеності, втоми. Він плекає в собі ілюзорну й сумнівну сподіванку заперечити те, що є, і відновити, що вже давно вицвіло й спорохніло[34].

В. Петров розкриває маловідомі сторони особистості П. Куліша й характеризує його як людину безтактну, самозакохану та егоїстичну з «хворим духом», «хворою уявою», що в сорок років поводиться «як хлопчик». Його розмови про самогубство він порівнює із стилем «Страждань молодого Вертера»[35]. В. Петров визначає П. Куліша як чоловіка, що подобався жінкам але був нещасливим коханцем, адже ніколи не вмів викликати пристрасті у жінок й це зачіпало його самолюбство. У стосунках з жінками він поводився по менторські, виступаючи просвітником у своїх романах, він «зберігає позу пророка»[36]. «Культурництво – основний тон його взаємин з жінками», – писав В. Петров[37].

Утім, зауважує В. Петров, П. Куліш сам визнає, що він не вартий великого кохання, адже зраджує свою любов заради творчих прагнень. Творчість для нього вище за кохання. Проте, його любов до жінок це не «волокитство», «його Афродіта не Афродіта пандемос, а Афродіта уранія, небесне кохання» – він прагне недосяжного ідеалу (романтик). На думку В. Петрова, П. Куліш хотів би жити «аскетичним здержуванням, патосом праці», «колиб пристрасна натура не проривала його спокою, але коли приходила пристрасть кохання, почуття пристрасті приходило вже в утомі й через утому, через виснаженість, нудьгу, байдужість, через бажання спочинку. І, віддаючись коханню, він відчував це віддання, як зраду. Щоб творити він офірував коханням». Життя Куліша було суворе, віддане творчій мрії – ствердити себе в відродженій нації, в визволеному народі українському. Особисте життя він приніс в жертву праці, творчій мрії, служінню громаді. Жінку він зраджує задля обов'язку перед суспільством[38].

В. Петров звернув увагу й на таку рису свого героя, як любов до «подвоєння романів» – розпочинаючи один, він паралельно розпочинав

[34] *Домонтович В.* Вибрані твори / вступ. ст., упоряд. В. П. Агеєвої. К., 2008. С. 231.
[35] Там само. С. 254, 379.
[36] Там само. С. 369.
[37] Там само. С. 228.
[38] Там само. С. 357, 375–377.

другий. Так, на 1857–1859 рр. припадають романи з О. Милорадович та М. Маркович (Марко Вовчок), а на 1860–1862 рр. з П. Глібовою та Г. Рентель. Мати три-чотири романи – дійти довершеності в почутті. На любовній манері П. Куліша виразно позначився стиль доби – він об'єднав моральне менторство Л. Толстого з холодним експериментаторством Стендаля. Проте, вважав В. Петров, П. Куліш не був дон Жуаном, адже для нього подвоювати чи потроювати кохання, кінець-кінцем, означало не більше як подвоїти-потроїти листування[39].

У стосунках з жінками П. Кулішу, за визначенням В. Петрова, був притаманний «жах кохання», «платонізм». Соціальна «невозможность жить вполне» була водночас і особистою, моральною, психічною, сексуальною. Усі його романи через це були «напівроманами», «напівкоханням». Жінка віддавалася цілком, а чоловік не наважувався переступити останньої межі[40]. Idee fixe П. Куліша стає штовхання коханої жінки в обійми іншого, щоб з боку спостерігати «подробиці» іншого роману – він переконує Милорадович вийти заміж, радіє, що Глібова не кине чоловіка, штовхає Марка Вовчка в обійми Тургенєва, радить Рентель взяти шлюб з іншим. Це була певна внутрішня тенденція, вважав В. Петров, «хворобливий наростень на глибокому й щирому почутті» – «платонізм в адюльтері», гротескна й безглузда форма кохання – бути «платонічним третім» в коханні інших двох. П. Куліш віддавав перевагу «коханню до далекої», бажав мати не коханку, а кореспондентку, «близьку-далеку» душу. В. Петров припускає, що це була своєрідна втеча в душевне підпілля та глибокий внутрішній злам[41].

В. Петров застосовує специфічну термінологію – «сплін», «адюльтер», «несвідомо», «інстинктивно», «патологічна», «сексуальність», «платонічне кохання» тощо[42]. Він звертає увагу на Кулішеві обмовки – несподівані слова, що «вирвались» у нього випадково.

Отже, хоч В. Петров й не посилається на праці, популярного в Росії та СРСР 1920-их, З. Фройда та інших психоаналітиків, спостерігаємо його тогочасні зацікавлення психоаналітичними підходами й застосування їх в своїх історико-літературних студіях. Отже, по суті «Романи Куліша» – інтимна психобіографія. Порівняймо хоча б назву книги В. Петрова з сучасними дослідженнями, наприклад, монографією російського науковця А. Лукьянова «О. Пушкин в любви: интимная психобиография поэта». Думаю, що книгу Віктора Платоновича можна б було цілком справедливо назвати й «Куліш у коханні: інтимна психобіографія».

«Романи Куліша» відбивали, певною мірою, комплекс явищ, притаманних загальній соціокультурній парадигмі 1920-х рр. Ця парадигма була представлена як своєрідний проект України у площині трансформації наукових та художніх текстів й характеризувалася двома практиками:

---

[39] Там само. С. 369, 377.
[40] Там само. С. 376–377.
[41] Там само. С. 377.
[42] Там само. С. 234, 375–377.

переоцінювальний дискурс українського минулого та прогнозувальним дискурсом національного майбутнього. Перша передбачала пошук матеріалу для створення образу нової України й зводилася до ревізування поглядів на українську історію, літературу та її знакових постатей, а друга відповідала за план розвитку національної культури, зорієнтованої на західноєвропейську культурну модель. В. Петров, відповідаючи на настанову проектування майбутнього на основі переосмислення минулого звернувся, як і багато інших українських інтелектуалів, до кількох постатей української історії – Сковорода, Костомаров, Куліш. Серед них Куліш представлений найбільш повно й об’ємно. Відома особа українського руху XIX ст. в інтерпретації В. Петрова являла собою квінтесенцію рис, що відповідали запитам сучасності – здатність формулювати й матеріалізувати проект нової України, у схильності «входити в культурництво», а також у прагненні збагачувати українську культуру західноєвропейськими здобутками. У В. Петрова літературні шукання такої жанрової форми, яка б відповідала вимогам до літератури не «для хатнього вжитку», означилися створенням нового для української літератури жанру романізованої біографії, що був популярний у французькій, німецькій, англійській та ін. літературі. Цей жанр передбачав з’єднання елементів наукового та художнього дискурсу, особливо важливого для В. Петрова-вченого, і яскраво контрастував із літературними жанрами продукованими народницькою літературою[43]. Автор використовує свої знання здобутків гуманітарних та природничих наук – літературознавство, історія, мовознавство, філософія, мистецтвознавство, культурологія, релігієзнавство, психологія, психіатрія тощо.

Сьогодні «Романи Куліша» В. Петрова вважаються художнім твором, а тому досліджуються переважно філологами-літературознавцями й даремно оминаються увагою істориків. Утім, вважаю, що цей твір (працю), оскільки його написано на основі документальних матеріалів (переважно – листи та мемуари) заслуговують на пильнішу увагу з боку істориків та історіографів.

[43] *Зубань В. І.* «Аліна і Костомаров» та «Романи Куліша» В. Петрова… С. 174–177.

Марина Суздаль
Київ

До психобіографії М. Цертелєва: у світлі його листування та поезії

У контексті сучасних мікроісторичних підходів зовнішня форма історико-біографічних досліджень наповнюється новим змістом. Ідеться про так звану «персональну історію», або «нову біографічну історію», предметом якої є «історія індивіда», відновлення «історії одного життя». Мета цього напряму – через реконструкцію особистого життя окремих історичних індивідів, вивчення формування й розвитку їхніх внутрішніх світів пізнати той історичний соціум, у якому вони жили і творили, раділи і страждали, мислили і діяли[1].

Серед багатьох дослідницьких стратегій «нової біографічної історії» особливе місце займає психобіографія, адже завдяки їй можна встановити паралелі між подіями життя, психічною еволюцією та самими творами. Як зазначає Д. Фернандес, «задача психобіографії полягає у з’ясуванні підсвідомих механізмів, що визначають і життя, і творчість, інакше кажучи – у дослідженні підсвідомих мотивацій при взаємодії людини і її творчості»[2]. Психобіографія покликана реконструювати генезис особистості. Для історика окреслення контурів психологічного портрета діяча, звичайно, ускладнюється браком професійних знань із психології. У нашому випадку ситуація ускладнюється й доступністю винятково найбільш істотних і розповсюджених фактів про М. Цертелєва, що не дають змоги створити загальної й повної біографії, а лише окреслити канву його життя, залишають «поза кадром» окремі періоди діяльності. У той же час саме ця ситуація і спонукає до тандему із психологією. За своєю суттю психологічне дослідження М. Цертелєва є припущенням щодо його можливого психологічного портре-

---

[1] *Репина Л.* Историческая биография и интеллектуальная история // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / голов. ред. В. Смолій; відп. ред. І. Колесник. К., 2009. Вип. 4. С. 440.

[2] *Фернандес Д.* Древо до корней. Психоанализ творчества: эссе / пер. с фр. Д. В. Соловьев. СПб., 1998. С. 25.

ту. Спроба окреслити рамки такого портрету буде здійснена за допомогою аналізу «его-джерел», зокрема листів та поезії князя, які розглядатимуться в ракурсі основних положень теорії особистості Е. Еріксона. Остання, на нашу думку, якнайкраще відповідає установці «нової біографічної історії» – поглядові на діячів через призму тріади «індивідуальне – соціальне – загальне», що забезпечує вихід в макроісторичний простір через мікроісторичні дослідження[3].

Наріжним каменем теорії особистості Е. Еріксона є поняття «*ідентичності*» – соціалізованої частини нашого «Я». Суспільство являє собою репертуар ідентичностей: від ідентичності дитини, батька, матері – до професійних, політичних тощо[4]. Кожний індивід включений в історію, у потік соціальних змін, а тому дослідження психосоціальної ідентичності залежить від трьох взаємодіючих сторін: «особистісного зв'язку індивіда із рольовою інтеграцією в його групі; образів, що його спрямовують, – з ідеологіями його часу; його життєвої історії – з історичним моментом»[5]. Таким чином, процес набуття психосоціальної ідентичності має два аспекти: один, «внутрішній», залежить від подій приватно-особистого життя та внутрішньо-суб'єктивних факторів, другий, «зовнішній», пов'язаний із загальними особливостями процесів ідентичності епохи.

У книзі «Дитинство і суспільство» Е. Еріксон розділив життя людини на вісім окремих стадій психосоціального розвитку *его*, кожна з яких настає у визначений для неї час («критичний період») і супроводжується кризою – поворотним моментом в житті індивідуума, що виникає як наслідок досягнення певного рівня психологічної зрілості та соціальних вимог, висунутих до індивідуума на цій стадії. Характерні для індивідуума моделі поведінки зумовлені тим, яким чином врешті-решт вирішується кожна з цих задач або як долається криза. Конфлікти грають життєво важливу роль в теорії Еріксона, оскільки зростання й розширення сфери міжособистісних стосунків пов'язані зі зростаючою уразливістю функцій *его* на кожній стадії.

Кожна особиста й соціальна криза являє собою свого роду виклик, який приводить індивідуума до особистісного росту та подолання життєвих перешкод. Знання того, як людина вирішує кожну зі значимих життєвих проблем або як неадекватне вирішення ранніх проблем позбавило її можливості справлятися з подальшими проблемами, складає, на думку Еріксона, єдиний ключ до розуміння її життя[6].

---

[3] *Репина Л. П.* Персональные тексты и «новая биографическая история»: от индивидуального опыта к социальной памяти // Сотворение истории. Человек – Память – Текст. Казань, 2001. С. 344–345.

[4] Вступительная статья // *Эрик Г.* Эриксон Молодой Лютер. Психоаналитическое историческое исследование / пер. с анг. А. М. Каримского. М., 1996. С. 12.

[5] Там само. С. 16.

[6] *Хьелл Л., Зиглер Д.* Теории личности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.koob.ru/links.php?go=http://www.intellect-dvd.ru/brainmusic.htm&id=389.

Перша стадія психосоціального розвитку – період немовляти (0–1 рік) характеризується формуванням здорової особистості на основі почуття базисної довіри. У суспільстві головним джерелом такої довіри виступає мати – носій суспільних норм, досвіду попередніх поколінь. «Зовнішній світ» не настільки небезпечний, якщо є безпечне оточення, що допомагає не тільки вижити, але й розвинути свої здібності[7].

На жаль, відомості про дитинство М. Цертелєва практично відсутні, не відображений цей період і у творчості діяча. Однак уважаємо, що немає жодних підстав сумніватися в тому, що дитина мала всі умови для розвитку базальної довіри, що і склало її перший «світовий порядок». Припускаємо, що народження в сім'ї Цертелєвих першої дитини (травень 1790 року) було великою радісною подією. Хлопчик від самого народження потрапляє у сприятливе мікросередовище. Утім уже скоро він неодмінно відчув почуття тривоги та переживання від матері та близьких, пов'язане із хворобою та смертю батька – Андрія Цертелєва 23 березня 1792 року. Тобто раннє дитинство (за Еріксоном – друга стадія психосоціального розвитку, 1–3 роки) М. Цертелєва розпочинається із ситуації втрати батька. Із переписки князя бачимо, що він ототожнює себе із сиротою, так репрезентуючи себе в середовищі[8]. І це при тому, що в маленького Миколи практично відразу після смерті батька з'являється вітчим (у 1805 р. мати виходить заміж вдруге[9]). Зважаючи на те, що хлопчик зовсім не знав батька, вітчим мав прекрасну можливість компенсувати дитині втрату найближчої людини й стати їй батьком. Однак цього не сталося, мало того – припускаємо, що відносини між вітчимом та Миколою були, м'яко кажучи, напруженими. Вирішальну роль у цій ситуації повинна була зіграти мати, вона ж, очевидно, повністю зайнялася створенням нової сім'ї.

Аналізуючи творчість та листування М. Цертелєва, ми жодного разу не побачили згадування матері, вітчима/батька, жодної емоції, відчуття щодо його перебування в родині; розмови про сім'ю з'являються лише після його власного одруження. Складається враження, що в батьківській сім'ї М. Цертелєв був чужим, принаймні таким себе відчував, як наслідок – він викреслює зі своєї свідомості пам'ять про найрідніших людей. Окрім творчості, своєрідним его-джерелом можемо вважати окремі розділи монографії П. Безсонова, написані під диктовку самого М. Цертелєва. Залишившись без батька, князь був увірений «старухам, бариням, подвірній челяді, потім навчався в якійсь примітивній Полтавській "бурсі", після чого у віці 10 років був направлений на службу спочатку в Чернігівське, а потім в

---

[7] Там само.

[8] Письма (50) Трощинского Д. П. Логгину Ивановичу Голенищеву-Кутузову // РНБ ОР. Ф. 791. Д. 25. Л. 31.

[9] *Бухе А.* Князья Цертелевы. Историко-генеалогические материалы. – М., 1913. – С. 8.

Ніжинське Уїздне Казначейство[10]. Цей факт теж свідчить на користь припущення, що хлопця хотіли просто відіслати з дому. Як відомо, дворяни дійсно рано записували своїх дітей на службу, однак ті або залишалися жити вдома, або ж продовжували навчання.

Ігнорування інституту сім’ї в поезії та его-джерелах було не абсолютним. Нічого не говорячи про матір, М. Цертелєв натомість неодноразово згадує діда та бабусю, про яких відгукується з великою любов’ю, повагою, трепетом. Для нас є важливим, що йдеться про діда і бабусю по батьківській лінії, адже саме завдяки їм відбулася трансляція грузинських традицій і культури. Зауважимо, що Автандил Цертелєв помер ще 1777 р., однак М. Цертелєв говорить про нього як про живого. Бабуся Анна Цертелєва залишалася єдиним представником нащадків грузинської лінії – напевне, вона часто розповідала онукові про щасливі минулі часи. Автандил Церетелі, приїхавши до Малоросії, одразу ж створив своєрідний грузинсько-український сімейно-культурний осередок: його дім відвідували знані грузини, серед них і Д. Гурамішвілі, а пізніше відбувається зближення і з козацько-старшинськими верствами[11].

Автандила Церетелі Микола Цертелєв зображує як гостинного, привітного, життєрадісного господаря дому та главу сім’ї. Цей образ підсвідомо переноситься князем на батька. Психологи стверджують, що проблема смерті батька полягає не тільки у відсутності реального батька, але в більш тоншій недостатності: у відсутності Імені Батька, провалі в суб’єктивності. Батько – не лише ненависний і загрозливий суперник в едиповській ситуації, але і той, хто розділяє й диктує. Часто таємниця особистості, її трагедія полягає не в самій смерті батька, але в пустоті, що виникає на місці батьківського закону[12].

У випадку з М. Цертелєвим спостерігаємо ситуацію заповнення душевних/духовних «пустот». Важливим маркером його існування стає геокультурний простір. У вірші до С. В. Капніста[13] він з ностальгією згадує дитячі роки та юність; у його спогадах немає згадок про членів родини, однак образ затишної оселі проводиться через весь твір, уособлюючись в рідній землі, хуторі, вербах, річці, переказах старовини, народних піснях, історії гайдамаків і козаків тощо.

В юнацькому віці ідеальне мікросередовище М. Цертелєв знаходить в Кибинцях – резиденції Д. Трощинського. Пізніше дослідники, зокрема і К. Грушевська, стверджуватимуть, що основним мотивом видання збірки «Опыт собрания старинных малороссийских песен» послужила досить

---

[10] *Бессонов П. А.* Князь Николай Андреевич Цертелев (Эпизод из истории русской литературы и педагогической деятельности на протяжении полувека). Монография. // РГАЛИ. Ф. 2866. Оп. 2. Д. 7. Л. 147.

[11] *Косарик Д.* Давид Гурамішвілі. Нарис про життя і творчість. К., 1950. С. 34.

[12] *Фернандес Д.* Древо до корней. Психоанализ творчества... СПб., 1998. С. 36.

[13] *Цертелев Н. А.* Стихотворения. Сборник, подготовленный к печати П. А. Бессоновым // РГАЛИ. Ф. 2866. Оп. 2. Ед. хр. 20. Л. 54.

прагматична мета – отримати протекторат Д. Трощинського, присвятивши йому видання. Однак, схоже, ситуація тут набагато складніша – знаний сановник дійсно стає авторитетом, кумиром, а підсвідомо і батьком для М. Цертелєва. Зрозуміло, що Д. Трощинський стає тим взірцем, наслідувати який готова вся молодь Полтавщини, він – показовий приклад того, як можна вирватися із лабетів провінційності та злетіти до найвищих щаблів влади. Згадаймо хоча б молодого М. Гоголя, який перед від'їздом до Петербургу заявив Софії Капніст: «Ви або нічого про мене не почуєте, або почуєте щось вельми гарне!»[14] Кибинці, звичайно, були тим місцем, де молодь шукала підтримки сильної руки, однак вони відігравали й велику роль у процесах соціалізації та ідентифікації. Недарма ж багато молодих людей хотіли повторити професійно-службовий шлях Д. Трощинського, багато в чому визначаючи свою професію. Окрім того, садиба вельможі була «своєрідним центром аматорів малоросійської старовини»[15], а отже, впливала і на становлення національної ідентичності. Водночас Д. Трощинський знайомить своїх гостей і сусідів із тенденціями європейської культури. Найбільшою цінністю для справжніх книгоманів була бібліотека Д. Трощинського, що нараховувала понад 12 тис. примірників. Очевидно, молодий Цертелєв часто там засиджувався.

Кибинці стають для М. Цертелєва мікросередовищем, у якому формуються його культурно-творчі та дружні відносини, тут він отримує схвалення своєї творчої діяльності. Особливо зближується М. Цертелєв із родиною Капністів. Василь Капніст стає для нього справжнім учителем в царині літературознавства – Вони не тільки обговорюють твори, але разом займаються й розробкою теоретичних питань, що надовго визначить інтереси молодого князя. Після смерті В. Капніста М. Цертелєв продовжує дружити з його сином, якому присвячує один зі своїх віршів.

Вищезазначене допоможе зрозуміти, чи зміг М. Цертелєв позитивно вирішити «кризу ідентичності» юнацького віку, яка, на думку Е. Еріксона. є особливо важливою для подальшого життєвого шляху особистості. Ідентичність, яка виникає із кризи, є психосоціальною. Позитивна якість, пов'язана з успішним виходом із кризи періоду юності, – *вірність.* У цьому понятті Е. Еріксон уміщує «здатність підлітка бути вірним своїм прихильностям і обіцянкам незважаючи на неминучі протиріччя в його системі цінностей»[16]. Вірність – наріжний камінь ідентичності, вона являє собою здатність юних приймати й дотримуватися моралі, етики та ідеології суспільства.

Попри певні психологічні бар'єри (втрата батька, конфлікти в сім'ї) М. Цертелєв зміг позитивно вирішити кризу юнацького віку, унаслідок чого його его-ідентичність отримала *статус досягнення ідентичності,* що означає

---

[14] Воспоминания С. В. Скалон (урожденной Капнист) // Исторический вестник. СПб., 1891. № 5. С. 563.

[15] *Пыпин А.* История русской этнографии. Т. 3. СПб., 1881. С. 12.

[16] Цит. за: *Хьелл Л., Зиглер Д.* Теории личности [Электронный ресурс]…

визначеність людини в цьому світі, вибір професійних та ідеологічних цілей. М. Цертелєв зміг подолати дію травматичних факторів завдяки перенесенню/заміщенню на інші об'єкти. Ролі компенсувальних елементів для нього набувають:

1) «улюблені» місця (зокрема садиба бабусі, маєток Д. Трощинського);

2) самоосвіта та самонавчання, яким відводилась левова частка в щоденному розкладі молодого князя;

3) дружньо-інтимне спілкування.

До того ж попри негативне ставлення до своєї першої посади М. Цертелєв уже отримав перші уроки від служби, оволодів певним соціальним досвідом. Коли перед юнаком постали питання «Хто я?», «Куди я йду?», «Ким я хочу стати?», він не розгубився, а чітко визначив для себе орієнтири на майбутнє. Найголовнішою метою стає досягнення «омріяного» місця, що в реальності пов'язане з розривом із провінцією та підкоренням столиці.

У цей час у М. Цертелєва формується й національна ідентичність, проявлена, як і в більшості дворянства, у формі подвійної лояльності. У віршах він неодноразово описує малу батьківщину, у листах називає себе малоросом, демонструє приналежність до Малоросії, рідного краю. Однак малоросійська ідентичність усе ж поглинається загальноімперською, та це й зрозуміло, адже зі столицею, особливо в юному віці, пов'язувалося все майбутнє життя М. Цертелєва, тільки там можна було відчути й знайти справжнє щастя. Почуття подвійної лояльності буде пронесене М. Цертелєвим через все життя, щоправда, з роками ці поняття трансформуватимуться, доповнюватимуться новими гранями, видозмінюватимуться. Цікаво, що і поезія, і листування демонструють нам факт забуття/ігнорування коренів грузинської культури. Аналіз біографічної канви теж доводить, що грузинські традиції князем не були освоєні, і тому не були передані нащадкам. Разом з тим студенти, не схвалюючи роботи М. Цертелєва, згадували його національне походження, наприклад, давали йому характеристики на кшталт «Уривок Кавказу»[17].

Поезія, епістолярій дають нам змогу уявити М. Цертелєва як душевно-ностальгійну, меланхолійну особистість, щиро віддану інтересам своєї держави, родині, друзям. Він чітко розмежовує приватно-родину та службову сфери. Як описують, сучасники він був кмітливим, мав почуттям малоросійського гумору, за допомогою якого вдало залагоджував конфлікти. Водночас був дуже прямолінійним, до кінця відстоював свою думку (навіть якщо був неправий), не любив критики, хоча сам критикував. Аналіз поезії[18] (17 творів) яскраво показує дихотомію внутрішнього світу автора, адже кількісно згадки позитивних емоцій, слів «щастя», «радість» дорівнюють негативним, словам

[17] *Мочульський М.* Погруддя з бронзи. М.Цертелєв і І.Манжура. Львів, 1938. С. 57.

[18] *Цертелев Н. А.* Стихотворения. Сборник, подготовленный к печати П. А. Бессоновым // РГАЛИ. Ф. 2866. Оп. 2. Ед. хр. 20. 62 лл.

«смерть», «могила», «прах». На рівні з цими позиціями застосовується група слів, що відображають ставлення до батьківщини, вітчизни. Друге місце в поезії князя займають такі позиції, як «Бог» і «сім'я». Третє місце посідають категорії «дружба», «кохання», «Государ» (цар), четверте – «пісня» (творчість), «природа», «гостинність», «народ».

Цінним доповненням до психологічного портрету М. Цертелєва виступає психолого-графологічний аналіз рукописних текстів князя[19]. Аналіз почерку показує, що автор був цілеспрямованою людиною: окресливши собі мету, ішов до неї попри все, таку людину складно зупинити, однак вона надаремне не витрачала ні сил, ні енергії, ні часу. Перш ніж приступити до справи, дуже ретельно її обдумував, був педантом, міг влаштувати скандал, але лише тоді, коли це повністю відповідало його інтересам (або зачіпало їх), тобто через дрібниці не скандалив і в конфлікт не вступав, мав досить розвинену інтуїцію. Разом з тим оперативність прийняття рішень, швидке навчання та перелаштування давалися йому складно. Він максимально намагався вивчити проблему й тільки тоді приймав рішення – ніби збирав пазл, і лише отримавши всю картину повністю, приймав рішення. Переконати його в чомусь було дуже складно, і як гарний ідеолог він умів доносити інформацію. Бійцівських же, «ударних» якостей, уміння воювати – як у прямому, так і в переносному сенсах – йому не вистачало, що й було його вразливим місцем. Утім це компенсувалося його домінуванням у побуті, сім'ї.

Резюмуючи вищезазначене, можемо сказати, що М. Цертелєв був людиною цілеспрямованою, знав, чого хотів, і домагався свого. Однак йому бракувало войовничості, що і стримувало його в багатьох життєвих моментах. Очевидно, мала місце життєва ситуація, яка і зумовила подальше формування його бійцівських якостей, власне їхню відсутність.

Звернувшись до внутрішньо-психологічних механізмів формування ідентичностей М. Цертелєва, доцільно розглянути і психоісторичну ситуацію епохи, яку окреслимо саме з погляду еволюції ідентичності.

Історія має періоди, коли радикально змінюється образ світу, традиційні ідеології занепадають, руйнується соціальний порядок. Індивіди відчувають страх, тривогу, безглуздість існування – необхідною стає нова відповідь на питання, які ставить історія. Ця відповідь завжди включає не тільки сукупність раціональних підходів до проблем зовнішнього світу, але й екзистенційне рішення, віру, яка дає сенс життю. Продуктивна відповідь може на століття визначити групову ідентичність. Такий виклик у XIX ст. було кинуто російському суспільству: історія вимагала вибору, ставила ребром питання подальшого розвитку держави.

Особистісна криза ідентичності обтяжується, якщо проходить під час кризи історичної: молода людина, входячи в соціальний світ, губиться серед конфліктуючих приписів, ролей, ідей, а загострена криза ідентичності

[19] Аналіз зроблений психологом-графологом А. Трошечком.

підштовхує до розв'язання не тільки власних, але й соціально-історичних проблем[20].

Глобальною зміною в становленні ідентичності у XVIII ст. стала поява політики емансипації, яка утвердила принцип автономії індивіда, зробила первинним імператив «Справедливість, рівність і участь». Практично всі сучасні рухи, що відстоюють свободу самовизначення: політичні, студентські, феміністичний, національно-визвольні, – зароджуються у XVIII – на початку XIX ст. Саме з цих причин фундаментальний до того часу критерій ідентичності – стійкий соціальний стан – починає радикально змінюватися. Соціальний стан стає радше проблематичним, аніж стабільним. З іншого боку, на історичній арені починає відігравати істотну роль середній клас. Його підйом, своєю чергою, руйнує традиційну систему соціального статусу, порушуючи кореляцію титулу, багатства, соціальних зв'язків[21].

Сплеск мисленнєво-розумової діяльності проявляється в усіх сферах, навіть у повсякденному житті, наприклад, у манері писати листи. Для того, щоб написати лист, потрібно було володіти внутрішньою культурою – уміти виражати свої сердечні почуття, описувати їх, дивитися на них ніби зі сторони. Лист і книга стають найважливішими навичками для оволодіння рефлексією, забезпечуючи не тільки спілкування зі світом, але й із самим собою.

Зміни в соціальний структурі приводять до необхідності розвивати в собі здатність правильно визначати власне місце в середовищі соціальних відносин, відповідати цьому місцю та за допомогою соціальних символів виражати приналежність до того чи того стану, партії, культурного співтовариства.

Водночас відбувається зниження впливу церкви на повсякденне життя індивідів; революційність епохи, порушення в релігійних і соціальних компонентах ідентичності створюють ще одну незнану раніше проблему – суперечність між моральністю та внутрішнім потенціалом людини. Мораль стає одним зі смислотвірних компонентів як існування суспільства, так і становлення ідентичності.

Свою роль у процесі ідентифікації індивіда відіграла й епоха романтизму, коли відбувся посилений пошук моделей самовираження та самореалізації, а отже, «креативне буття» стало життєвою моделлю для цього періоду. Поети, письменники, художники – індивідуальності, достойні захоплення не стільки вмінням приборкати божественну стихію, як це було в XVI ст., скільки здатністю прожити, відчути багате внутрішнє життя. Ціну набуває не зовнішня, а внутрішня глибина.

У XIX ст. зміни соціальних простору і часу приводять до «фрагментації свідомості». Сучасний спосіб життя поділяється на робочий і домашній

---

[20] *Хьелл Л., Зиглер Д.* Теории личности [Электронный ресурс]…

[21] *Заковоротная М. В.* Идентичность человека: социально-философские аспекты [Электронный ресурс]. Ростов-на-Дону, 1999. – Режим доступа: http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000729.

сектор, на суспільну і емоційно-приватну сферу, де кожен поводиться, сприймає і сприймається по-різному. Сім'я втрачає значення для суспільства загалом, однак стає головним первинним середовищем формування особистості. Індивідуалізація і приватизація впливають на ідентифікацію. Ці тенденції приводять до появи в людини відчуття ізоляції, самотності, відчуження, уперше усвідомлених у XIX ст.[22].

Отже, з'явившись на світ як бажана й кохана дитина, у віці 2–4 років М. Цертелєв зазнає певних психологічних травм, що, звичайно, негативно відбилося на формуванні сили волі та мети. Однак за рахунок переключення на інші об'єкти дитяча травма не поглибилась, і в юнацькому віці молодий князь чітко визначає для себе комплекс індивідуальних і соціальних ідентичностей, причому цього вибору він дотримувався всього життя, сприяв його реалізації. Це допомагало М. Цертелєву послідовно відпрацьовувати та реалізовувати свою «життєву програму», утім іноді вдавалися взнаки наслідки дитинства. У найважливіші, зламні моменти М. Цертелєву все ж не вистачало сили волі дійти до мети, він усе життя відступав, коли розумів, що ціна є занадто високою і ризикувати не варто. Страх утрати чогось, а понад те – незаповнення цього пустого місця, певною мірою впливали на життєвий вибір М. Цертелєва.

Окрім внутрішньо-емоційних процесів М. Цертелєв був включений у психоісторичну ситуацію епохи, яка в цей час характеризується формуванням набору нових ідентичностей. Молодий князь робить свій вибір у підтримку багатовікових традиційних інститутів суспільства. М. Цертелєв був чутливим до викликів часу, вирішення актуальних суспільно-політичних задач стає невід'ємною частиною його життя. Свої погляди він викладає у літературно-публіцистичних статтях, поезії, листах. Накладання хронологічних рамок життя М. Цертелєва на період «перехідної» епохи в Росії вплинули на його погляди та життя уцілому, не всі нові тенденції та гасла були сприйняті князем. На процес ідентифікації М. Цертелєва вплинула і епоха романтизму, яка диктувала свій «стиль життя», «спосіб мислення», світоглядні установки. Упродовж усього життя для М. Цертелєва були характерними процеси глибокої саморефлексії, самозанурення та роздуми про вічні цінності.

[22] Там само.

Олексій Ясь
Київ

Ідеал науковості українського історика радянської доби, чи кілька спостережень над текстами Ф. Шевченка другої половини 1940-х — початку 1970-х років

Радянсько-німецька війна 1941—1945 рр. стала важливою межею і, заразом, провідним чинником, який спричинився до формування нового покоління радянських істориків. Ця генерація мала не тільки досвід виживання за складних обставин і умов тоталітарного режиму, а й специфічне світосприйняття, виплекане споглядáнням трагічних і драматичних подій, зокрема їх неформального, ба навіть приватного осмислення. Більше того, повоєнні інтелектуали не тільки здобули практичні навички сприйняття і засвоєння культурних та ідеологічних практик сталінської доби, а й гнучкої адаптації до нових кампаній і настанов. Водночас історик чи учений-гуманітарій, який розпочинав академічну кар'єру у середині XX ст. на теренах Радянської України, стикався з кількома векторами, що значною мірою впливали на його практики або навіть визначали загальні контури наукової творчості. Це — соціокультурна спадщина й рудименти сталінізму, паліативні можливості, котрі з'явилися за часів «відлиги», а також поступове, складне та суперечливе усвідомлення чи самоусвідомлення українськими інтелектуалами того зв'язку, що єднав їх із попередниками.

Крім того, поставали дражливі питання щодо засвоєння й представлення якоїсь частини «дожовтневої» спадщини, котра для багатьох молодих істориків залишалася terra incognita. Приміром, І. Крип'якевич у листі від 19 січня 1958 р. до Ф. Шевченка аргументував доцільність публікації своєї розвідки до 100-літнього ювілею появи бібліографічного покажчика О. Лазаревського (1858) саме потребами ознайомити молоде покоління з розмаїттям української історіографічної спадщини. «На мій погляд, — відзначав І. Крип'якевич, — треба активізувати нам бібліографічні дослідження, бо без них немає фундаменту для широкої історіографії. *У статті я дав широкий огляд давньої літератури і журналістики, не тому щоб збільшити обсяг*

статті, а щоб молодим читачам показати багатство давньої історіографії, якого вони, мабуть, не знають (тут і далі курсив наш. — *Авт.*)»[1].

З такої перспективи тексти Ф. Шевченка другої половини 1940-х — початку 1970-х років яскраво демонструють напрочуд складну дилему тогочасного інтелектуала: як бути радянським і, водночас, українським істориком? Тим паче, що переважна більшість науковців воєнного покоління належали до інтелектуалів із радянською ідентичністю, котрі щиро прагнули вписатися, хоч і «по-своєму», у цю амбівалентну, мінливу, часом абсурдну систему політичних та культурних координат. У широкому сенсі йдеться про конфронтуючі пласти культурної свідомості, котрі складно узгоджувалися поміж собою. Приміром, упровадження офіційного дискурсу «великого російського народу» («народу-вождя», «народу-переможця», «народу-тріумфатора») породжувало захисні реакції українських радянських істориків, які прагнули хоч якоюсь мірою втримати обмежену, ба навіть ілюзорну автономію республіканського наративу від настирних зазіхань «старшого брата».

Згадаємо, приміром, ідеологічні колізії 1950-х — 1960-х років навколо термінів «приєднання» чи «національно-визвольна війна», до яких ставилися вкрай підозріло і навіть вороже, попри те, що ці означення вбиралися у відповідну «обрядову» покривку «дружби народів», «класової боротьби» і т. п. До того ж «національно-визвольне» маркування повсюдно вживалося у радянській соціогуманітаристиці щодо країн «третього світу». Натомість суттєві поступки офіціозу витісняли український культурний шар, перетворювали його на маргінальний чи супутній компонент, який побутував десь на периферії свідомості «радянської людини».

Отож дослідницькі практики істориків реформаційної чи нонконформістської орієнтації, зокрема Ф. Шевченка, тою чи іншою мірою були зорієнтовані на пошуки уточнюючих, доповнюючих, розширюючих чи, навпаки, звужуючих підходів щодо радянського канону. Часто-густо їхні писання поставали у вигляді суперечливого сполучення кількох дискурсів, під прикриттям якого вони намагалися донести читачу дещо інше представлення історії України. Втім, плекання компромісних, посередніх формул не тільки спричиняло складні внутрішні конфлікти, а й ставило вченого у досить вразливе становище у кризових ситуаціях, зокрема коли змінювалася політична й ідеологічна кон'юнктура, проводилися адміністративні кампанії скеровані супроти певних осіб, розгорталася боротьба за сфери впливу на академічній ниві тощо.

Вислідом таких дослідницьких і культурних практик були тексти, котрі продукували амбівалентні, інколи невиразні, розмиті смисли, зокрема взаємовиключне трактування певних подій, явищ, процесів, осіб, постійні відмови від попередніх тлумачень й оцінок під тиском офіційних позицій,

---

[1] *Крип'якевич І. П. — Шевченко Ф. П.* Листи [автограф; м. Львів, 3 січ. 1958 р.; м. Львів, 19 січня 1958 р.; м. Львів, 7 травня 1958 р.] // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. 349. Спр. 1185. Арк. 1.

суцільні недомовки, замовчування і т. п. Відтак співбуття радянського інтелектуала з каноном постійно нав’язувало декілька культурних ролей — показних і тіньових. Інколи такі ролі призводили до досить своєрідних спроб, точніше, інтелектуальних і культурних експериментів, які демонстрували небуденний творчий політ думки за сірих умов радянської повсякденності.

З-поміж українських радянських істориків повоєнної доби Ф. Шевченка розглядають як одного з найерудованіших дослідників (Я. Дзира)[2], ученого з небуденною широтою історичного світогляду (В. Яремчук)[3], а також звертають увагу на системність чи універсальність його стилю мислення (І. Колесник)[4]. Вочевидь, до цієї універсальності / системності спричинилося розмаїття дослідницьких, редакторських, науково-організаційних практик історика. Тим більше, що Ф. Шевченко неодноразово виявляв себе як толерантний і виважений інтелектуал за складних і дражливих ситуацій, що поставали на теренах «Українського історичного журналу», приміром, під час гострої полеміки з ідеологічним пасажами навколо статті львівського історика О. Ю. Карпенка[5].

Втім, заслуговує на увагу походження багатьох ідей та проектів Ф. Шевченка, котрі виникали не спонтанно, а виношувалися роками, часто-густо десятиліттями! Відтак теза про безпосередню й однозначну пов’язаність низки дослідницьких практик історика з трансформаціями радянського режиму, відомих як «хрущовська відлига» чи лібералізація, потребує певного уточнення й корекції. Скажімо, ідею створення фахового часопису для українських істориків Ф. Шевченко висунув ще у квітні 1947 р. на нараді істориків при ЦК КП(б)У[6], себто за 10 років до заснування «Українського історичного журналу».

Ймовірно, ще давніше коріння мало його зацікавлення постаттю М. Грушевського. За свідченням Я. Дзири, Ф. Шевченко під час навчання у

---

[2] *Дзира Я.* Десятиріччя творчого спілкування // «Істину встановлює суд історії»: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка: У 2 т. / Відп. ред. *Г. Боряк*; вступне слово *Д. Табачника.* К., 2004. Т. 1: Джерела. С. 159.

[3] *Яремчук В.* Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / Наук. ред. *Л. Зашкільняк*. Острог, 2009. С. 169.

[4] *Колесник І. І.* Федір Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика // Укр. істор. журн. К., 2005. № 1. С. 183.

[5] *Рубльов О. С.* «Український історичний журнал»: історія офіційна й залаштункова (1957—1988) // Укр. істор. журн. К., 2007. № 6. С. 19—20; *Бажан О.* Під пильним контролем КДБ // Історіографічні дослідження в Україні / Голова ред. кол. *В. А. Смолій*; відп. ред. *О. А. Удод*. К., 2012. Вип. 22: Доповіді та матеріали Міжнародної наукової конференції «Інститут історії України на зламі епох, у світлі традицій та перетворень. 75 років інституціонального буття» (20—21 жовтня 2011 р., м. Київ). С. 121.

[6] *Стенограмма* совещания историков при ЦК КП(б)У (29—30 апреля 1947 г.). Управление пропаганды и агитации // Центральний державний архів громадських об’єднань України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 753. Арк. 245.

Москві бачив М. Грушевського, котрий працював у бібліотеці[7]. Цю згадку нині вважають напівміфічною, напівсимволічною, котра репрезентує потужний український пласт у свідомості та поглядах Ф. Шевченка[8].

Відзначимо, що у його робочих матеріалах переховується досить докладна хроніка життя та діяльності М. Грушевського, котра обіймає період 1917—1924 рр. Ця хроніка була складена Ф. Шевченком наприкінці 1945 р.! До того ж її машинописна версія, котра за тодішніх обставин могла б розглядатися як компрометуючий матеріал щодо її автора, свідчить, що йдеться не про звичайні робочі нотатки вченого з обсягу особистих зацікавлень, а про матеріали, які планувалося якось використати!

Варто наголосити, що хроніка життя й діяльності М. Грушевського укладена на підставі досить широкого кола джерел, переважна більшість з яких на той час була вилучена із наукового обігу на радянському культурному просторі. Зокрема, слід відмітити спогади Д. Дорошенка, І. Мазепи, праці М. Андрусяка, В. Міяковського, С. Наріжного та ін., українську пресу революційної доби 1917—1921 рр. та часів німецько-фашистської окупації 1941—1943 рр.

Власне, про ступінь небезпечності робочих матеріалів Ф. Шевченка свідчать його докладні виписки зі статті Ю. Музиченка «Останнє лицемірство» (Українське слово. — 1941, 26 листопада). У цій розвідці Ю. Музиченко стверджував, що до раптової смерті М. Грушевського безперечно причетні радянські каральні органи[9]. Прикметною особливістю, точніше, колоритною подробицею хроніки є те, що частина її написана на зворотах розірваних нацистських пропагандистських листівок, які закликали українців їхати на добровільну працю до Великонімеччини.

Можливо, що зазначену хроніку (звичайно у підчищеному й ретушованому вигляді!), котра в архівному описі подається як стаття Ф. Шевченка, первісно планувалося вмістити під якоюсь ідеологічною покривкою в одному зі збірників документів. Низка таких збірників готувалася до друку у воєнні та післявоєнні роки Управлінням державних архівів НКВС УРСР[10]. Проте не можна виключати й іншого призначення цих матеріалів. Наприклад, як доповідної записки чи аналітичного огляду для службового користування, підготовленого до 80-річчя М. Грушевського (1866—1946).

Так чи інакше видається, що саме у середині 1940-х років на хвилі настроїв повоєнного патріотизму й героїки у молодого історика зародилися

---

[7] *Дзира Я.* Десятиріччя творчого спілкування. С. 152.

[8] *Колесник І. І.* Федір Шевченко… С. 184.

[9] *Шевченко Ф. П.* Хроніка діяльності М. С. Грушевського з 1917 р. до 1924 р. Стаття та підготовчі матеріали до неї [два варіанти — чорновий автограф та машинопис із правками; м. Київ, 11 груд.1945 р.] // ІР НБУВ. Ф. 349. Спр. 112. Арк. 72.

[10] *Список* збірників документів, запланованих до видання Управлінням державних архівів НКВС України (Київ, червень 1944 р.) // «Істину встановлює суд історії». Т. 1. С. 266.

думки про часткову реабілітацію М. Грушевського та його спадщини. Тим більше, що у середині 1940-х років на низці нарад українських істориків, письменників, культурно-громадських діячів та партійних функціонерів неодноразово висловлюються думки про можливість якщо не часткової реабілітації, то принаймні певних «пом'якшувальних» змін в офіційних потрактуваннях М. Драгоманова, М. Костомарова і навіть П. Куліша.

Вочевидь, як інтелектуал, що сформувався за сталінської доби та учасник низки тих нарад, Ф. Шевченко чудово усвідомлював ілюзорність і небезпечність подібних намірів за тогочасних передумов та обставин! Однак, саме у ці роки історик, мабуть, і почав виношувати задуми щодо повернення імені та спадщини М. Грушевського до радянського культурного простору.

Зауважимо, що протягом 1946 р. Ф. Шевченко двічі виступає з доповідями про М. Грушевського — на Вченій раді Інституту історії України АН УРСР[11] та в Архівному управлінні НКВС УРСР[12]. Обидва виступи були витримані у жорсткому офіційному дусі, себто з позицій суцільного розвінчання постаті та праць М. Грушевського як «буржуазних» і «націоналістичних». Зокрема, доповідач однозначно наголошував на «ворожості» концепції М. Грушевського стосовно «братнього російського народу»[13].

Однак, кидається в очі, що у другій доповіді історик подав досить докладні відомості про життєвий, творчий шлях та погляди М. Грушевського (майже половина робочих матеріалів!), а також про масштаб його наукової спадщини. Більше того, у підготовчих тезах до другої доповіді Ф. Шевченка мимоволі проступають симпатії до цього українського історика. Наприклад, варто навести його пасаж про організацію наукової роботи в київській школі М. Грушевського, котру він порівняв із завданнями, які постали у повоєнний час перед Інститутом історії України АН УРСР. «*Школа Грушевського в свій час почала з того, що із Києва за досить короткий час зуміла організувати для роботи на себе науковців периферії. Таким чином ця школа ростила для себе кадри.* Чи не є насущним завданням Інституту як самого крупного радянського наук.[ового] центру об'єднати: дати напрямок в роботі науковців периферії, притягнути їх до роботи в Інституті», — наголошує історик[14].

Зрештою, ці спостереження свідчать, що ще у середині 1940-х років у свідомості Ф. Шевченка формувався досить помітний український культурний шар свідомості, котрий помітно відрізнявся від пануючих ідеологічних і політичних стереотипів. Видається, що варто вести мову про специфіку сприйняття тодішньої дійсності воєнним поколінням українських інтелектуалів, в якій дедалі більше місце посідали приватні враження та

---

[11] *Шевченко Ф. П.* Виступ на Вченій Раді Інституту історії України АН УРСР про буржуазно-націоналістичну школу Грушевського М. С. та ін. [чорновий автограф; м. Київ, 1946 р.] // ІР НБУВ. Ф. 349. Спр. 225. 6 арк.

[12] *Шевченко Ф. П.* Доповідь про Грушевського [М. С.] 11 жовтня 1946 р. в Архівному управлінні [чорновий автограф] // Там само. Спр. 226. 1 + 38 арк.

[13] Там само. Арк. 27.

[14] Там само. Арк. 35.

особисті рефлексії, котрі помітно розходилися, хоч і не вступали у відверту конфронтацію з офіційними культурними й ідеологічними моделями поведінки «радянської людини». Можемо припустити, що трансформація політичних передумов у середині 1950-х—1960-х років спричинилася лише до зміцнення і розширення цього культурного пласту, який учений намагався, хоч би почасти реалізувати, себто перенести до царини дослідницьких та громадських практик.

Недаремно до ідеї часткової реабілітації М. Грушевського Ф. Шевченко повертається у середині 1960-х років, принаймні у листі від 23 червня 1965 р. до І. Крип'якевича він просить свого старшого колегу вислати йому виписки з листів М. Грушевського та інші матеріали за 1922—1923 рр.[15].

Зазначимо, що у робочих нотатках зафіксована низка роздумів Ф. Шевченка щодо постаті М. Грушевського, зокрема стосовно способу представлення автора «Історії України-Руси» у радянському культурному просторі. «Така величезна лавина праць не може бути обійденою, ігнорованою. *Не можна знайти людину, яка би по справжньому і серйозно цікавилася минулим і була безучасною до праць М. Грушевського*», — відзначає Ф. Шевченко[16]. Доволі цікавими видаються і його міркування щодо оцінки творчої спадщини М. Грушевського, котрі він прагнув прикрити «діалектичними» розумуваннями відповідно до вимог радянського канону[17].

Зрештою, розвідка Ф. Шевченка «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?»[18] набула неабиякого розголосу на теренах Радянської України, хоч і була спершу досить скептично сприйнята діаспорними вченими[19]. Тим більше, що автор, попри низку канонічних оцінок та коментарів, розглядав М. Грушевського як історика зі світовим ім'ям[20]. За слушним спостереженням Р. Пирога, «зарубіжні грушевськознавці не оцінили гідним чином появу цієї публікації»[21].

Та й після публікації зазначеної статті Ф. Шевченко плекав задуми нових студій, присвячених М. Грушевському. Приміром, у 1970 р. історик запланував публікацію брошури «Академік Михайло Грушевський» (загаль-

---

[15] *Сливка Ю.* Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Відп. ред. *Я. Ісаєвич*; упоряд. *Ф. Стеблій*. Львів, 2001. [Вип. 8:] Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. С. 544.

[16] *Шевченко Ф. П.* Робочі матеріали до 100-річчя з дня народження М. С. Грушевського [автограф; м. Київ, 1966 р.] // ІР НБУВ. Ф. 349. Спр. 795. Арк. 14.

[17] Там само. Арк. 14зв.

[18] *Шевченко Ф. П.* Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Укр. істор. журн. К., 1966. № 11. С. 13—30.

[19] *Л. В.* [*Винар Л.-Р.*] Рец. на ст.: *Шевченко Ф. П.* Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну (Укр. іст. журн. 1966. № 11. С. 13—30) // Укр. історик. 1967. № 1/2. С. 124.

[20] *Шевченко Ф. П.* Чому Михайло Грушевський… — С. 24.

[21] *Пиріг Р. Я.* Історичне грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // Укр. істор. журн. К., 1996. № 5. С. 81 (прим. 5).

ним обсягом 4 др. арк.) [22]. Ймовірно, ця брошура мала висвітлити радянський період життя й діяльності М. Грушевського, принаймні, про це свідчить велика кількість робочих виписок історика. Загалом ці виписки обіймають діяльність М. Грушевського протягом 1929—1932 рр., а також містять докладні відомості про діяльність установ та комісій ВУАН[23]. Скажімо, низка робочих записів Ф. Шевченка є виписками зі стенограми відомої дискусії по доповіді В. Юринця, присвяченій соціологічній візії М. Грушевського[24]. Крім того, поміж чернеткових нотаток історика переховується машинопис російськомовної статті М. Рубача для енциклопедії[25] та інші матеріали.

Зазначимо, що хрущовська лібералізація підштовхувала Ф. Шевченка і до певних рефлексій щодо тодішньої сучасності та недавньої минувшини. Наприклад, в одній із розвідок історик зауважив, що «*культ особи породжував культ слів і фраз, безконечне повторення завчених істин, паралізував мислення,* викликав догматичне тлумачення багатьох проблем, що вимагали творчого розв'язання»[26]. Цікаво, що майже дослівні означення споглядаємо у його робочих матеріалах, присвячених «культу особистості»[27]. Зокрема, в одній із його чернеток занотовано: «*При культі історію гнули в різні боки. Результат*?»[28]. Більше того, вчений планував написати окрему статтю, присвячену критиці сталінізму, хоч і не реалізував цього наміру, але використав, принаймні, частину чернеткових матеріалів в інших публікаціях.

Багато робочих, нашвидкуруч зроблених нотаток Ф. Шевченка, котрі досить складно прочитуються, містять короткі, проте майже афористичні вислови, зокрема його записи про сучасність, які він очевидно готував до своєї брошури «Історія і сучасність» (К., 1965). Скажімо, ціла низка його

---

[22] *Довідка* директора Інституту археології АН УРСР Ф. П. Шевченка про стан і перспективи пропаганди археологічної науки за кордоном (Київ, 1 березня 1970 р.) // «Істину встановлює суд історії». Т. 1. С. 409.

[23] *Шевченко Ф. П.* Робочі матеріали про життєвий та творчий шлях М. С. Грушевського. Папка № 1[чорновий автограф; м. Київ;] // ІР НБУВ. Ф. 349. Спр. 798/1. 117 арк.; *Його ж.* Робочі матеріали про життєвий та творчий шлях М. С. Грушевського. Папка № 2 [чорновий автограф та машинопис із правками; м. Київ] // Там само. Спр. 798/2. Арк. 118—324.

[24] *Шевченко Ф. П.* Робочі матеріали про життєвий та творчий шлях М. С. Грушевського. Папка № 2. Арк. 134—143.

[25] Там само. Арк. 309—313.

[26] *Шевченко Ф. П.* Дискусія — неодмінна умова розвитку історичної науки // Укр. істор. журн. К., 1965. № 3. С. 32.

[27] *Шевченко Ф. П.* Робочі матеріали [для незакінченої статті про культ особи і його негативні наслідки в суспільних науках] та газетні вирізки [чорновий автограф; м. Київ, 1962 р.] // ІР НБУВ. Ф. 349. Спр. 585. Арк. 2.

[28] *Шевченко Ф. П.* Робочі матеріали про роль, завдання, значення та шляхи розвитку історичної науки та ін. [чорновий автограф; машинопис із правками; 1960-ті роки] // Там само. Спр. 786—787. Арк. 118.

роздумів резюмується таким означенням: «*Сучасність — це в першу чергу сучасність ідей, думок, проблем*»[29].

Прикметною рисою дослідницьких, редакційних, рецензійних та інших практик Ф. Шевченка, що виявилася ще до його відомих публікацій 1960-х — початку 1970-х років, є широта його наукового мислення, котра однозначно вирізняє його з-поміж багатьох українських учених-гуманітаріїв радянської доби. Приміром, у листуванні з істориком Л. Затавським у середині 1950-х років він не тільки застерігає його від суцільного «націоналістичного» представлення і потрактування української історичної науки «дожовтневих часів» у світлі відомих ідеологічних постулатів, а й наголошує на традиціях і досягненнях тогочасних істориків. Зокрема, Ф. Шевченко відзначає: «Не можемо ігнорувати факту, що на Україні деякі історики, які були загальноросійського масштабу: Влад.-Будан. (Владимирський-Буданов М. Ф. — *Авт.*), Лучицький, Іконніков, Довнар-Запольський, Багалій, а може ще хтось. Вважаю, що Др. (Драгоманов М. П. — *Авт.*) теж є такою фігурою. *Це необхідно показати, бо Україна не була глухою провінцією в історіографії*»[30].

Чимало матеріалів, які показують широту та небуденність поворотів мислення Ф. Шевченка, споглядаємо у його робочих і підготовчих записах. У цих чернетках представлена ціла низка задумів та ідей, які вчений так і не зміг висловити повною мірою у своїх опублікованих працях. Наприклад, привертають увагу його міркування й роздуми про творчу особистість на теренах історіописання, репрезентацію історичної людини у наукових писаннях і т. п. Недаремно він підкреслює, що «*історик має бути уважним до людини, її дій і помислів*»[31]. В іншому місці Ф. Шевченко тримається думки, що «*історик має стверджувати людське в людині.* Історик повинен заглянути в душу свого сучасника…»[32].

Ці зауваги почасти навіть перегукуються з антропологічними пошуками у західній соціогуманітаристиці повоєнної доби.

Ціла низка напрочуд цікавих чернеткових нотаток Ф. Шевченка, присвячена досліднику-історіографу. На його думку, «історіограф, який має справу головним чином з людьми не може бути хронікером подій. *Він повинен показати ці події через ті злети, які відбувалися у* [поглядах] *вченого*»[33]. Водночас він обстоює думку, що «*історіограф дуже має бути чутливим до часу, обставин, в які діяв той чи інший історик. Навіть досліджуючи праці одного і того ж історика слід враховувати обставини*

---

[29] Там само. Арк. 417.

[30] *Шевченко Ф. П. — Затавському Л. А.* Лист [чорновий автограф; 23 листопада 1956 р.] // ІР НБУВ. Ф. 349. Спр. 1130. Арк. 1.

[31] *Шевченко Ф. П.* Робочі матеріали про історію як науку, значення функції критики, партійність та ін. [чорновий автограф; м. Київ, 1960-ті — поч. 1970-х років] // Там само. Спр. 777. Арк. 1зв.

[32] *Шевченко Ф. П.* Робочі матеріали про історичну науку та шляхи її розвитку [чорновий автограф; 1960-і роки] // Там само. Спр. 772. Арк. 13.

[33] *Шевченко Ф. П.* Робочі матеріали про історію як науку… Арк. 48.

написання їх. Крім того, необхідно враховувати [впливи] соц.[іально]-філ.[ософських], історич.[них], естетич.[них], поглядів історика»[34].

Ба більше, поміж брульонів Ф. Шевченка є низка записів, в яких відводиться особлива роль творчій індивідуальності дослідника. «Індивідуальність історика завжди відіграє важливу роль у розробці ним тих чи тих проблем. *Необхідно досліджувати особу як історичну категорію й індивід.[уальні] умови*», — стверджує автор[35].

Суголосні розумування, проте у менш виразному, затушованому вигляді віднаходимо і у низці текстів Ф. Шевченка 1960-х років. Приміром, в одній із статей історик зауважує, що «*відмінність поглядів на одні й ті ж події та явища пояснюється також значною мірою індивідуальністю дослідника, а цього не можна ігнорувати.* Йдеться про те, що у людей буває різний теоретичний розвиток, досвід, ступінь розуміння історичного процесу, різне уміння розкривати в явищах нові сторони, їх взаємозв'язок і взаємообумовленість. І тут проявляється не тільки розповідь про події "по-своєму", а й прагнення виявити новий підхід до явищ, фактів, підійти до їх оцінки з іншого боку»[36]. Втім, у інших розвідках історик наголошує на єдності людського життя та його виявів, які вимагають інтеграції різних суспільних і гуманітарних дисциплін[37].

Зауважимо, що дослідницькі та редакторські практики Ф. Шевченка не лишилися непоміченими й здобули неофіційне визнання у тогочасному професійному середовищі, принаймні згадки про них неодноразово віднаходимо у приватному листуванні істориків радянської доби. Наприклад, у листі мінського історика З. Кописького до О. Компан від 11 липня 1967 р. зазначається: «Ми всі знаємо його (Ф. П. Шевченка. — *Авт.*) як блискучого глибокого дослідника і прекрасну людину. Дай бог кожному. Напевно це і ускладнює йому життя і працю. Знайомо… І нам дорого все, що робить у радянській історичній науці журнал Української РСР. А робить і зробив не мало вкрай важливого і корисного для дослідника, читача. І у всьому цьому величезна заслуга Федора Павловича, яку нікому не перекреслити. Людина я, звичайно маленька, вплинути і напоумити не можу, але знаю, що журнал багато чим зобов'язаний своєму редакторові, а через нього радянська історична наука»[38].

Зрештою, проголошуючи «правильні» й ідеологічно виважені формули Ф. Шевченко у притаманній йому манері вносив до них невеликі уточнюючі та доповнюючі корективи, зазвичай сперті на відповідне цитування

---

[34] Там само. Арк. 49.
[35] Там само. Арк. 45.
[36] *Шевченко Ф. П.* Дискусія — неодмінна умова... С. 31.
[37] *Шевченко Ф. П.* Про створення «Вступу до історичної науки» // Укр. істор. журн. К., 1959. № 1. С. 94.
[38] Листи *Кописького З. Ю.* до *Компан О. С.* [автограф; м. Мінськ, 1967—1972 рр.] // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. Ф. 279. Оп. 4. Спр. 238. Арк. 15—16.

«класиків». Наприклад, згадуючи про «закони» історичного розвитку він повсякчас пише про «винятки» з таких «законів», які варто враховувати й вивчати[39]. Таке уточнення звісно не підважує ідею тотального формаційного та класового детермінізму, проте вводить деяку варіативність у представленні світу минувшини. В аналогічному дусі сприймаються й авторські зауваги про колективний характер наукової праці, котра не повинна поглинати індивідуальність[40].

Варто наголосити, що своєрідним різновидом таких «винятків» із «загальних законів» суспільного розвитку Ф. Шевченко вважав парадокси у науці. Ймовірно, історик збирався присвятити цій проблематиці велику статтю, принаймні про це свідчать його робочі матеріали. До того ж він виступав (можливо, неодноразово!) з публічними лекціями з цієї тематики[41]. Причому Ф. Шевченко вкладав у поняття «парадокс» доволі широкий сенс, оскільки не обмежував його ужиток вузькою предметною областю. На перший погляд, цей термін учений тлумачив у традиційному розумінні, себто як стан, який суперечить здоровому глузду чи «несподіване явище», котре конфліктує зі звичними уявленнями[42].

Однак, Ф. Шевченко розглядав парадокси у більш широкому сенсі. Приміром, він наголошує, що «парадокси не стільки перешкоди, скільки сигнали про явища ще мало, а точніше зовсім невивчені, нерозвинені (підкреслення Ф. Шевченка. — *Авт.*). Їх дослідження може привести до нових наукових відкриттів. Парадокси примушують історика пильніше придивлятися до явищ, подій, фактів»[43].

Утім, Ф. Шевченко не обмежується лише фактографічною площиною для позначення теренів побутування парадоксів. На його думку, своєрідними виявами парадоксів є т. зв. «божественні ідеї», котрі демонструють відхилення від традиційних понять[44]. Відтак він переносить цей підхід зі звичного терену мінливих і суперечливих історичних подій та явищ до світу ідей!

Вочевидь, ідея парадокса постала у річищі досить популярних дискусій 1960-х років між «фізиками» й «ліриками», зокрема мала фізико-математичне походження. Натомість ужита у сфері соціогуманітаристики, зокрема історії, ця ідея продукувала нові можливості, котрі складно узгоджувалися з формаційною репрезентацією і «законами» суспільного розвитку. Відтак у робочих нотатках Ф. Шевченка про парадокси в науці споглядаємо майже

[39] *Шевченко Ф. П.* Дискусія — неодмінна умова... С. 30.
[40] Там само. С. 31.
[41] *Шевченко Ф. П.* Парадокс. Лекція та робочі матеріали. [чорновий автограф; вирізки з газет і журналів]. Додаток записка-запитання Шевченку Ф. П. (арк. 97)] // ІР НБУВ. Ф. 349. Спр. 580. 97 арк.
[42] Там само. Арк. 1.
[43] Там само. Арк. 2.
[44] Там само. Арк. 49.

крамольну, принаймні за критеріями радянського канону, думку: «*Жива історія не вкладається в ніяку схему*»[45].

В одній із своїх найвідоміших публікацій Ф. Шевченко зауважує, що «*“парадокси” — явища з відхиленнями від усвідомлених об’єктивних закономірностей. Розкриттям їх сутті, а не підганянням під готову схему теж займається суд історії.* Вивчення змісту й характеру “парадоксів” веде до відкриття нових закономірностей»[46]. Водночас він доволі скептично сприймав той вал наукової «продукції», в якому бездумно тиражувалися «правильні» ідеологічні тези і суцільно ретушувалася та підфарбовувалася минувшина. У його робочих нотатках віднаходимо чимало зауваг щодо таких дослідницьких практик. «Бувають теми сучасні і дуже необхідні за назвою і т. д. *А в дійсності в них все пригладжено… Все однотипне*», — відзначає автор[47].

Видається, що саме така практика балансування на межі між офіційними та неофіційними контекстами висвітлення, канонічними тлумаченнями і дещо відмінними потрактування української історії поступово підводила вченого до думки про необхідність введення якихось доповнюючих мірил вартості, хоч і прихованих, себто вбраних у відповідні ідеологічні шати. Вірогідно, до цього Ф. Шевченка підштовхував не тільки досить потужний український шар його світосприйняття, а й потреби представлення минувшини України, передусім, «дожовтневої» чи дореволюційної спадщини. Схоже, що саме ці мотиви та міркування, кінець-кінцем, й виплекали одну з найвідоміших і резонансних статей історика — «Про суд історії».

Ідея суду історії належить до класичних концептів європейського проекту Модерну. Вочевидь, вона була виплекана у річищі природно-правового, раціоналістичного мислення. Приміром, знаменитий афоризм німецького поета Ф. фон Шіллера — «Історія і є всесвітній суд» (1784)[48] був вислідом культурної доби Просвітництва. У широкому сенсі ця сентенція постала як перелицьована ідея Вищого чи Божого суду, котру модифікували у дусі пізньопросвітницького раціоналізму. З легкої руки Г.-В. Гегеля теза про те, що всесвітня історія є світовим судом міцно ввійшла до німецької класичної філософії, згодом до європейської соціогуманітаристики. Відтоді цією ідеєю послугувалося чимало інтелектуалів, зокрема істориків, хоч вживали її у найрізноманітніших контекстах та вкладали відмінний сенс.

---

[45] Там само. Арк. 90.

[46] *Шевченко Ф. П.* Про суд історії // Укр. істор. журн. К., 1967. № 2. С. 53.

[47] *Його ж.* Робочі матеріали про тематику, структуру праць, майстерність [чорновий автограф; м. Київ, друга половина 1960-х років] // ІР НБУВ. Ф. 349. Спр. 781. Арк. 3.

[48] *Шиллер Ф*. Отречение // *Шиллер Ф.* Собрание сочинений в 7 томах. М., 1955. Т. 1: Стихотворения. Драмы в прозе. С. 148.

Скажімо, П. Куліш спершу апелював до суду історії у пошуках більш життєвого «начала» чи «сили» [49], а пізніше прагнув віднайти історичну правду у «суді культури»[50]. Морально-етичними і релігійними розумуваннями сповненні щоденникові нотатки М. Грушевського про «історичний суд» та обов'язок ученого, наприклад, його запис від 21 квітня 1891 р.: «Думав тільки, що іноді судити не гріх — *судити з обов'язку, що історична праця єсть теж обов'язок для суду, що тра тільки судити праведно, не вдаючи з своїх думок конечну істину*»[51].

У пізніших працях М. Грушевського віднаходимо розлогі розміркування про традицію, культ предків та «суд історії», хоч і у лапках! Виглядає, що історик розглядав і тлумачив цю ідею у контексті морально-виховного призначення історії. «З другого боку — вона (традиція. — *Авт.*) являється неустанною оцінкою, "судом історії", про котрий так богато говориться, і котрий дійсно твориться неустанно, хоч і зовсім инакше, ніж то собі уявляється — а власне неустанною переоцінкою історичних прецедентів, історичних діл, типів і індівідуальностей з становища сучасного моменту, його завдань і поглядів, його соціальних і моральних вимог, і таким же переоцінюваннєм, перемірюваннєм сучасних подій — включно до своєї власної індівідуальної діяльности, мірою і вагою історичних прикладів, взірців і прецедентів минулого. *"Історичний суд" таким чином має обопільний характер, так само як має його почутє обов'язку, що дається історичною традицією. Суд судить предків судом потомків і потомків судом предків, так як культ предків сам собою переходить в обов'язок перед потомками*», — наголошує історик[52]. Власне, для М. Грушевського «суд історії» нерозривно пов'язаний з історичною традицією та її побутуванням, себто з тими сенсами, котрі вона продукує щодо минувшини, сучасності та майбуття.

Зрештою, будь-яке звернення до ідеї «суду історії», зокрема спокуса надати розумуванням історика правничого підтексту, хоч і у метафоричному сенсі, переміщує дослідника на поле взаємин між сучасністю та знаннями й уявленнями про неї. Загалом ідея «історичного суду» нав'язує конфлікт між відмінними уявленнями чи образами минувшини, що кінець-кінцем продукує цілу низку питань. Як «виробляється» чи твориться історичне знання? Яким є нормативне знання, точніше уявлення про це знання у світлі відповідних соціокультурних вимог, у даному випадку — настанов

---

[49] *Кулиш П. А.* История воссоединения Руси: В 3 т. СПб., 1874. Т. 1: От начала колонизации опустошенной татарским погромом Киево-Галицкой Руси до начала столетней козацко-шляхетской войны. С. 3.

[50] *Кулиш П. А.* Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року. Видана типом другим з додатком післслов'я. Львів, 1882. С. 8.

[51] *Грушевський М. С.* Щоденник (1888—1894 рр.) / Підготовка до друку, переднє слово, упорядк., ком. і післямова *Л. Зашкільняка*. К., 1997. С. 108.

[52] *Грушевський М. С.* Історія й її соціально-виховуюче значіннє // *Його ж.* На порозі Нової України: Гадки і мрії. К., 1991. С. 59—60.

радянського канону? Яким має бути фаховий кодекс історика як учасника цього «судового процесу» та члена професійної корпорації?

Зауважимо, що такі конотації безперечно нав'язують порівняння з низкою думок Ф. Шевченка, висловлених у статті «Про суд історії». Ймовірно, що саме роздуми М. Грушевського підштовхнули цього українського інтелектуала радянської доби до спроби концептуалізувати та представити ідею «суду історії» у межах республіканського наративу. Тим паче, що згадана розвідка була видрукувана в «Українському історичному журналі» (1967. — № 2) за кілька місяців після того як вчений опублікував іншу резонансну статтю — «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?» (УІЖ. — 1966. — № 11). Вочевидь, осмислюючи постать і спадщину М. Грушевського революційної та післяреволюційної доби, Ф. Шевченко навряд чи міг обійти його тодішню публіцистику, в якій представлений цитований вище фрагмент про суд історії.

Схоже, що ця ідея у «знятому» чи «прихованому» вигляді постійно циркулювала у світосприйнятті Ф. Шевченка, позаяк її у тому чи іншому вигляді неодноразово споглядаємо у його текстах. Приміром, у листі до І. Крип'якевича від 2 лютого 1961 р., в якому історик оповідає про те драматичне дійство, котре розгорнулося навколо монографії «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» та своїх нещадних критиків, він зауважує: «*Та час кращий суддя і для них, і для мене*»[53].

Первісно стаття Ф. Шевченка, подана до «Українського історичного журналу», мала назву «Суд історії»[54]. Наразі достеменно невідомо, що саме спонукало історика змінити заголовок цієї розвідки. Ймовірно, він уважав, що порушив лише деякі аспекти масштабної проблематики, хоч, можливо, мали місце й банальні резони, котрі зазвичай призводять до корекції більшості матеріалів, поданих до редакторського портфелю практично будь-якого наукового часопису.

Стаття «Про суд історії» репрезентує Ф. Шевченка з нового боку як ученого схильного до складних, динамічних і масштабних рефлексій, що нав'язують не тільки методологічні, а й аксіологічні настанови. Якщо взяти до уваги ще й умови та обставини специфічного, обмеженого і заангажованого численними ідеологічними догматами радянського культурного поля, зокрема його українського, точніше, республіканського сегмента, то стає очевидним те досить незвичайне місце цього тексту, котре він посідав посеред тодішнього масиву публікацій.

Показово, що Ф. Шевченко розпочинає свій текст із міркувань про те, який сенс продукує поняття «суд історії»[55]. Причому авторські означення доволі розмаїті: «певне співвідношення подій і фактів у часі та просторі»,

---

[53] *Сливка Ю.* Листування Івана Крип'якевича... С. 533.

[54] *Шевченко Ф. П.* Суд історії. Стаття та нотатки [машинопис та чорновий автограф; м. Київ, 21 груд. 1966 р.] // ІР НБУВ. Ф. 349. Спр. 166. 23 арк.

[55] *Шевченко Ф. П.* Про суд історії. С. 45—46.

«самий процес суспільного розвитку й висновки з нього»[56] і навіть метафоричне порівняння з «колесом історії»[57]. Зазначимо, що остання теза у чомусь перегукується з відомою сентенцією М. Грушевського про «колесо еволюції».

Звісно Ф. Шевченко демонструє опертя своїх міркувань на відповідні покликання «класиків», зокрема щодо «закономірного» розвитку людської історії та невблаганного крокування «прогресу» на її теренах. Утім, його розумування продукують відмінні, а то і зовсім інші конотації. Скажімо, він зазначає: «Суд історії, як показав досвід, судить неупереджено, глибоко вникаючи в суть справи. Слід підкреслити, що він би не мав ніякого значення, коли б його рішення й вироки не мали публічного характеру, а були закритими. В цьому суді нема справ, які б відкладалися за давністю. За останнє століття він піднімає й вирішує справи як давноминулих часів, так й тих, що безпосередньо примикають до сучасності. *Історія — це безперервний об'єктивний процес. Отже, і суд її діє постійно. Прийнятий цим судом вирок буде мати силу й вважатиметься справедливим незалежно від часу*»[58].

З такої перспективи «суд історії» у потрактуванні Ф. Шевченка постає як позачасове мірило вартості! Більше того, той сенс, який продукують авторські зауваги, повною мірою узгоджується з думкою історика про роль судді («судових засідателів»), котру він відводить «народним масам» чи народу[59]. Ця теза знову нав'язує порівняння з розумуваннями М. Грушевського, у великому наративі якого народ / нація є не тільки провідним героєм, а у певному розумінні постає як «вічна» категорія національної історії.

Вочевидь, Ф. Шевченко керувався іншими мотивами та міркуваннями, хоч у його тексті народ також розглядається як «*справжній творець і герой історії*»[60]. Видається, що його статтю про суд історії варто сприймати у світлі нового «народницького» дискурсу у «паралельному» чи республіканському наративі. Відтак постає низка досить цікавих аналогій, які мимоволі спонукають до певних порівнянь із думками М. Грушевського щодо народної традиції та її ролі на «суді історії», що продукує позачасовий сенс.

«*Протягом тисячоліть народ стихійно творив історію в тяжких випробуваннях, у пошуках істини. В цих умовах основою суду народу були звичаї й традиції.* З відкриттям законів розвитку суспільства свідомі творці життя стали свідомими суддями історії, зросли їх роль і активність в оцінці подій минулого», — наголошує автор[61]. В іншому місці історик відзначає, що народ виступає не тільки як суддя, а й часто-густо як виконавець ухваленого вироку[62].

[56] Там само. С. 46.
[57] Там само. С. 45.
[58] Там само. С. 46—47.
[59] Там само. С. 47.
[60] Там само.
[61] Там само.
[62] Там само. С. 48.

Проте Ф. Шевченко послугується ідеєю «суду історії» не тільки для ствердження й розбудови нового «народницького» дискурсу, а й розмірковує про фахове призначення історика у світлі його громадсько-політичних, культурних та дослідницьких практик. Отож у його викладі порушується питання про багатоманітність ролей історика у цьому «судовому процесі»: слідчий, обвинувачувач, оборонець та експерт. «В суді *історії в усіх цих різних ролях виступає історик. При цьому він має завжди виходити з головного завдання — допомогти судові вірно розібратися в справі й винести відповідне рішення.* Історик повинен зробити все, щоб вияснити суть справи, а не затемнити й заплутати її, навіть у тому разі, коли б він виходив при цьому з “добрих” намірів. Бездоганна сумлінність, точність, переконливість і сміливість є найважливішими принципами, якими має керуватися історик на суді історії», — відзначає вчений[63].

Ці розмірковування Ф. Шевченка постають як своєрідна репрезентація квінтесенції його поглядів на професію та призначення історика у суспільстві. Ба більше, вони сприймаються як проголошення свого кредо для колег по історичному цеху. Передусім, автор наголошує на безсторонності, об’єктивності історика як «слідчого». «*Слідчий не виступає у суді. За нього говорять зібрані ним для розгляду судом історії матеріали*. Питання, що виносяться на цей суд, не надумані істориком-слідчим. Їх, як правило, ставить саме життя, а історик лише з’ясовує суть цих питань», — підкреслює дослідник[64]. На перший погляд, ця заувага сприймається як апологія об’єктивізму у дослідницьких та громадських практиках.

Однак, Ф. Шевченко не забуває і про інші ролі історика — обвинувачувача та захисника-оборонця. Причому функцію обвинувачувача він убачає у з’ясуванні та поясненні причин, які породили ті чи інші явища. Водночас учений згадує й про «історика-оборонця», зокрема не забуває і про «оборонців», які керуються власними симпатіями / антипатіями, а то й банально відпрацьовують свій гонорар[65]. У такому світлі призначення історика вже не зводиться до представлення доказів, а й вимагає їх висвітлення, тлумачення та пояснення широкому загалу!

Недаремно участь історика як експерта у «судовому процесі» є звичайною та найпоширенішою роллю, котра допомагає з’ясувати істину. Зазначимо, що Ф. Шевченко висуває цілу низку фахових вимог до «історика-експерта»: зберігати безсторонність, не впадати у примітивізм (не обмежуватися звичайною фіксацією подій!), намагатися не осучаснювати чи модернізувати минувшину, «не перевищувати повноваження», себто рахуватися з думками та підходами інших колег по цеху, заразом посідати становище самостійного й оригінального дослідника. Більше того, він

[63] Там само.
[64] Там само.
[65] Там само.

обстоює думку, що історику «*потрібно мати наукову мужність, щоб заглянути правді у вічі*»[66].

Втім, роль «експерта» не вбезпечує історика від підсудності, себто від відповідальності перед «судом історії». «*Суд історії діє не тільки по відношенню до тих, що творять історію, але й поширюється на тих, що її пишуть. Перше й друге тісно між собою переплітається.* Як і кожний діяч, історик несе відповідальність перед судом історії і може бути засуджений ним за неправильні дії. Історіографія зафіксувала величезну кількість фактів, коли історики несумлінно ставилися до своїх обов'язків і були за це суворо покарані судом історії не тільки за зловживання своїм службовим обов'язком та безвідповідальне ставлення до справи, а й за фальсифікацію справи», — зазначає Ф. Шевченко[67].

У такому світлі численні ролі історика на науковій сцені пов'язані не тільки з певним фаховим призначенням, а і з його обов'язком перед «судом історії»! Ця думка автора справляє враження самобутнього морально-етичного імперативу, котрий поширюється на всіх представників професійної корпорації. Якщо взяти до уваги стандартні настанови, які висувалися до гуманітаріїв країни Рад (партійність, класовість, історизм), то ідея фахового обов'язку вченого та й ще перед якимось вищим, надчасовим мірилом вартості, аніж вимоги та потреби поточної політичної чи ідеологічної кон'юнктури, вочевидь, продукувала конфлікт між різними шарами свідомості радянського інтелектуала.

Ф. Шевченко повсякчас акцентує увагу на складності і багатоманітності ролей історика, зокрема застерігає від ретушування чи «стерилізації» минувшини. «*Роль істориків у ньому* (суді історії. — *Авт.*) *не легка, бо життя, яке вони вивчають, складне. Але іноді історики своєрідно стерилізують його, обходячи все складне й суперечливе.* І при цьому вважають, що відгукуються на заклик історії, піднімають і розв'язують її актуальні проблеми», — підкреслює автор[68]. Ця теза сприймається як критика модернізації чи осучаснення минувшини, котра набула величезних масштабів із появою сумнозвісних «переяславських тез» 1954 р.

Зауважимо, що Ф. Шевченко представляє ідею «суду історії» у всеохоплюючому сенсі, позаяк наголошує на тотальній підсудності всіх дійових осіб — героїв, учасників та свідків певних подій, зокрема — переможців і переможених. Приміром, він відзначає, що «історія суворо засуджує тих, що мали на увазі свої особисті, вузькогрупові інтереси. Вона карає також за "гріхи", зроблені свідомо чи несвідомо. Особливо це завжди стосувалося людей, наділених владою. Їх завжди різко засуджували за зловживання нею. *Врешті, історія судить не тільки за те, що нічого хорошого, корисного не зроблено, але й за те, що і як зроблено*»[69]. Ця заувага

---

[66] Там само. С. 49.
[67] Там само. С. 50.
[68] Там само. С. 53.
[69] Там само. С. 50.

сприймається як прихований закид щодо тодішніх можновладців, хоч звичайно не має виразної адресної спрямованості.

В іншому місці вчений стверджує, що «*суд історії судить не тільки мертвих, а й живих. І перші, і другі не байдужі для нього*»[70]. Відтак автор постулює ідею суцільної рівності перед «судом історії», для якого немає ані привілейованих, ані дискримінованих[71].

Більше того, за візією Ф. Шевченка «суд історії» постає справді-таки як тотальне мірило вартості, котре однозначно вище за згадані вимоги класовості та партійності, позаяк ухвалює вердикти не тільки щодо певних осіб, а й визначає місце й значення всіх подій і явищ на теренах історії. «Вивчаючи історію, можна зустрітися з численними прикладами, коли певні події оголошувалися епохальними, такими, що мають привести до перевороту в розвитку суспільства. *Суд історії в цьому відношенні — єдино авторитетна інстанція. Він відкинув дуже багато таких "славних", "історичних" дат, а залишив тільки ті, що справді визначають новий етап, період, епоху в розвитку країни або всього людства*», — наголошує історик[72].

Відзначимо, що Ф. Шевченко обстоює думку, що своєрідним «кодексом суду історії» слугують «об'єктивні закони» розвитку. Ця заувага нібито узгоджує проголошену ідею з канонічними положеннями «класиків». Утім автор відзначає, що «*кодекс суду історії має ту особливість, що він неоднаково застосовується до подій різних епох*»[73]. Таку релятивність «кодексу» автор відносить на карб формаційної теорії, позаяк кожна суспільно-економічна формація розвивається за «своїми законами». Проте історик уважає, що суд історії *«виходить не тільки з формально юридичних, але й з моральних етичних норм»*[74]. У світлі такого потрактування «норми кодексу», себто «закони», стають ще більш релятивними, позаяк їхня дія корелюється не тільки специфікою доби та історичним досвідом, а й морально-етичними настановами!

Власне, Ф. Шевченко убачає призначення «суду історії» та істориків як фахових експертів у пошуку конкретної й об'єктивної істини. Не випадково він стверджує, що «*дії й вироки суду історії грунтуються на аргументах історичної науки. В зв'язку з цим може виникнути твердження, що оскільки історична наука неточна, остільки й вирок її суду — річ умовна*. Це можна зрозуміти так, що ніякий історичний досвід не веде до необхідності дій, якої потребують, наприклад, результати дослідження в точних науках. Але відомо, що навіть у математиці наукові висновки також не ведуть до альтернативності, примусовості, а дають можливість, враховуючи об'єктивні закономірності, діяти у відповідних напрямах. *Історичний досвід, або вирок*

[70] Там само. С. 53.
[71] Там само. С. 51.
[72] Там само.
[73] Там само.
[74] Там само.

суду історії, теж не є альтернативним. Він має характер ймовірності й можливості»[75].

Таким чином, автор наголошує на імовірнісному характері історичного знання, котре виходить із певного спектра можливостей для тієї чи іншої доби! Згадаємо, приміром, його думки про «парадокси» як відхилення / виключення з «закономірного» ланцюга подій. Ці розумування Ф. Шевченка, вочевидь, суперечили одному з положень тодішнього канону про вирішальну роль «об'єктивних законів» суспільного розвитку, котрі повсюдно вносили «залізну» необхідність спрямованого, невпинного «поступу» і «формаційного порядку» на історичні терени. Натомість він не тільки відзначає їх релятивність, а й ще висловлює думку про можливості їхнього застосування відповідно до певного історичного часу! Одна з кінцевих зауваг ученого загалом сприймається майже як відкритий закид на адресу фанатичних прибічників радянського канону: «*Для дурнів в усіх випадках законів не пишуть*»[76].

Зрештою, автор резюмує наведені думки закликом до читача — зважати на рішення й вироки «суду історії». Варто зазначити, що первісна версія цієї статті мала іншу, майже символічну кінцівку: «*Всі сущі — "Встаньте, суд історії йде". Слухайте, зважайте на його рішення, вироки, бо стосується він не тільки минулого, але й вчить сучасників*»[77]. Звісно така кінцівка продукувала більш гострі конотації, позаяк підсилювала враження щодо авторського представлення «суду історії» як вищого мірила вартості. Відтак у цьому випадку редакторські корективи виглядають як уповні зрозумілі й умотивовані.

Публікація Ф. Шевченка про «суд історії» спричинила складні й різноманітні оцінки та реакції. Кілька з них занотував сам автор статті. «Одержував і одержую багато схвальних відгуків. *Правда вже в перші дні після виходу журналу із статтею один наш співроб.[ітник] заявив: "Прочитав статтю. Але в ній можна прочитати і те чого в ній й немає*"»[78]. Цей коментар одного з колег-істориків є доволі показовим, оскільки нюансує складнощі тогочасної рецепції, коли читач повсякчас прагнув віднайти у тексті інший, прихований сенс.

Схвально, хоч і з певними застереженнями, про цю статтю відгукнувся М. Рубач — один із непримиренних критиків Ф. Шевченка на початку 1960-х років. «М. А. Рубач (підкреслення Ф. Шевченка. — *Авт.*). Прочитав з інтересом. Цікаво, гостро, хоч і є окремі місця з приводу яких можна і потрібно поговорити. Я сам читаю лекції в ІПК (Інститут підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка. — *Авт.*) про досвід історії і багато ваших

---

[75] Там само. С. 54.
[76] Там само.
[77] *Шевченко Ф. П.* Суд історії. Стаття та нотатки… Арк. 21.
[78] Там само. Арк. 22.

думок співпадають з моїми. Є ряд питань, які вимагають дальшої розробки і уточнення»[79].

О. Апанович із перспективи багатьох років слушно оцінила цю статтю як історіософське есе, в якій автор «*по суті, приховано засуджує те, що діялося тоді в українській історичній науці,* а також подає критерії негативної або позитивної оцінки історичних діячів»[80]. Про значний резонанс цієї розвідки Ф. Шевченка згадує Я. Дзира[81], а Ю. Сливка зараховує її до знакових публікацій тієї доби[82].

Втім, роздуми Ф. Шевченка про «суд історії» не лишилися поза увагою ані його опонентів, ані партійного керівництва. Відтак цю публікацію «згадали» 1972 р. у розпал кампанії, спрямованої на усунення Ф. Шевченка з керівних посад, що мало кінцевою метою унеможливити його балотування на дійсного члена АН УРСР. «В працях т. Шевченка мають місце ряд спірних, недостатньо аргументованих положень та висновків. *Деяким друкованим виступам, мається на увазі, зокрема, стаття в Українському історичному журналі "Про суд історії" (№ 2 за 1967 рік) не вистачає класової, партійної спрямованості, наступального характеру*», — зазначалося у доповідній записці партійного функціонера І. Грушецького[83].

Стаття «Про суд історії» неодноразово фігурувала як своєрідний компрометуючий «доказ» під час цього тяжкого і драматичного періоду біографії Ф. Шевченка. Приміром, зазначена розвідка кілька разів згадується у його щоденникових записах, зокрема коли вченому запропонували зняти свою кандидатуру на обрання в академіки АН УРСР[84], намагалися на редколегії «Українського історичного журналу» засудити його публікації[85], а також піддавали нещадній обструкції у середині 1970-х років[86].

Однак, ця розвідка Ф. Шевченка, як і низка його інших текстів, зокрема численні робочі записи (останні як за своїм обсягом — тисячі виписок і нотаток, так і широтою проблемного діапазону заслуговують, щонайменше, на спеціальну студію!), демонструють досить суперечливий, проте не знівельований, а, навпаки, вельми складний і розмаїтий ідеал науковості українського історика радянської доби.

[79] Там само.

[80] *Апанович О.* Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина // «Істину встановлює суд історії». Т. 1. С. 64.

[81] *Дзира Я.* Десятиріччя творчого спілкування. С. 153.

[82] *Сливка Ю.* Ф. П. Шевченко у моїх споминах // «Істину встановлює суд історії». Т. 1. С. 233.

[83] *Доповідна* записка голови парткомісії при ЦК КП України І. С. Грушецького Першому секретарю ЦК КП України В. В. Щербицькому про результати перевірки роботи парторганізації Інституту археології (Київ, 5 липня 1972 р.) // Там само. С. 445.

[84] *Щоденникові* нотатки: «І знову німа роль за сценою» // Там само. С. 596.

[85] Там само. С. 633.

[86] Там само. С. 638—639.

Передусім варто наголосити, що історичне знання сприймалося вченим у вигляді низки можливостей та ймовірностей, що не обов’язково реалізуються на авансцені минувшини. Видається, що історик намагався не доводити ці міркування до граничної межі, себто не транслював їх у відкритому вигляді до своїх студій, а прагнув прикрити відповідними «обрядовими» розумуваннями. Натомість він повсякчас складав відповідну данину «законам» історичного розвитку.

Та Ф. Шевченко постійно віднаходив «винятки», «відхилення», «парадокси» з таких «законів», які мали збагатити й урізноманітнити канонічну формаційну концептуалізацію. Відтак він рішуче виступав супроти «стерилізації» й ретушування історії, зокрема прагнув донести всю складність, мозаїчність, суперечливість палітри минулого. Заразом він був однозначним противником модернізації історії та виступав за її об’єктивне представлення від джерел і фактів, здобутих з «перших рук». Вірогідно, ці настанови значною мірою постали під впливом студій М. Грушевського, котрими вчений інтенсивно послугувався від кінця 1930-х років.

Більше того, на «території історика» Ф. Шевченка знайшлося місце й людині минулого, котру він сприймав як «історичну категорію»! Водночас його пасажі про творчу індивідуальність та її поважну, а у чомусь навіть засадну роль у дослідницьких практиках виглядають майже виїмковими на тодішньому полі республіканського наративу.

Наразі складно достеменно окреслити витоки таких настанов і орієнтирів у текстах Ф. Шевченка. Вочевидь, до їх формування спричинилися соціокультурні зрушення за доби хрущовської відлиги. Та першорядну роль у цьому процесі відіграли не стільки соціокультурні трансформації радянського режиму, скільки багатоманітність дослідницьких, архівних, редакторських, науково-організаційних практик історика. Власне, розмаїття проблем, які доводилося розробляти й опрацьовувати вченому спонукало його до нетривіальних, самобутніх поворотів мислення.

Ймовірно, давався взнаки й досвід воєнної доби, котрий суттєво розширив простір особистих, приватних, неофіційних спостережень. Слід згадати і про розгалужені контакти і зв’язки Ф. Шевченка з російськими істориками-медієвістами й архівістами, у середовищі яких циркулювали нові віяння та підходи. Варто відзначити і його ідеалістичні, часом максималістські орієнтири, котрі прочитуються за рядками щоденникових записів воєнної доби. Адже без плекання ідеалізму не може з’явитися на світ жоден видатний учений!

Показовими для ідеалу науковості Ф. Шевченка є його думки про професійний обов’язок історика, котрі нав’язують морально-етичне, а почасти навіть ригористичне потрактування. У широкому сенсі авторські думки про «суд історії» продукують роздуми про своєрідний фаховий кодекс честі історика. Причому останній, хоч формально узгоджується з вимогами радянського канону, проте породжує зовсім інші конотації.

Врешті, самобутній ідеал науковості Ф. Шевченка не варто виносити поза межі радянського історіописання. Тим більше, що він однозначно й щиро вважав себе радянським ученим, хоч і прагнув поліпшити та розсунути межі «паралельного» наративу. Загалом цей ідеал науковості відображав складне і дражливе становище українського інтелектуала, котрий прагнув конструювати повноцінну республіканську історію, проте водночас хотів уникнути відвертої конфронтації з радянським каноном, намагався представити об'єктивну, «нестерилізовану» минувшину, але заразом хотів зберегти ідеологічну коректність, дотримувався формаційної і класової репрезентації, але бажав будь-що-будь урізноманітнити й збагати її за рахунок масштабного фактографічного представлення соціального світу. Цей межовий характер ідеалу науковості Ф. Шевченка між офіційним та неофіційним, провідним, союзним, російським і маргінальним, «паралельним», республіканським наративами відобразив та увібрав як низку суперечностей, так і стильових особливостей його історичного письма другої половини 1940-х — початку 1970-х років.

Наталія Шелудякова
Київ

Читаючи колекцію: ментальні мапи колекціонера

Ідея звести в єдину систему координат два, на перший погляд концептуально віддалених, явища – колекцію та ментальну мапу – почасти була експериментом, здійсненим у пошуках релевантного методу опрацювання феномену колекціонування. Співіснування в колекції внутрішнього (психологічного, ментального) та зовнішнього (матеріального) вимірів вимагає такого ж – двовимірного, дуального розуміння, що часто стає нездоланною перешкодою для дослідників. Власне, подібна амбівалентність і може слугувати тим спільним знаменником, який дозволить синхронізувати колекційну і картографічну практики. Кожна з цих практик намагається оприявнити те, що не може бути безпосередньо сприйнятим в даний момент[1]. Як для колекцій, так і для мап характерне сполучення локальних елементів та більш широкої, всеохоплюючої стратегії, на яку вони можуть тільки опосередковано вказувати. Колекція складається з множини предметів, даних нам тут-і-зараз, але, разом з тим, вони відсилають нас до смислотворчої ідеї (ідея, що організовує колекцію, і з якої витікає цінність кожного з предметів) – неосяжної, невідчутної на дотик. Подібним чином функціонує і мапа. Це, по суті, лише графічне зображення, набір символів, які, втім, відсилають нас до величезних просторів, які не можуть бути нами сприйняті безпосередньо.

Існуючі різночитання терміну «ментальна мапа» дозволяють нам розглядати тезу про колекцію як ментальну мапу з двох різних перспектив.

1) Традиційне розуміння ментальних мап вихідним пунктом має з’ясування природи та механізмів пізнання людиною навколишнього простору. Загальновизнаним орієнтиром для дослідників тут є визначення Роджера Доунза і Девіда Стеа, які трактують ментальне картографування як пізнавальні і ментальні здібності, що «дають нам змогу збирати, упорядковувати, зберігати, пригадувати та маніпулювати інформацією про

---

[1] *Duclos R.* Cartographies of collecting / Simon J. Knell (ed.) Museums and the Future of Collecting. Ashgate Publishing, Ltd, 2004. P. 85.

навколишній простір»[2]. Відповідно, ментальна мапа – це внутрішня репрезентація просторового знання у людській свідомості. Запровадження терміну «ментальні (когнітивні) мапи» спровокувало становлення нової парадигми міждисциплінарних досліджень щодо просторової орієнтації людини, і стало однією із передтеч т.зв. «просторового повороту» в гуманітарних та соціальних науках.

Власне, такий підхід продукує просторово заангажоване розуміння колекції, за кожним предметом якої проступає окреме місце у просторі – місце, з яким цей предмет внутрішньо пов'язаний (звідки він походить, де був придбаний чи де зберігався). Безумовно, цей зв'язок дуже важко «зчитується» сторонньою людиною без допоміжних засобів (як-то супроводжуючі наративи), адже його формування відбувається через співвіднесення з персональним досвідом колекціонера. Для збирача його колекція – це мапа місць, які він колись відвідав, і кожен предмет – це відчутне на дотик свідчення реальності цих місць.

2) Візія, що, на відміну від традиційного підходу, відкидає жорстку прив'язку до простору, була інспірована теоретичними розробками прихильників техніки «майндмепінгу» (mind mapping)[3]. На думку братів Бьюзен та їх послідовників, картографуванню підлягає будь-яке знання – не тільки просторове. Попри той факт, що техніка ментальних мап була запроваджена як метод візуальної презентації та альтернативного запису інформації, концептуальні засади майндмепінгу дозволяють сягнути далеко за межі їх первинного призначення. Головним стовпом Майндмепінгу є синхронізація її структури з природним ходом процесу мислення, який Тоні Бьюзан характеризує як Радіантне Мислення (від англ. radiate – випромінюватися, виходити з центра). Кожне відчуття, спогад, думка – навіть окреме слово або число, за словами психолога, являє собою центр величезної мережі асоціативних зв'язків, здобутих людиною на власному досвіді. Фактично, мова йде про ментальну мапу як засіб презентації та структуризації знання в індивідуально виробленій формі.

Такий підхід розкриває широкі можливості трактування колекції як мапи особистості, де речі репрезентують не стільки своє походження та історію, а відсилають до особистості колекціонера.

Матеріальний світ, який нас сьогодні оточує, давно втратив свою головну роль вдосконалення та полегшення життя людини. За висловом Міхайя Чіксентміхайя, більшість предметів, що сьогодні виробляються людиною, жодним чином не покращують наше життя у матеріальному сенсі, натомість, слугують для стабілізації та впорядкування нашої свідомості. На зміну затишній антропоцентричній ілюзії про контроль людини над власними ментальними процесами, сьогодні прийшла теза про хаотичність як природний стан людської свідомості. Позбавлений чуттєвих вхідних

---

[2] *Downs R.M., Stea D.* Maps in Mind: Reflections on Cognitive Mapping. Harper&Row, 1977. P. 6.

[3] *Buzan T.* The Mind Map Book. Plume, 1996. 320 pp.

сигналів, залишений сам на себе, наш розум починає блукати й дуже швидко стає жертвою неприборканих галюцинацій. Коли людині немає на що спрямувати свої думки, вона швидко стає роздратованою та тривожною, впадає в депресію. Саме тому, як доводять дослідження, найгірший настрій у людей спостерігається в неділю вранці, коли за відсутності культурного сценарію, вони борсаються у «трясовині свободи». Більшість людей, за словами вченого, потребують порядку у зовнішньому світі, який надасть меж та напрямку ідеям та інтенціям. Навіть наша персональна ідентичність без чуттєвої опори може втрачати свою виразність[4].

Низка досліджень сучасних вчених присвячена питанню зв'язку між особистою власністю людини (т.зв. personal possessions) та її персональною ідентичністю. Більшість сходиться в думці, що свідомо чи несвідомо ми розглядаємо нашу власність як частину себе. На позначення речей, людей, місць, які існують поза нашими безпосередніми тілесними межами, але з якими ми так чи інакше себе співвідносимо, Рассел Белк пропонує поняття «продовжене я» (англ. extended self)[5]. Продовжене я включає наше оточення, в якому ми пізнаємо себе. Як писав Вільям Джеймс: «"Я" людини є загальною сумою усього того, що вона МОЖЕ назвати своїм, не лише її тіло та її психічна енергія, але й її одяг та будинок, дружина та діти, предки та друзі, репутація та вчинки, землі, яхта та банківський рахунок. Усі ці речі дають їй ті самі емоції»[6].

До проблеми взаємозв'язку володіння та відчуття «я» звертався й Жан Поль Сартр. У своїй праці «Буття й Ніщо» філософ висловив думку, що єдиний спосіб пізнати, ким ми є, – спостереження за тим, що ми маємо. Сартр виділяє три головні способи, за допомогою яких предмети стають частиною нашого я: 1) привласнення й контроль; 2) створення; та 3) пізнання[7].

В цьому контексті, власністю, що найбільш заглиблена в «я» людини, є колекція, адже вона неодмінно передбачає зазначені Сартром пункти: колекціонер не просто <u>привласнює</u> речі, що трапляються на шляху, а <u>пізнає</u> їх, проводить селективний відбір на основі цього пізнання; а саме збирання колекції – це своєрідний <u>творчий акт</u>, в якому розрізнені та самодостатні предмети пропускаються через «я» людини, яке діє як цементуючий елемент, утворюючи з них цілковито нову сутність. В колекції людина бачить себе як ні в якому іншому предметі, що їй належить. Початок колекції може бути випадковим, але культивування колекції є, беззаперечно, цілеспрямованим

---

[4] *Csikszentmihalyi M.* Why We Need Things / S.Lubar and D.Kingery (eds.) History from Things, essays on Material Culture. Smithsonian Institution Press, 1993. P. 21 – 29.

[5] Belk R. Possessions and the Extended self // The Journal of Consumer Research. 1988. Vol. 15. № 2. P. 139 – 168.

[6] *James W.* The Principles of Psychology. New York, 1890. Vol. 1. P. 291 – 292.

[7] *Сартр Ж.-П.* Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологию. М., 2000.

актом самодефініції. Найбільшою образою для колекціонера буде не якщо ви визнаєте його колекцію неавтентичною, а якщо скажете «Це не ти»[8].

Одним з хрестоматійних прикладів колекціонера в західноєвропейській традиції є німецький філософ та письменник Вальтер Беньямін, який в одному зі своїх ессе спробував описати свою пристрасть до колекціонування книжок. Розпаковуючи свою бібліотеку, Беньямін зосереджується на думках, а точніше – образах, спогадах, пов’язаних з кожною з книг: «Спогади про міста, в яких я знайшов так багато речей: Рига, Неаполь, Мюнхен, Данциг, Москва, Флоренція, Базель, Париж; спогади про розкішні кімнати Розенталя в Мюнхені, про тюремну вежу у Данцигу, де знаходився Ганс Рауе, про затхлий підвал з книжками Сусенгута у Північному Берліні; спогади про кімнати, де усі ці книжки зберігалися, про мою студентську комірчину у Мюнхені, про мою кімнату у Берні, про самотність у містечку Ізельтвальд на озері Брієнц, й нарешті, про мою хлопчачу кімнату, де колись знаходилися лише чотири чи п’ять томів із тих тисяч, що тепер нагромаджені навколо мене»[9]. Так, кожна книга з величезної колекції письменника переносить його у конкретне місце, де вона була придбана чи де зберігалася, і переходячи від одного тому до іншого, В.Беньямін прокладає маршрут на незримій мапі спогадів.

Колекція предметів-спогадів («сувенірів» – фр. souvenir: пам’ять, спогад) – це не просто набір предметів, а впорядкований світ минулих «я» колекціонера. Це ментальна мапа, що відображає його досвід: місця, обставини, люди, речі, події тощо. Сувеніри черпають свою цінність не з негайного, безпосереднього досвіду, а апелюють до пам’яті. Їх цінність для власника полягає у тому, що, будучи часткою минулого досвіду, вони мають здатність бути символічним провідником до недосяжних місць і досвіду. Звертаючись до сувеніра, колекціонер розраховує на особливу магію, що здатна відновити контакт з минулим. Матеріальність таких предметів має особливу силу, якої немає у слів, дій, поглядів чи інших елементів досвіду, і завдяки цій силі тільки сувеніри спроможні перенести минуле у теперішній час[10].

Якщо відправною точкою мапи спогадів Беньяміна слугують книги, які викликають з пам’яті образи місць, то український колекціонер Богдан Ханенко свідомо вводить просторовий принцип опису своєї мистецької колекції. Остання була одним з найвизначніших мистецьких явищ в Україні і вже на початку ХХ століття містила твори живопису майстрів італійської, нідерландської, іспанської та французької шкіл, зразки італійської і східної кераміки, античної мармурової пластики, теракоти й скла, а також художні

---

[8] *Stewart S.* On Longing: Narratives of the Miniature, the Gigantic, the Collection. Baltimore, 1984. – P. 159.

[9] *Benjamin W.* Unpacking My Library. A Talk about Book Collecting / W.Benjamin. Illuminations. Ed. by H.Arendt. New York. P.67.

[10] *Pearce S.* Collecting reconsidered / S.M. Pearce (ed.). Interpreting objects and collections. London and New York, 1994. P. 193-204.

меблі, гобелени, давньоруські та українські ікони, європейська і східна середньовічна зброя, українські килими, художні вироби майстрів Близького й Далекого Сходу та багато іншого.

«Петербург – Варшава – Київ – Москва – Відень – Париж – Мадрид – Рим – Флоренція» – такий шлях відтворення історії зібрання живопису Б.Ханенка. В своїх спогадах колекціонер детально зупиняється на атрибутах мистецьких творів – назва, автор, датування, попередні власники, так, що перед нами постає не стільки мапа спогадів, скільки мапа пізнання. Колекціонер далекий від зачарування хаотичністю спогадів, властивого В.Беньяміну; він дбає про точність і повноту опису, зазначаючи усі обставини, що вплинули на його рішення придбати ту чи іншу картину. Сам Б.Ханенко визнавав, що на ранніх етапах колекція була для нього засобом набуття знань: «Конечно, купленные картины составляли для меня недолгую утеху, я не имел возможность удерживать их за собой и переуступал в другие руки... Продавая картины, я взамен приобретал другие, наслаждался ими, изучал их и за сим вновь заменял новыми... Такая купля-продажа картин принесла мне большую пользу тем, что научила изучать и оценивать картины и близко ознакомила меня с достоинством и недостатками многих художников»[11]. Подаючи опис історії власного зібрання живопису, Б.Ханенко одночасно накреслює мапу-шлях свого становлення як колекціонера та здобуття знань. Окрім того, з колекції також «зчитується» інформація про мережу контактів колекціонера, що також немало важливо для розуміння його особистості.

Власне, колекція може розглядатися як мапа ідентичності людини за умови врахування усіх мотивів та функцій, виконання яких покладається на неї. В колекції (її складі, принципах організації, порядку формування, особливостях побутування та ставленні власника) можуть бути закодовані найрізноманітніші сторони особистості колекціонера: його людські якості, особливості характеру і світовідчуття, бажання, потреби, цінності, знання. Досить часто тематика колекції безпосередньо пов'язана з професією та професійними інтересами колекціонера. В цьому контексті можемо згадати відомого українського історика-колекціонера Миколу Маркевича, якому належала велика архівна збірка документів, рукописів та книг, які стали джерелом для його 5-томної «Истории Малороссии»[12]. Засвідченням наукових інтересів у сфері археології та історії виступала і колекція Володимира Антоновича, яка містила археологічні рештки, монети, рідкісні стародруки і документи[13].

Досить буденним і звичним явищем видається колекціонування різних творів мистецтва художниками, мистецтвознавцями, кураторами музеїв.

---

[11] *Ханенко Б.* Спогади колекціонера / Авт.-упоряд. Н. І. Корнієнко [та ін.] ; заг. ред. В. І. Виноградова. К., 2008 С. 30 – 31.

[12] Письмо Н. Маркевича // Отечественные записки. 1851. №2. Смесь. С. 328 – 336.

[13] Недруковані листи В.Б.Антоновича до Ф.К.Вовка // Український Історик. 1989. №1/3. С. 97.

Яскравою ілюстрацією особистості митця-колекціонера може бути український художник початку XX ст. Василь Кричевський. За спогадами Ф.Ернста, «...Колекція В.Г.Кричевського збиралася ним на протязі більше як 20 років. І помешкання, і велика майстерня мистця, з якої відкривався чарівний вигляд на пів Києва, були переповнені картинами, стародавніми килимами, склом, керамікою і т.д... Особливо багато любови й уваги приділяв власник колекції збиранню кераміки – української, східньої і західньо-европейської – коло 500 штук... Перські кахлі, сучасна німецька народна кераміка, китайська порцеляна і посуд фабрики Міклашевського доповнювали цей відділ... »[14]. Окрім того, до збірки входили зразки церковного різьблення та шитва золотом, рушники, гравіювальні дошки видатного українського штихаря XVIII століття Григорія Левицького, старовинні портрети (зокрема портрет П.Полуботка) та ін. Безумовно, колекція В.Кричевського відображає не тільки його естетичні вподобання, але й творчі пошуки художника, враховуючи відсутність в нього академічної підготовки. Цілком можливо, що збираючи колекцію творів ужиткового та художнього мистецтва, художник тим самим намагався утворити базу – матеріальну, відчутну на дотик – з якою можна було б звіряти свої роботи, яка була б своєрідним виправданням його творчих експериментів.

Однак, співвіднесеність колекції з професією не завжди настільки очевидна. Цей зв'язок може мати метафоричну природу і простежуватися в інших деталях, окрім тематики збірки. Відомим є факт, що Зігмунд Фройд досить довгий час збирав колекцію старожитностей Стародавнього Світу (головно, грецькі, римські, єгипетські, пізніше китайські статуетки, скарабеї тощо), яка містила більш ніж 3 тис. предметів. Цей факт дуже дивував сучасників Фройда, адже від людини, що кидала виклик тогочасному суспільству своїми провокаційними теоріями, й публічно говорила про аморальну природу усіх людських істот, не очікували впорядкованого, розміреного життя й збирання респектабельних, навіть дещо консервативних предметів мистецтва.

Втім, усестороннє дослідження Фройдівської колекції із врахуванням усіх факторів показує, що ця збірка зовсім не суперечить ідеям психолога, зокрема, психоаналізу, а якраз суголосна з ними. Деталлю, яка, власне наштовхує на таке припущення, є той факт, що колекція Фройда розміщувалася виключно у його кабінеті, будучи чітко відокремленою від решти будинку. Це є очевидним свідченням того, що зібрання було, по-перше, дуже особистим для самого Фройда, а по-друге, пов'язане з його роботою – психоаналітика і письменника. Колекція старожитностей була своєрідною метафорою його професії. Присутність речей нагадувала про те, що матеріальні предмети, які прийшли з минулого є менш промовистими щодо цього минулого, ніж психічні рештки з дитинства, які можуть бути декодовані за допомогою методу психоаналізу. Одна з колишніх пацієнток

---

[14] *Эрнст Ф.* Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 г. К., 1918. С. 8.

Фройда, вловила цей взаємовплив між матеріальним та ментальним у його методі. Вона писала: «Думки були речами, які необхідно було зібрати, звірити, проаналізувати, розсортувати та розв'язати. Фрагментарні ідеї, не перший погляд непов'язані між собою, часто виявлялися частиною особливого шару чи пласту думки чи спогаду, а отже, були єдиним цілим з ним; вони часто зливалися в єдине ціле, як вишуканий грецький глек й райдужні скляні чаші, і вази, що мерехтіли у сутінках на полицях кабінету, який поставав переді мною, коли я лежала на кушетці у кімнаті на Берггассе,19 у Відні…»[15].

Колекція також може виступати як мапа фантазій і бажання, адже вона репрезентує як частину ідентичності, заглиблену в реальність (людина, якою вона насправді є), так і той її елемент, який знаходиться в сфері фантазій і міфів (людина, якою вона б хотіла бути)[16]. Одним із способів оживити фантазії, скорегувати свою ідентичність, включивши до неї риси іншої людини, є колекціонування меморіальних речей. Володіючи речами визнаних геніїв, видатних особистостей, колекціонер тим самим реалізує бажання контакту з ними, символічного «зараження», інкорпорації частини їх ідентичності до відчуття власного «я». Як пояснює німецько-американський психоаналітик Отто Феніхель, відношення власника до подібного предмета відображають його відчуття: «Я здобув силою чи обманом річ, яка початково належала комусь більш могутньому, але яка тепер є талісманом для мене, адже магічним чином поєднує мене з попереднім власником». Така установка передбачає віру в те, що придбавши речі інших людей, колекціонер здобуває силу, впливовість, славу чи якісь особливі здібності, які були у їх попереднього власника[17].

Сьогодні навряд чи когось можна здивувати сумами, що витрачаються на придбання речей, які належали легендарним людям. Так, найдорожчим рукописом в історії аукціонних лотів є «Кодекс Лестера» Леонардо да Вінчі, що складається всього лише з 18 аркушів, списаних з обох сторін винайденим да Вінчі «дзеркальним» шрифтом. У 1994 р. манускрипт був придбаний за 30,8 млн. дол. Біллом Гейтсом, який став єдиним у світі приватним власником рукопису да Вінчі. Сьогодні інформаційний простір насичений повідомленнями про те, що особисті речі тієї чи іншої знаменитості були розпродані на аукціоні, що зайвий раз засвідчує актуальність цього мотиву колекціонування. Іншим фактором, пов'язаним з бажанням колекціонера «підживити» свою самооцінку, є прагнення публічності. Наприклад, поціновувачі алкогольних напоїв час від часу викладають абсурдно великі

---

[15] *H.D.* Tribute to Freud: Writing on the Wall, Advent, foreword by Norman Holmes Pearson. London, 1985. P. 14.

[16] *Belk R.W.* Collectors and collecting / S. M. Pearce (ed.). Interpreting Objects and Collections. London; New York, 1994. P. 322.

[17] *Fenichel O.* Trophy and triumph / Collected Papers. Second Series. New York, 1954. Цит. за: *Baekkeland F.* Psychological aspects of art collecting / S. M. Pearce (ed.). Interpreting Objects and Collections. London; New York, 1994. P. 210.

суми за стару пляшку Mouton Rothschild або Petrus на аукціонах, цілком усвідомлюючи, що це вино не придатне до споживання. Однак в їх намірах – насолоджуватися не вином, а публічністю, яку здобуде їх марнотратство.

Дана робота являє собою лише перший підступ до проблеми функціонування колекції як ментальної мапи колекціонера. На нашу думку, точками дотику між цими двома концептами є заглибленість у свідомісні структури людини, намагання впорядкувати вхідні сигнали із зовнішнього світу у такій формі, що відповідала б індивідуальним моделям мислення. Ментальна мапа – це інструмент, що не тільки дає змогу виявити індивідуальне бачення простору і орієнтуватися в ньому, але й уможливлює розуміння пізнавальних процесів взагалі. Ментальна мапа, з нашої точки зору, – це засіб структуризації будь-якого знання людини, в тому числі, й знання про себе, в чому цей концепт резонує з колекцією.

Ейдос.
7'2013.

Владислав Аксенов
Москва

Об одной историографической ошибке или к вопросу о визуальной семантике российских революций

Познание исторического прошлого неизбежно сталкивается с проблемой толкования текстов, их дешифровки с целью получения заключенного в них сообщения, чем занимается герменевтика. Однако вербальное выражение ограничено словарным набором, а содержащаяся в ней авторская интенциональность нередко ограничивает познание познанием самого автора. Формально-знаковая природа буквенного письма практически исключает проникновение в текст информации в обход автора. Вместе с тем исторической основой письменности выступает не абстрактный знак-буква, а подобие-ассоциация. Появившееся еще в 5000-гг. до н.э. пиктографическое, а затем идеографическое письмо апеллировало к зрительским ассоциациям на основе поиска подобий. Ассоциативный способ коммуникации означает, что оба участника этого процесса – адресант и адресат, – выступают активными субъектами. Можно предположить, что принцип ментального картографирования лежал в основе пиктографии.

Вместе с тем, переход человеческого сообщества к слоговому и алфавитному письму, позволивший упростить процесс коммуникации посредством сведения его к денотативно-буквальному уровню, не означал кризиса визуально-ассоциативного мышления, сохранявшегося благодаря развитию живописи, появлению в ней разных знаковых уровней (иконического, символического, абстрактного). Художественно-изобразительные источники, в первую очередь живописные произведения, помимо узнаваемых форм коннотируют сопутствующие им дополнительные значения, несут в себе эмоциональную составляющую как память о ментально-чувственном состоянии пространства прошлого. Не случайно известный семиотик Р.Барт, признавая денотативный уровень за литературным текстом и даже за фотографией, отрицал его наличие в рисунке[1]. При этом У.Эко, вслед за Б.Кроче, считает, что в так называемом «открытом произведении» помимо

[1] *Барт Р.* Избранные работы: Семиотика: Поэтика. М., 1989. С. 311–312.

авторской интенциональности и зрительской интерпретационной свободы сохраняются и образы внешнего мира: «Речь идет об открытом произведении как произведении, которое определяется “полем” различных интерпретационных возможностей, о произведении, которое предстает как некая конфигурация стимулов, наделенных принципиальной неопределенностью, так что человек, его воспринимающий, вовлекается в целый ряд “прочтений”, причем всегда изменчивых… Однако двусмысленность знака не делает неопределенной саму картину представленных форм: она дает усмотреть в ней некую соприродную вибрацию, более интимное соприкосновение с окружающей средой»[2].

Ментальная карта, в основе которой лежит ассоциативная цепочка, а не грамматическая конструкция естественного языка, как и произведение искусства передает не буквальное сообщение, а напоминает автору о состоянии какого-то момента в прошлом, не просто рассказывает о событии, но и сопутствующей ему атмосфере. Не являются ли в этом смысле художественные произведения свидетелей революционных событий начала XX в. своеобразными ментальными картами эпохи?

Однако оперирование визуальными знаками сохраняет свои интерпретационные барьеры. Хотя визуальный язык, по сравнению с языком естественным, является облегченным способом межкультурной и межнациональной коммуникации, он так же связан с определенными культурными кодами, без которых затрудняется дешифровка изобразительного текста. Мы уже говорили об индексальности визуального мышления российских крестьян, в котором знаки наделяли узнаваемые объекты дополнительным смыслом[3]. В русской живописи это особенно заметно по такому жанру, как «психологический пейзаж», связываемый с именем И.Левитана. Впоследствии конкретное состояние природы, времени года (чаще всего межсезонья) могло выступать аллегорией социального феномена как, например, революции. Не случайно, что художественно-графическая атрибутика революции была тесно связана с явлениями природы. В дневниках российских крестьян, чья социальная группа характеризуется развитым визуальным мышлением, часто отношение к событию передается через явление природы. Так, тотемский крестьянин Вологодской губернии А.Замараев упомянул о смерти своего соседа: «Весь день шел небольшой снег. Умер Кокорев», – а спустя несколько лет в 1917 г. вынес неутешительный приговор всей России: «Погода студеная, пролетает снег. Нашему государству едва ли не приходит конец»[4].

---

[2] *Эко У.* Открытое произведение: Форма и неопределенность в современной поэтике. СПб., 2004. С. 171-172.

[3] См.: *Аксенов В.Б.* Убить икону: визуальное мышление крестьян и функции царского портрета в период кризиса карнавальной культуры 1914 – 1917 гг. // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 6. К., 2012.

[4] *Дневник* тотемского крестьянина А.А.Замараева. 1906 – 1922 годы. М., 1995. С.26, 160.

Примечательно, что русская живопись рубежа XIX – XX вв. передавала динамическое состояние природы, как будто повторявшей бурление социума. Как писал Д.С.Лихачев: «В русской пейзажной живописи очень много произведений, посвященных временам года: осень, весна, зима — любимые темы русской пейзажной живописи на протяжении всего XIX века и позднее. И главное, в ней не неизменные элементы природы, а чаще всего временные: осень ранняя или поздняя, вешние воды, тающий снег, дождь, гроза, зимнее солнце, выглянувшее на мгновение из-за тяжелых зимних облаков, и т.п. В русской природе нет вечных, не меняющихся в разные времена года крупных объектов вроде гор, вечнозеленых деревьев. Все в русской природе непостоянно по окраске и состоянию»[5]. Уже тогда складывалась неформальная система визуальных знаков-кодов, составлялась та самая ментальная карта, которая запечатлевала предчувствия надвигавшейся революции и сохраняла отношения к ней современников.

Однако при декодировании знаков визуального текста необходимо учитывать все семиотическое пространство, в котором возможно существование закрепленных за теми или иными знаками образов и их значений. Признавая существование частных языков (вербальных и невербальных), нельзя игнорировать наличие общего трансязыка (метаязыка), описывающего функционирование образов в языках частных и формирующего семиосферу как нечто целое.

Досадная, но поучительная ошибка была допущена американским историком Ричардом Пайпсом в монографии «Русская революция», увлекшегося поиском ментальных отличий россиян и проигнорировавшего значение такого символа, как солнце, в общем литературном и художественном российском дискурсе о погоде. В итоге, солнце, носившее в литературных и изобразительных источниках индексальную характеристику, было воспринято Пайпсом буквально и привело к неверным выводам (которые, впрочем, можно было легко проверить соответствующей статистикой). Однако – обо всем по порядку.

Февральская революция 1917 г. ознаменовалась редким единением представителей различных социальных групп: вспыхнувшая 23 числа в празднование дня женщин-работниц она уже в первых числах марта привела к началу формирования новой праздничной культуры[6]. Правда, в политической символике российской революции явственно просматривались «старые» образы: «красный петух» резвился на улицах Петрограда, где восторженные обыватели жгли деревянных двуглавых орлов, а не менее довольные сидельцы Литовского замка уничтожали уголовную делопроизводственную документацию[7]. Сжигание символов прежнего строя

---

[5] *Лихачев Д.С.* Письма о добром и прекрасном. М., 1989.

[6] См.: *Колоницкий Б.И.* Символы власти и борьба за власть. К изучению политической культуры российской революции 1917 г. СПб., 2001.

[7] О формах девиантного поведения в феврале 1917 г. см: *Аксенов В.Б.* Милиция и городские слои в период революционного кризиса 1917 года. Проблемы

напоминало языческие масляничные забавы: проводы зимы и встречу солнца, – и потому солярная символика прочно вошла в семиотическое пространство революции. В иллюстрированном журнале «Огонек» за 1917 г. восходящее сияющее солнце стало типичным изобразительным символом революции, которая воспринималась современниками в рамках концепта весны-оттепели.

Уже в 1917 г. были опубликованы воспоминания обывателей, описывавшие знаменательные дни февраля, причем средством коннотации своего повышенного эмоционального состояния многие выбирали описание явления природы – внезапное потепление и появление солнца. Так, петроградский журналист, будущий известный прозаик Ефим Зозуля описывал февральские дни: «Сияло Солнце. Щурились глаза от белого чистого снега»[8]. Схоже описывал погодные условия в Москве в начале марта Н.Морозов: «Солнечный веселый день… – правда, тут же поправился, – но довольно изрядный мороз»[9]. В данном случае яркое солнце выступает не деталью натуралистической зарисовки, а символом новой жизни. Как и собственно чистый снег в городе понадобился в качестве коннотации, выражения отношения автора к чистым, одухотворенным Свободой дням революции: «На пороге весны – зацветает весна Русской жизни»[10]. Таким образом, в символическом пространстве российской революции погодный дискурс наделялся политическим содержанием: если весна обретала семантику новой жизни, освобождения от старого строя, то зима, наоборот, становилась олицетворением ненавистного самодержавия, обретала негативную окраску.

Общим эмоциональным состоянием заразился даже не сочувствовавший революции последний градоначальник Петрограда генерал А.П.Балк, который впоследствии упомянул о якобы имевшем место внезапном потеплении в конце февраля 1917 г. Вот на этом источнике и оступился Р.Пайпс. Американский исследователь главу о февральских событиях 1917 г. начинает с описания погодных условий, опираясь на труды Центрального статистического управления отмечает необычайно холодный февраль как в Петрограде, так и Москве. Однако далее, ссылаясь на Балка, он пишет: «…Внезапно погода в Петрограде переменилась и температура, поднявшись до 8 градусов выше нуля, не опускалась уже до конца февраля. Горожане, так долго просидевшие взаперти из-за стужи, высыпали под ласковые лучи солнца… Сюрпризы погоды сыграли немалую роль в исторических событиях тех дней»[11].

легитимности// Вопросы истории. 2001. №8. С.36-50; *Его же.* Слухи и страхи петроградцев и москвичей в 1917 году// Социальная история. Ежегодник, 2004. М., 2005. С. 163-200.

[8] *Зозуля Е.* Что запомнилось. М., 1917. С.8.

[9] *Морозов Н.* Семь дней революции. События в Москве. Дневник очевидца. М., 1917. С.15.

[10] Там же. С.14.

[11] *Пайпс Р.* Русская революция. Ч.1. М., 1994. С.306.

В действительности, согласно метеорологическим сводкам статистического отделения Петроградской городской управы температура выше нуля поднялась лишь 12 марта, да и то составила всего 0,3°С, а отметки в 8-мь градусов тепла достигла только 31 марта[12].

Вероятно, косвенной причиной ошибки Пайпса, помимо некоторой методологической небрежности, стал известный ментальный стереотип о России как царстве вечной зимы, приведший к переоценке значимости оттепели в повседневной жизни россиян. «Русская зима» – устойчивое словосочетание, которое, как ни парадоксально, больше соответствует западному дискурсу, нежели собственно русскому. Как отмечают исследователи, наиболее частотными реакциями американских, французских, немецких студентов на стимул Россия являются Сибирь, зима, холод, мороз, снег[13]. При этом данные реакции не соответствуют автостереотипным представлениям россиян.

В этой связи интерес вызывает концепт «русская зима» и вообще роль зимы, ее атрибутики в российской семиосфере (литературной и изобразительной символике). Примечательно, что, несмотря на устойчивый стереотип «русской зимы» в массовом сознании Западной Европы, в менталитете россиян зиме отводится куда меньше места, чем принято считать. Достаточно обратиться к ассоциативным словарям, репрезентирующим ассоциативно-вербальные образы национального самосознания.

Так, в словарях 1977 и 1998 гг. на стимул «русский» реакция «зима» отсутствует. Первые два места по частоте упоминаний в обоих словарях занимают существительные-реакции «язык» (17,24% и 25,66% опрошенных соответственно) и «человек» (15,52% и 14,16%)[14]. Правда, в словарях присутствует реакция на «русский», которая, сама став стимулом, приводит к появлению реакции «зима». Это существительное «лес». Однако ассоциация «зимний лес» не является более типичной, нежели «весенний лес». В словаре 1977 г. ассоциация «леса» с «зимой» возникла у 0,13% респондентов, в то время как с «весной» – у 0,66%. Правда, в 1998 г. ситуация немного изменилась, и уже 0,91% опрошенных связали «лес» с «зимой», против 0,55%, связавших его с «весной»; но в обоих словарях из всех ассоциаций наиболее близких к погодным самой распространенной оказалась реакция «зеленый» (атрибут весны – лета) – 9,5% и 7,29% соответственно. Таким образом, при отсутствующей прямой ассоциации «русская зима» возникает ассоциативная цепочка: в среднем стимул «русский» в 1,95% случаев приводит к реакции «лес», которая, в свою очередь, в 0,52% случаев

---

[12] См.: *Еженедельник* статистического отделения петроградской городской управы. 1917. №№5-13.

[13] См.: *Чоудхури О.Л.* Номинативное поле концепта «Зима» как предмет обучения русскому языку финских студентов. Автореф. дисс... канд. пед. наук. М., 2011.

[14] Здесь и далее подсчитано по: *Словарь* ассоциативных норм русского языка / Под ред. А.А. Леонтьева. М., 1977 и *Русский* ассоциативный словарь. М., 1998.

ассоциируется с «зимой». Не очень убедительная статистика для дискурса «русская зима».

В семиосфере рубежа XIX – XX вв. обнаруживается подобная ситуация. Так, из проанализированных 452 стихотворений Ф.Тютчева и А.Фета 37,4% относились к весне, 25,2% – к лету, 21,1% – к осени, 16,3% – к зиме. Эти цифры находят подтверждение при анализе русской живописи: из рассмотренных 893 пейзажей И.Левитана, А.Саврасова, А.Куинджи, И.Шишкина и И.Грабаря зиме посвящено 11,8% картин. Вероятно, такая «нелюбовь» российских поэтов и художников к зиме объяснялась особенно тяжелыми условиями жизни 77% населения России в это время года. С.Приклонский, описывая жизнь крестьян Олонецкой губернии, отметил общий недостаток муки зимой и вынужденное употребление хлеба из ржаной соломы с примесью сосновой коры[15]. Но и собственно мороз, создававший дефицит тепла в крестьянских домах вследствие нехватки дров, гнал людей на порубку барского леса. Что могло произойти потом, образно описано в некрасовской поэме «Мороз, красный нос», главный герой которой, убив обоих родителей малолетних детишек, признается: «…Люблю я в глубоких могилах// Покойников в иней рядить,// И кровь вымораживать в жилах,// И мозг в голове леденить…».

Даже в тех 16-ти с небольшим процентах стихов, посвященных зиме, создан неоднозначный, скорее мрачный образ: Ф.Тютчев называет зиму то ласково «чародейкой», то «ведьмой злой»; С.Есенин в стихотворении «Русь» пишет о зиме как нечистой силе; А.Фет иней на березе сравнивает с «траурным нарядом».

Конечно, негативные образы зимы не мешали созданию шедевров на зимние темы: как поэтических, от пушкинских строк «мороз и солнце – день чудесный, еще ты дремлешь, друг прелестный?», до пастернаковских «мело, мело по всей земле во все пределы, свеча горела на столе, свеча горела», так и живописных – пейзажи И.Грабаря «Иней» (1905), А.Куинджи «Пятна лунного света в лесу. Зима» (1908) и др.

Однако к наиболее типичным литературным и визуальным образам авторепрезентации они относиться не будут. Наоборот, типичным стереотипным образом России как северной страны станут, вероятно, «поле» и «волнистая рожь при луне» из есенинского «Шаганэ», визуализированные «Рожью» И.Шишкина; т.е. не снег, а злаковая культура, имеющая озимую и яровую форму, удобная своей неприхотливостью для аграрного хозяйства в северных нечерноземных районах, а также сосны.

Таким образом, становится более понятной семантика зимы как символа реакции, самодержавия, смерти, которой противопоставляется весеннее солнце свободы, новой жизни, приводя к ассоциации революция – весна.

---

[15] *Приклонский С.А.* Народная жизнь на севере. М., 1884. С. 15–16.

Собственно революционная символика так же имеет отношение к весенней атрибутике посредством семантики красного цвета. Последний означает не только кровь и идею жертвенной, революционной борьбы, но в русской традиционной культуре, этимологически связанный с прилагательным «красивый», выступает символом весны (праздник Красная горка) и солнца (словосочетание «красно солнышко»). На картине И.Репина «17 октября 1905 г.», посвященной главному завоеванию первой российской революции – царскому манифесту, – внимание привлекают два символа: раскрытые кандалы в руках мужчины во фраке и вскинутый вверх букет цветов, слившихся в красное пятно солнца. Включить в композицию «настоящее» солнце художник не мог, так как это противоречило бы запечатленным погодным условиям – сильный, порывистый ветер, срывающий с голов шапки и треплющий знамена, – а так же было бы слишком тривиально с изобразительной точки зрения. Букет красных цветов как символ восходящего солнца стал наиболее приемлемым решением в визуальном и символическом смыслах.

Революции, вспыхивавшие под красные знамена, наделили красный цвет политическим содержанием, вследствие чего в России в 1905 г. он оказался под запретом: власти запрещали выходить на улицы в красных рубашках. В условиях дефицита красной материи рабочие мастерили красные флаги, отрывая от российского триколора белую и синюю полосы.

Однако в отличие от обывателей российские художники не испытывали дефицита в красных красках. Хотя советское искусствоведение «буревестником революции в живописи» называло полотно К.Петрова-Водкина «Купание красного коня» 1912 г., все же в нем революционная тематика была приглушена ярко выраженной иконописной традицией. В другой картине художника 1915 г. «Жаждущий воин» повторяется сюжет купания коня, однако в руках у мальчика пика – явная аллюзия на иконописный образ змееборца.

Наоборот, современники подлинную революционную символику увидели в работах Ф.Малявина, относившихся к серии «Бабы». Обращаясь к тематике крестьянской жизни, художник стремился показать безудержную стихию женского начала, в котором революционный мотив прослеживался в буйстве ярких красок и смуглых, тревожных лицах героинь. Накануне первой революции в 1904 г. критик С.Глаголь писал о малявинских «бабах»: «Разве не веет от этих образов какой-то особой, смутной, титанической силой? Сила эта темна, стихийна и животна, но не таковы ли и должны быть бабы, рожавшие сподвижников Ермака, чудо-богатырей Суворова и понизовую вольницу? В этих кроваво-огненных красках чудится отблеск каких-то необъятных пожаров, какой-то оргии кровавой»[16]. Одной из самых известных работ художника стала написанная в разгар революции в 1906 г. картина

---

[16] Цит. по: *Стернин Г.Ю.* Художественная жизнь России начала XX века. М., 1976. С.72.

«Вихрь», на которой его героини вдруг пустились в безудержный пляс, имевший что-то от языческой мистерии. Увидев это полотно, И.Репин назвал его «самой яркой картиной революционного движения в России».

Предчувствуя вторую революцию в 1916 г. критики опять обратились к творчеству Малявина: «Красная баба идет… Кажется, она все испепелит и своротит на своей дороге. Гудит эта картина, к зрительному впечатлению как будто примешивается и слуховое… Страшные бабы… Недаром Малявин возвращается к ним так настойчиво. Он в них почуял Россию»[17]. И действительно, в разгоревшейся революции самым бессмысленным и беспощадным оказался «бабий бунт», выразившийся в многочисленных погромах как в деревнях, так и городах[18].

Если образ водкинского «красного коня» критики с натяжкой усмотрели в блоковской кобылице 1908 г.: «…И вечный бой! Покой нам только снится.// Сквозь кровь и пыль…// Летит, летит степная кобылица.// И мнет ковыль...»; то малявинская тема обнаруживает явные реминисценции с «бабами» Н.Некрасова, В.Гиляровского. Последний развил некрасовский образ бесстрашной крестьянки, как будто списав его с картин художника: «Красным солнцем залитые// Бабы силой налитые,// Загрубелые, //Загорелые, //Лица смелые. //Ничего-то не боятся, // Им работать да смеяться».

Помимо узнаваемых перекличек с поэтическими образами крестьянок, работы Малявина интересны так же тем, что в них семантика народного веселия оказалась тесно переплетенной с народным бунтом, в празднестве он увидел стихию разрушений, что соответствует теории амбивалентности карнавальной культуры М.М.Бахтина, в которой сакральное находится в диалектическом единстве с профанным, а смех несет в себе как созидательное, так и разрушительное начало[19].

Народный бунт, красный цвет и «бабы» стали устойчивыми стереотипными сочетаниями революционного символизма. Любопытно, что написанный К.Малевичем в 1915 г. «Красный квадрат» имел и другие названия: «Женщина в двух измерениях», «Визуальный реализм крестьянки в двух измерениях». Современники трактовали эту картину как «сигнал к революции», исходя из революционной семантики красного цвета[20]. «Красная баба», таким образом, ассоциируясь с революцией и неся в себе солярное содержание, прочно вошла в семиосферу эпохи модерна.

Правда, отечественному бунтаршеству был известен другой, еще более буквальный символ народного протеста, нежели карнавальная пляска красных баб – красный петух. В нем произошло аллегорическое сплетение

---

[17] *Московский* листок. 1916. 20 декабря.

[18] См. *Булдаков В.П.* Красная смута: природа и последствия революционного насилия. М., 1997.

[19] См.: *Бахтин М.М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. М., 1965; *Пропп В.Я.* Проблемы комизма и смеха. Ритуальный смех в фольклоре (по поводу сказки о Несмеяне). М., 1999.

[20] См.: *Малевич К.* Черный квадрат. М., 2001.

времени и борьбы, крика и огня. Поджоги барских усадеб, в бунтарской лексике выражавшиеся фразеологизмом «пустить красного петуха», были неизменными спутниками всех российских революций, традиционной формой борьбы сельского населения. Доставалось от него, правда, и самим крестьянам, в результате чего происходила некоторая мистификация образа, отмеченная в одноименном стихотворении В.Гиляровского: «У нас, на Руси, на великой, // (То истина, братцы, – не слух) // Есть чудная, страшная птица, // По имени "красный петух"...»

Абстрактную композицию М.Ларионова «Петух и курица» вполне можно рассматривать в контексте революционного дискурса. Примечательно в ней так же и то, что помимо указанного в названии противопоставления мужского и женского начала, визуально это противопоставление выражено оппозицией теплых и холодных цветов. Синий, цвет зимы, которая в русской поэтической традиции воспринималась сном природы, периодом стагнации, становился символом самодержавия. Красный петух, символ пробуждения после спячки, но в то же время и огненного разрушения – символом весны-революции.

Еще явственнее подобная цветовая символика проявляется в картине П.Филонова «Формула революции», в которой основными «переменными» выступают красные и синие оттенки. При некотором абстрагировании композицию можно интерпретировать как рисунок морозного узора на окне, освещенного первыми лучами восходящего солнца. Таким образом, оппозиция зима-самодержавие и весна-революция станет решением филоновского уравнения.

Однако, вернемся к символике российской революции 1917 г. Несмотря на мороз, современники отмечали «веселость» погоды, что отчасти являлось следствием укоренившихся в массовом сознании стереотипов о природе революции как народном весеннем празднестве. Стереотипы оказались настолько прочны, что даже спустя семь лет учащиеся, в школьных сочинениях вспоминавшие февральскую революцию, писали: «На дворе зима. Холодно, морозно... Помню, потом наступил теплый солнечный весенний день, день мартовской революции. Радостно и весело было на душе. Я радовался веселому солнышку, прилетевшим птичкам, радовался чему-то новому, происходившему на улицах Москвы»[21]. Примечательно, что март месяц в Москве в 1917 г. был самым холодным за всю историю метеонаблюдений с 1770 по 2011 гг.: тогда средняя температура составила 10,4°С ниже нуля[22]. Поэтому слова о теплых днях, веселом солнышке и прилетевших птичках едва ли следует понимать буквально.

Но если вербальные отображения погодных условий первых дней революции были далеки от действительности как у взрослых, так и детей, то изобразительные образы творчества школьников оказались более точными. В

---

[21] *Дети* русской эмиграции. М., 1997. С.374 – 375.

[22] Данные Метеорологической обсерватории им. В.А. Михельсона Московской сельскохозяйственной академии.

рисунках детей, посвященных февралю – марту 1917 г., мы не видим красного солнца[23]. Плакатная условно-символическая атрибутика отсутствует, уступая место вниманию к деталям, педантичному повторению поразивших воображение элементов. Так, красные банты и ленточки в петлицах важны были юным художникам не столько в качестве символа революции, сколько для передачи атмосферы всенародного праздника, в результате которых школьники впоследствии вспоминали о «веселых днях» революции. В детских сочинениях о революции, написанных учащимися 8–10-ти лет весной 1917 г., радость, смех и хорошее настроение людей на улице выступают в качестве основной показательной характеристики февральских дней: «Вдруг все взяли и свергнули императора и министров и сделали свободу. Было очень весело всем», или: «На улице народ улыбался и один из народа плакал от радости. Никто ниругался», «Очень было радостно и хорошо всем людям»[24]. Однако ощущение праздника вступало в противоречие с холодной погодой, а стремление детей сделать рисунок «похожим» не позволяло искажать действительность. В результате, многие дети интуитивно повторяли прием Репина с картины «17 октября 1905 г.»: не желая пририсовывать отсутствовавшее в те дни солнце, они запечатлевали как будто его отсветы в окнах зданий. На другом детском рисунке роль чистого, голубого неба исполняла стена здания, а революционное содержание красного цвета выражалось буквально, в форме лозунгов, красных знамен и бантов в петлицах[25].

Однако революция очень быстро привела современников к разочарованиям и атрибуты-коннотации весны как надежды на лучшую жизнь сменились символами тревоги. Для тех, кто в будущем вынужден был эмигрировать из объятой пламенем гражданской войны России 1917 г. стал судьбоносным. В 1924 г. ученица 6-го класса Английской школы для русских девочек на о. Проти в Турции записала: «До 1917 г. жизнь моя прошла хорошо. Я теперь с радостью перебираю в памяти свои прошедшие детские годы. Но уже с начала 1917 г. жизнь моя приняла другое направление; с этого года мы уже не имели определенного места в России, все кочевали...»[26]. Поэтому в воспоминаниях многих детей эмигрантов солнечные весенние дни заменялись холодными зимними буднями: «Петроград... Тихо кружатся в воздухе белые снежинки. Они ничего не знают, ничего не ведают. Медленно ползет вечерняя мгла, и идут один за другим русские люди, не зная куда, не спрашивая себя – зачем?.. Завтра – темно, будущее во мраке, некуда смотреть…»[27].

---

[23] *Москва. 1917*. Рисунки детей-очевидцев событий. М., 1987.

[24] *Воронов В.* Февральская революция в детских записях// Вестник просвещения. 1927. №3. С.5-11.

[25] См.: *Москва. 1917.* Рисунки детей-очевидцев событий…

[26] *Дети* русской эмиграции... С.63.

[27] Там же. С. 276.

Погодные условия выступали формой авторской коннотации, являлись художественным приемом для выражения чувств, эмоционального состояния в соответствии с традициями революционного символического пространства: весна – надежда, праздник революции; зима – разочарование, мрак реакции. «Мне было семь лет, и я жил в Петербурге, когда в России случился Великий переворот… Я хорошо помню то холодное и туманное утро, когда по улицам пронеслась весть об отречении Его Императорского Величества Николая II. Мама ужасно взволновалась, когда раздались первые выстрелы, так как папа был в командировке по делам службы вне города»[28].

Как эпитеты в школьных сочинениях, так и смена палитры в детских рисунках выражала авторскую модальность, отношение к описываемому событию. Показательна акварель, на которой изображались похороны юнкеров и студентов, погибших в ходе ноябрьских боев на улицах Москвы: серо-желтая цветовая гамма как нельзя лучше передавала состояние разочарования, депрессии юного художника.

В 1920-е гг. многие психологи обращались к детским впечатлениям от революции, пытаясь выяснить влияние событий на их психику. В 1924 г. в г. Орле было проведено исследование, участниками которого стали почти 150 учащихся из разных социальных групп 10–16 лет, т.е. те, кому в 1917 г. было по 3–9 лет. Во время эксперимента предлагалось подобрать синонимы к слову-раздражителю «революция». В итоге, наибольшим количеством детей были даны синонимы: война, бой; далее, по мере убывания, – стреляют, стрельба; солдаты идут; забастовка; тревога; кричит; ружье; народ; бунт; худо и т.д. На каждый из полученных синонимов-ассоциаций приходилось по несколько авторов, в то же время имелись варианты, не включенные в группы: люди бегут, бьют людей, убивают, неприятно, погибают, мальчика убили во время революции, убьют тебя, беспорядок, голод, получили свободу и пр.[29].

Таким образом, мы видим, что погодный дискурс как в нарративных, так и художественно-изобразительных источниках был связан с закрепленными в символическом сознании стереотипами. Зиме как символу стагнации, самодержавия противопоставлялась весна-пробуждение, вследствие чего в восторженных впечатлениях современников февральско-мартовских событий 1917 г. неизбежно фигурировало солнце и упоминание о теплых, весенних днях, в то время как разочарование в революции стирало праздничные коннотации, заменяя их описанием холодных, туманных будней.

[28] Там же. С.437.

[29] *Осипова В.Н.* Речевые рефлексы у детей // Педагогический журнал. 1924. №3-6. С.46.

Eйдос.
7'2013.

Piotr Witek
Lublin

Metodologiczne problemy historii wizualnej

Historię pojmuję jako pewien typ refleksji o świecie będący wytworem kultury. W zależności od modelu kultury, historia przybiera różne formy i pełni rozmaite funkcje społeczne – poznawczą, rozrywki, legitymizacyjną, itp. O modelu kultury decyduje w ogromnej mierze system komunikacyjny, na którym się ona opiera. W kulturze oralnej dominowała komunikacja oparta na przekazie ustnym – słowie mówionym i relacji komunikacyjnej „twarzą w twarz", a wiedza społeczności była archiwizowana w postaci zapamiętywanych słownych rymowanek. W kulturze werbalnej dominowała komunikacja oparta na piśmie, a następnie po wielkim przełomie związanym z wynalazkiem Gutenberga, na druku, co pozwoliło uchylić warunek współobecności w akcie komunikacji, archiwizować i upowszechniać na skalę masową wiedzę, przekazywać ją następnym pokoleniom w postaci pisanych i drukowanych relacji.[1] Kulturę współczesną, w której dominuje komunikacja oparta na medialnych technologiach wykorzystujących różnego rodzaju ruchome i statyczne dźwięko-teksto-obrazy, określamy mianem audiowizualnej. O ile w kulturze werbalnej to język pojęciowy współtworzył jej typ, wyznaczał granice poznania i świat poznawany, to w kulturze audiowizualnej system stanowi już nie język, a konglomerat różnej proweniencji ruchomych obrazów, które w alternatywny wobec języka pojęciowego sposób wyznaczają granice poznania i świat poznawany. Kultura audiowizualna rezygnuje z wielości rozłącznych wobec siebie mono-medialności na rzecz zintegrowanych multimedialności i intermedialności. Jest nastawiona na łączenie i integrowanie ze sobą aspektów werbalnych i niewerbalnych, audialnych i wizualnych, różnych estetyk, ontologii, technologii, porządków czasowych i przestrzennych, które poddaje permanentnej re-kontekstualizacji w procesie usieciowienia. Wyposażony w dźwięk ruchomy obraz, jako paradygmatyczny wytwór kultury audiowizualnej,

[1] Zob. *Antropologia słowa*, Grzegorz Godlewski (red.), Warszawa 2004; Zob. też: *Walter Jackson Ong,* Osoba, świadomość, komunikacja. Antologia, tłumaczenie, wybór, wstęp i opracowanie Józef Japola, Warszawa 2009.

ekran/monitor jako interfejs tej kultury, w nowy sposób w stosunku do kultury werbalnej organizują nasze doświadczanie, myślenie i działanie.

Kultura oralna powołała do istnienia tradycję historii oralnej w postaci przekazywanych ustnie magicznych, mitycznych i poetyckich relacji o przeszłości. Kultura werbalna powołała do istnienia praktykę historii pisanej i drukowanej kreującej literackie przedstawienia przeszłości. W dwóch ostatnich wiekach kultura werbalna, obok literackich form, wytworzyła różnie rozumianą naukową – krytyczną i analityczną refleksję o przeszłości, jaką możemy znaleźć w akademickich narracjach historycznych. Mówiąc w wielkim skrócie kultura werbalna powołała do istnienia historiografię – refleksję o przeszłości pojmowaną jako mniej lub bardziej naukowe i literackie pisanie historii. Z kolei kultura audiowizualna, dzięki zaawansowanym medialnym technologiom komunikacyjnym – fotografii, filmowi, telewizji, video, DVD, komputerom – umożliwiła prowadzenie refleksji o przeszłości za pomocą różnej proweniencji analogowych i cyfrowych dźwięko-teksto-obrazów. Tym samym historia (przedstawienia przeszłości i wizualizacje wiedzy historycznej) zadomawiając się na wszechobecnych ekranach i monitorach przestała być domeną jedynie historiografii.

W obrębie kultury audiowizualnej na fali zwrotu audiowizualnego[2] w latach 80-tych i 90-tych pojawił się trend badawczy nazwany przez Haydena White'a **historiofotią**.

White pod pojęciem historiofotia rozumiał wszelkiego rodzaju reprezentacje przeszłości i formy refleksji o historii za pomocą wizualnych obrazów ze szczególnym uwzględnieniem dyskursu filmowego. W swoim tekście podkreślał, że „Współcześni historycy powinni być świadomi, że analiza obrazów wizualnych wymaga sposobów »czytania« odmiennego niż wypracowany do lektury dokumentów pisanych. Powinni również zdawać sobie sprawę, że przedstawianie historycznych wydarzeń, postaci i procesów za pomocą obrazów wizualnych zakłada opanowanie słownika, gramatyki i składni – innymi słowy: języka i trybu dyskursywnego – zupełnie innych niż zwyczajowo używane w przedstawieniach tworzonych w dyskursie werbalnym."[3] Amerykański badacz pisał, że jako historycy „Mamy skłonność do takiego traktowania świadectw wizualnych, jakby w najlepszym razie, stanowiły uzupełnienie zapisów werbalnych, a nie samodzielną wypowiedź: autonomiczny dyskurs, zdolny do mówienia o rzeczach inaczej niż dyskurs werbalny, oraz o rzeczach, o których można się wypowiadać tylko za pomocą obrazów wizualnych."[4] Przyglądając się wypowiedziom amerykańskiego narratywisty nie jest trudno dojść do przekonania, że **historiofotia** jest w jego ujęciu równoprawną i realną alternatywą oraz konkurencyjną formą

---

[2] Zob. np. *Doris Bachman-Medick*, Cultural Turns. Nowe kierunki w naukach o kulturze, tłum. Krystyna Krzemieniowa, Warszawa 2012, s. 390-451; *Piotr Witek*, Kultura. Film. Historia. Metodologiczne problemy doświadczenia audiowizualnego, Lublin 2005, s. 207-217.

[3] Zob. *Hayden White*, Historiografia i historiofotia, tłum. Łukasz Zaremba, [w:] Film i historia, red. Iwona Kurz, Warszawa 2008, s. 118.

[4] Ibidem, s. 118.

refleksji o przeszłości i historii dla historiografii. Tym samym zaproponowana przez niego idea stanowi znakomity teoriopoznawczy punkt wyjścia dla konceptualizacji historii wizualnej.

Przemyślenia Haydena Whita oraz wielu innych badaczy[5] zajmujących się zagadnieniami wizualizacji historii stanowiły inspirację dla konceptualizacji historii wizualnej zaproponowanej przez poznańską historyczkę Dorotę Skotarczak. W swojej książce autorka pisze, iż: „Historia wizualna to zorientowana multidyscyplinarnie subdyscyplina badawcza zajmująca się analizą przedstawień (audio)wizualnych w kontekście historycznym. W tym rozumieniu historia wizualna obejmuje swym zasięgiem wszystkie te sfery, które występują na styku historii i historiografii, fotografii, filmu, sztuk plastycznych, nowych mediów i wszelkiej wizualizacji przeszłości i wiedzy historycznej. Do jej zadań należy zaś z jednej strony – wskazanie na rolę jaką przedstawienia (audio)wizualne odgrywają w tworzeniu przedstawień historycznych (wyobrażeń o przeszłości), stając się swoistą alternatywą dla akademickiej historiografii. A z drugiej – wskazanie na metody badawcze przydatne do analizy audiowizualnych przedstawień przeszłości jako relatywnie nowych form refleksji o przeszłości oraz źródeł historycznych wymagających od historyka nowych umiejętności w zakresie krytyki i hermeneutyki przekazów medialnych.”[6]

Historia wizualna jest siostrzaną dyscypliną antropologii wizualnej i socjologii wizualnej. Ujmując rzecz w wielkim uproszczeniu antropologia

---

[5] Zob. np. *Robert. A. Rosenstone,* History on Film. Film on History, Londyn 2006; *Robert A. Rosenstone,* Visions of the Past. The Challenge of Film to Our Idea of History, Cambridge, 2005; Piotr Witek, Kultura. Film. Historia…, op. cit.

[6] *Dorota Skotarczak*, Historia wizualna, Poznań 2012, s. 188. W tym miejscu warto poświęcić kilka uwag na temat przywoływanej książki. O ile próba konceptualizacji historii wizualnej zawarta w pracy, mimo iż nie zwraca uwagi na zjawisko video-historii jako alternatywnej wobec historiografii praktyki badawczej historyków, jawi się jako użyteczna, to koncepcja całej książki budzi pewne kontrowersje. Autorka tytułując swoją książkę „Historia wizualna” sugeruje, że czytelnik znajdzie w niej przemyślenia dotyczące szerokiego spektrum audiowizualnego wymiaru kultury. Z tego rodzaju refleksją mamy do czynienia np. w pracy Petera Burke'a, Naoczność. Materiały wizualne jako świadectwa historyczne, Tłum. Justyn Hunia, Kraków 2012. W książce Doroty Skotarczak film całkowicie zdominował inne przekazy wizualne, które Autorka omawia jedynie incydentalnie, niejako przy okazji. Cały wywód jest mocno przechylony w stronę refleksji źródłoznawczej. Źródłowość materiałów wizualnych wydaje się być najważniejsza. Temat filmu jako źródła historycznego przykrywa inne wątki. Historyczka przywołuje różne strategie badawcze, ale nie pokazuje ich użycia w praktyce. Skupia się tylko się na dobrze znanej chociażby z „Metodologii historii” Jerzego Topolskiego klasycznej procedurze krytyki wewnętrznej i zewnętrznej źródła. W przeprowadzonych analizach badaczka skupia się głównie na treści filmów – na tym, co pokazuje dane dzieło ekranowe. O wiele ciekawsza byłaby próba przeanalizowania wybranych filmów z wykorzystaniem neoformalnej teorii filmu umożliwiającej pokazanie tego, jak film, jako przekaz audiowizualny, modeluje przeszłość za pomocą filmowych środków wyrazu. Za takim podejściem do filmu optuje amerykański historyk i jeden z „ojców założycieli” historiofotii Robert Rosenstone.

wizualna i socjologia wizualna podążają dwoma równoległymi nurtami. Po pierwsze, zajmują się środkami i medialnymi technologiami, jakie antropolodzy i socjolodzy mogli/ mogą wykorzystywać w terenowych badaniach różnych kultur i społeczności, takimi jak fotografia, kamera wideo i film. Po drugie, zajmują się badaniem systemów wizualnych i medialnych wytworów audiowizualnego wymiaru kultury. Zarówno antropologia wizualna jak socjologia wizualna lansują tezę, że obraz powinno się uznać za równie istotny jak słowo element naukowej pracy antropologicznej i socjologicznej. Wizualizacje powinny być włączane do pracy badawczej na równi z przedmiotami i werbalnymi opisami za każdym razem, kiedy jest to właściwe, dogodne i przede wszystkim wzbogacające poznanie.[7]

Z podobną jak powyższa argumentacją mamy do czynienia na gruncie historii wizualnej. Historia wizualna (historiofotia), występuje przeciw dominacji języka pojęciowego, drukowanych i pisanych narracji historycznych (historiografii) w poznawaniu, badaniu i przedstawianiu przeszłości. Zwraca uwagę na to, że o przeszłości i historii można myśleć z pozytywnym skutkiem poznawczym nie tylko w języku pojęciowym, ale również za pomocą różnego rodzaju zintegrowanych w poszczególnych mediach dźwięko-teksto-obrazów – audiowizualnych przedstawień. Historia wizualna, oprócz wskazanego przez Skotarczak postulatu badań audiowizualanych przedstawień przeszłości, wnioskuje również, aby na gruncie akademickiej historii wykorzystywano medialne technologie do prowadzenia badań i przedstawiania ich wyników w postaci różnego rodzaju audiowizualnych form ekspresji – filmów historycznych, historycznych portali internetowych, infografik historycznych, animacji, interaktywnych map, czy diagramów historycznych, wirtualnych symulacji historycznych, multimedialnych baz danych, ekspozycji muzealnych, itp. z wykorzystaniem cyfrowych narzędzi i aplikacji.

Audiowizualne formy refleksji o przeszłości stawiają przed historykami w znakomitej większości wytrenowanymi w paradygmacie kultury werbalnej nowe wymagania natury metodologicznej i epistemologicznej, gdyż modelują historyczne światy przedstawione inaczej niż dzieje się to w klasycznych pisanych narracjach.

Tradycyjna narracja historyczna jako pisany tekst charakteryzuje się tym, że jest statyczna, niema i linearna.

(1) Tekst zorganizowany jest w określony sposób z ciągu linearnie uporządkowanych według określonych dla każdego języka reguł sterujących: logiki, gramatyki, semantyki i składni, następujących po sobie znaków: liter,

---

[7] Zob. np. *Sarah Pink*, Etnografia wizualna. Obrazy, media i przedstawienia w badaniach, tłum. Maria Skiba, Kraków2009; *Sławomir Sikora*, Film i paradoksy wizualności. Praktykowanie antropologii, Warszawa 2012; *Piotr Sztompka*, Socjologia wizualna. Fotografia jako metoda badawcza, Warszawa 2005; *Krzysztof Olechnicki*, Antropologia obrazu Fotografia jako metoda, przedmiot i medium nauk społecznych, Warszawa 2003; *Jay Ruby*, Picturing Culture. Explorations of Film and Anthropology, Chicago & London, 2000; *Rethinking Visual Anthropology*, red. Marcus Banks & Howard Morphy, New Haven and London 1997.

wyrazów i zdań, składających się na narrację, opowieść mającą swój początek, rozwinięcie i koniec. „Piszący na maszynie – powiada Villem Flusser – musi interesować się strukturą swojego tekstu: literami, regułami porządkującymi litery w szeregi (ortografia, gramatyka, logika), a także jego fonetycznymi, rytmicznymi i muzycznymi aspektami.”[8]

(2) Elementy wchodzące w skład historycznego świata przedstawionego uporządkowane są sukcesywnie jako następujące po sobie sekwencje. Perspektywa czasowa, dominując nad perspektywą przestrzenną tekstu historycznego, wyznacza określony liniowy kierunek sukcesywności następujących po sobie sekwencji. Procesualna struktura pisanej narracji historycznej zyskuje charakter linearny wtedy, gdy składające się na nią elementy zostają połączone w spójną całość – opowiadanie z początkiem, rozwinięciem i zakończeniem. Za taki porządek odpowiedzialna jest strategia fabularyzacji, nadająca tekstowi historycznemu spójność. Tak więc standard linearności wyznaczany jest między innymi przez logikę połączeń przyczynowo-skutkowych oraz koherencję historycznego świata przedstawionego. O ile delinearyzacja na poziomie struktury fabularnej pisanej narracji historycznej jest osiągalna poprzez dezintegrację czy dekonstrukcję tradycyjnego porządku opowiadania przejawiającego się w triadzie: początek – rozwinięcie – zakończenie, to całkowita ucieczka od logiki linearności nie do końca jest możliwa ze względu na linearną strukturę językowego medium, za pomocą którego modelowane są poszczególne sekwencje historycznego świata przedstawionego. Mamy tu do czynienia ze strategią narzucania na symultaniczny porządek wielowymiarowego doświadczenia dziania się jakiejś potencjalnej sytuacji historycznej, linearnej struktury pisanego języka werbalnego wprowadzającej odmienny, linearny i sekwencyjny, porządek do historycznego świata przedstawionego.[9]

(3) Elementy wchodzące w skład historycznego świata przedstawionego uporządkowane są linearnie i hierarchicznie ze względu na ważność roli, jaką odgrywają w relacjach z pozostałymi elementami. Hierarchiczna selekcja oznacza koncentrację tylko na tych elementach, które wydają się ważne dla opowiadanej historii. Uwypukla się elementy ważne, a ukrywa mniej ważne z punktu widzenia pisanej historii np. takie jak wygląd postaci, sposób mówienia, wystrój wnętrz w których miało miejsce dane wydarzenia, itp.[10]

(4) W konsekwencji powyższego, aktualizacja pisanego tekstu historycznego oraz interakcja interpretacyjna dzieła, uwikłane są w ograniczenia językowego medium. Swobodne poruszanie się po pisanym tekście jest ograniczone przez jednokierunkową linearność języka i struktury pisanej narracji historycznej oraz jednokierunkową sukcesywność następowania elementów składających się na

---

[8] Zob.: *Villem Flusser*, Ku uniwersum obrazów technicznych, [w:] Po kinie?... Audiowizualność w epoce przekaźników elektronicznych, pod red. Andrzeja Gwoździa, Kraków 1994, s. 57.

[9] Zob. np. *Hayden White*, Poetyka pisarstwa historycznego, tłum. zbiorowe, red. Ewa Domańska i marek Wilczyński, Kraków 2000.

[10] Zob. Ibidem.

świat przedstawiony dzieła. Mamy tu do czynienia z taką oto sytuacją, że procesy aktualizacji dzieła podporządkowane są percepcji typograficznej zwizualizowanego w druku języka i tekstu. Tego rodzaju linearną strategię aktualizacji i interpretacji tekstu określa się mianem lektury. Efektem lektury pisanej narracji historycznej jest sukcesywne wyłanianie się ukrytej i nieznanej dotąd całości dzieła wraz z jego sensem.[11]

(5) Statyczny charakter pisanej narracji historycznej przejawia się brakiem jakiegokolwiek ruchu teksu i w tekście. Dynamika narracji historycznej, historycznego świata przedstawionego w tekście, ma charakter procesualny rządzony logiką fabuły, co oznacza, że każde ujęcie w ryzy linearności języka potencjalnego symultanicznego ruchu w historycznym świecie przedstawionym jest jednocześnie strategią jego unieruchamiania.

(6) Pisana narracja historyczna nie jest w stanie zapewnić/ zaoferować nam przyjemności obcowania z pozajęzykowymi wytworami kultury, efektami dźwiękowymi i wizualnymi, które, będąc wytworami nieco innego układu odniesienia, wymykają się procedurom konceptualizacji. Mówiąc nieco bardziej dokładnie narzędzia wypracowane na gruncie kultury werbalnej, takie jak logika, gramatyka, retoryka, semantyka czy składnia są niewystarczające aby przy ich użyciu wykonać np. obraz czy fotografię, albo opowiedzieć fragmentu jakiejś interesującej muzyki np. z okresu klasycznej Grecji. Pisana/ drukowana narracja historyczna uniemożliwia cytowanie audiowizualnych źródeł historycznych.[12]

W modelowym czy idealizacyjnym ujęciu badanie narracji historycznej przez historyka historiografii bądź metodologa historii odbywa się na co najmniej dwa sposoby:

(1) Koncentruje się na logicznej i metodologicznej rozbiórce tekstu, polegającej na rekonstrukcji stosowanych przez określonego badacza, czy też grupę badaczy, wątków i modeli teoretycznych, metod krytyki analizy materiału źródłowego, sposobów wyjaśniania i uzasadniania wiedzy historycznej, rozumienia źródeł i faktów historycznych.

(2) Koncentruje się na tym, w jaki sposób powstają teksty historiograficzne. Istotnym zagadnieniem jest tu pytanie o to, dlaczego narracje historyczne mają taki, a nie inny kształt. Badanie narracji historycznej polega tu na próbie identyfikacji różnych strategii metaforyzowania, typów fabularyzacji i fikcjonalizacji, jakich historycy używają do porządkowania serii wydarzeń w zrozumiałych opowieściach, nadając im określone sensy i znaczenia.

---

[11] Na temat problemów linearności zob.: *Ryszard W. Kluszczyński*, Film. Wideo. Multimedia. Sztuka ruchomego obrazu w erze elektronicznej, Warszawa 1999; Zob. też: *Maria Załęska*, Język a rzeczywistość pozajęzykowa w świetle teorii ikoniczności języka, [w:] „Przegląd Humanistyczny” 1999, nr 6 (357), s. 128 i następne.

[12] Zob. *Piotr Witek*, Multimedia jeden z wariantów kulturowej gry w historię. Metodologiczne problemy „przedstawiania” przeszłości w epoce ekranów, [w:] Język a multimedia, red. Agnieszka Dytman Stasieńko i Jan Stasieńko, Wrocław 2005, s. 367-389.

Z zupełnie inną sytuacją mamy do czynienia w przypadku audiowizualnych form komunikacji i refleksji. Dzieje się tak z wielu powodów, które pokrótce postaram się scharakteryzować.

Jak już o tym wcześniej wspominałem, historia wizualna wychodzi z założenia, że krytyczne myślenie o przeszłości i historii za pomocą obrazów jest możliwe. Uzasadnienie dla sformułowanej wyżej tezy możemy znaleźć w opublikowanej w 1969 roku pracy wybitnego amerykańskiego badacza Rudolfa Arnheima noszącej tytuł „Myślenie wzrokowe”. Według tego autora: „[…] nie ma żadnych procesów myślowych, których nie można by odnaleźć – przynajmniej w zasadzie – w postrzeganiu. Percepcja wzrokowa to wizualne myślenie.”[13] Dalej Arnheim twierdzi, że: „Medium wzrokowe ma tę ogromną przewagę nad materią językową, że oferuje myśli strukturalne ekwiwalenty wszystkich charakterystyk przedmiotów, zdarzeń i relacji. Zbiór dostępnych nam form wizualnych odznacza się równie wielką różnorodnością, co zbiór możliwych dźwięków mowy, ma jednak tę istotną właściwość, że formy wizualne można organizować wedle łatwo dających się sformułować wzorów, których najbardziej uchwytny przykład stanowią figury geometryczne. Zasadniczą zaletą medium wzrokowego jest to, że kształty jawią się w nim w przestrzeni dwu i trójwymiarowej, w zestawieniu z jednowymiarowymi, liniowymi sekwencjami języka werbalnego. Ta wielowymiarowa przestrzeń nie tylko dostarcza dobrych myślowych modeli obiektów czy zdarzeń fizycznych, lecz także izomorficznie odwzorowuje wymiary niezbędne do rozumowania teoretycznego.”[14] Amerykański filmoznawca przekonująco uzasadnia również, że tak jak pojęciami czy obrazami potrafimy również myśleć dźwiękami. W swojej książce pisze, że „[…] nawet tak zwaną muzykę prymitywną niesłychanie komplikują interakcje zmiennych strukturalnych. Jest tak wiele proporcji długości trwania dźwięków, tak wiele rytmów, tak wiele relacji pomiędzy melodią a harmonią; zdumiewa nas zakres i różnorodność natężenia dźwięku, różne brzmienia różnych instrumentów. Operowanie tymi swoistymi cechami strukturalnymi wymaga myśli, która mobilizuje mózg w największym stopniu. Myślenie muzyczne odbywa się całkowicie w ramach formalnych możliwości samego medium […].”[15]

W związku z powyższym nasuwa się konstatacja, że wizualizacja jest kulturową praktyką będącą swoistą alternatywą dla konceptualizacji. Wizualizacja zastępuje charakterystyczną dla konceptualizacji linearność i sekwencyjność przedstawienia jego symultanicznością. Obraz malarski czy fotografia jest w stanie pokazać jednocześnie rozmaite wyglądy historycznego świata przedstawionego: kolory, architekturę, ubiory, fryzury, wyposażenie wnętrz – mówiąc w skrócie niemal całe widzialne spektrum historycznego świata przeżywanego. Film czy widowisko telewizyjne obok wspomnianych wyżej wyglądów przeszłości pozwala usłyszeć dźwięki, głos i sposoby mówienia postaci, poprzez ruch jest w stanie pokazać dzianie się wydarzenia historycznego, dzięki montażowi

[13] Rudolf Arnheim, Myślenie wzrokowe, tłum. Marek Chojnacki, Gdańsk 2011, s. 23.
[14] Ibidem, s. 273.
[15] Ibidem, s. 270-271.

wewnątrzkadrowemu i głębi ostrości potrafi pokazać kilka dziejących się wydarzeń jednocześnie, z powodzeniem posługuje się komentarzem słownym - mówionym i pisanym. Na ekranie wszystkie wspomniane wyżej elementy mogą występować jednocześnie, co powoduje, że obraz przeszłości jawi się jako symultaniczny i jest dużo bardziej skomplikowany niż ten, z jakim mamy do czynienia w przypadku linearnej i sekwencyjnej pisanej narracji historycznej. Proces interakcji interpretacyjnej tradycyjnych obrazów i filmów historycznych realizuje się poprzez ich kontemplację.

Z nieco inną, bardziej skomplikowaną, sytuacją mamy do czynienia w przypadku multimedialnych przedstawień przeszłości oraz form myślenia o historii.

Multimedia ze względu na swoją modularną budowę i wynikającą z niej fraktalną strukturę i interaktywność przynoszą dodatkowe nowe możliwości. W przeciwieństwie do pisanej historii, podobnie do filmu, posługują się wszelkimi możliwymi strategiami i konwencjami audio-wizualnej ekspresji. Są to: kolory, liczby, rysunek, malarstwo, grafika, fotografia, film, dźwięk, muzyka, pisane i mówione słowo, itp. Wszystkie wymienione wyżej elementy nie są samodzielnymi kanałami komunikacyjnymi. Jawią się raczej jako zintegrowane na pewnej wspólnej bazie – komputer – swobodnie współistniejące ze sobą, w określony, tj. bardziej lub mniej przygodny, sposób. Oznacza to, że w przypadku multimedialnego przekazu, w tym również historycznego, mamy do czynienia z techno-kulturowym syndromem usieciowienia, przejawiającym się przechodniością struktur medialnych, transformacjami jednego medium w innym, współdziałaniem różnych elementów w taki sposób, iż nie sposób ustanowić między nimi jednoznacznej i ukierunkowanej hierarchii ważności. W konsekwencji powyższego multimedia, w przeciwieństwie do pisanej historii, nie są tekstami, ani nie tworzą tekstów. Ze względu na swoją niezwykle skomplikowaną wielopoziomową i wieloelementową organizację, multimedia służą do wytwarzania hipertekstów, tj. rozwidlonych, interlinearnych ale i nie-linearnych, nie następujących po sobie sekwencji, wizualno-dźwiękowych „struktur”, które wymykają się tradycyjnym strategiom odbiorczym opartym na lekturze. Zasadę poruszania się po hipertekście określa się mianem nawigacji. Nawigacja polega na nieskrępowanym, swobodnym wędrowaniu po hipertekście bez narzuconego przez potencjalnego autora kierunku. Hiperteksty są otwarte na elastyczną interpretację, która polega na rozgałęzianiu się procesów myślenia i działania, na nieustannym reorganizowaniu i nadawaniu znaczeń i sensów, na konstruowaniu własnych procedur aktualizacji i interpretacji.[16] Multimedialny przekaz historyczny jest czymś na kształt zaprojektowanej przez badacza przeszłości, aleatorycznej, interaktywnej gry w historię, której reguły nie są jednoznacznie określone, a sama gra nie jest końcowym efektem konstrukcyjnej aktywności historyka. Jest to gra w

[16] Zob. *Piotr Witek*, Multimedia jako…, op. cit. Na temat nowych mediów/ multimediów zob. przede wszystkim: *Ryszard W. Kluszczyński*, Sztuka interaktywna. Od dzieła – instrumentu do interaktywnego spektaklu, Warszawa 2010; *Lev Manovich*, Język nowych mediów, tłum. Piotr Cypryański, Warszawa 2006.

historię, w której reprezantację zastępuje symulacja, kontemplację zastępuje interakcja, nie-linearność wypiera linearność, tekstualność jest zastępowana przez hipertekstualność, a nawigacja zostaje przeciwstawiona lekturze. To odbiorca, interaktor, w trakcie nawigacji, prowadzonej w internecie gry w historię, dokonując indywidualnych wyborów – linek kłącza, współtworzy poszczególne elementy gry zgodnie ze zgłaszanym zapotrzebowaniem aktualnego i niepodzielnego teraz. Efektem prowadzonej gry, opartej na swobodnej manipulacji wiedzą i danymi, znaczeniami obrazowymi i językowymi, historycznymi artefaktami, jest to, iż granica między przeszłością a teraźniejszością wyznaczająca tradycyjną historyczność, w trakcie interaktywnej symulacji jakieś przygodnej wersji historycznego świata możliwego, jest permanentnie zacierana. Początek historii wyznaczany jest tu przez moment, w którym odbiorca zaczyna grę, nawigację, kończy się kiedy interaktor nie ma już siły nawigować.

Sposoby kreowania, istnienia oraz funkcjonowania różnego rodzaju obrazów historycznych w kulturze są sterowane zarówno przez media, jak i przez nawyki percepcyjne w taki sposób, że percepcja mając wpływ na mediatyzację, sama znajduje się pod jej wpływem, co skutkuje tym, że niejako zwrotnie zmianie ulegają wzory i nawyki percepcyjne odpowiedzialne za praktyki wizualizacyjne, dzięki czemu zmianie ulegają również te ostatnie oraz generowane przez nie obrazy.

W związku z powyższym warto skoncentrować się przez chwilę na medium. **Medium** jest tu rozumiane jako: „całość aparatury technicznej (wraz z limitującym jej możliwości zapleczem technologicznym) służącej przekazywaniu w czasoprzestrzeni produktów własnych lub przejętych z innych mediów, wraz ze wszelkimi konsekwencjami natury zmysłowo-fizycznej i społeczno-kulturowej, jakie wywierają one w uniwersum kultury.”[17] Oznacza to, że różne media, maszyny widzenia, dysponując rozmaitymi nośnikami, produkują różnorodne ruchome obrazy, które manifestując się na różnych ekranach, pozostają ze sobą nawzajem w skomplikowanych relacjach, co przekłada się na problemy w badaniu ich jako medialnych przekazów historycznych.

Każde medium jest wyposażone we własny program, według którego generuje jakieś obrazy, który jednocześnie wyznacza sposoby pojmowania obrazów oraz rozumienia społecznej rzeczywistości przedstawianej w obrazach na ekranach. W naszym przypadku oznacza to, że przede wszystkim obcujemy z zaprogramowanymi przez nas samych mediami i ich obrazami, a także ekranami, a

---

[17] *Andrzej Gwóźdź*, Obrazy i rzeczy. Film między mediami, Kraków 1997, s. 24; Por. *Nicholas Mirzoeff,* An Introduction to Visual Culture, London and New York 2003, s. 3; Gdzie autor pisze: „Kultura wizualna koncentruje się na wizualnych wydarzeniach, w których informacja, znaczenie czy przyjemność jest poszukiwana przez konsumenta/ odbiorcę w zetknięciu/ kontakcie z technologią wizualną. Przez technologię wizualną rozumiem każdą formę aparatu/ urządzenia, sprzętu zaprojektowanego zarówno do oglądania/ patrzenia na niego, jak i do poszerzania czy potęgowania naturalnego widzenia, od malarstwa olejnego do telewizji i Internetu.”; Zob. także: *Marshall McLuhan*, Zrozumieć media. Przedłużenia człowieka, Warszawa 2004, s. 43-53.

dopiero niejako wtórnie z przedstawianymi w obrazach czy za ich pomocą światami czy rzeczywistościami historycznymi.[18] W procesie tworzenia i podmiotowej percepcji obrazów i światów przedstawionych w obrazach, oprócz nawyków percepcyjnych, uczestniczą także media obrazowe, które nie tylko w sensie technicznym sterują naszą uwagą, ale sugerują też wynikającą z programu medium formę postrzegania, w perspektywie której dokonuje się akt tworzenia i odbioru obrazu. Tak więc status ontyczny, wyglądy i kształty przeszłego świata przedstawionego w obrazie oraz samego obrazu, w ogromnym stopniu są pochodną (konstrukcją) systemu oprogramowania medium – maszyny widzenia, która wygenerowała dany obraz. Oznacza to, że różne technologie widzialności poprzez swoje programy sterujące maszynami widzenia, na różne sposoby definiują nie tylko świat przedstawiony w obrazach ale i same obrazy jako nośniki informacji oraz relacje między obrazem, a tym, co obrazowane, a także praktyki tworzenia i odbioru, co ma konsekwencje dla użycia ich w charakterze audiowizualnych przedstawień historycznych.

Z powyższej perspektywy wynika, że to, co i jak pokazuje obraz płynie z oprogramowania systemowego medium. Z innego rodzaju wizualizacją mamy do czynienia w przypadku obrazów analogowych i cyfrowych, fotografii, filmu historycznego, portalu internetowego, rekonstrukcji wirtualnej, czy historycznej gry komputerowej. Z innego rodzaju odbiorem filmu historycznego mamy do czynienia w kinie, w telewizji, na video, DVD czy na komputerze. O ile w kinie jesteśmy jedynie widzami skazanymi na kontemplację i lekturowy odbiór filmu historycznego, to w przypadku obrazu filmowego oglądanego na DVD czy na komputerze stajemy się aktywnymi użytkownikami, którzy mogą relatywnie swobodnie nawigować po filmowych sekwencjach. W zależności od rodzaju urządzenia możemy zatrzymywać, spowalniać i przyspieszać film, rozjaśniać, przyciemniać obraz, decydować o nasyceniu go kolorami, kontraście, pogłaśniać lub wyciszać ścieżkę dźwiękową, przemontowywać, itp. Multimedia przybierające formę historycznych baz danych[19] nie opowiadają historii, nie mają początku, rozwinięcia i zakończenia, nie występuje w nich żaden porządek, który tematycznie, historycznie (chronologicznie/ problemowo) organizowałby poszczególne elementy w linearne zhierarchizowane sekwencje. Poszczególne elementy w historycznej bazie danych są zbiorami indywidualnych części (obrazów, fotografii, grafik, archiwalnych dokumentów, tekstów, komentarzy, filmów, muzyki, itp.) i każda ma takie samo znaczenie jak pozostałe. W konsekwencji to odbiorca, interaktor, w zależności od posiadanego oprogramowania i kompetencji, w trakcie nawigacji po bazie danych, dokonując indywidualnych wyborów, współtworzy obraz przeszłości zgodnie ze zgłaszanym aktualnie zapotrzebowaniem.

W tym miejscu warto przypomnieć, że w dobie mediów cyfrowych obrazy są kulturowymi nomadami bez konkretnego miejsca, bez jednoznacznego

---

[18] Zob. Andrzej Gwóźdź, Obrazy… op. cit. s. 38.
[19] Zob. *Lev Manovich*, Język nowych mediów…, op. cit.

usytuowania w jakimś konkretnym medialnym i kulturowym kontekście, które są płynne, znajdują się w ciągłym ruchu.[20] Obrazy poddawane różnorodnym procedurom przeformatowania wędrują po różnych mediach.

Na przykład zrobiona w XIX wieku fotografia zostaje zeskanowana i znarratywizowana w filmie dokumentalnym, pojawia się na ekranie telewizyjnym w towarzystwie innych obrazów, dźwięków, wypowiedzi, napisów oraz informacji. „Ta sama" fotografia może również znaleźć się na jednym z historycznych portali internetowych. Podobnie dokumentalny film, w którym pierwotnie użyto rzeczonej fotografii, może pojawić na jakimś internetowym portalu historycznym. Tym samym widać, że fotografia, po kilkukrotnym przetworzeniu, zawędrowała do Internetu w różnych formach. Znakomitą egzemplifikacją wędrówki obrazów po różnych mediach może być kolekcja zdjęć łódzkiego getta autorstwa Waltera Geneweina. Kolorowe fotografie z lat czterdziestych po ich odnalezieniu w 1987 roku były wielokrotnie drukowane w prasie papierowej, stały się tworzywem filmu dokumentalnego Dariusza Jabłońskiego pt. „Fotoamator", dzięki czemu pojawiły się na ekranach telewizyjnych, można je również oglądać w Internecie.[21] Film Jabłońskiego, w którym użyto slajdów Genwejna, także dostępny jest w sieci.[22] Mamy tu zatem konkretny przykład tego, jak fotografie łódzkiego getta, po kilkukrotnym przetworzeniu zawędrowały z tradycyjnego rzutnika do gazet, filmu, telewizji i Internetu.

Podobnie film i kreowana w nim wizja świata, który schodzi z ekranów kin, ustępując miejsca nowemu, niosącemu ze sobą kolejną wizję świata, pojawia się na nowo w zwielokrotniony sposób na monitorach komputerów i telewizorów. Funkcjonuje w obiegu kulturowym w postaci kiedyś VHS, obecnie DVD i Blu-ray albo VOD. Istnieje i funkcjonuje w postaci cyfrowego sygnału w programie telewizyjnym, gdzie przechodzi z jednej stacji TV do innej, często w różnych stacjach jest emitowany równocześnie, pojawia się w rozmaitych ramówkach i kontekstach medialnych różnych kanałów TV, w otoczeniu reklam, magazynów informacyjnych oraz innych widowisk kreujących określone wizje świata, emitowanych przez telewizję, bądź w postaci pliku w Internecie. W konsekwencji powyższego kinowe życie filmów zastąpione zostaje ich życiem kineskopowym i monitorowym, stanowiącym w zasadzie serię cytatów jednego medium w innym medium, wobec czego miejsce istnienia premier kinowych zajmuje „wtórne" usytuowanie premier obrazów filmowych w intertekstualnej i interdyskursywnej przestrzeni lektury telewizyjnej, bądź intermedialnym, nastawionym na interaktywną nawigację, środowisku Internetu.[23] Tak więc, równolegle do przestrzeni TV, filmy, ale i sama TV wraz z jej produktami, dryfują w sieci Internetu.

---

[20] Zob. *Hans Belting*, Antropologia obrazu. Szkice do nauki o obrazie, Kraków 2007, s. 42-43.

[21] Zob. http://www.centrumdialogu.com/pl/galerie/zdjecia-archiwalne/78-slajdy-waltera-geneweina [dostęp: 29-09-2013]

[22] Zob. https://www.youtube.com/watch?v=TKhOshcrvnA [dostęp: 29-09-2013]

[23] *Andrzej Gwóźdź*, Obrazy i rzeczy. Film między mediami, Kraków 1997, s. 16.

Wizualizacje historyczne występują w dwojakiej formie. W pierwszym przypadku mamy do czynienia z obrazami, filmami, fotografiami, szkicami, mapami, itp., które są reprezentacjami widzialnego spektrum świata przeżywanego. Tego rodzaju wizualizacje korzystają z informacji wizualnych niejako występujących i zarazem dostępnych w formie wizualnej. W drugim przypadku chodzi o wizualizacje abstrakcyjne, tzn. takie, które nadają wizualną formę informacjom niewizualnym. Mówiąc nieco inaczej, są to wizualizacje w postaci diagramów, infografik, schematów, wykresów, itp., które pozwalają pokazać niewizualne fenomeny – upływ czasu, strukturalne relacje pomiędzy różnego rodzaju wydarzeniami, procesy gospodarcze, itd.[24]

W związku z powyższymi uwagami nie jest trudno dojść do wniosku, że kategorie badawcze wypracowane przez historiografię dla historiografii nie są użyteczne dla analiz prowadzonych na gruncie historii wizualnej. Dzieje się tak ze względu na różnice między tekstem drukowanym a wizualizacją.

Z powodów scharakteryzowanych powyżej historia wizualna, jako bardzo młoda dyscyplina, odwołuje się do pomocy nauk takich jak medioznawstwo, semiotyka, historia sztuki, antropologia obrazu, archeologia mediów, itp.

Jedną z najbardziej podstawowych jest strategia określana mianem **interpretacji kompozycyjnej**. Koncentruje się ona na badaniu obrazu pod względem jego modalności technologicznej, tzn. jakiego rodzaju medium dany obraz jest wytworem; struktury kompozycyjnej obrazu – tzn. jego zawartości; kolorystyki – barw, nasycenia i wartości; organizacji przestrzennej – punktów widzenia, rodzajów perspektyw; światła; zawartości ekspresyjnej. W przypadku filmów interpretacja kompozycyjna koncentruje się na badaniu obrazu jako narracji i/ lub bazy danych, inscenizacji, formatu ekranu; pola obrazu, planu obrazu i ujęcia, ostrości, kąta ujęcia, punktu widzenia kamery, ruchów kamery, montażu wewnątrzkadrowego, poziomego i pionowego, dźwięku, itp. Interpretacja kompozycyjna skupia się również na badaniu praktyk remiksacyjnych (intermedialności i intertekstualności) w filmie, telewizji i nowych mediach.[25] Interpretacja kompozycyjna należy do kanonu ikonograficzno-ikonologicznych strategii badawczych, które podejmują wysiłek analitycznego opisu, klasyfikacji oraz syntetycznej interpretacji przekazów audiowizualnych.

Inną strategią jest tzw. **analiza treści** – określana również – **analizą danych (audio)wizualnych**. Koncentruje się ona na tym, co przedstawia (audio)wizualne przedstawienie historyczne w jego modalności kompozycyjnej. Postuluje przyglądanie się obrazowym danym całościowo i ujawnianie wzorów podobieństw oraz zróżnicowań. Następnym krokiem jest zinwentaryzowanie całości materiału badawczego za pomocą kategorii kodujących w taki sposób, aby w miarę możliwości poznać jego ogólną zawartość. Kolejny etap to analiza ustruktury-

---

[24] Zob. *David J. Staley*, Computers, Visualisation, and History. How New Technology will Transform Our Understanding of the Past, M. E. Sharpe Armonk, New York, London, England 2003.

[25] Zob. *Gillian Rose*, Interpretacja materiałów wizualnych. Krytyczna metodologia badań nad wizualnością, tłum. Ewa Klekot, Warszawa 2010, s. 57-80.

zowana. Polega ona na ilościowym szacowaniu i określaniu istotności przedstawianych w przekazach (audio)wizualnych elementów – np. częstotliwość występowania w filmie postaci, kontaktów pomiędzy postaciami, charakterystycznych ruchów, odzywek, itp. Tego rodzaju dane mają charakter statystyczny, jako takie, mogą być nanoszone na wykresy i wizualizowane. Mogą być też poddane analizie statystycznej. W ostatnim etapie poprzez przegląd kompletnego materiału badawczego zwraca się uwagę na znaczenia szczegółów. Chodzi tu o ulokowanie detali danych wizualnych w pełnym kontekście (np. całego filmu) określającym znaczenie tworzonych przez nie wzorów.[26]

Dwie nie mniej ważne i użyteczne strategie badawcze to **semiotyka** i **analiza dyskursu**. Pierwsza dostarcza kategorii (znak ikoniczny, znak indeksowy, symbol, kod, znaki syntagmatyczne, znaki paradygmatyczne, znaki konotatywne, metonimiczne, synekdochalne, itp.) pozwalających badać jak poszczególne historyczne przedstawienia (audio)wizualne są ustrukturowane. Druga traktuje przekaz (audio)wizualny jako tekst. Bada w jaki sposób dyskurs historyczny wyraża się jako intertekstualne i intermedialne audiowizualne przedstawienie historyczne. Analiza dyskursu koncentruje się również na tym, jak różnego rodzaju wizualne przedstawienia historyczne tworzą konkretne historyczne wizje świata i człowieka. Skupia się na organizacji retorycznej audiowizualnego dyskursu historycznego. Bada audiowizualny dyskurs historyczny w określonym układzie odniesienia pod kątem jego zdolności przemieniania widzialnego w niewidzialne i niewidzialnego w widzialne, tzn. procesów i strategii wizualizacji, de-wizualizacji oraz re-wizualizacji świata przedstawionego. Analiza dyskursu pozwala również badać sposoby, za pomocą których instytucje dominujące, np. muzea czy telewizje wykorzystują dźwięko-teksto-obrazy do kreowania postulowanych historycznych wizji świata. Analiza koncentruje się w tym przypadku na wyrażaniu się dyskursu historycznego przez instytucjonalne aparaty i technologie.[27]

Strategią badawczą, której w kontekście prowadzonych w niniejszym tekście rozważań nie sposób pominąć, jest także **hermeneutyka przekazów (audio)wizualnych**. Koncentruje się ona na próbie rozumienia działań ludzkich, w tym konkretnym przypadku intencji i motywacji twórców przekazów audiowizualnych – filmów, fotografii, infografik, itp. Hermeneutyka przekazów audiowizualnych odnosi się także do ukazywanych w filmie, fotografii, na obrazach zachowań postaci. Zakłada np., że oglądane na ekranie telewizora zachowania ludzi stanowią oznaki ukrytych stanów subiektywnych. Interpretacja polega na rozszyfrowaniu tych symptomów i ujawnieniu tego, co oznaczają. Interpretacja intencji autora przekazu wizualnego, zachowań przedstawianych postaci, a w konsekwencji odkrycie znaczenia danego dzieła audiowizualnego, jest

[26] Zob. Ibidem, s. 83-99, Zob. też: *Krzysztof Olechnicki,* Antropologia obrazu..., op. cit. s. 227-228.

[27] Zob. *Gillian Rose*, Interpretacja materiałów…, op. cit. s. 101-134 i 173-231; Zob. też: *Małgorzata Lisowska-Magdziarz,* Analiza tekstu w dyskursie medialnym, Kraków 2006;

poprawna kiedy uwzględnia kontekst historyczny.[28] Opisana wyżej historyczna hermeneutyka obrazu zakłada zatem, że znaczenie przekazu audiowizualnego jest w nim zakodowane i należy je rozszyfrować w akcie interakcji interpretacyjnej odwołującej się do kompetencji kulturowej typowej dla epoki/ kontekstu jego powstania. Z kolei adaptacyjna hermeneutyka obrazu zakłada, że znaczenie (w tym historyczne) przekazu audiowizualnego nie jest jego immanentną składową, tym samym nie jest ono przez badacza odkrywane, przeciwnie, jest wytwarzane albo konstruowane w procesie interakcji interpretacyjnej w jego własnym kontekście kulturowym przy użyciu jego bieżącej kompetencji kulturowej i w celu przez niego zamierzonym.[29]

Niezwykle użytecznym podejściem badawczym jest historyczna **analiza społecznego funkcjonowania przekazów (audio)wizualnych** nazywana niekiedy społeczną albo kulturową historią obrazów bądź też antropologią mediów. Koncentruje się ona na badaniu mediów i materialności obrazów, genezy i mobilności obiektów (audio)wizualnych, funkcjonowania obiektów (audio)wizualnych w poszczególnych kontekstach kulturowych, społecznych skutków oddziaływań obiektów (audio)wizualnych, itp.[30]

Ważnym zagadnieniem dla historii wizualnej są **badania widowni** historycznych przekazów audiowizualnych. Jakościowe (za pomocą wywiadu pogłębionego) i ilościowe (za pomocą ankiet) badania widowni koncentrują się na eksploracji społecznej recepcji wizualnych przedstawień historycznych oraz ich wpływu na społeczną świadomość historyczną, itp.[31]

Niezwykle użyteczną matrycą metodologiczną do badań nad multimedialnymi hipertekstami historycznymi jest nawiązująca do tradycji rosyjskiego formalizmu, strukturalnej semiotyki, ale osadzona w postmodernizmie, koncepcja „języka" nowych mediów i kulturowo-medialnego „remiksu" Lva Manovicha.[32]

Spośród przywołanych powyżej w wielkim skrócie strategii badawczych jedyną *stricte* ikonolologiczną koncepcją, niejako od początku intencjonalnie stworzoną dla eksploracji obrazów, jest analiza kompozycyjna. Pozostałe – hermeneutyka, semiotyka, analiza dyskursu i „języka" nowych mediów – wywodzą się z tradycji badań nad pisanym tekstem oraz językiem pojęciowym i zostały przystosowane w procesie konkretyzacji teorii do badań nad mediami i przekazami audiowizualnymi. Strategie badawcze takie jak analiza społecznego funkcjonowania obrazów oraz badania publiczności audiowizualnych przekazów zakorzenione są w teorii nauk społecznych, która, podobnie jak przywołane wyżej teorie

---

[28] Zob. *Piotr Sztompka*, Socjologia wizualna…, op. cit. s. 77-81; *Umberto Eco*, Interpretacja i historia, [w:] Interpretacja i nadinterpretacja, tłum. Tomasz Bieroń, red. Stefan Collini, Kraków 1996, s. 25-44.

[29] Zob. na ten temat.: *Andrzej Szahaj*, Granice anarchizmu interpretacyjnego, [w:] „Teksty Drugie" 1997, nr 6, s. 5-33.

[30] Zob. *Asa Briggs, Peter Burke*, Społeczna historia mediów. Od Gutenberga do Internetu, tłum. Jakub Jedliński, Warszawa 2010.

[31] Zob. *Gillian Rose*, Interpretacja materiałów…, op. cit. s. 233-254.

[32] Zob. *Lev Manovich*, Język nowych mediów…, op. cit.

tekstologiczne i lingwistyczne, została poddana procedurze konkretyzacji dla potrzeb badań nad mediami i obrazami.

W związku z tym, że historia wizualna w swoich badaniach w olbrzymim stopniu posiłkuje się przywołanymi powyżej strategiami analitycznymi i interpretacyjnymi wynika konstatacja, że jest specjalizacją, która bazuje na metodologii eklektycznej, takiej, która w najszerszym możliwym spektrum pozwala eksplorować audiowizualne przekazy historyczne z pozytywnym skutkiem poznawczym. Dzięki metodologicznemu eklektyzmowi historyk wizualny nie jest całkowicie bezradny wobec wszechobecnych mediów, ekranów i obrazów. Co więcej dzięki historii wizualnej historia jako dyscyplina badawcza nie będzie sprowadzana do roli nauki pomocniczej innych dziedzin nauki szczególnie multidyscyplinarnego kulturoznawstwa znakomicie przygotowanego do badania audiowizualnego wymiaru kultury.

Na gruncie historii wizualnej cały czas trwają prace nad rozwojem narzędzi badawczych pojęć i kategorii analizy metodologicznej uwzględniających teoriopoznawcze potrzeby historiofotii. Jest to szczególnie ważne szczególnie w dobie nowych mediów, które poprzez swoją specyfikę zacierają granicę pomiędzy przeszłością, teraźniejszością i przyszłością, dekonstruują linearną strukturę jednokierunkowego czasu historycznego, rozmontowują tradycyjną historyczność zastępując ją „historycznością schizofreniczną" charakteryzującą się rytmicznym czasem wielokierunkowym[33], przez co stawiają nowe wyzwania przed historykami, którzy na nowo muszą przemyśleć swoją dyscyplinę, przedmiot badań, epistemologię i metodologię.

Przywołane wyżej w wielkim skrócie strategie jako narzędzie poznania wykorzystują język pojęciowy, co oznacza, że wyniki badań są prezentowane w postaci pisanych narracji. W konsekwencji mamy do czynienia z sytuacją, w której audiowizualny wymiar kultury zostaje zredukowany do logiki i struktury kultury werbalnej.

W dobie dominacji komunikacji medialnej pojawiły się możliwości prowadzenia badań nad kulturą audiowizualną i jej wytworami, w tym wizualizacjami historii/ przeszłości, za pomocą narzędzi powstałymi na gruncie kultury audiowizualnej. Oznacza to, że szeroko rozumiane audiowizualne formy

---

[33] Zob. np. *Wojciech Wrzosek*, Czy historia ma przyszłość?, [w:] Gra i konieczność. Zbiór rozpraw z historii historiografii i filozofii historii, pod red. Grzegorza A. Dominika, Janusza Ostoja-Zagórskiego i Wojciecha Wrzoska, Bydgoszcz 2005, s. 13; *Zygmunt Bauman*, Śmierć i nieśmiertelność. O wielości strategii życia, Warszawa 1998, s. 197; *Keith Jenkins*, Why History? Ethics and postmodernity, London and New York 1999, s. 163-183; *Elizabeth Deeds Ermath*, Sequel to History. Postmodernism and the Crisis of Representational Time, Princeton, New jersey, 1992; *Jean Baudrillard*, Gorące malarstwo, skazany obraz, „Magazyn Sztuki" 1995, nr 6/7, s. 250-259; *Frederik Jameson*, Postmodernizm i społeczeństwo konsumpcyjne, [w:] Postmodernizm. Antologia Przekładów, pod red. Ryszarda Nycza, Kraków 1997, s. 201-205, 212-213; *Piotr Witek*, Między historią a post-historią – czyli „historyczność schizofreniczna", [w:] Oblicza przeszłości, red. Wojciech Wrzosek, Bydgoszcz 2011, s. 127-155.

refleksji historycznej – obrazy, fotografie, filmy, seriale telewizyjne – mogą być badane za pomocą audiowizualnych narzędzi. Na przykład program taki jak Image Plot pozwala przebadać tysiące zdjęć z określonego zakresu tematycznego czy tysiące klatek filmu. Programy takie jak Image Montage czy Image Slice umożliwiają przebadanie dominujących kolorów w filmie, pokazać ich zmiany na osi czasu, uwypuklić style w strukturze dzieła, itp.

Znakomitą egzemplifikacją wykorzystania nowych audiowizualnych technologii w nauce i praktyce badawczej może być współczesna medycyna, gdzie ekrany i monitory komputerów są tak samo ważnym elementem praktyki lekarskiej, jak lancet czy stetoskop. Laparoskopia, USG, RTG, czy komputerowa tomografia na nowo pozwalają „wedrzeć" się w ciało człowieka. „Poza pacjentem i chirurgiem – pisze Andrzej Miciński – ekran jest najważniejszą składową, bez której zabieg odbyć się nie może. Stanowi centrum, na którym skupia się uwaga całego zespołu operacyjnego. Chirurg, o zgrozo!, zainteresowany jest bardziej obrazem na ekranie niż pacjentem. Ekran jest katalizatorem pomyślnego zabiegu."[34] Mamy tu do czynienia ze zjawiskiem wizualizacji medycyny, co oznacza, że przedmiot interwencji lekarskiej jest kulturowo strukturowany przez medialne technologie ekranów. Ekran w związku z powyższym, w procesie wizualizacji, bierze udział we współtworzeniu „przedmiotu inwazji", wnętrza ciała pacjenta, dzięki czemu interwencja chirurga staje się nie tylko możliwa, ale jest to również interwencja innego rodzaju, wymagająca od lekarza znajdującego się niejako w odmiennej sytuacji kulturowej, nowych kompetencji kulturowych, refiguracji i reorganizacji myślenia i działania.

Wydaje się, że nic nie powinno stać na przeszkodzie, aby podobnie ważną rolę odgrywały audiowizualne media w akademickiej historii. Historycy obok pisania naukowych rozpraw mogliby np. realizować badawcze filmy historyczne – tzw. wideo-historie z wykorzystaniem cyfrowych kamer video i programów do nieliniowego montażu materiałów audiowizualnych (np. Corel VideoStudio ProX5). Historyczny film badawczy powinien być dziełem wykształconego na uniwersytecie historyka. Scenariusz, fabuła, narracja oraz tekst takiego filmu powinny bazować na materiale badawczym i naukowej wiedzy historyka. Tym samym za badawczy film historyczny można uznać tylko taki film, który stanowi rezultat naukowych badań historycznych. Badawczy film historyczny powinien być poznawczym narzędziem w badawczej pracy historyków. Badawczy film historyczny powinien poszerzać intelektualne i zawodowe horyzonty historyków oraz zakres wiedzy historycznej. Historyczny film badawczy powinien używać estetycznych środków wyrazu wypracowanych na gruncie filmu dokumentalnego i niefikcjonalnego, realistycznego i eksperymentalnego. Historyczny film badawczy powinien być polifoniczny i refleksyjny. Jako taki powinien przedstawiać historię minionego świata oraz w miarę możliwości pokazywać badania prowadzone przez historyka. Przeznaczeniem historycznego filmu badawczego nie jest ani telewizja

---

[34] *Andrzej Miciński,* Ekrany w chirurgii – laparoskopia, [w:] Wiek ekranów, pod red. Andrzeja Gwoździa i Piotra Zawojskiego, Kraków 2002, s. 520.

ani kino. Należy traktować go raczej jako formę naukowej komunikacji – wideo-narrację historyczną z szeregiem załączników, w tym tekstów drukowanych. Historyczne filmy badawcze powinny być udostępniane w Internecie na specjalnie do tego celu sprofilowanych portalach historycznych. Historyczny film badawczy powinno się realizować bez zatrudniania profesjonalnej ekipy. Historyk realizujący film badawczy powinien pełnić jednocześnie kilka funkcji: badacza, scenarzysty, operatora, montażysty i reżysera. Należy dążyć do organizowania specjalnych konferencji naukowych (naukowych festiwali filmowych), podczas których odbywałyby się projekcje filmów oraz naukowe debaty o wkładzie video-historii w rozwój wiedzy i kultury historycznej. Aby sformułowane wyżej postulaty mogły być zrealizowane konieczne jest włączenie w zakres studiów historycznych kursów z realizacji i analizy filmu.[35]

Historia wizualna jest szczególnie predestynowana do kooperacji z innymi specjalnościami historycznymi takimi np. jak historia mówiona oraz historia materialna. W pierwszym przypadku badacze wykorzystują cyfrowe kamery aby nagrywać wywiady ze świadkami wydarzeń z przeszłości. Historycy wizualni mogliby wykorzystywać do realizacji swoich badawczych filmów zebrane przez reprezentantów historii mówionej video-notacje. Mogliby tworzyć zespoły realizujące wspólne duże video-historyczne projekty badawcze. W drugim przypadku, gdzie w polu zainteresowania badaczy znajduje się kultura materialna, historia wizualna mogłaby być pomocna przy wizualnych analizach materialnych artefaktów z przeszłości. Video-historia umożliwiałaby przedstawienie materialnych artefaktów w formie niedostępnej dla pisanych narracji. Tu historycy wizualni oraz historycy zajmujący się kulturą materialną również mogliby tworzyć zespoły badawcze realizujące wspólne video-historyczne projekty badawcze i prezentować wyniki badań w postaci naukowych filmów. Z powodzeniem historia wizualna mogłaby również kooperować z konstytuującą się specjalnością jaką jest odtwórstwo historyczne i ruchy rekonstrukcyjne. Mogłaby badać fenomen ruchów rekonstrukcyjnych, poddawać go wizualnej analizie i ukazywać poprzez audiowizualne formy wyrazu, a więc w sposób niedostępny pisanym narracjom historycznym.

Zatem historia wizualna jawi się jako niezwykle interesująca specjalizacja w obrębie historii pozwalająca uchwycić te obszary badawcze (audiowizualną przestrzeń doświadczenia), które dla tradycyjnej nauki historycznej są/ bywają niedostępne i nieistotne.

[35] Jest to propozycja inspirowana dokonaniami antropologów i socjologów wizualnych. Zob. *Jay Ruby*, Kilka opowieści z Oak Park: eksperymentalna wideoetnografia, tłum. Waldemar Rapior, [w:] Badania wizualne w działaniu, red. Maciej Frąckowiak i Krzysztof Olechnicki, Warszawa 2011, s. 153-176; *Radhamany Sooryamoorthy*, Kulisy kręcenia filmów badawczych w socjologii, tłum. Maja Brzozowska-Brywczyńska, [w:] Badania wizualne w działaniu, red. Maciej Frąckowiak i Krzysztof Olechnicki, Warszawa 2011, s. 177-200.

Ейдос.
7’2013.

Костянтин Колесников
Дніпропетровськ

URBE ET ORBE
Місто та Всесвіт – Поліс та Імперія – Локус та Універсум: перетворення географічно-цивілізаційної периферії на всесвітньо-історичний центр

Як певний прояв бінарної опозиції окремого і загального, співвідношення місцевого і всесвітнього, локального та універсального на побутовому рівні завжди цікавило і цікавитиме кожну поодиноку особистість, на рівні світоглядному ставало життєво важливим для окремих колективів, суспільств й цілих цивілізацій. Актуальним це питання було для стародавніх і новітніх міфологій, для релігійних доктрин і наукових дискурсів. Просторова самоідентифікація для суспільства вкрай важлива, вона задає свої ментальні коди та особливі географічні образи, які подекуди проблематично співвідносяться з азами шкільної географії. Приміром, що українці, що росіяни не замислюючись називають Туреччину чи Єгипет «Сходом», тоді як від батьківщини перших ці країни розташовані чітко на південь, а щодо батьківщини других, то її більша частина перебуває значно східніше, ніж ці «східні» країни. Отже, просторова орієнтація на цивілізаційній мапі має культурні координати, для яких координати географічні є лише зовнішньою оболонкою, формою виразу, мовою, нарешті.

Не менш важливим за орієнтацію по лініям «Схід – Захід» чи «Південь – Північ» було просторово-цивілізаційне ототожнення себе з чимось більшим і величнішим. Таким було, наприклад, ототожнення (або його заперечення) Росії та України з Європою вітчизняними інтелектуалами XIX–XX ст. Тут суб’єкт ідентифікації або зливався із «Заходом», розчинявся в «Європі», або жорстко протиставлявся об’єкту ідентифікації.

Подібні вправи із самоідентифікації у давнину виконували також елліни північнопричорноморських міст. Зрозуміло, що спільність походження, мови, релігії, наявність ділових, політичних, родинних зв’язків мешканців

Тіри-Офіусси, Ольвії-Борисфеніди, Херсонесу Таврійського, Пантікапея тощо з еллінами Егеїди й інших частин давньогрецького світу нібито не залишала місця для сумнівів у власній ідентичності, проте відчувалася потреба в чомусь більшому, в підтвердженні спільності культурних кодів, в єдності історичної долі. Ця потреба була викликана відносно ізольованим проживанням на далеких околицях середземноморського басейну, значною варварською присутністю в містах, певною варваризацією побуту, одягу, зброї, контактами і конфліктами з найближчою варварською периферією, яка для континентальної Греції була периферією занадто віддаленою. Показовими тут є декілька фрагментів «Борисфенітської промови» (після 96 р.) Діона Хризостома. Автор яскраво зображує занедбаність Ольвії після гетської навали середини I ст. до н. е, її віддаленість від центрів грецького світу та відкритість варварським впливам, її перейнятість низкою варварських («скіфських») рис у мові, побуті, одязі, зброї, військовій тактиці тощо (Dio Chrys. XXXVI, 4). На цьому тлі Діон підкреслює зацікавленість окремих видатних громадян міста у заняттях філософією і красномовством та велику любов і повагу всього населення до гомерівського епосу (XXXVI, 4, 8, 26). Для ольвіополітів (а можливо, для самого Діона) загострена увага до чистоти еллінської мови, філософських роздумів про божественний порядок у світі, лад божественної держави, устрій й управління містами, поетичну красу є культурними маркерами географічної належності до Еллади. І це – всупереч неодноразовим підкреслюванням варварських проявів у мові, поведінці, звичках, які робить Діон у авторських відступах та яких припускаються герої його оповідання щодо самих себе: «…Не вважай, чужоземцю, брутальним варварським вчинком те, що я перервав тебе… У вашому краю це, безперечно, не прийнято, оскільки у вас не бракує філософських бесід і кожен може слухати промови багатьох ораторів з будь-якої теми. … Тобі може здатися дивним, що саме той, хто більше всіх громадян своєю мовою нагадує варвара, захоплюється цим письменником (Платоном), справжнє еллінським, наймудрішим з усіх і намагається його вивчати…» (XXXVI, 24, 26). Зі слів Діона найосвіченіші з-посеред ольвіополітів не знали багатьох видатних грецьких письменників і мислителів, проте були чудово знайомі з «класикою» – Гомером і Платоном, що в їх очах і в очах мандрівника долучало громадян віддаленого міста до всієї ойкумени. «Нікого іншого, окрім Гомера, ми і за поета не вважаємо; але немає тут людини, яка б його не знала. Про нього одного згадують наші поети в своїх творах, вони виголошують його вірші по будь-якому випадку і завжди, коли ми готуємося до бою, надихають ними війська. … Ахілл для нас бог, як ти сам бачив, а Гомера ми шануємо нарівні з богами…» (XXXVI, 10, 14). Коментуючи слова Ієросонта – одного зі своїх співрозмовників, Діон алегорично пообіцяв намагатися наслідувати у відвазі Ахілла, а в мові і поетичній спритності – Гомера і Платона: «Так казав я йому, але тим не менш сам до певної міри надихався й захоплювався спогадом про Платона і Гомера».

Досить цікаво, що через декларування прихильності ольвіополітів до «класики» сам Діон Хризостом демонстрував їх причетність до еллінського світу, а також самобутність самого еллінства: «Філософу дуже сподобалась би це видовище: усі вони [озброєні чоловіки-ольвіополіти] були за древнім стилем, як говорить Гомер про еллінів, довговолосі і бородаті, один тільки між ними був поголений, і його всі хулили й зневажали: казали, що він зробив це ні з якої-небудь іншої причини, а через те, щоб полеститися римлянам й довести свою до них дружбу, так що на ньому можна було бачити всю ганьбу такого вчинку й крайню його непристойність для мужів». Таке неприховане заперечення римських звичаїв, з одного боку, для кініка Діона відтіняє саме еллінство, що в центрі ойкумени вже давно було затиснуте в обійми Імперії. З іншого боку, для самих ольвіополітів могло пояснюватися розчаруванням і образою на адресу римлян – володарів могутньої Імперії, які досі в таких важких для Ольвії умовах не спромоглися надати місту, на відміну від інших причорноморських центрів, таку очікувану допомогу супроти варварів.

Таким чином, прагнення долучитися до пам'яті й спадку таких велетенських фігур як Гомер і Платон стає для ольвіополітів та / або Діона Хризостома способом демонстрації культурно-географічної приналежності до еллінської спільноти, з одночасним позиціонуванням культурних відмінностей від володарів ойкумени римлян.

Ще цікавішими є приклади ідентифікаційних метод, що застосовуються сучасною історіографією для співвіднесення географічно-цивілізаційного простору північночорноморських колоній з простором усієї ойкумени. Багато представників історичної науки XX ст., так саме як свого часу Діон Хризостом, відчували стурбованість через віддаленість грецьких поселень Північного Причорномор'я від центрів світового еллінства, від Римської імперії як організаційного начала середземноморської цивілізації. Тому вони прагнули міцно пов'язати Тіру, Ольвію, Херсонес, Боспор з долею останньої. Самого факту військово-політичної зацікавленості Рима в Північному Причорномор'ї і тривалої за часом дислокації там імперських військ було замало. Хотілося ще встановити лінії цивілізаційних пов'язань й спільність культурних кодів.

46 р. до н. е. херсонесити встановили мармурову плиту з текстом урочистої псефізми на честь Гая Юлія Сатира, сина Теагена (IOSPE, I ^{2}, 691), в якій за щось віддячували цьому громадянинові. Особливо підкреслювалося, що той «виконав громадянські обов'язки гідно цій почесті, вирушивши з посольством до Риму у римський сенат і до Гая Юлія Цезаря в період третьої диктатури і третього консулату» (IOSPE, I ^{2}, 691, 7–10). Preanomen і nomen Гая Юлія, який носив Сатир, син Теагена, беззаперечно вказували, що цей грек отримав римське громадянство від Цезаря й був чимось особисто пов'язаний з великим полководцем і політиком. Вшановуючи його почесним декретом, херсонесити прагнули досягнути конкретних політичних цілей, їхня мета була суто практична і планів у такий спосіб долучитися до

«генеральної течії» всесвітньої історії вони, безперечно, не плекали. Зовсім іншою, природно, була мотивація сучасних істориків, якій віднайшли й інтерпретували фрагмент цього почесного напису.

Вже перший видавець напису М. І. Ростовцев у 1916–1917 рр. розгортає широке політичне тло діянь «найвеличнішого римлянина», на якому блідий слід якогось ординарного для Вічного Міста посольства Сатира набуває всесвітньо-історичного значення. Дієвими особами драматичного оповідання нашого історика крім Цезаря стають міста, держави, царі, полководці і первосвященики з усього Середземномор'я – Родос, Мілет, Пергам, Мітілена, Сидон, Тир, Аскалон, Гіркан II й Антипатр, Дейотар і Клеопатра тощо, залучаються свідчення різноманітних епіграфічних джерел, римських сенатусконсультів, Йосифа Флавія, Аппіана, Плутарха тощо. Відомий тільки з нашого напису херсонеський посол Г. Ю. Сатир, син Теагена, порівнюється із знатним кнідянином Феопомпом, відомим літератором, особистим другом Цезаря й особою, яка мала великі зв'язки в Римі, та його сином Артемідором, з яким пов'язуються легендарні подробиці трагічного дня загибелі Цезаря (Plut., Caes., 65; App., Bel. Civ., II, 116; Dio, XLIV, 18). Повідомлення Плутарха та низка епіграфічних написів, що засвідчують факт особистої участі Феопомпа в наданні Цезарем свободи Кніду (пор.: Strabo, XIV, 2, 15, C 656; Cic. Ep. ad Att. XIII, 7, 1), підштовхує М. І. Ростовцева сформулювати гіпотезу про дарування Цезарем свободи Херсонесу за наполяганням нашого місцевого героя – маловідомого донедавна, а нині широко знаного в спеціальній та навчальній літературі Гая Юлія Сатира, син Теагена.

Чи дійсно Г. Ю. Сатира було відряджене до Риму херсонеською громадою клопотатися про дарування елевтерії, чи задовольнив Цезар це клопотання, інакше кажучи, наскільки відповідає дійсності гіпотеза першої елевтерії, було розглянуто в іншій нашій праці [1]. Тут важливо, що сучасний дослідник використав згадку в херсонеському почесному декреті імені Цезаря, щоб вплести долю віддаленого причорноморського міста в історію цивілізаційного простору всієї ойкумени. Зачаровуючи лунають слова автора: «Цезарю понтійські справи далеко були небайдужі. План походу в Парфію та необхідність втручання в справи Фракії змушували його цікавитися станом справ на Чорноморському узбережжі. … У його розрахунки могло входити і створення вільного, безпосередньо пов'язаного з Римом міста на протилежному березі Чорного моря, в Криму» [2]. В такому контексті місія Сатира дійсно надуває величних масштабів та далеко не провінційного значення. Проте, ця масштабність – продукт розвитку гіпотези М. І. Ростовцева.

Відмінний погляд на ступінь значущості місії Сатира виникає під враженням гіпотези І. А. Макарова, висловленої в статті 2005 р. Йдеться про

---

[1] Про гіпотезу так званої першої елевтерії див. : *Колесников К. М.* Десять рядків та дві монети, або як Цезар (не)подарував свободу Херсонесу // Ейдос. № 6 (К., 2012).

[2] *Ростовцев М. И.* Цезарь и Херсонес // ИИАК. 1917. № 63.

те, що, по-перше, Сатир, син Теагена, природний громадянин Гераклеї Понтійської, відбув до Рима з метою з'ясування низки питань навколо нещодавно виведених у порти південного узбережжя Чорного моря – Синопу і, можливо, Гераклею – колоній римських громадян [3]. По-друге, він був відзначений у херсонеському декреті за те, що всього лише нагадав римському сенату про давні дружні відносини Херсонесу з Римом. Йдеться про укладання за посередництвом Риму союзного договору між Херсонесом і понтійським царем Фарнаком I у 179 р. до н. е. (IOSPE, I ^{2}, 402). В договорі двічі згадуються римляни, «дружба» (*'Ρωμαίους φιλίαν*) з якими оговорюється як умова херсонесько-понтійських союзницьких відносин. Двостороння угода була підписана, вірогідніше за все, в контексті широкого мирного врегулювання 179 р. до н. е. після п'ятирічної війни володарів Віфінії, Пергаму, Каппадокії з правителями Понту і Вірменії (Polyb., XXV, 2, 12).

Інакше кажучи, ніяких прохань про надання Херсонесу свободи-елевтерії Сатир під час своїх відвідин римського сенату і диктатора не висловлював, а Цезар у зв'язку зі своїми планами балканської та кавказької експедицій долею північнопонтійського міста особливо і не переймався. Якщо прийняти таке пояснення змісту посольства Сатира (що, між іншим, є не менш імовірнісним припущенням, ніж гіпотеза «першої елевтерії» М. І. Ростовцева), то виходить, що крім суто прагматичної мети – відзначити посланця за його заступництво перед Римом – херсонеський урочистий декрет на честь Сатира переслідував ще одну ціль. Умовно назвемо її гуманітарною або культурологічною. Херсонесити, відзначаючи гераклеота і свого проксенічного громадянина Сатира лише за спробу нагадати римлянам про віддалений причорноморський поліс, самою тільки згадкою в своєму декреті могутнього римського диктатора і кількаразового консула та сенату найпотужнішої світової держави долучалися до цивілізаційного простору імперії-універсуму, що власне в той час розбудовувався Римом. Текст цього декрету опиняється разом із розповіддю М. І. Ростовцева в одній площині: повторне символічне входження міста до всесвітньо-історичного простору ойкумени, що уособлювався Римською державою, шляхом прилучення до магічного авторитету влади найпотужнішої в Середземномор'ї інституції – римського сенату та харизми діянь особистості всесвітньо-історичного масштабу – Цезаря.

Можна сказати, що наведені випадки демонструють приклад введення локального простору поліса до системи координат мапи всесвітньо-історичної масштабу шляхом пов'язування периферійного місця-точки з діяннями об'єкту – фігури або інституції – глобального значення.

Продовжимо нанизувати приклади подібного плану.

---

[3] Сталося це не пізніше 45 р. до н. е. та було зафіксоване кількома античними авторами – Плутархом, Аппіанам та Діодором Сицилійським (Plut., Caes., 65; App., Bel. Civ., II, 116; Dio., XLIV, 18).

Межа III–IV ст. тетрархи з перемінним успіхом долають загрози імперії на всіх фронтах, у кількох війнах проти «боспорського царя Савромата» [4] і дунайських повстанців за особистим зверненням імператорів Констанція Хлора та Константина Великого імперії допомагають херсонеські балістарії, про що ми довідуємося з 53-ї гл. трактату Константина Багрянородного «Про управління імперією». Вдячні володарі пропонують свої божественні благодіяння, на що херсонеські посланці відповідають Констанцію Хлору (305–306) так: *«Ми не хочемо, володарю, нічого, крім одного прохання, – щоб від влади вашої були надані нам відповідна свобода та звільнення від податків». Василевс із готовністю виконав їх прохання, щедро надав їм права і свободи та повне звільнення від податків (ἐλευθερίας τε καὶ ἀτελίας), відіславши їх з великими дарами в країну херсонітів, тому що вони виявилися справжніми підданими імператора ромеїв»* (DAI, 53, 113–119). Згодом, продовжує оповідач, імператор Константин I Великий (306–337), коли дізнався про поразку дунайських повстанців унаслідок дій херсонеських балістаріїв, мовив: «*Оскільки й нині ви сумлінно трудитеся заради нас, як і за благочестивих предків нашої божественності, то і ми, затверджуючи права свободи і звільнення від мита, вже надані вам у Романії нашою царственою десницею, даруємо вам також золоту статую з царською мантією і застібкою та золотий вінець для прикрашання вашого міста разом з нашим документом про свободу і звільнення від мита для вас і ваших суден. Крім того, на подяку за вашу прихильність ми даємо вам також золоті каблучки з вибитими [на них] нашими благочестивими зображеннями, за допомогою яких ви, коли за потребою будете запечатувати донесення і прохання, що посилатимуться нам, зможете довести, що посланці є насправді вашими. ... До цього ще ми надаємо вам щорічно жили та коноплі, залізо та оливкову олію для виготовлення ваших баліст і даємо вам на ваше прожиття тисячу аннон, щоб ви були балістаріями, визначивши, що ці харчі та все, що звичайно посилається, ми повинні щорічно відсилати вам звідси в країну херсонітів»*. Херсоніти, отримавши ці аннони та розподіливши їх поміж собою і своїми синами, спорядили відповідний загін, так що аж донині їхні сини зараховуються до цієї військової частини, за місцем батьківської служби» (DAI 53, 135–158).

Ця розповідь показує нам історію походження пільг середньовічного Херсона, пов'язуючи їх із благодіяннями, отриманими вільними херсонітами за вірну службу від Святого Царя Константина – зразкового монарха візантійсько-християнського політичного пантеону.

Ще одна наративна пам'ятка «Житія святих єпископів Херсонських» пов'язує діяльність цілої низки християнських великомучеників і святителів

---

[4] На думку Я. Харматти, римсько-боспорська війна відбулася в 291–293 рр., коли на боспорському столі сидів Фофорс (286/7–308/9). Див.: *Харматта Я.* К истории Херсонеса Таврического и Боспора // Античное общество. М., 1967; *Колесников К. М.* Митні відносини в Північному Причорномор'ї римської доби: проблеми інтерпретації. Дн-ськ, 2012. С. 174.

Херсона також із адміністративними заходами Святого Константина. Тексти «Житій...» як агіографічні джерела складені не раніше третьої чверті – кінця VI ст. У первинному варіанті твір міг являти собою повчальне слово на похвалу святим мученикам, у яке вставлено подробиці їх діяльності. Повчання швидше за все адресувалося клірикам і монахам. Відомі його грецькі, латинські, церковнослов'янські, вірменські, грузинські варіанти, в більшості з яких хрещення св. Капітоном язичницької більшості херсонеситів традиційно пов'язується з епохою Константина I. Читаємо: *«Минуло небагато часу, і буря ідоломанії скінчилась, коли Бог установив нам ріг порятунку – благочестивого і христолюбивого царя Константина Великого. Вірні з мешканців Херсона, відрядивши до нього посланців, просять єпископа і дійсно отримують дивовижного Капітона. Він разом з п'ятистами воїнами і начальником їх Феоною, які були послані від царя, прибув у Херсон у середині дня, був зустрінутий вірними за межами міста цілком люб'язно і з великою радістю.* (... [5]) *Усе, що відбулося, і подробиці чуда він доповів благочестивому царю Константину, який перебував у Нікеї і соборно нищив аріанську єресь. І цей ретельно подякував Богові з собором та відіслав згаданого вище Феону з усім родом до єпископа, тому що про це клопотав Капітон, щоб постійно жив при ньому в Херсоні»*. Вже давно фахівці встановили існування «хронологічного зсуву» [6], що викривив картину проникнення християнства в Херсон: бажання пізніших агіографів пов'язати навернення міста з ім'ям Константина Великого призвело до штучного стискання подій. На думку різних дослідників, більшість з описаного у «Житіях…» могло відбутися за Валента II (364–378), Валентиніана II (375–392), Феодосія I (379–395), а той навіть Феодосія II (402–450) [7]. Утім, імена цих імператорів, безумовно, тьмяніли у світлі харизми святого василевса [8].

Отже, коментарі, як кажуть, зайві. З одного боку, ранньосередньовічні інформатори 53-ї гл. «De adm. imp.» штучно пов'язують із благодіяннями Константина Великого і його батька усі наявні херсонеські привілеї – елевтерію (свободу), ателію (безмитність), видачу аннон (солдатських пайків гарнізону) та розхідних матеріалів для виготовлення і ремонту важкого

---

[5] У пропущеному нами фрагменті йдеться про чудо, явлене Капітоном перед упертими язичниками: цілу годину він перебував у палаючій печі для перепалення вапна.

[6] Жития святых епископов Херсонских (в грузинской минее) // *Сорочан С. Б.* Византийский Херсон... Ч. 2. С. 1276, прим. 190.

[7] Див. нове унікальне на сьогодні видання: *Жития святых епископов Херсонских* в контексте истории Херсонеса Таврического / Ю. М. Могаричев, А. В. Сазанов, Т. Э. Саргсян, С. Б. Сорочан, А. К. Шапошников. Х., 2012. 416 с. – (Нартекс. Byzantina Ukrainensis. Т. 1).

[8] *Колесников К. М.* Митні відносини в Північному Причорномор'ї римської доби: проблеми інтерпретації… С. 170–172.

озброєння (баліст) [9]. Встановлення походження херсонеських привілеїв від авторитетних масштабних фігур потрібне як демонстрація особливого положення міста (тобто викликане певними автономістськими інтенціями), так і для співвіднесення цього віддаленого міста з координатами Імперії ромеїв (тут йдеться не про сепаратизм, а про престижність осібного статусу, це не відцентрові, а доцентрові тенденції). З другого боку, пізньоантична агіографія єпископів Херсонських, джерела якої однозначно мали місцеве походження, прагне надати додаткового престижу наверненню населення Херсонеса, продемонструвавши успішність місії прозелітизму, що інспірована саме константинопольським урядом першого християнського імператора – хрестителя всієї імперії. І тут Херсонес не пасе задніх, а разом з усієї ромейською спільнотою навертається до Любові та Істини.

Перехід херсонітів у лоно Церкви набуває символічно-географічних вимірів прилучення до римського християнського світу (Pax Romana Christiana), цей світ в ідеалі заступає собою Імперію, приходить їй на зміну, як Благодать (Євангеліє, Новий Заповіт) прийшла на зміну Закону (Старий Заповіт).

Описаний тут механізм віднесення певного локусу (в кількох наведених прикладах – Ольвії і Херсонесу) до універсальної сутності вищого таксономічного ряду – космосу-ойкумени (тут – еллінської цивілізації, Римської імперії) у зв’язку із запровадженням християнства набуває в повній мірі сакрального значення (поєднання зі Вселенською Церквою). Як ми бачили, цей механізм по-суті залишається незмінним. Співпричетність (російською – «сопричастность») з Універсумом вибудовується через причетність до діянь видатних особистостей всесвітньо-історичного масштабу: Цезаря, Гомера і Платона, Констанція і Константина. Наступний приклад цілком укладається в цю схему. Йдеться про св. Андрія Первозванного, точніше легенду про його служіння в землях Надчорномор’я.

До IX ст. служіння апостола Андрія, брата апостола Петра і товариша першоверховного апостола Павла, ніколи офіційно не пов’язувалося з Херсонесом. Коли на межі VIII–IX ст. візантійський монах Єпіфаній укладав «Діяння і ходіння святого і всехвального апостола Андрія, поєднані з похвалою», він повторив легендарний шлях апостола в Малій Азії і Криму. Там він зафіксував традицію вшанування цього апостола та включив ці місця (зокрема, і Херсонес, де Андрій «залишався тривалий час») у маршрут апостола Понта [10]. Св. Андрій проповідував балканським і причорноморським народам, зокрема «скіфам». Пізніше під пером давньоруських літописців мандрівка Андрія подовжиться далі на язичницьку північ, де він, вийшовши з корабля на берег, освятить місце майбутнього Києва, спорудив-

---

[9] *Там саме.* С. 149–202; *Колесников К. М.* Міська міліція або регулярна римська військова частина: армія та митна служба пізньоантичного Херсонеса Таврійського в джерелах та історіографії // Історія торгівлі, податків та мита. 2012. № 1 (5).

[10] Див. : *Сорочан С. Б.* Жизнь и гибель Херсонеса / С. Б. Сорочан, В. М. Зубарь, Л. В. Марченко. Х., 2001. С. 169.

ши на «київських горах» хрест, а згодом змушений буде рухатись ще північніше аж до тих місць, де потім виникне Новгород. *«Понад морем Руським учив святий апостол Андрій, брат Петрів, як його називають. Андрій учив у Синопії, і коли прийшов у Корсунь, і довідався що поблизу Корсуні гирло Дніпрське, і захотів піти в Рим. І прийшов до гирла Дніпрського і звідти пішов по Дніпру горі, і за призначенням Божим прийшов і став під горами на березі. І, вставши зранку, рече учням своїм, що були з ним: «Бачите гори оці? Яка на горах цих возсія благодать Божа, і має бути город великий, і багато церков Бог воздвигне». І зійшов на гори ці, і благословив їх і хрест поставив і помолився Богу, і зійшов з гори тої, де опісля постав Київ, і пішов по Дніпру горі. І прийшов до словен, де нині Новгород. І побачив людей там сущих, який в них обичай, і як вони [в лазнях] миються, і вощаться, і дивувався їм, і пішов до варягів, і прийшов до Риму. І розповів, чому навчав і що бачив»* [11]. Апостол Андрій мандрує шляхом «із варяг у греки» річковою мережею крізь усю майбутню Давньоруську державу, символічно долучаючи її простір до християнської ойкумени. Ця мандрівка подібна до подорожей міфічних культурних героїв – упорядників космосу, які облаштовували в такий спосіб світ. Після освячення київських гір другим ключовим моментом навколоєвропейської подорожі св. Андрія стало відвідання земель «словен, де нині Новгород», а далі – прибуття в Рим – центр Імперії-Універсуму. Своєю римською розповіддю про проповідництво та диковинні звичаї слов’ян апостол додатково підтвердив й остаточно легалізував включення земель північних варварів до ойкумени.

Варто звернути увагу, що в літописному оповіданні про діяння св. Андрія місце майбутнього Києва – стольного граду і центра митрополичої кафедри «всія Русі» – освячується, так би мовити, нашаруванням кількох сакральних актів апостола: зупинка на березі, ночівля, бесіда з учнями і пророкування великого майбутнього волею Божою, благословення і встановлення хреста, молитва. Землі другого центру Русі – Новгорода згадуються в зв’язку з дивним для чужинців слов’янським звичаєм митися в лазнях, що прибирає в розповідь іронічну форму й виконує функцію анекдоту-маркера для визначення етнічного само-ототожнення.

Місія першого ознайомлення слов’ян з християнством, як бачимо, – вийшла із візантійських земель, але, що принципово, зафіксувала себе в Римі, який символізує весь світ, всю ойкумену. Просторова самоідентифікація Русі, таким чином, конструюється відносно двох центрів вселенського християнства, які в певний час були й двома центрами універсальної імперії.

Просторова орієнтація Русі щодо Візантії (Константинополя – Другого Риму) завжди чітко усвідомлювалася давньоруськими книжниками. Визначаючи місце Русі у символічному просторі, вони, з одного боку, виходили з

[11] *Повість* врем’яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруськ., післяслово, комент. В. В. Яременка. К., 1990. С. 14/15.

розселення нащадків сина Ноя Яфета на Півночі і Заході [12], з другого, враховували першість греків у прийнятті святого хрещення та виконання ними ролі «вчителів віри» на Русі. Усвідомлення останнього інколи змушувало підкреслювати рівність усіх народів, що долучилися до Благодаті. Так, Іларіон у «Слові про Закон і Благодать» (між 1037–1050 рр.) послідовно виступає проти іудеїв: «Так воно і є, бо віра благодатна по всій землі поширилась і до нашого народу руського дійшла і озеро Закону пересохло, а євангельське ж джерело наповнилось і всю землю покрило і до нас розлилося. Це ж бо і ми зі всіма християнами славимо Святу Трійцю, а Іудея мовчить. Христос – прославляються, а іудеї проклинаються. Народи – прилучаються, а іудеї – одвергаються» [13]. Цей традиційний для середньовічного християнського інтелектуала виступ про іудаїзму – не відгомін конкуренції вір, але – виступ проти концепції богообраності одного з народів. Віра в богообраність, в укладання контракту з Богом, що відсікає всі інші народи – це, по суті, синонім гордині. Іларіон доводить рівність народів перед Богом, а, отже, і рівність один перед одним [14]. М. Брайчевський зазначав: «Суть загальнолюдської історії, на думку Іларіона, полягає в поступовому прилученні народів до християнства, звідси випливає принципова рівність усіх народів, що прилучилися до благодаті – теза, явно протиставлена візантійській теорії Вселенської церкви і Вселенської держави, на роль якої претендував Константинополь» [15].

Середньовічна Русь, отже, мислила себе в межах світового сакрального простору, усвідомлювала себе нехай окраїнною, але цілком рівноправною його частиною. Цікавим тут видається спостереження Б. Успенського, що споконвіку пророцтво про кінець світу пов’язувалося на Русі з уявленням про те, що Русь і Греція поміняються місцями [16]. «Повість врем’яних літ» під 6579 (1071) роком повідомляє про волхва, який віщав, що ріки потечуть назад, землі перейдуть з місця на місце і грецька земля стане там, де стоїть руська, а руська опиниться на місці грецької [17]. В пізньосередньовічну добу

[12] Узяв Яфет собі також країни до «Понтійського моря на північних сторонах: Дунай, Дністер і Кавкасійські гори, себто Угорські, а звідти, отже, й до самого Дніпра. [Дісталися йому] й інші ріки: Десна, Прип’ять, Двіна, Волхов. Волга, що йде на схід у частину Симову. В Яфетовій же частині сидить русь, чудь і всякі народи…». Див. : *Повість* врем’яних літ… С. 3/4.

[13] *Іларіон*. Слово про Закон і Благодать // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. К., 2001. Т. 1. X–XV ст. / Передмова О. Сліпушко, В. Яременко; упор. Прим. О. Сліпушко. С. 207.

[14] *Салтовський О. І.* Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя). К., 2002. С. 16–17.

[15] *Брайчевський М.* Утвердження християнства на Русі. К., 1988. С. 172.

[16] *Успенский Б. А.* Восприятие истории в Древней Руси и доктрина «Москва – Третий Рим» // Успенский Б. А. Этюды о русской истории. СПб., 2002. С. 145, прим. 68.

[17] «У ті ж часи прийшов волхв, спокушений бісом, бо, прийшовши до Києва, він говорив: «Явилися-мені п’ять богів, кажучи так: «Повідай людям, що на п’ятий рік потекти Дніпру назад, а землям переступати на інші місця, так що стати Грецькій

через падіння Константинополя в 1453 р., співвіднесеного з пророцтвами такого роду, есхатологічне сприйняття історії максимально посилюється. Для багатьох православних інтелектуалів критично переосмислюється символічно-географічне місце Русі в координатах сакрального простору: важко залишатися периферією за відсутності центру – латинський Рим уже давно не сприймався таким через викривлення справжнього віровчення католицтвом, Другий Рим – Константинополь через відступництво (Ферраро-Флорентійська унія 1439 р.) захоплено бусурманами. Б. Успенський наводить слова Арсенія Суханова з його дебатів із греками (1652): *«Чуєте, греки, і прислухайтеся, і не гордитися і не називайте себе джерелом, яко се нині Господнє слово збулося на вас: були ви перші, а нині стали останніми; а ми були останні, а нині перші»* [18].

Загалом можна прийняти і висновок Б. Успенського: «З падінням Візантійської імперії Візантія і Русь як би міняються місцями, в результаті чого Московська Русь опиняється в центрі православного – а тим самим і всього християнського – світу. Відповідно, Москва осмислюється як новий Константинополь або Третій Рим, причому ствердження Москви в цій ролі одночасно означає заперечення Константинополя, як і Риму, як центру християнського світу – остільки, оскільки щоразу передбачається існування одного Константинополя або одного Риму» [19].

Доктрина «Москва – Третій Рим» досліджувалася довго, плідно і з багатьох поглядів, тому, майже зовсім її не чіпляючи, зазначимо, що в її контексті радикальну зміну координат Русі щодо Візантії в сакральному просторі східного християнства було здійснено зовсім за іншою методою, ніж ті, про які йшлося вище.

«Переходу» Русі на місце Візантії в сакральній географії православного світу сприяло багато факторів, серед яких на першому місці, безперечно, було усвідомлення самого факту зникнення богохранимого Царьграду – Константинополя, місце якого зайняв басурманський Стамбул. Але цей «перехід» – перенесення святості і тягаря головування, це перейняття священства та лідерських функцій, це новий цикл сакральної історії, що відтерміновує «кінець історії», це щось середнє між *translatio imperii* та сходженням Святого Духу. Свого роду передача естафети від Візантії на Русь відбулася через перенесення низки сакральних речей. Так, у «Сказанні про князів Владимирських» XVI ст., що мали офіційний характер, йшлося про те, що імператор Константин Мономах свого часу передав «вінець царський» і «ожерельє, іже на плещу своєю ношаше» – так іменуються шапка і барми –

землі на Руській землі, а Руській на Грецькій, і іншим землям переміститися». Невігласи ж його слухали, а віруючі насміхалися, говорячи йому: «Біс тобою грає на пагубу тобі». Що й сталося йому, бо одної ночі зник він безвісти». Див. : *Повість врем'яних літ…*

[18] *Белокуров С.* Сочинения Арсения Суханова // ЧОИДР. 1894. Кн. 2. С. 99–100, 169–171. Див. : *Успенский Б. А.* Восприятие истории в Древней Руси… С. 145, прим. 69.

[19] *Успенский Б. А.* Восприятие истории в Древней Руси… С. 111.

київському князю Володимиру Мономаху, щоб той вінчався на царство, «да нарікається відсіля боговінчаний цар» [20]. Найменування в XVI ст. шапки середньоазіатської роботи, подарованої ханом Узбеком Івану Калиті в XIV ст. як символу підлеглості золотоординському царю, «вінцем» свідчить про орієнтацію на Візантію та переконання в рівності й наступності від «справжнього» царя – грецького. Степенна книга прямо пов'язує перенесення дарів з Візантії на Русь із розумінням Москви як нового Константинополя: «И не просто рещи таковому дарованию не от человек, но Божиим неизреченным судьбам претворяще славу Греческого царства на российского царя» (ПСРЛ, XXI/1, 1908, 188).

Разом з тим, зазначає Б. Успенський, під час вінчання Дмитра-онука (1483–1509) на царство в Москві в 1498 р. фігурували реліквії, що можуть бути пов'язані не лише з Константинополем, але і з Римом. Йдеться про сердолікову чашу («коробка»), яку піднесли Дмитру на бенкеті, що закінчував церемонію поставлення на царство: «крабица сердоликова, из неяже Август, царь римьскыи, веселяшеся», була також отримана Владимиром Мономахом від візантійського імператора Константина Мономаха на підтвердження права руського великого князя на царський титул [21]. Ця чаша згадується серед основних знаків царського достоїнства – поряд із шапкою та бармами Мономаха – у вступах до чинів вінчання на царство Івана Грозного і Федора Івановича [22]. *«Чаша Августа Римського,* – продовжує Б. Успенський, – *тим самим пов'язує російських государів як з римською, так і з візантійською традицією, що природно відповідає сприйняттю Константинополя як другого Риму, разом з тим ця чаша повинна була, вірогідно, асоціюватися з претензіями російських монархів на генеалогічні зв'язки з Августом, що передбачало безпосередній зв'язок Москви і першого Риму»* [23]. Варто відзначити, що в пізнішій неофіційній традиції «сердоліковій крабиці» може приписуватися не римське, а ще більш давнє – вавилонське – походження і вона може пов'язуватися не з Августом, а з Навуходоносором. У одній з редакцій Сказання про Вавилонське царство візантійський цар Лев посилає у Вавилон трьох мужів (грека, руського і грузина), і ті знаходять там «крабицу сердолікову», а в ній царські регалії Навуходоносора; вони приносять їх у Константинополь, після чого ці регалії потрапляють на Русь; у цьому ж контексті може фігурувати і шапка Мономаха [24]. В обох випадках цей зв'язок здійснюється через Візантію; в

---

[20] *Дмитриева Р. П.* Сказание о князьях Владимирских. М.; Л., 1955. С. 165, 177, 191.

[21] «Послание» Спиридона-Саввы та «Сказание о князьях Владимирских». Див. : *Там же.* С. 164, 177, 190, 210.

[22] *Там же.* С. 183–184, 194.

[23] *Успенский Б. А.* Восприятие истории в Древней Руси… С. 98.

[24] Див. : *Дробленкова Н. Ф.* Сказание о Вавилоне // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Л., 1989. – Вып. II: Вторая половина XIV–XVI в. Ч. 2 (Л–Я). С. 253.

обох випадках сердолікова чаша возводиться до язичницького царя, який володарює всім всесвітом, і виступає як знак влади [25].

Книжники середньовічної Русі нерідко обігравали паліндроми *Рим–мир*, усвідомлюючи паралелізм володарювання в *Римі* з владою над світом – *миром*. Приміром, у посланні Філофея Москва сприймається як останній Рим, причому *Рим* уособлює *мир* (світ), пор. у «Послании на звездочетцев»: «Многажды и апостол Павел поминает Рима в посланиих, в толковании глаголет: “Рим – весь мир”. Філофей цитує тут якесь тлумачення на послання апостола Павла; в самих посланнях такої фрази немає [26]. Ототожнення слів *Рим* і *мир* (світ) підтримується їх формальною схожістю, однаковим складом літер: читаючи *Рим* справа наліво, отримуємо *мир*, і навпаки, – перед нами нібито одно слово, яке постає в різному обличчі. Співзвучність *Рим–мир* відбиває, можливо, співзвучність вихідних латинських слів *urbs* та *orbis*, особливе помітне в поєднанні *urbi et orbi* [27].

Підсумовуючи, зазначу, що інтелектуали Київської Русі співвідносили свій географічний простір із координатами сакрального християнського світу, демонструючи прилучення до останнього через діяння на руських землях видатної особистості: в «Повісті врем'яних літ» – це св. Андрій Первозваний. Така метода була традиційна, зустрічалася в античних текстах – наративістиці (Діон Хризостом про Ольвію) та епіграфіці (Херсонес), середньовічних історичних памфлетах (53-я гл. «De adm. imp.») та агіографії (Житія свв. єпископів Херсонеських). У Московській Русі усвідомлення свого простору як околиці всесвіту – «миру», що ототожнювався з Римом і Константинополем (Другим Римом), – поступається баченню себе центром християнського світу («Москва – Третій Рим»). Демонстрація обміну місцями в просторі сакральної географії між Руссю і Грецією («*були ви* [греки] *перші, а нині стали останніми; а ми були останні, а нині перші*») здійснюється через символічний акт передачі на Русь царських регалій, що належали давнім владикам ойкумени – шапки і барм Мономаха, чаші Августа.

---

[25] *Успенский Б. А.* Восприятие истории в Древней Руси… С. 125.
Встановлення наступності імперіуму Москви від Вавилону через Рим і Константинополь являє собою специфічне віддзеркалення теорії наступності чотирьох царств – Вавилонської, Перської, Грецької і Римської імперій.

[26] *Там же.* С. 105, 136.

[27] Див. : *Топоров В. Н.* К исследованию анаграмматических структур (анализы) // Исследования по структуре текста. М., 1987. С. 203 сл.

Ейдос.
7'2013.

Рафал Стобецький
Лодзь

Національна історія щодо історії імперської: з минулого польсько-російських історіографічних спорів (XIX-XX ст.)[1]

I. Місце спору, головні герої, хронологічні рамки

Протягом багатьох років, історики сприяли передусім зміцненню почуття тотожності груп і людських суспільств, інколи до їх антагонізму в категоріях «ми» і «вони». Сучасний світ вимагає чогось іншого. Він ставить перед істориком інші цілі. Той швидше повинен посередничати у діалозі між різними культурами, показуючи відмінності і подібності між ними. Роблячи це він, однак, мусить бути свідомий супутніх цьому обмежень, приймати відмінність, що не піддається нівеляції, та іншість культурних досвідів. Ця нова роль історика – не кодифікатора величі даної культури, нації, раси чи класу, але радше перекладача і посередника, видається цінним дороговказом на шляху, що веде до повернення знанню про минуле його суспільного значення.

Наскільки важким є це завдання показує цей текст. Він є спробою зіткнення один з одним двох історіографічних дискурсів на тему однієї і тієї ж території, яка роками була спірним обширом між поляками та росіянами. Це два головні актори. Але все таки належить пам'ятати, що польсько-російській спір точився нібито над головами більшості мешканців цікавих для мене земель – білорусів, литовців, українців і латишів. З часом, приблизно від рубежу XIX і XX століть, своє місце в ньому пробували означити до того ж й інші національні історіографії – передусім українська та

[1] Первісну (ширшу) англійську версія цього тексту див.: «National History and Imperial History: A Look at Polish-Russian Historiographical Disputes on the Borderlands in the Nineteenth and Twentieth Centuries». Вона вийшла у томі: *Disputed Territories and Shared Pasts*. Overlapping National Histories in Modern Europe ed. by T. Frank and F. Hadler. London, 2011. S. 125-151 / як VI том серії «Writing the Nation: National Historiographies and Making of Nation States in 19th and 20th Century Europe». З огляду на розлогість тексту кількість приміток була тут обмежена до мінімуму.

литовська[2]. Це створило ситуацію, коли по відношенню до того самого обширу один на одну накладалися різні історичні оповіді, що, як правило, знаходилися в конфлікті між собою і лише зрідка суголосні. З перспективи головних акторів – польських і російських істориків, а принаймні більшу частину того часу, це було зіткнення сторони сильнішої – російської історіографії, що підтримувалася власною державою та її інфраструктурою і слабшої – польської історіографії, що представляла інтереси народу в умовах окупації. З цієї точки зору, але також і з інших причин, було це до того ж протистоянням національної історіографії та імперського історіописання, хоч це останнє, починаючи принаймні з середини XIX століття, вже також вдавалося до націоналістичної риторики[3]. Або також, якщо ми хотіли б залишитися, незважаючи на усе, в етноцентричній конвенції, можна його інтерпретувати в категоріях конкуренції імперіалістичного агресивного російського націоналізму і оборонного, сфокусованого на збереженні традицій і самобутності, польського націоналізму.

Зустріч з Іншим завжди була і до сьогодні є міцно закодованою в культурі, можна навіть ризикнути сказати, що це один з найбільш фундаментальних досвідів людської екзистенції. Як неодноразово підкреслювалося, це саме завдяки Іншому ми можемо все ж таки здефінюювати себе. Одним з багатьох місць зустрічі з Іншим, роками були області, що лежали на узбіччі головних культурних центрів, у свого роду глухих закутках Європи. З географічної точки зору, на півночі їх кордоном була лінія узбережжя Балтійського моря, на півдні, або, радше, на південному заході лінією кордону були річки Дністер і Збруч. На заході цей терен відділений від інших територій лінією річок Буг та Німан, на сході – лінією Дніпра. Ці землі належали до басейнів Чорного та Балтійського морів. Через це, інколи у політичному дискурсі з'являється окреслення Міжмор'є. Більшість теренів складали розлогі рівнини, що на півночі переривались пасмом узвиш. На південному заході були горбисті області і височини, клімат різноманітний. На півдні – теплий, сухий, вельми сонячний, у центральній і північній частині – помірний, на північному сході – суттєво холодніший, континентальний. Різноманітність клімату і географічного середовища, ґрунту і рослинності призвели до формування кількох виразно відмінних регіонів. Він також

[2] З огляду на обмежені рамки статті погляди істориків українських, литовських, білоруських та інших народів, які заселяли землі давню Річ Посполиту, не переказуються. Аби все це осягти потрібний був зовсім інший текст, на кшталт книжки Катаржини Блаховської: *Błachowska K.* Wiele historii jednego państwa. Obraz dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1569 roku w ujęciu historyków polskich, rosyjskich, ukraińskich, litewskich i białoruskich w XIX wieku. Warszawa, 2009.

[3] Цей погляд прив'язаний до тези присутньої в літературі, що стосується російського минулого про те, що Росія у своїй модерній історії ніколи не була нацією у західному розумінні цього терміну, але відпочатку була імперією. Див. напр.: *Hosking G.* Russia: People and Empire 1552-1917. London, 1997.

вплинув на антропологічні типи, темперамент і менталітет населення цих обширів.

Для доль цікавих мені областей переломне значення мали поділи Польщі у другій половині XVIII ст. У 1795 році за рішенням трьох держав – Австрії, Пруссії та Росії, Річ Посполита зникла з карти Європи, а її східні території потрапили під російське владарювання. У результаті 1-го розділу (1772) Росія захопила 93 тис. км^2 і 1,3 млн. населення (за оціночними даними), на основі 2-го (1793) 250 тис. км^2 і більше 3 мільйонів чол. відповідно, і, нарешті, за 3-м розділом (1795) під владою Росії опинилося ще більше 120 тис. км^2 і 1,2 млн. чол. Загалом, таким чином, Російській імперії було підпорядковано 463 тис. км^2 і понад 5,5 мільйона осіб. Під владу Росії перейшло близько 63% території колишньої Польсько-литовської держави.

Характерною рисою східних земель давньої Речі Посполитої, а від 1795 р. обширів, які стали частиною імперії Романових, був їх мультикультуралізм. Що це означало? Населення, яке там мешкало, мало слабкорозвинене почуття національної самосвідомості. З сьогоднішньої точки зору, у питаннях національної ідентифікації існувало на цьому обширі багато можливостей. Від безрефлексійного індиферентизму до свідомих постав, від почуття відрубності локальної до національної. У випадку сполонізованої шляхти – політичної нації, домінували постави, що окреслювалися титулом *Gente Ruthenus natione Polonus* або *Gente Lithuanus natione Polonus*. У випадку ж селянської людності, характерним явищем була наявність населення, яке саме себе окреслювало ім’ям «*тутешніх*» або «*місцевих*». Ця ситуація почала змінюватися у другій половині XIX ст. під впливом народження національних рухів – литовського й українського, які виростали на знак протесту проти нав'язуваної частині мешканців з одного боку польськості, а з іншого – російськості[4]. Люди належали до різних релігій. Спочатку рішуче домінували: греко-католицизм, католицизм, православ'я і іудаїзм. Однак, у 1839 р. російські власті ліквідували уніатську

---

[4] Важко простежити зміни у цьому періоді, бо в царській Росії проводився лише один все державний перепис у 1897 р. Він показав, що у Північно-Західному краї національна структура виглядала так: білорусів (55%), євреїв (14%), литовців (14%), поляків (5,6%), росіян (5%), латишів і українців (по 3%). Якщо йдеться про Південно-Західний край то ці дані виглядали таким чином: українці (61,7%), євреї (13,4%), поляки (9,9%), росіяни (2,7%). У обох випадках польські історики подають, що підрахунки польської людності були свідомо занижені. Про позиції поляків на тих теренах суттєвою мірою свідчила також структура землеволодіння. Напр. на Віленщині, Гродненщині та Ковенщині у польських руках знаходилося понад 60% земель. В інших регіонах це було бл. 50 %. Подібне було і в Південно-Західному краї. У всіх трьох губерніях – Волинській, Подольській і Київській полякам належало 1/3 усіх земель. Усе це не змінює факту, що загалом на цікавому мені обширі поляки і росіяни складали меншість. У міжвоєнний період у цій частині II-ї Речі Посполитої, котра лежала на схід від Бугу українці і білоруси складали звичайно вище 50% мешканців. Виняток становили міста. Великі (Вільно, Львів) заселені були польською більшістю, у середніх і малих домінувала єврейська людність.

церкву. У результаті цього кроку православ'я отримало рішучу перевагу, особливо на південному заході. Релігія була в тих областях надзвичайно важливим елементом ідентифікації. Згадувані представники тутешнього населення на питання ким ти є? відповідав: «*я з католицького народу*», або «*я з православного народу*». Зрештою, у цих областях панувала надзвичайна мовна мозаїка. За оцінками бл. 1900 р., лише 15-20% населення користувалося літературною мовою: польською, українською, російською, литовською, латвійською. Решта спілкувалася народними діалектами, у т.ч. перехідними: білорусько-українським, польсько-білоруським, українським, польським, литовським і білоруським. Багато жителів на щоденній основі, і в особливих випадках використовували різні мови. Інакше розмовляли вдома, інакше у корчмі, ще іншої мови уживали у храмі.

З кінця XVIII і початку XIX ст. історія цікавих мені теренів була, уживаючи окреслення польського публіциста і критика XX століття – Єжі Стемповського, «*спущена з ланцюга*». Ключове значення у цьому контексті мали кілька подій. Першою з них були вже згадані поділи Польщі. Вони рішуче засвідчили про кінець того цікавого політично-устроєвого експерименту, яким була Річ Посполита Обох Народів, і водночас ніби впровадила Росію до Європи. Продовженням цього останнього процесу стали наполеонівська епопея і рішення Віденського конгресу 1815 р., що пересунули кордони імперії Романових ще далі на захід. Другою була І-а світова війна, яка визначила занепад царської Росії, революції і відродження польської держави. Після її завершення великі обшири на сході стали місцем конкуренції кількох держав, що поставали на тих теренах. Вирішальну роль у цій боротьбі відігравали, утім, Польща та більшовицька Росія. У результаті конфлікту 1919-1920 років, згідно із Ризьким трактатом березня 1921 р., спірні землі були розділені між більшовицькою Росією та ІІ-ою Річчю Посполитою. Новий кордон між Польщею і Радянським Союзом протягнулася більш менш уздовж лінії 2-го поділу Польщі 1793 р. Обидві сторони, хоч і з різних причин, проігнорували національні сподівання українців і білорусів. Литовцям вдалося відновити свою державність, але без міста Вільнюса – історичної столиці Великого князівства Литовського, яке стало частиною польської держави. Нарешті, третьою вирішальною подією став вибух 2-ї світової війни і лежачий у її ґенези пакт Молотова-Ріббентропа від 23 серпня 1939 р. із залученим до нього таємним протоколом щодо розмежування зон впливу. Радянська кордон пересунувся на лінію Бугу (під час 2-ї світової війни повсюдно став використовуватись термін лінія Керзона). Ці терени були включені до Білоруської РСР та Української РСР, натомість Вільнюс більшовики передали, як і планувалося, ненадовго, Литві. Для росіян це було наближення до кордонів 1914 року, і підтвердження імперських прагнень Радянського Союзу під керівництвом Сталіна. Для поляків зазначений пакт став символом 4-го поділу Польщі. Підтвердженням цих змін були рішення конференції в Ялті, що остаточно санкціонували пересунення кордонів СРСР до лінії Бугу та позбавили Польщу, майже

половини її території станом на вересень 1939 р. Нарешті, останні зміни сталися наприкінці минулого століття, коли після розпаду СРСР (1991) терени, що протягом багатьох століть були предметом польсько-російського суперництва стали частинами незалежних Латвії, Литви, Білорусії та України. Такими, якщо коротко, представляються політичні долі обширів, які є предметом цього нарису. Вони також хоч-не-хоч, принаймні символічно, визначають хронологічні рамки здійсненого аналізу двох історіографічних дискурсів.

II. Предмет спору – семантичні зауваги

Навіть якщо відкинемо радикальні погляди прихильників постмодернізму, які стверджують, що вся реальність має мовний характер, то все ж нема способу нині ставити під сумнів тезу, що власне на семантичному рівні можна виразним чином добачити конфлікти, котрі потім переносяться до інших сфер життя. У цій ніби первісній сфері проявляються інколи найбільш видовищним чином стереотипи, упередження, особливо етноцентричного характеру. Не інакше було і у випадку цікавих мені обширів.

Поляки ці землі давньої Речі Посполитої, приєднані до Росії називали по-різному. Спочатку домінувала назва *Землі забрані* або *Провінції забрані*. У такому окресленні виразно добачити можна не тільки емоційний контекст, але й польські претензії на згадані обшири. Назва накидали їх майбутнє повернення до матері-Польщі. Рідше мовлено про землі Великого князівства Литовського і Русі у значенні України. У середині 30-х років XIX ст. також починає розповсюджуватись інше слово *Креси*, обов’язково писане із великої літери. З часом, воно починає рішуче домінувати над іншими. В епоху після поділів категорія *Креси* мала відносно сталу область значення. Цим іменем найчастіше окреслювались території приєднані до Росії, що залишились за межами Королівства Польського чи терени, що лежали на схід від компактного обширу польського залюднення. З часом набуло воно сильно ідеологічного змісту, підкреслюючого польські права на панування над тими розлогими краями через оголошувану слабку розвиненість «кресових» народів. Мало до того ж як антиросійське, так і антиукраїнське або антилитовське звучання. У міжвоєнні роки *Креси* були синонімом земель, що розташовані на околиці польської держави, але залишаються невід'ємною її частиною. Це, між іншим, було пов'язано із домінуванням в офіційному дискурсі концепції Польщі Ягеллонської, яка підкреслювала центральну роль відродженої держави в Центрально-Східній Європі та польські територіальні амбіції на Сході. У той самий час по відношенню до цікавих мені обширів стали з'являтися обов’язкові нині назви Литва, Білорусь, Україна – у сенсі держави-нації чи ідеологічної вітчизни.

Після 1945 р. поняття *Креси* ніби поглинає терени, які раніше до них не залічувались. Сталося пересунення простору *Кресів* до лінії, визначеної рішеннями Ялтинської і Потсдамської конференцій. У цьому контексті, наприклад, Львів став кресовим містом. Це означало початок довгої

ментальної переміни, котра призвела до остаточного примирення поляків із втратою частини їх давньої держави та національної території, що знаходилася на схід від лінії Бугу. Водночас, після 2-ї світової війни слово *Креси* практично зникло з офіційного політичного та історичної дискурсу країни як таке, що має чітке антирадянське і антиросійське звучання. Це було пов'язано із критикою та поступовою маргіналізації ідеї Польщі Ягеллонської, на місці якої з’явилася концепція Польщі Пястовської, що пересувала центр польських земель зі сходу на захід, із сильним антинімецьким загостренням. Поняття *Креси* уживалося тільки в еміграційних середовищах. Нині ця назва позбавлена здебільшого ідеологічних змістів функціонує як «*еквівалент географічної назви, з рамками, що охоплюють кілька регіонів, кілька країн, навіть кілька етнічних обширів, однак визнаних за свійський обшир Польщі*»[5].

Згадані визначення були неприйнятними для російської сторони. Те, що для поляків було Землями Забраними для росіян стало синонімом *Повернених земель*. По відношенню до земель давньої Речі Посполитої підкреслювалось, що їх приєднання було частиною державотворчої програми «*збирання земель руських*». Поняття східних кресів тут заступав термін західні околиці. Показово, що також і в російській мові не використовувалася єдина назва для теренів, що становлять інтерес для мене. Офіційно прийнята номенклатура: Північно-Західний край для окреслення Литви та Білорусі і Південно-Західний край у значенні Київщини. Уживалося також і окреслення, що ніби поєднувало дві попередні – Західній край. Називалися ці терени також західними губерніями або губерніями литовськими, руськими і білоруськими, що, утім, із часом, після 1840 р., було заборонено, бо підкреслювало їх неросійський характер.

Поруч із цим іменуванням, що стосувалося насамперед адміністративної сфери, XIX ст. приніс народження концепцій легітимації розвитку Російської імперією. Вони виростали з історичного ототожнення двох категорій *Русі* та *Росії*[6]. У Київської Русі політики та історики почали добачати колиску сучасної – російської державності XIX ст. До того ж з’явилася візія потрійної Росії (Русі), що обіймає своїм обширом Великоросію чи то за деяким спрощенням Велике князівство Московське, Малоросію для окреслення України, а також Білу Русь у значенні Білорусі. Ця потрійна Росія

[5] *Kolbuszewski J.* Kresy. Wrocław, 2002. S. 12.

[6] Абстрагуюся у цьому місці від глибших відмінностей, що стосуються понять *Русь* і *Росія*, а також *руський (русский)* і *російський*. У цьому першому випадку маємо справу із несприйнятим частиною істориків, між іншим українських і польських, привласнення спадщини Київської Русі Росією. У тому другому належить відрізняти поняття *русский*, що пов’язане із національною ідентифікацією, від *російський*, що має конотації державні. Ширше на цю тему див.: *Thompson E.* Trubadurzy imperium. Literatura rosyjska i kolonializm. Kraków, 2000; англійське видання: *Imperial Knowledge. Russian Literature and Colonialism*. London, 2000. (україномовне перевидання: К., 2006. – *Ред.*).

(Русь) «*ставала у мареннях панславістів однією і тією самою вітчизною, яка в майбутньому повинна була охопити всіх інших слов'ян*»[7]. Поруч із цією візією загальноуживаною була й інша, великою мірою кореспондуюча із нею, яка може зватись дуалістичною. Маю на увазі поділ Росії (Русі) на Східну і Західну. Ця остання була, на думку російських мислителів, частиною російських земель, які від XIV до XVIII ст. були поневолені іноземною державою.

Після революції 1917 р., незважаючи на зміни в офіційній номенклатурі – постання радянських республік-«сестер» – Литви, Білорусії та України, в силі залишилися більшість аргументів із XIX ст., за допомогою яких виправдовувалось право СРСР (Росії) панувати над згаданими обширами. У цьому сенсі Радянський Союз великою мірою перейняв, особливо в період самодержавства Сталіна, імперську риторику Росії Романових. У наступні роки різні течії російської політичної думки, як внутрішні, так і еміграційні, підкреслювали напр. тривалий та спертий на культурній, історичній та політичній єдності союз Росії та України. Не такі давні події в Україні (помаранчевої революції 2004 р.) і реакція на них в Росії показують, що такий спосіб мислення не є ще зовсім застарілим.

Згадані зауваги доводять, що цей обшир інакше називався залежно від того хто? коли? і що? про нього казав. Не підлягає сумніву, що така ситуація мусила бути і *de facto* була жеврінням давнього конфлікту, що розділив поляків і росіян.

III. У колі історіографічних дискусій

Проблема взаємопроникнення і накладання одне на одне різних історичних оповідей, що стосуються того самого обширу, може, безумовно, вивчатися з різних точок зору. У огляду на обмежені рамки статті подальші міркування хочу зосередити навколо трьох ключових питань. Перше з них буде спробою представити образів один одного – поляків у російській (радянській) історіографії та росіян у польському історіописанні. Друга засаднича проблема пов’язана із спробою відповіді на питання про те, як обидві сторони обґрунтовували своє право на володіння спірними територіями, а також за допомогою якої аргументації прагнули вписати їх історію до будованої цілісної картини історії Росії та Польщі? Зрештою по-третє, я хотів би показати наслідки політичних і територіальних змін на форму цих двох взаємопроникних історіографічних дискурсів.

За відправну точку для подальших міркувань я маю намір зробити погляди двох чільних істориків XIX ст., авторів вельми впливових і читаних синтез історії Росії та Польщі – Миколу Карамзіна і Йоахіма Лелевеля. Із певним спрощенням можна сказати, що вони ілюструють майже у модельному вигляді історіографічну конкуренцію польсько-російську щодо

---

[7] *Beavois D.* Spory historyków (Francja, Rosja, Polska) wokół Ukrainy-Rusi /w:/ Historia Europy Środkowo-Wschodniej, /red./ J. Kłoczowski. Lublin, 2000. T. 2. S. 49. Див. також французьке видання, яке вийшло в серії *Nouvelle Klio*.

прикордонних теренів. В обох випадках ключове значення мав спосіб розуміння обома істориками двох понять: *історії Росії* та *історії Польщі*.

М.Карамзін – перший офіційний історіограф дому Романових здійснив величезний вплив на уми сучасників. Згідно Олександра Пушкіна це він у своїй 12-томній «Истории государства российского» відкрив для росіян давню Русь, так як Колумб Америку[8]. З давньої Київської Русі він зробив колиску Великого князівства Московського, а потім Росії. Карамзін також повсюдно уважається за творця офіційної інтерпретації історії Росії, котра спиратись мала на ідеї «*мудрого самодержавства і святої віри*» [православної – *Р. С.*][9]. Зрештою, це автор «Истории государства российского» розглядається частиною дослідників як творець вповні зрілої історіографічної версії ідеології російського імперіалізму по відношенню до Польщі.

Російсько-польський конфлікт Карамзін розглядав у кількох площинах. По-перше, він вписується у широко зрозумілі протилежності між Сходом і Заходом, що розглядаються як непереборні ментальні бар'єри. Російський учений йшов тут битим шляхом російської думки, що визначалася в опозиції до Заходу, акцентувала приналежність Росії до Євразії, відкидала, наприклад, ідеї раціоналізму – трактовані як чужі «*російській душі*». По-друге, він мав релігійне підґрунтя. Польсько-російський конфлікт був спором католицизму із православ'ям. Місією Росії був захист святої православної віри від деструктивних впливів Риму, зупинення експансії католицизму на Сході. Зрештою, по-третє, Карамзін зіштовхнув між собою відмінні устроєві і правничі традиції. Ідеалізуючи самодержавство, характерне для російських умов підпорядкування індивіда державі, критикував систему Речі Посполитої. Він відкидав притаманні їй ідеї свободолюбства, демократичні та парламентарні.

Польсько-російський спір був для Карамзіна майже одвічним суперництвом двох держав, боротьбою не на життя, а на смерть, що почалася від початків правління Рюриковичів і Пястів і тривала до наших днів (початку XIX ст.). На його думку, між Росією і Європою не було місця для польської держави. У тексті з 1819 р. Карамзін зауважив: «*Відбудова Польщі буде означати занепад Росії або також і сини наші зросять польську землю своєю кров'ю і ще раз візьмуть штурмом Прагу!* [Прага – передмістя Варшави здобуте Суворовим у 1794 р. – *Ред.*]»[10]. У його «Истории государства российского» є чимало звинувачень на адресу поляків. У дусі

---

[8] Перше видання синтези вийшло у 1818 р. (початково у 8 томах). Останній 12-й том вийшов вже після смерті історика у 1829 р.

[9] *Карамзин Н.М.* История государства российского в 12-ти томах. Т. I. Москва, 1989. – С. 22.

[10] *Карамзин Н.М.* Мнение русского гражданина // Неизданные сочинения и переписка Николая Михайловича Карамзина / изд. М. Погодин. Москва, 1862. С. 6-8. Це запис розмови історика із царем Олександром I у Царському Селі у жовтні 1819 р. Вона була реакцією Карамзіна щодо обітниці царя стосовно можливого приєднання до Царства Польського т.зв. Земель Забраних.

рефлексій над характерами народів, писав він про них як про націю «*ослаблену беззаконням і жадібністю панів*», підкреслюючи їх «*нахабство*», «*підступність*» і «*безглуздість*».

Обґрунтовуючи права Росії на прикордонні терени Карамзін покликався на подвійну інтерпретацію – імперську і національну. Уживаючи тієї першої писав: «*Ми узяли Польщу мечем – це наше право, якому всі ж таки держави завдячують своїм існуванням, оскільки всі вони постали із завоювань. Польща є законною власністю Росії. Немає старих прав власності в політиці, в іншому випадку ми повинні були б віддати царства Казанське і Астраханське, Новгородську Республіку, Велике князівство Рязанське і т.д. ... Усе або нічого. Досі нашим державним девізом було: ні п'яді землі, ані ворогу, ані другові ... таким є наш національний характер*»[11]. Водночас Карамзіну близькою була й інша аргументація. Це він був одним з перших російських істориків, який акцентував, що фундаментальною метою Російської держави було «*збирання руських земель*». У цьому контексті участь Росії в розділах Польщі було єдино – як писав Карамзін у 1802 р. – «*зайняттям нашої старої власності*», приєднанням руських земель, що знаходилися під польсько-литовською окупацією[12]. У цьому контексті треба добачити також і акцентування російським істориком російсько-польської конкуренції за першість на обширі Слов'янщини, що надало їй знаковий, ширший цивілізаційний контекст. На думку автора «Истории государства российского», Росія розв'язала це питання наприкінці XVIII ст. і для поляків немає іншої альтернативи, окрім як визнати домінування їх східного сусіда в колі слов'янської родини.

Поняття *історії Росії* було для Карамзіна іманентно пов'язане із категорією імперії. Завдяки своєму геополітичному положенню Росія була приречена на експансію. Російський історик при цьому пов'язав національну ідентичність із територіальністю. Те що завойоване відразу визнавав за російське. Таким чином він потрактував і східні рубежі давньої Речі Посполитої.

Польською «відповіддю» на концепції, розроблені Карамзіним, було історичне письменство Йоахима Лелевеля. Цей історик і політичний діяч разом із тим був і творцем оригінальної інтерпретації історії Польщі, заснованої на ідеях республіканських, демократичних і вітчизняних (слов'янських)[13]. Як і Карамзін, Лелевель дивився на польсько-російський конфлікт з кількох точок зору.

У цьому спорі Польща представляла ідеї Заходу, досягнення західно-християнської цивілізації. Для Лелевеля, як і для багатьох сучасних йому поляків, Схід залишався обширом напівметафізичного зла і символом загрози для їх власної культури. Ідея Польщі як передмур'я Заходу і оборонця

[11] Там само. С. 7.

[12] *Карамзин Н.М.* Историческое похвальное слово Екатерине Второй. Москва, 1802. С. 27.

[13] Найбільш зрілої форми лелевелівська концепція набула у праці «*Uwagi nad dziejami Polski i ludu jej z 1844 r.*» (1-е вид. – Познань, 1855).

Європи мала сильне релігійне забарвлення. Це призвело до конфлікту специфічних «*національних*» утілень католицизму і православ'я. Одна напроти другої ставали фігура Польщі як Христа народів і ідея Росії – народу-богоносця. Зрештою, Лелевель сильно акцентував на правничо-устроєвих відмінностях обох країн. Провідною ідеєю історії Польщі була, на думку Лелевеля, концепція гміновладства (влади народу), що проходить через різні перетворення: від найдавніших часів слов'янських (інституція віча) через шляхетську демократію до сучасних йому XIX-вічних парламентських і конституційних форм. Польський історик, із погордою висловлювався про усілякі форми деспотизму, про абсолютну і спадкову владу, що залишалася поза сферою суспільного контролю. Вони були чужими для польської традиції. Пишучи про Велике князівство Московське польський історик зауважував: «*Абсолютизм, підпертий татарською силою, підняв там потворне обличчя, зурочення від якого змушувало занімити і помертвіти слов'яно-руські вольності і свободи*»[14].

Подібно ж як і для багатьох інших польських дослідників, для Лелевеля самодержавство становило сутність російської історії. Іншим важливим моментом присутнім у Лелевелевому погляді на Росію було сильне акцентування її чужості щодо центру слов'янського світу. За думкою Лелевеля, у результаті монгольського завоювання Велике князівство Московське стало «*дитиною-виродком Русі*» і «*викривленим відростком*» Слов'янщини[15]. Таким чином, польський історик не погоджувався із ототожненням історії Київської Русі з історією Росії. На його думку, Велике князівство Московське складалося передусім з чужинських елементів або здеслов'янизованих. З цієї точки зору, війни, які Річ Посполита від XVI ст. вела з Росією, були війнами не лише з деспотичною владою, але також і діями, що проводяться на захист справжнього, несплюндрованого чужими впливами обличчя Слов'янщини[16].

На питання – що є змістом історії Польщі? – Лелевель відповідав у категоріях історії цільності держави від часів П'ястівских через монархію Ягелонів і виборну аж до розділів. Велич Польщі ототожнював із Ягелонською концепцією, а отже із історією багатонаціональної Речі Посполитої. Лелевель відкидав російські претензії на землі давньої Речі Посполитої, вказуючи на культурну та устроєву чужість російського елементу в цих областях. Катастрофу розділів розглядав як поразку держави, але не нації, яку розумів насамперед у політично-історичному сенсі (шляхта). Ця остання після реалізації своєї основної мети – громадянізації широких

---

[14] *Lelewel J.* Dzieje Litwy i Rusi aż do unii z Polską w Lublinie 1569 zawartej /w:/ *Tenże. Dzieła*. T. 10. Warszawa, 1969. S. 125.
[15] Там само.
[16] Польський історик цей стан речей не трактував як остаточний. У майбутньому допускав він реслов'янизацію Росії і вихід її до ближче неокресленої федерації слов'янських народів.

верств суспільства мала призвести до того, що Польща відродиться в союзі з Литвою і Руссю, як інтегральні частини спільної Речі Посполитої.

Змальовані вище позиції Карамзіна і Лелевеля на тривалий час забарвили образ історіографічних польсько-російських відносин. Вони стали на довгі роки тією інтелектуальною традицією і точкою відліку, на які покликалися чергові російські і польські історики.

IV. Підсумки

Представлений історіографічний польсько-російський та російсько-польськiй спір – з одного боку щодо східних земель давньої Речі Посполитої, з іншого – західних рубежів Росії (СРСР) схиляє до таких висновків.

По-перше, ідея *Ми-інші*, реалізована у цьому випадку у вигляді оповіді про долі цивілізацій, релігій, держав і народів, виявилася у черговий раз (чи тільки в цьому випадку?) непереборною межею. Як результат, ми мали справу з протистоянням і накладанням одне на одне конкуруючих бачень, що творилися обома історіографіями. Тому конфлікт був чимось неминучим і знаходив своє віддзеркалення на трьох рівнях історичного знання. Маю на увазі рівні цивілізаційний, структурний та подієвий. Перший, пов'язаний із культурним виміром історичного знання, поєднується із фундаментальною для даної культурної формації системою уявлень про характер, а також напрямок змін людського світу, нав'язуючи через це історичній рефлексії, що розвивається у рамках тієї системи уявлень, визначені межі можливого і неможливого. Співвідносячи їх із вище аналізованим образом польсько-російських відносин, можна сказати, що поміщалися вони у широко зрозумілих відмінностях між Сходом і Заходом (різні системи цінностей і, що за цим іде, різні способи організації колективного життя). Для більшості поляків Схід лишався (лишається?) обширом напівметафізичного зла і символом загрози для власної культури. Аналогічним чином негативно та легковажно росіяни трактують Захід. Трохи інший характер має ворожість, що міститься на структурному рівні історичного знання. Найчастіше її застосовують до конкретних соціальних інститутів – держави, нації, раси чи пануючих суспільних відносин. У нашому випадку, ці конфліктогенні системи уявлень концентрувалися навколо кількох основних категорій. З польської точки зору це були такі антиномії як напр. *«російська деспотія» – «польський парламентаризм», «свобода особистості» – «підпорядкування індивіда державі», «добровільний союз народів» – «Російське загарбництво», «Польща перший захисник Слов'янщини» – «узурпаторська Росія, яка незаконно прагне до лідерства серед слов'ян»*. З очевидних причин вони мали російські відповідники протилежного змісту: *«система самодержавства» – «брак сильної влади», «індивід на службі державі» – «польська анархія», «польська експансія» – «російське опікунство», «Росія опікун слов'ян» – «Польща Іуда Слов'янщини»*. Зрештою, третій рівень конфлікту стосується подієвої верстви історичного знання. Відноситься він найчастіше до підібраних епізодів з історії польсько-російських відносин, таких як війни

Речі Посполитої з Москвою в першій половині XVII ст., участь і роль Росії в розділах Речі Посполитої, польсько-російська боротьба в XIX ст., війна 1920 р., катинський злочин, участь Червоної Армії у визволенні Польщі від гітлерівської окупації.

По-друге, здається, ми мали справу із специфічним, на тлі інших, місцем накладання двох історіографічних дискурсів. Бо спір точився ніби із виключенням не стільки присутності, скільки думки більшості жителів прикордонних територій – литовців, білорусів, українців. Обидві сторони – і російська, і польська – намагалися виступати в ролі «*старшого брата*» і довгий час легковажили і маргіналізували відрубні візії історії, творені згаданими народами. Цей критикований литовцями і українцями «*патерналізм*» був виразно примітний у обох історичних наративах про терени Міжмор'я. Створюючи власний історіографічний портрет прикордонних територій, поляки і росіяни покликалися на взаємовиключні традиції. У польському випадку це була, поза сумнівом, роками ідеалізована, візія мирного співіснування культур, релігій і народів у рамках єдиної спільної Речі Посполитої. Ця традиція, однак, часто розглядалася таким чином, що ніби право на цю спадщину мали єдино поляки. На відмінну історичну аргументацію покликалися росіяни. Розглядаючи Київську Русь як колиску російської державності, царська, а потім і радянська історіографія, пересувала центр ваги національної історії на захід. Як наслідок, історичним обґрунтуванням російської політики експансії зроблено концепцію «*збирання руських земель*». Схоже, що принаймні, через пануючу спочатку в Росії, а потім у Радянському Союзі соціально-політичну систему, російська історіографія ще більшою мірою, ніж польська, спиралася на ідеї «*привласнення*» білоруської та української національних традицій для потреб імперії. Цьому сприяло характерне для східного імперського мислення поєднання національної ідентичності із територіальністю та визнання російськими всіх земель, які коли-небудь входили до складу Російської держави. Тому немає нічого дивного, що у цьому випадку «*спільні*» території були не стільки єднальним елементом, скільки передусім творили бар'єри та конфлікти. Із праць переважної більшості польських істориків проглядав поза сумнівом негативний, чорний, а іноді навіть і русофобський образ Росії і росіян. Аналогічним чином було і у випадку російської історіографії, що стосувалася Польщі та поляків. Тексти, що не містилися у цій принциповій течії, як з одногу, так і іншого боку маргіналізувалися[17].

По-третє, зароджується питання про майбутнє польсько-російського і російсько-польського історіографічного спору. Теперішність не схиляє до

[17] Це зауваження не має узагальнюючого характеру. Не відноситься вона напр. до явища зачарування російською культурою серед польської інтелігенції рубежу XIX і XX ст. чи пропольських симпатій російської інтелігенції у 70-х рр. XX ст. Прикладом письменства, яке не знаходиться у цій схемі можуть бути праці Анджея Валицького. Про це пише сам Валицький у виданих нещодавно споминах, див.: *Walicki A.* Idee i ludzie. Próba autobiografii. Warszawa, 2010.

оптимізму. Знову і знову дається взнаки відмінне «*культурне програмування*» поляків і росіян. Зі сказаного вище випливає, що було б абсурдом вимагати від істориків звільнення від систем культури, які їх сформували і визначення для історіографії як реального завдання – боротьби з отими взаємними негативними стереотипами і упередженнями. Це є тим більш важче через те, що вони надзвичайно плинні і стосуються водночас багатьох сфер життя і людської активності. Вони нам попросту є даними і ми мусимо навчитися із ними жити. Трохи інше справа виглядає у випадку обсервації *Іншого* на структурному рівні. По відношенню до цих комплексів уявлень історики трохи менш безпорадні, що не означає, що вони здатні успішно їх творити чи дискредитувати. Було б краще сказати, що у зіткненні з ними дослідники повинні мати свідомість власних пізнавчих обмежень, для того, аби хоча б частково їх нейтралізувати. Найпростіше можна собі уявити втручання історика на рівні тих упереджень, які містяться на подієвому рівні історичного знання. Ці фактографічні деформації виникають найчастіше через політичні та ідеологічні міркування і можуть бути предметом «переговорів» у науковому середовищі.

Дивлячись із такої перспективи, доводиться погодитися з діагнозом, сформульованим у 2005 р. польським істориком Яном Кєневичем, у анкеті на тему *Чи польсько-російські відносини можуть бути добрими?*:

«*Попередньою умовою є визнання іншості, тотожності, відрубної цивілізаційної приналежності, а також згода на те, що Міжмор'є не буде вже обширом конкуренції щодо панування і домінування. Попередньою умовою стане також визнання своїх відрубних історій. Боротьбу за контроль над східною частиною континенту, Річ Посполита Росії програла. Росії, у свою чергу, не вдалося закріпити надовго експансії своєї цивілізації на цьому терені. Визнання цієї правди вимагає окреслення ролі, яку конкуруючі держави виконували, і яку собі приписували. Нам досі важко говорити про це без емоцій. Взаємне визнання вимагає позбутися комплексів або принаймні їх ідентифікувати. Тільки тоді існує шанс вислухати один одного*»[18].

Тільки тоді, можна доповісти, що як історики ми перестанемо бути «*невільниками*» свого колективного історичного досвіду.

З польської переклав
Дмитро Вирський

[18] *„Arcana"*. [Kraków] 2005, nr 64-65. S. 74. Як відомо, останні роки принесли суттєвий перелом у діалозі істориків Польщі та Росії. Його яскравим виразом є публікація здійснена Польсько-Російською групою для важких справ (Polsko-Rosyjską Grupa do Spraw Trudnych): *Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w polsko-rosyjskich stosunkach 1918–2008* /red./ A. D. Rotfeld, A. W. Torkunow. Warszawa, 2010 (книжка вийшла також і російською мовою).

Ейдос.
7’2013.

Неллі Хотолбіна
Львів-Кембридж

Оксиденталізм: Захід очима Сходу

Світ з давніх часів поділявся на частини (наприклад, у давніх греків – на цивілізацію та варварів), і це не змінилось на протязі тисячоліть, зазнавали змін тільки кордони, по яких пролягає ця уявна межа. Ми досі ділимо світ на “своїх” та “чужих”, що допомагає власній ідентифікації[1]. В наш час засоби масової інформації часто користуються дихотомією “Захід VS Схід”, але ми рідко замислюємося, що саме це означає, та звідки з'явилось таке протиставлення.

Існують різні ідейні конструкти поділу простору на “своїх” та “чужих”, стереотипні уявлення про ту чи іншу територію — від локального географічного регіону до частини світу або суспільства. В українському інтелектуальному середовищі набули поширення концепції, що описують тип світогляду людей, а серед них: орієнталізм Едварда Саїда[2], балканізм Марії Тодорової[3] та східно-європейський орієнталізм Ларі Вульфа[4].

В першому випадку розуміється поблажливе та романтичне ставлення Заходу до культур Сходу, в якому останні зображуються як недорозвинені та статичні — на противагу Заходу, який змальований високорозвиненим, раціональним та вищим (прихильники цієї ідеї розширюють географічні межі орієнталістичного погляду на Схід). Друга теорія описує систему уявлень про географічний регіон, що реально існує в просторі, але був наділений вигаданими атрибутами і традиційно асоціюється з війною, хаосом, а також протиставляється цивілізованій Європі. Дослідження Ларі Вульфа аналізує уявлення про Східну Європу в епоху Просвітництва, а інша праця — “ідею Галичини” в Габсбурській монархії. “Орієнталізм” Ед. Саїда та ідеї Л. Вульфа користуються популярністю в Україні через наявність перекладу; “балканізм”

---

[1] *Neumann I.* Uses of the Other. The 'East' in European Identity Formation. Minneapolis, 1998.

[2] *Said Edward.* Orientalism. US, Vintage Books. 1978 / Укр. переклад: *Саїд Е.* Орієнталізм. К., 2001. 511 с.

[3] *Todorova Maria*. Imagining the Balkans. New York, 1997.

[4] *Wolff. Larry.* The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture. Stanford, 2010; *Вулф Л.* Винайдення Східної Европи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. / Пер. з англ. С. Біленького. К., 2009.

М. Тодорової не є таким поширеним (книгу не було перекладено), тим не менш існують загальні огляди її ідей.

Але на противагу цим теоріям ми докладно зупинимося на іншому, невідомому для українського історичного середовища дискурсі, яким є оксиденталізм. Вивчення цього напряму в сучасній науці ще не має такого розмаху та популярності, як дослідження орієнталізму[5]. Саме тому варто звернути увагу на визначення цієї концепції, яка може мати важливе значення для майбутніх історичних досліджень. Актуальність цього дискурсу полягає у сучасному геополітичному становищі України, котра розділена між Сходом і Заходом[6].

Розвиток такого напряму, як оксиденталізм, має на меті аналізувати зворотній зв'язок — тобто висвітлити погляд на Захід “зі сторони”. Як теорія “оксиденталізм” походить з культурної антропології, що чутлива до змін в окремо взятих спільнотах. Тим не менш, сучасне використання цього поняття демонструє його існування на перетині багатьох суспільних наук. У цій статті визначення терміну ґрунтується на працях Джеймса Карієра[7], Авішая Маргаліта та Ієна Буруми[8].

Ми хочемо продемонструвати, що визначення оксиденталізму, наведене у згаданих працях, можна використовувати в історичних дослідженнях. А розподіл статті на дві основні частини має на меті відокремити антропологічне значення оксиденталізму кінця XX століття та подальше використання цього терміну в ширшому контексті.

Джеймс Карієр:
антропологічний “оксиденталізм”

> *“Коли антропологи бажають розширити горизонти своєї дисципліни, вони часто звертаються до історії, яка досліджує віддалені в часі суспільства; а не до соціології, яка вивчає те, що близьке [нам] в часі та просторі”.*
>
> *Дж. Карієр*[9]

Одне з найважливіших досліджень оксиденталізму — це праця антрополога Джеймса Карієра “Оксиденталізм: Образи Заходу”[10], в якій автор

---

[5] *Шенк Ф.* Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе // Политическая наука. Политический дискурс: История и современные исследования, 2001. с.4-17.

[6] *Шевченко І.* Україна між Сходом та Заходом // Нариси з історії культури до початку XVIII століття. Під.ред. А.Ясіновського. Львів, 2001.

[7] Occidentalism: Images of the West. Ed. *Carrier James G.*. Oxford, 1995. 269 pgs

[8] *Buruma Ian, Margalit Avishai.* Occidentalism: The West in the Eyes of Its Enemies. Penguin Press. 2004; *Buruma Ian.* The Origins of Occidentalism. // The Chronicle Review. Vol. 50, Issue 22, Page B10. February 6, 2004; *Ian Buruma and Avishai Margalit.* Occidentalism. // The New York review of Books. January 17, 2002 / http://www.nybooks.com/articles/archives/2002/jan/17/occidentalism/?pagination=false

[9] *Carrier James G.* Occidentalism: The World Turned Upside-down // American Ethnologist. 1992. №19. p. 195-212.

зібрав статті про дослідження східної культурної ідентичності, яка формується, зокрема, на власних уявленнях про Захід. Автор зазначає: "*Розділи цієї збірки мають на меті висвітлити існування та суть оксиденталізму для антропологів та звичайних людей західних або інших суспільств*"[11]. Ці твори репрезентують "*стилізовані образи Заходу*" та "*демонструють важливість оксиденталізму в різні способи*"[12].

Перш за все треба зауважити те, що, зі слів Дж. Карієра, книга Ед. Саїда не аналізує зворотнього зв'язку — того, як Схід уявляє собі Захід, тому автор намагається показати, як само-зображення Заходу створює відповідне сприйняття його іншими культурами, та як діє механізм формування цього типу уяви. Він описує алгоритм створення такого бачення, використовуючи, в тому числі, й академічні тексти західних дослідників, а також акцентує увагу на сильному впливі політичних конфліктів на формування створюваного образу. Появу досліджень учений пов'язує з розвитком теоретичної антропології в XX столітті.

Автор дослідження звертає увагу на те, що існують праці які характеризують уявлення Заходу про Схід: "*не варто дивуватись, що схожі [за змістом й методологією] характеристики сучасного Заходу та його суспільства в різних часах і просторових межах, протиставляються вже відомим теоріям, а також є виразною ознакою [сучасних] історії, соціології та антропології. Такий підхід особливо помітний у формальних теоретичних працях, які мають на меті опис того, що саме їх автори сприймають як ключові відмінні риси сучасного Заходу*"[13].

Поруч зі спробою дати характеристику оксиденталізму Дж. Карієр також робить внесок в аналіз змісту критики орієнталізму як ідеї, що наразі є найбільш популярною. Він наголошує на дихотомії "Схід VS. Захід" та на використанні категорії "іншого" в моделюванні власної ідентичності (в тому числі, на прикладі орієнталізму)[14]. Використовуючи цю критику та антропологічні роботи, дослідник виокремлює кілька типів оксиденталізму.

Етно-оксиденталізм — есенціаліська[15] (суттєва) візуалізація Заходу членами іноземних суспільств[16], в яких таке уявлення Заходу акцентує увагу на важливості матеріальних статків (наприклад, грошей) та їх надбанні (на відміну від вільного розподілу між членами суспільства). Посилаючись на

---

[10] *Occidentalism*: Images of the West. Ed. Carrier J. G. Oxford, 1995.
[11] Ibid. p.11.
[12] Ibid. p. 1.
[13] Ibid. p. 3.
[14] *Carrier J. G.* Occidentalism: The World Turned Upside-down. p. 195-212.
[15] Від англ. "*essentialize*" – висловлювати або формулювати щось в надзвичайно важливий та необхідний спосіб, зведення до базового або основного.
[16] *Carrier J. G.* Occidentalism: The World Turned Upside-down. p. 195.

роботи Ніколаса Томаса*, Дж. Карієр пише, що його праці важливі, оскільки він аналізує те, як самоідентифікація іноземної спільноти (“іншого”) розвивається в діалектичній опозиції до їх розуміння західного суспільства, тобто етно-оксиденталізм базується на тому, як “не-західне” суспільство уявляє Захід.

Наступний тип — оксиденталізму автор визначає як есенціалізовану уяву про Захід, що створена самим Заходом. Джерелом для дослідження цього типу оксиденталізму можуть бути “*класичні тексти, що продовжують використовуватись в процесі освіти антропологів, незважаючи на [наявність] дискусії*”[17]. Автор продовжує: “*Багато таких текстів використовуються для того, щоб обґрунтувати різницю між сучасним Західним суспільством й суспільствами інших часів та територій, і таким чином спричиняти, в тому чи іншому сенсі, неприховану есенціалізацію Заходу*”.

Окрім згаданих типів оксиденталізму автор виокремлює такий тип, що акцентує увагу на вивченні зображання людьми поза західною культурою самих себе. Адже така репрезентація, зазвичай, розвивається як контрастна по відношенню до їхньої стилізованої уяви про Захід[18]. Вони протиставляють “себе” образу Заходу, який презентує “чуже” або “інше”.

Антропологічний оксиденталізм важливий сам по собі, але згадані зображення Заходу (“есенціалізовані”) не існують окремо — тільки в парі з “іншою” спільнотою, в процесі формулювання “нас”, “їх” та різниці між цими категоріями.

Варто також згадати один з прикладів критики цього дослідження та оксиденталізму: Крістофер Алан Перріус з Чиказького університету вважає, що погляд американських антропологів на оксиденталізм можна сприймати як спробу позбутися орієнталізму. Він наголошує на тому, що орієнталізм обмежений — можливий тільки на Заході, тоді як оксиденталізм ймовірний одночасно на Заході та поза ним[19].

Щодо перспективи розвитку напряму в історичних дослідженнях необхідно вказати, що, на думку Дж. Карієра, оксиденталізм є саме антропологічним типом досліджень, тим не менш, як було згадано вище, при аналізі суспільств віддалених у часі антропологи мають звертатись до історичних розвідок. Саме тому історикам необхідно звернути увагу на цей напрям, що допомагає зрозуміти світогляд людей досліджуваної епохи та

---

* Професор *Ніколас Томас* — антрополог та історик, директор Музею Археології та Антропології (Кембридж, Англія) з 2006 року // Офіційний сайт Музею http://maa.cam.ac.uk/maa/

[17] *Carrier J. G.* Occidentalism: The World Turned Upside-down. p. 199.

[18] Ibid. p. 203.

[19] *Christopher Alan Perrius.* Occidentalism and its Others. Review of: Occidentalism: Images of the West. Ed. James G. Carrier. / http://english.chass.ncsu.edu/jouvert/v1i1/PERRIUS.HTM

краще проаналізувати їх мотиви. Такий підхід — спроба поєднання історії та антропології — викладено в працях Ієна Буруми й Авішая Маргаліта.

Ієн Бурума[*]*, Авішай Маргаліт*[**]*: спроба вписати "оксиденталізм" у сучасність*

Розглянуті далі праці та ідеї І. Буруми й А. Маргаліта не тільки дають визначення оксиденталізму — вони також ставлять його в ширший контекст, ніж Дж. Карієр: автори аналізують зв'язок з історичними і політичними обставинами XX століття.

Насамперед треба зазначити, що розвиток оксиденталізму, як типу світогляду, на думку І. Буруми, пов'язаний з глобалізацією світу, поширенням та популяризацією західного типу життя і мислення (в цьому розуміння "Захід" — це Північна Америка та Західна Європа)[20]. Такий процес стає особливо помітним на протязі XX століття.

В співавторстві І. Бурума й А. Маргаліт написали дві праці, що стосуються теми цієї статті: "Оксиденталізм: Захід в очах його ворогів"[21], "Оксиденталізм: Коротка історія [концепції] анти-Заходу"[22]. Головна ідея останньої книги — пояснення анти-західних настроїв на Сході. Автори використовують поняття "оксиденталізм" для того, щоб описати ставлення Сходу до Заходу. Вони вважають, що ця ідея є антитезою до орієнталізму, однак, зауважують, що джерело оксиденталізму саме на Заході. Загалом, ідею дослідження можна окреслити як стереотипні уявлення про Захід (тобто, про Європу та Північну Америку), які можуть бути створені на самому Сході або ні.

Дослідження цих авторів спрямоване на аналіз подій XXI століття в світлі концепції оксиденталізму. Вони намагаються провести історичні паралелі із подіями XX століття, використовуючи, зокрема, приклади з Першої світової війни, ідеологій середини XX століття та інше.

Одним з таких прикладів є ключовий момент розвитку оксиденталізму в Японії, а саме: конференція в Кіото 1942 року невдовзі після атаки на Перл Харбор, де зібрались японські інтелектуали. Вони мали знайти ідеологічне виправдання для "місії" Японії на Сході — перемогти Західні імперії та зайняти їх місце. "*Японці були "світовою історичною расою", що походить від богів, чиє божественне завдання було вести всю Азію до нової ери*

---

[*] *Ієн Бурума* народився в Гаазі, Нідерланди та отримав освіту в Європі, ввійшов в список "100 найкращих світових мислителів 2010" журналу Foreign Policy.

[**] *Авішай Маргаліт* — виріс в Єрусалимі, згодом навчався в Коледжі Квінсі в Оксфордському Університеті.

[20] *Buruma I.* The Origins of Occidentalism // The Chronicle Review. Vol. 50, Issue 22, Page B10. February 6, 2004.

[21] *Buruma I, Margalit A.* Occidentalism: The West in the Eyes of Its Enemies…

[22] *Buruma I, Margalit A.* Occidentalism: A Short History of Anti-Westernism. Atlantic Books. 2004.

Великої Гармонії і так далі”[23]. Темою конференції було: “Як подолати сучасність?” Остання асоціювалася із Заходом загалом та, зокрема, з Західним імперіалізмом[24]. Вчені, що приймали участь у конференції, ставились до західних ідей вкрай вороже і намагалися знайти шлях захисту традиційної японської культури, яка мала стати духовним провідником проти поверхневої культури опонента[25]. Автори пов'язують вироблення такого “національного” світогляду з виправданням участі країни у Другій світовій війні, оскільки ідеологічне підґрунтя втручання в глобальний військовий конфлікт є не менш важливе, ніж політичне.

Такий підхід, тобто, звернення до традиційної “народної” культури та “душі народу” при протидії глобалізації та зовнішньому впливу, не є новим. Слов'янофіли XIX століття в Росії, які “*протиставляли “велику” російську душу механізованому бездушному Заходу*”[26], пізніше — німецький нацизм XX століття та інші політичні течії, що наголошували на своїй “автентичності та народності”, всі мають дещо спільне з ідеєю оксиденталізму: вони звертаються до місцевої культури, як до засобу протистояння індустріалізації та імперіалістичним впливам.

На основі аналізу ідей згаданої конференції та ідеологічних течій кінця XIX — початку XX століття, Авішай Маргаліт разом з Ієном Бурумою, визначають “оксиденталізм” як протистояння чітко окресленій ідеї “Заходу” (проте не дають повноцінного тлумачення цієї ідеї). Вони наголошують, що таке протистояння не є унікальним для ісламських фундаменталістів[27] (вороже ставлення до Заходу яких популяризується в засобах масової інформації). Натомість дослідники звертають увагу на дегуманізацію уявлень про Захід, котрі створені його опонентами[28].

Оскільки ми згадали про ісламських екстремістів, варто звернути увагу й на те, “*що саме оксиденталісти ненавидять на Заході, не завжди те, що викликає ненависть до США. Ці дві проблеми не варто плутати. [...] Антиамериканізм — важлива політична проблема, що пов'язана з оксиденталізмом, але це не одне й те саме. [...] В очах оксиденталістів образ Заходу забруднений мешканцями міст, відмічений штучністю і лицемірством, на відміну від чесності та чистоти життя бедуїнського*

---

[23] *Buruma I, Margalit A.* Occidentalism // The New York review of Books. January 17, 2002 / http://www.nybooks.com/articles/archives/2002/jan/17/occidentalism/?pagination=false

[24] *Buruma I, Margalit A.* Occidentalism: The West in the Eyes of Its Enemies…

[25] Ibid. p.3.

[26] *Buruma I, Margalit A.* Occidentalism // The New York review of Books. January 17, 2002.

[27] *Buruma I*. The Origins of Occidentalism // The Chronicle Review. Vol. 50, Issue 22, Page B10. February 6, 2004.

[28] *Buruma I, Margalit A.* Occidentalism: The West in the Eyes of Its Enemies... p.5.

пастуха. [...] Війна проти Заходу — це війна проти конкретної концепції громадянства та суспільства”[29].

В світлі зазначеного, події 11 вересня 2001 року розглянуті як приклад війни проти Заходу, а конкретніше проти США, що на думку деяких людей, презентує сучасний “Захід”[30]. Це був акт “війни проти міст”, оскільки “*бездушність — це наслідок зарозумілості великого міста*”[31].

Продовжуючи розглядати тематику війни та дегуманізації (бездушності) образу Заходу, звернемо увагу на цитату, що приводять у своїй праці І. Бурума й А. Маргаліт: *“Під час першого тижня війни в Афганістані британський репортер розмовляв з бійцем Талібану на пакистанському кордоні. [...] “Американці, — казав він, — ніколи не переможуть, бо вони люблять Пепсі, а ми любимо смерть””*[32]. Тобто, Захід з цієї точки зору бачиться, як хворобливий та призвичаєний до задоволень — цю позицію поділяють багато бійців інших Священних воєн спрямованих проти Заходу[33]. Однак ці війни не однакові по своїй суті.

“Війни проти Заходу оголошувались в ім'я російської душі, німецької раси, держави Шинто [State Shinto], комунізму та ісламу. Але є різниця між тими, хто воює за націю чи расу, і тими, хто йде у бій через релігійні чи політичні вчення. Перші — не допускають сторонніх, вони вірять, що тільки вони обрані; другі — претендують на рятування всього світу. Звичайно, на практиці ці межі розмиті. [...] Тим не менш, різниця між релігійним та секулярним оксиденталізмом важлива”[34]. Релігійний оксиденталізм — священна війна проти абсолютного зла; тут мається на увазі не тільки іслам — автори наводять приклади з історії Російської Православної Церкви й поглядів Карла Маркса.

І. Бурума й А. Маргаліт акцентують увагу на тому, що оксиденталізм — це кредо ісламістських революціонерів [Islamist revolutionaries], а їх ціль — “*очистити ісламський світ від язичницького Заходу, прикладом якого є Америка*”[35]. Водночас вони вважають, що це не війна однієї цивілізації проти іншої, “це взаємопроникнення та поширення поганих ідей”[36], протидіяти якому не можна відокремлюючи суспільство. У разі використання такого захисту “*всі ми станемо оксиденталістами*”[37].

---

[29] *Buruma I, Margalit A*. Occidentalism. // The New York review of Books. January 17, 2002.

[30] *Buruma I, Margalit A*. Occidentalism: The West in the Eyes of Its Enemies… p.14.

[31] Ibid. p.19.

[32] Ibid. p.49.

[33] Ibid.

[34] *Buruma I, Margalit A*. Occidentalism: The West in the Eyes of Its Enemies… p.101.

[35] *Buruma I, Margalit A*. Occidentalism // The New York review of Books. January 17, 2002.

[36] *Buruma I, Margalit A*. Occidentalism: The West in the Eyes of Its Enemies... p.149.

[37] Ibid.

Ієн Бурума вважає, що треба уникати "*спокуси боротись вогнем з вогнем, протиставляти ісламізму власні форми нетерпимості. А гадати, що ми у стані війни з ісламістами в ім'я християнства, як вірять деякі фанатичні прихильники, — згубна помилка*"[38]. Професор зазначає, що не можна приносити в жертву громадянські свободи, — їх навпаки треба захищати проти внутрішніх та зовнішніх ворогів[39].

* * *

На основі приведених матеріалів ми бачимо велику різницю між Дж. Карієром та І. Бурумою з А. Маргалітом в розумінні оксиденталізму. Ця різниця може бути пояснена різним часом написання праць (до і після 11 вересня 2001 року) та підходами, які були використані при дослідженні питання. Для Дж. Карієра оксиденталізм — наукова антропологічна ідея. Натомість І. Бурума й А. Маргаліт вбачають в оксиденталізмі загрозу. На прикладі такого різного розуміння, можна зробити висновок про масштаб впливу політичної ситуації на аналіз історичних фактів. Разом з тим, це приклад того, що кожен формує своє бачення світу через призму власного життєвого досвіду і світогляду.

Розширення тематики напряму

Оксиденталізм має багато вимірів, адже не можна ототожнювати всі східні країни між собою — вони різні, а їх населення має різне історичне минуле і різне уявлення про навколишній світ. На це також впливає технологічний розвиток країни, освіта, доступ до засобів масової комунікації та інше, що активно впливає на формування нашої уяви. Загалом, це ціла низка чинників, які варто враховувати при аналізі "оксидентального" світогляду.

Концепцію оксиденталізму розвивають праці, котрі концентрують свою увагу вже на окремих випадках анти-західного світогляду в країнах Сходу: критика Заходу ісламістами й відсутність діалогу між ними та проєвропейсько-орієнтованим населенням у Туреччині може призвести до розвитку радикального національного руху в країні, особливо у світлі дебатів про її вступ до Євросоюзу[40]; інша стаття аналізує культурні виклики в

---

[38] *Buruma I.* The Origins of Occidentalism. // The Chronicle Review. Vol. 50, Issue 22, Page B10. February 6, 2004.

[39] Ibid.

[40] *Aydin Cemil.* Between Occidentalism and the Global Left: Islamist Critiques of the West in Turkey // Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East. Duke University Press. Volume 26, Number 3, 2006, pp. 446-461.

Китаї[41]; дослідження трьох творів XVIII століття перських авторів, що зображували Захід[42].

Матеріали конференції "Орієнталізм / Оксиденталізм: мови культур та мови їх зображення"[43], яку провели в Росії, підтверджують різносторонність студій, що торкаються питання Оксиденталізму. На ній було проаналізовано питання опису Сходу на Заходом й навпаки, досліджено ідеологічні та історичні обмеження підходів. Підзаголовок конференції мав на меті звернути увагу дослідників на труднощі перекладу при семіотичному розумінні культури як "тексту", тобто дослідити проблему "читання" культури в світлі ідеологічної різниці між дослідником і досліджуваним об'єктом.

Погляд на оксиденталізм як на ідею, що є протилежною до орієнталізму Е. Саїда, не єдиний. Оксиденталізм можна розглядати не як орієнталізм навпаки, а швидше — варіантом існування останнього, його темною стороною в дзеркалі[44].

Інший важливий внесок згаданих авторів полягає в тому, що вони розширили поняття "Схід". Під впливом орієнталізму Е. Саїда "Схід" розуміється, в багатьох випадках, тільки як країни Близького Сходу. Але це розуміння обмежене, воно залишає поза увагою Китай, Індію, Японію та інші країни із розвинутою культурою, котрі мають власне бачення Заходу і його "місії", яка в різний спосіб пропагується країнами.

* * *

Отже, оксиденталізм існує в кількох вимірах. Термін "оксиденталізм", що вживається антропологією, означає стереотипні уявлення про Захід у різних культурах. Антропологи виокремлюють оксиденталізм кожної окремо взятої спільноти, намагаючись проаналізувати його елементи. Інший оксиденталізм, зображений в пізніших дослідженнях, поставлений в ширший контекст протидії глобалізації світу та спроб піднесення традиційної культури. В цьому розумінні оксиденталізм має негативний зміст — це дегуманізація уявлень про Захід загалом, а також вороже ставлення до нього.

Варто зауважити, що автори наукових праць, тематикою яких є глобальні теорії та ідеї (серед них оксиденталізм), мають бути обережними в своїх узагальненнях. Звичайно, не можна виокремлювати світогляд кожної людини в окрему монографію, але не варто, також, оперувати занадто

---

[41] *Xiaomei Chen.* Occidentalism as Counterdiscourse: "He Shang" in Post-Mao China // Critical Inquiry. The University of Chicago Press. Volume 18, Number 4. Identities (Summer, 1992), pp.686-712.

[42] *Juan R.I. Cole*. Invisible Occidentalism: Eighteenth-Century Indo-Persian Constructions of the West // Iranian Studies, Volume 25, Number 3/4 (1992), pp.3-16.

[43] *Ориентализм / Оксидентализм*: Языки культур и языки их описания / Orientalism / Occidentalism: Languages of Cultures VS. Languages of Description. Сб. Статей под ред. Штейнера Евгения. Москва, 2012.

[44] *Coronil Fernando*. Beyond Occidentalism: Toward Nonimperial Geohistorical Categories // Cultural Anthropology, Volume 11, Number 1 (Feb., 1996), pp. 51-87.

широкими категоріями, що вводять читача в оману. Коли ми говоримо про оксиденталізм, то треба акцентувати увагу на існуванні різних підходів і теорій (на прикладі наведених вище статей). Далі треба мати на увазі й зворотній зв'язок — не уніфікувати примарну “Західну культуру”, а розрізняти країни Європи та Північної Америки для того, щоб уникнути спрощеного погляду на світогляд народів і країн на цій території.

Орієнталізм та оксиденталізм мають розглядатись також як теорії, що не мають сталого визначення. Їх залежність від політичного й соціально-економічного становища в світі впливає на визначення цих понять[45]. Однак, дискурс стосовно використання та змісту згаданих концепцій у країнах Третього Світу (в які включають країни Сходу) може мати велике історичне значення не тільки у світлі пост-колоніальних студій, але й як засіб внутрішньої політики з прихованим мотивом збереження імперської традиції правління місцевої династії. Тобто, неправильне висвітлення “іншого” не є обов'язково ознакою імперіалістичної політики. Зміст таким поняттям надається тими, хто їх використовує, а це, в свою чергу, пов'язано із цілями, які переслідуються[46].

Необхідно зауважити, що хоч у світлі сучасного геополітичного становища в світі наголос робиться саме на порівняно недавніх подіях, корені оксиденталізму лежать набагато глибше, а їх історичне дослідження ще не проводилось. У перспективі таке дослідження має бути міждисциплінарним, із залученням досягнень історії, антропології, політології, соціології, психології та інших наук, що приведе до максимально можливих об'єктивних висновків.

У сучасній Україні розгляд оксиденталізму є актуальним, якщо взяти до уваги спадщину радянської ідеології та геополітичне становище нашої держави. Адже у дослідженнях нерідко простежуються ідеї суголосні з оксидентальним дискурсом, наявність яких не усвідомлюють й самі автори.

Наприклад, якщо взяти до уваги аналіз подій Хмельниччини Валерія Смолія і Валерій Степанкова[47], можна виокремити певні ознаки оксиденталізму. По-перше — наголос на національному характері подій 1648 — 1676 роках. З наведених вище характеристик оксиденталізму таке звернення до “національного” (“духу народу”), який прагне визволитись від “польського ярма”, є одним з головних аспектів згаданого дискурсу. Автори зазначають: “*У свідомості українців, особливо козацтва, пришвидшується розвиток елементів національної ідентичності, зокрема ідей спільного*

---

[45] *Xiaomei C.* Occidentalism as Counterdiscourse: “He Shang” in Post-Mao China… pp.686-712.

[46] Ibid.

[47] *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція 1648-1676 рр. крізь призму століть (2) // Укр. істор. журн. К., 1998. №2. с.3-25 / *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція 1648-1676 рр. крізь призму століть (3) // Укр. істор. журн. К., 1998. №3. с. 3-12.

етнічного походження, "рідної землі", "Батьківщини", культури (переважно, мови, звичаїв, традицій), віросповідання"[48].

На противагу такому погляду, Сергій Плохій зазначає: "... *в першій половині — середині XVII століття козаки були дуже далекі від здійснення будь-якої послідовної релігійно вмотивованої політики на зовнішній арені. ... Хмельниччина відбувалась під прапором православ'я, але тільки тією мірою, якою козацтво бажало цього зв'язку та дозволяло його*"[49]. Тобто, одна з головних ознак "національного" характеру конфлікту, а саме його релігійна спрямованість, ставиться під сумнів. Окрім С. Плохія, "національний та державотворчий" характер Хмельниччини також ставить під сумнів Наталія Яковенко[50], яка зауважує: "*Проникливий діагноз тому, що спалахнуло як звичайне для Речі Посполитої чергове козацьке сум'яття, поставив уже наприкінці травня 1648 року Адам Кисіль у листі до короля: починається жахлива селянська війна*"[51].

По-друге, можна виокремити певні ідеї суголосні з марксистською теорією, котра також має оксидентальні корені: "*Визначальним було виборення Україною незалежності, бо лише вона відкривала перспективу збереження революційних соціально-економічних завоювань й могла запобігти феодалізації суспільних відносин ...*"[52].

Утім ця стаття не має на меті дослідження оксидентальних ідей в сучасній українській історіографії, тому ми обмежимось наведеними прикладами. Варто лише зауважити, що перспективним напрямком розвитку оксидентального дискурсу в Україні є аналіз уявлення про Захід, дослідження стереотипних образів про який може бути ключовим для вирішення внутрішньополітичних та зовнішньополітичних питань, зокрема питання: належить Україна до Заходу чи до Сходу?

---

[48] *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція 1648-1676 рр. крізь призму століть (2) // Укр. істор. журн. К., 1998. №2. С.6.

49 *Плохій С.* Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. К., 2006. С.426, С.427.

50 *Яковенко Н.* Між правдою та славою (не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького).

51 *Яковенко Н.* Нарис з історії України з найдавніших часів до кінця XVIIIстоліття. К., 1997. С. 219.

[52] *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція 1648-1676 рр. крізь призму століть (3) // Укр. істор. журн. К., 1998. №3. С.7.

Ейдос.
7’2013.

Василий Щукин
Краків

Поэтика города. Морфология поэтосферы

Мне хотелось бы составить перечень мест, предметов и явлений природы и культуры, без которых нельзя себе представить жизнь современного города[1], имея в виду то обстоятельство, что именно они, возрождаясь во внутреннем мире литературного произведения, становятся художественными образами. Пора перейти от описания реальности к анализу художественного творения, к городской по духу своему литературе, к образам города как такового и к образам, городским по духу. Мне хотелось бы предпринять вторжение в область поэтики – могущественного средства, при помощи которого художник слова способен создать п о э т о с ф е р у – совокупность сложных реальных и смысловых комбинаций пространственно-поэтического характера, поднимающих жизненную прагматику до уровня мифологического сознания и эстетического переживания[2]. Образы предметов, мест, событий, явлений природы и результатов культурного творчества невольно обнаруживают тот или иной характер в зависимости от того, в каких отношениях с окружающим его природным, а главное, социальным миром находится и автор создаваемого текста, и человек или же сообщество людей. привлекшие его внимание и превратившиеся в героев произведения. То же самое относится к предполагаемому читателю, который ждет от автора не всё равно какого текста, а текста чаемого, отвечающего его эстетическим вкусам, личным и общественным интересам. Художественное творчество является образным по самой своей сути. Поэтика эйдологична по преимуществу. Настоящий писатель прекрасно понимает это, а если он

[1] Под *современным городом* я в данном случае понимаю постренессансный, иными словами, капиталистический – индустриальный и постиндустриальный город XVII–XXI веков.

[2] Ср.: *Топоров В.Н.* Аптекарский остров как городское урочище (общий взгляд) // Ноосфера и художественное творчество. М., 1991. С. 200–201.

горожанин, то понимает по-городскому, и при попытке изобразить процесс творчества в его воображении возникают типично городские образы.

Поэтику городской среды не раз пытались описывать архитекторы и урбанисты, как именуют ныне специалистов по проектированию городов. Именно они предприняли заслуживающие внимание попытки расчленить обитаемую городскую среду на составляющие элементы, определить их место и функцию в общей визуально воспринимаемой структуре города и, наконец, построить упрощенную модель этой структуры, которая может служить красноречивым свидетельством того, что город – это не просто случайное скопище построек с повышенной кубатурой. В 1960 году появилась книга американского архитектора Кевина Линча «Образ города»[3], который выделяет такие существенные элементы образа города, как пути (улицы, тротуары, железные дороги, каналы и т. п.), границы (берега, края жилых кварталов, стены), районы, узлы (всем известные стратегические точки города), ориентиры (высокие здания, башни, выделяющиеся фасады, холмы, красивые витрины и т. п.)[4]. Подобная классификация весьма рациональна и полезна, но архитектору-урбанисту или историку урбанистики, но не исследователю поэтики, который пытается проникнуть в суть художественного образа города – явления не реального, а интенциального, в практической жизни ненужного. Еще интереснее и эффектнее выглядит попытка другого американского исследователя, Кристофера Александера, который с помощью коллег-урбанистов из разных стран составил алфавит и описал «язык паттернов» – единичных типовых ситуаций, имеющих место в процессе строительства домов, кварталов и городов[5]. Идея создания алфавита и языка для описания пространственно-временной характерности города вообще и конкретных городов в частности не может не привлечь.

Близкой к позиции литературоведа оказывается в данном случае позиция социолога, и это еще более убеждает меня в необходимости искать связь между поэтикой и живой структурой человеческого общества. В 1975 году, в превосходном по тем временам журнале «Декоративное искусство СССР» (№ 9) появилась ценная статья Алексея Левинсона «Семантика городской среды». Автор обращал внимание читателей на такие известные еще в глубокой древности смыслообразующие и мифогенные элементы городской среды и городского ландшафта, как географическая ориентация главных артерий города на стороны света, границы защищенного пространства (например, городские стены) и места их пересечения (ворота, лестницы, переходы), священные холмы и «профанные» долины и овраги. Левинсон

---

[3] *Lynch K.* The Image of the City. Cambridge (Massachusets): Technology Press, 1960. Русский перевод: *Линч К.* Образ города / Пер. с англ. канд. архитектуры В.Л. Глазычева. Под ред. докт. архитектуры А.В. Иконникова. М., 1982.

[4] *Линч К.* Образ города... С. 52.

[5] *Alexander Ch., Ishikawa S., Silverstein M., Jacobson M., Fiksdahl-King I., Shlomo A.* A Pattern Language: Towns. Buildings. Construction. New York, 1977. P. XIX–XXV.

также коснулся проблемы женской, «материнской» природы города[6]. Становится ясно, что исследователь, задавшийся целью проанализировать основополагающие элементы городской среды или, «язык города», не может обойти стороной сферу семантики.

Именно по этому пути пошли такие авторитетные авторы, как Юрий Лотман, Владимир Топоров, Вяч. Вс. Иванов и другие авторитетные исследователи семиотики города. С их точки зрения, город также является текстом: он придуман и построен («написан») именно как текст, который можно прочитать, по своему понять и по-своему интерпретировать. Призыв «прочитать город» был одно время очень популярным, а в 1984 году был издан специальный восемнадцатый выпуск тартуской «Σήμέιώτική» («Трудов по знаковым системам»), посвященный семиотике города, но что примечательно – только Петербурга.

В самом деле, нельзя не согласиться с тем, что предметно-пространственная среда города участвует в формировании жизни общества, планы и силуэты городов, количество главных улиц, башен и ворот, прочая «магия чисел», а также расположенные в центре вертикали заключали в себе символический смысл, напоминали о мифологических сказаниях, лежавших в основе культурной памяти[7]. Многие элементы городской среды отсылали к образам времени, к важным страницам национальной и общечеловеческой истории[8]. Однако сейчас, по прошествии четверти века, отношение к структурно-семиотическим методам стало более осторожным. Тартуско-московская школа таит в себе опасность «панлингвизма», суть которого состоит в стремлении видеть в любом проявлении культурной деятельности человека текст, который выражен при помощи материально воплощенных знаков, имеет начало и конец, закодирован при помощи кодов некоего языка. Такой подход вполне приемлем по отношению к произведениям искусства, поскольку в самом деле существует язык живописи, скульптуры, танца, кино и всех других видов художественного творчества. Как текст может рассматриваться также архитектурное творение, в том числе архитектурный ансамбль[9]. Но целый город? Текст ли он? Можно ли «прочесть» город, как читают книгу, «постичь» его, как постигают смысл любого художественного произведения?

---

[6] Статья была перепечатана в сборнике работ А. Левинсона. См.: *Левинсон А.* Семантика городской среды // *Левинсон А.* Опыт социографии: Статьи. М., 2004. С. 30–38. Ср. также др. работы А. Левинсона, посвященные социологии и аксиологии городской культуры и опубликованные в том же сборнике: *Традиционные ценностные системы и город* (С. 13–29); *О возможности культурологического анализа взаимоотношений человека и городской среды* (С. 39–45); *К социологии вещей* (С. 46–55); *Урбанизация и жилые среды* (С. 56–77).

[7] Там же. С. 184–187.

[8] Там же. С. 121–137.

[9] Ср.: *Лотман Ю.М.* Художественный ансамбль как бытовое пространство // *Лотман Ю.М.* Избр. статьи: В 3 т. Таллинн, 1992–1993. Т. 3. С. 316–322.

Дело осложняется тем, что многие города приобрели репутацию художественных фактов. Венеция, Флоренция, Сиена, Прага, Петербург... Во многих авторитетных путеводителях можно найти восторженные отклики выдающихся ученых, мыслителей, деятелей искусств, для которых красота и совершенство архитектурных ансамблей этих городов ничуть не меньше, чем творений Рафаэля или Гёте. Польский исследователь Богуслав Жилко в статье «Чтение города» обращается к морфологии города и высказывает мысль о том, что «дух» города ярче всего проявляется в сфере символов, а та, в свою очередь, находит воплощение в его географическом положении и в преобладающих градостроительных формах[10]. Так, например, расположение Рима, Константинополя или Москвы на холмах означало их святость, приближенность к небу. Совсем другое дело – город на берегу моря, подобный Венеции, Амстердаму или Петербургу: семантика этих городов указывает на их пограничность, что означает также прогресс, связанный с немалым риском и даже с опасностью гибели, и потому в мифах и легендах, порождаемых этими городами, неизменно появляется мотив *memento mori*. Далее Жилко, ссылаясь на работу Топорова, посвященную Вильно[11], прямо утверждает, что и внутреннее пространство города можно «прочитать», опираясь на символическое и мифологическое значение ряда узловых пунктов – главного храма, дворца, крепости, рыночной площади, библиотеки, правда, сказанное относится лишь к старым европейским городам, так как у городов Нового времени гораздо более свободная внутренняя структура. Но и в них можно найти ярко выраженные семантические оппозиции, например «парадигму» кварталов и районов: торгово-финансовых (лондонское Сити и московский Китай-город), промышленных, латинских, правительственных, «элитно-особняковых» и т. п[12]. Уже давно замечено, что житель большого города реально (то есть ощущая осознанную эмоциональную связь с данным местом) живет не в Москве, Париже или Праге, а в конкретном районе, который можно целиком объять мыслью – например, на Соколе, на Монпарнасе или на Виноградах. Он связан с этими конкретными топосами эмоционально, он знает их топографию и интересуется местными проблемами в гораздо большей степени, чем другими районами. И он очень часто склонен представлять себе родной район как гомогенный текст, в идеале – художественный. Ему кажется, что он способен прочесть этот текст как по буквам[13]. Город как текст или «дискурс» – это не более, чем метафора,

---

[10] *Żyłko B.* Czytanie miasta // Tytuł [Gdańsk]. 1997. № 3–4. S. 22–39.

[11] *Топоров В.Н.* Vilnius, Wilno, Вильна: город и миф. К 400-летию университета в Вильнюсе // Балто-славянские этноязыковые контакты. М., 1980. С. 3–35.

[12] *Żyłko B.* Czytanie miasta... S. 31–33.

[13] Одной из причин возникновения «районного патриотизма» является то, что любое сообщество функционирует эффективнее всего, когда насчитывает от пяти до десяти тысяч человек, что соответствует населению микрорайона или маленького городка. См.: *Alexander Ch. и др.* A Pattern Language... P. 71.

над которой, однако, стоит задуматься[14]. В конце концов, сам Б. Жилко признает, что исключительное сосредоточение исследователя на «тексте города» угрожает превратиться в *urban impresionism*[15]. Морфологию городской среды, о которой упоминает Б. Жилко, можно и нужно изучать как морфологию поэтосферы – пропущенную сквозь призму писательского воображения и читательского восприятия.

Попытаюсь обосновать одну из моих давнишних и любимых идей: поэтика большого города напоминает поэтику романа[16]. Город – школа социальных и идеологических компромиссов. Но прежде, чем будет заключен компромисс, должен назреть хотя бы потенциальный конфликт. В архитектурном облике города наиболее конфликтными местами являются границы однородных зон застройки, которые довольно часто совпадают с границами социально или этнически маркированных кварталов – парадных, аристократических, торговых, промышленных, чиновничьих, еврейских, немецких и т. п. Весьма способствует возникновению оригинальных поэтических ассоциаций диалогический конфликт природы (зелени, воды, незастроенных пустырей и т. п.) и «чистой» городской цивилизации. Интересны и поэтически плодотворны конфликты стихий – воздуха, камня, огня и воды, а также конфликт света и тьмы, тепла и холода. Жизнь города – это путь от конфликта к незавершенному компромиссу, нуждающемуся в постоянной поддержке и в постоянном обновлении.

Создавая роман, писатель должен вообразить себе, спроектировать и воплотить в слове несколько ясно обозначенных и обведенных стилистическими границами миров, которые чаще всего выражаются в сознании, поведении и языке героев. В основу поэтики романа, так же как и в основу поэтики города, положен принцип многоголосия и стилистической незавершенности. Если город – не текст и даже не дискурс, то роман несомненно является текстом. У него есть начало и конец, есть система знакового кодирования, есть план *signifié* –выраженного смысла, семантики. Город же, в принципе, ничего не значит: он, в отличие от романа, предмет не

---

[14] *Rybicka E.* Modernizowanie miasta. Zarys problematyki urbanistycznej w nowoczesnej literaturze polskiej. Kraków, 2003. S. 24–26.

[15] *Żyłko B.* Wstęp tłumacza. Miasto jako przedmiot badań semiotyki kultury // *Toporow W.* Miasto i mit. Wybrał, przełożył i wstępem opatrzył B. Żyłko. Gdańsk: Słowo/obraz – terytoria, 2000. S. 30.

[16] Эта мысль была впервые высказана мною в курсовой работе на тему «Архитектурный ансамбль города Петербурга и структура романов Ф.М.Достоевского 60-х годов XIX века (опыт сравнительного исследования)», написанной для семинара В.Н. Турбина по поэтике на филологическом факультете МГУ в 1971 году. См. также: *Szczukin W.* Petersburg a powieść Fiodora Dostojewskiego // Przegląd Humanistyczny [Warszawa]. 1982. № 5/6. S. 99–108. Подобный тезис выдвигает также Вяч. Вс. Иванов: «Из разных жанров европейской литературы более других непосредственно соотнесен с большим городом роман» (*Иванов Вяч. Вс.* К семиотическому изучению культурной истории большого города // Труды по знаковым системам. XXI. Символ в системе культуры. Тарту, 1987. С.22).

интенциальный, а реальный, служащий для жизни, а не для обозначения и выражения смыслов. И потому поэтики города в строгом смысле этого слова не существует. Однако город строится согласно ряду исторически меняющихся и часто вступающих в противоречие друг с другом принципов, в результате действия которых мы ощущаем его не только как бытовой, социально-прагматический, но и как эстетический феномен. Исторически сложившийся город являет собою настоящую полифонию замыслов и стилей (в том числе «звучащих» цитатно или пародийно), призванных сосуществовать по принципу контропункта и не завершенного, но достигнутого в настоящий момент компромисса. Роман также представляет собой поэтически выраженный незавершенный компромисс полифонически (в том числе цитатно, пародийно или гротескно) звучащих «голосов», за каждым из которых скрывается изображенное самобытное сознание.

Стилистическое родство города и романа становится очевидным, если представить себе деревню. Деревенская изба, резко отличающаяся от других деревенских построек, воспринимается не только как явный диссонанс, но и как выражение нежелаемого индивидуализма ее строителя и владельца. И, наверное, в этом есть своя истина. Русская и немецкая деревня стилистически однородны и потому по-своему красивы – не городской, а именно деревенской, монологической красотой, в России грустно-меланхолической, в Германии ухоженно-кокетливой. В отличие от них польская деревня, где каждый хозяин старается проявить индивидуальность, постепенно превращается в жалкую пародию польского уездного города и всё реже ласкает глаз.

Архитектурный монологизм села сопровождается известными ограничениями в проявлении индивидуального сознания и воли, характерными для патриархального общества. В результате этого межличностный и общественный компромисс в деревенской жизни выражен гораздо сильнее, чем в городской, а контрапункт предельно редуцирован: до диалогического конфликта, как до поножовщины или до поджогов из зависти, стараются не допустить. Видимо, именно поэтому поэтическими аналогами деревни скорее могут послужить лирические и лироэпические жанры[17]. Неплохо передает социальную и ландшафтную стилистику деревни небольшая повесть, написанная лирической прозой[18]. В то же время деревенские романы тяготеют к эпосу[19]. Это становится понятным, если принять во внимание две другие особенности поэтики романа, на которые указывает Бахтин наряду с его «многоязычием» – изменение временных координат литературного

---

[17] Примерами могут послужить поэмы Н.А. Некрасова («Коробейники», «Кому на Руси жить хорошо») или А.Т. Твардовского («Страна Муравия», «Василий Теркин»).

[18] Например, «Мужики» А.П. Чехова или «Суходол» И.А. Бунина.

[19] Приходится признать, что «Война и мир» Льва Толстого, явно тяготеющая к эпосу – отражает преимущественно деревенское (помещичье и крестьянское), а не городское сознание. Еще более яркий пример деревенской эпопеи – «Тихий Дон» Михаила Шолохова.

образа в пользу «сейчас совершаемости» и создание новой «зоны максимального контакта с настоящим (современностью) в его незавершенности»[20]. Поэтика и стилистика деревни напоминает о прошлом, в городе творится настоящее и проектируется будущее.

Представим теперь, что мы идем по незнакомому городу, желая его «прочесть» (разумеется, в метафорическом смысле слова). Мы переходим от дома к дому, от квартала к кварталу, наблюдая, как «спорят» меж собой (также в метафорическом плане) разные стили и тенденции, воспринимаемые нами как характерные черты природного и архитектурного ландшафта. Мы видим современную архитектуру и старые исторические напластования, трущобы и дворцы, казенные плацы и уютные уголки, видим массовую застройку спальных кварталов и ярко индивидуальные черты отдельных построек и ансамблей. При этом наши впечатления от ландшафта больших европейских городов будут похожими друг на друга, если мы изберем путь от окраины к центру в таких непохожих городах, как Москва, Петербург, Берлин или Париж. Небольшие домики-коттеджи пригородов сменятся бетонными громадами жилых домов для жителей не столь богатых; затем мы вступим в, казалось бы, уходящие в бесконечность суровые улицы, застроенные доходными домами XIX и начала XX века; впоследствии нас ждет архитектурное разнообразие исторической части города с неожиданными прелестями и открытиями. В пределах упомянутых частей или ландшафтных зон, а также между ними не прекращается своего рода спор-контроверза: что из них перспективнее, удобнее, красивее, а главное – что более жизнеспособно и что победит? В ландшафте любого города, а в особенности, русского города, природа спорит с цивилизацией; на уровне социально-исторических и социально-психологических процессов личность вступает в противоречие с обществом; противостоят друг другу населяющие город этнические группы, общественные классы и просто люди бедные и богатые.

Но, наконец – вот она, развязка. Мы выходим на большую красивую площадь, на берег реки или моря, к замку, дворцу или кафедральному собору и чувствуем вдруг, что путь наш завершен, мы в самом центре. Это ландшафтный, а самое главное, семантический центр, который совсем не обязательно совпадает с географическим или историческим, хотя чаще всего так оно и бывает. Это я д р о г о р о д а. Идя бесконечными улицами, через поля, пустыри и перелески, из Купчина или Бутова на север и дойдя в конце концов до Кремля с другой стороны Москва-реки или до Петропавловской крепости с другой стороны Невы, мы сердцем чувствуем, что наступила развязка. Всё – мы пришли, дальше идти некуда, и если город конгениален роману, то роман закончен.

Совершенно очевидно, что город – вторичный (сложный) жанр культурно-цивилизованного пространства и что в его состав, как признание в

[20] *Бахтин М.* Эпос и роман... С. 455.

любви, частное письмо или дневник в роман, входят такие места (локусы) или микропространства, как торговая площадь и порт, сторожевые заставы и вокзалы, бульвары и дворы, театры и рынки. Читая роман, мы то и дело сталкиваемся с первичными речевыми жанрами. Живя в городе, мы пользуемся некоторыми услугами и совершаем известные действия, пространственно «привязанные» к вполне определенным социальным и культурным локусам. Любопытно и то обстоятельство, что в некоторых социально-культурных микропространствах принято говорить на особом диалекте. Известно, что в Киеве говорят главным образом по-русски – но истинный киевлянин, приходя на рынок, переходит на язык окрестных деревень, откуда привезли товар – на украинский. Московский публицист начала XX века Евгений Иванов даже составил нечто вроде словаря московских социальных и профессиональных диалектов, из которого можно узнать, как говорили купцы в Китай-городе, как цирюльники, а как, к примеру, книгопродавцы[21]. Еще один аспект жанрово ориентированной речевой деятельности представляет собою городской фольклор, поэтика которого зависит от социальной принадлежности его носителя и от конкретного места (района, локуса), приобретшего ярко выраженную социальную окраску[22].

Из всего сказанного следует однозначный вывод: поэтику города, поэтику городских описаний в произведениях художественной литературы и, наконец, поэтику урбанистических романов и микророманов, в которых некий великий город становится самостоятельным героем повествования[23], необходимо изучать в тесной связи с поэтикой жизни, культурной деятельности и архитектурно-ландшафтной оформленности реальных городских локусов, образующих закономерные жанрово-типологические ряды.

* * *

Описание реестра образов, при помощи которых может быть описан город, его составные части и конкретные локусы, я начну с поэтической характеристики города как единого целого.

Визуально он может быть изображен двояко. Писатель может использовать прием вертикального разреза города или его горизонтальной панорамы, в том числе вида сверху, «с птичьего полета».

По вертикали чаще всего рассекается не целый город, а отдельный дом, «от чердака или мансарды до подвала». Дом при этом

---

[21] *Иванов Е.П.* Меткое московское слово. М., 1985.

[22] Подробнее см.: *Белоусов А.Ф.* Городской фольклор: Лекция для студентов-заочников. Таллин, 1987.

[23] К ним относятся, например, «Парижские тайны» Э. Сю, «Преступление и наказание» Ф.М. Достоевского, «Петербург» Андрея Белого, «Смерть в Венеции» Т. Манна.

выступает в роли синекдохи города: целое уподобляется его части. При этом на дом проецировались все предполагаемые свойства города как социального организма: «соединяемость, объединенность всех при разъединении и изолированности семей или лиц (на каждом этаже – люди определенного социального уровня); перемещение с одного этажа на другой как эмблема успехов, удач, трагедий – словом, всей жизни»[24]. Теоретически можно представить себе и вертикальное рассечение всего города. Примерами могут послужить описание жизни таинственных бродяг и преступников (к примеру, в «Отверженных» В. Гюго и в «Петербургских трущобах» Вс. Крестовского) или же разгул злых бестий, неких демонических сил в подземных ходах, каналах и канализационных трубах по контрасту с благополучной или хотя бы относительно нормальной жизнью улиц и жилых квартир (таковы разбушевавшиеся крысы в рассказе А.А. Грина «Крысолов», 1924). Если в городских подземельях обитают темные силы, то на чердаках и в мансардах, поближе к небу и к голубям (символ Духа Святого!) живут служители муз, странные чудаки и доморощенные философы – возьмем, к примеру, Александра Ивановича Дудкина из романа Андрея Белого «Петербург»).

Горизонтальная панорама города тоже может служить комплексом образов, позволяющих проиллюстрировать социальную структуру общества и всевозможные социальные контрасты. Достаточно рассказать о парадных площадях со стоящими на них великолепными храмами и дворцами, а потом поведать о кварталах, где ютится городская беднота. Уникальное решение удалось найти Гоголю в «Невском проспекте»: он изобразил не разные районы Петербурга, а только главную улицу, но эта улица, в отличие от демократичного по своей природе карнавала, в котором смешиваются друг с другом люди разных состояний и званий, «сохраняет между ними перегородки и дистанцию»[25].

Однако поэтика города далеко не всегда служит целям социологического анализа. Немецкие романтики открыли город как высшее проявление противоречий в области человеческих отношений. «Нигде человек не чувствует себя одновременно столь связанным и столь отъединенным, как в городе, – утверждает Ю.В. Манн, излагая их мысли. – Город – знак коммуникабельности и отчуждения вместе»[26]. Разумеется, это тоже социология, но социология в высшем смысле – социологическая метафизика.

---

[24] *Манн Ю.В.* Творчество Гоголя: смысл и форма. СПб., 2007. С. 495. Исследователь приводит примеры рассечения городского дома по вертикали: «Исповедь» Ж. Жанена, «Феррагус» Бальзака, «Пять этажей» Беранже, некоторые европейские и русские физиологии. Ярким примером может послужить также характеристика Буркова двора и обитателей большого доходного дома, в котором поселился герой повести А.М. Ремизова «Крестовые сестры».

[25] Там же. С. 495–496.

[26] Там же. С. 495. Автор ссылается на работу: *Thalmann M.* Romantiker entdecken die Stadt. München, 1965. S. 18.

Тот же Гоголь изображает Миргород издали и как бы немного сверху. Повествователь «Повести о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем» утверждает, что этот город «весьма походит на тарелку, наполненную блинами, а еще лучше на губки, нарастающие на дереве»[27]. Миргород не составляет единого пространства: он весь разделен на «блины» или «губки» – растительные и «пищевые» метафоры отдельных домиков-мирков, ущербных подпространств собственности. Другие классические примеры «метафизических» городских панорам – это прощальная панорама Москвы с Воробьевых гор, с «ломаным солнцем», радугой, пьющей воду из Москва-реки, и «пряничными» башнями Новодевичьего монастыря, в тридцать первой главе романа Михаила Булгакова «Мастер и Маргарита»[28], или несравненно прекрасная и в то же время тревожная панорама Петербурга с Николаевского моста во второй главе второй части «Преступления и наказания».

Город как целое, это грозное и прекрасное нагромождение дворцов и трущоб, может стать для героя препятствием, а встреча с ним – суровым испытанием. Герой очень часто б е р е т г о р о д п р и с т у п о м в прямом или метафорическом значении этого слова. В этом случае активизируется «мифологема въезда (вхождения) в город божественного персонажа, оказывающегося спасителем и женихом, что в свою очередь связано с мифологической идеей о женской природе города. Город завоевывают, подчиняют себе, берут, как невесту»[29].

«Пол» города – это особая проблема, заслуживающая отдельного исследования. Мифопоэтика не любит половой нейтральности, ибо одним из ее основополагающих принципов является антропоморфизм. Все мы представляем известные нам города в образе или мужчины, или женщины – чаще всего в зависимости от грамматического рода имени города: Москва – немолодая, немодно одетая женщина, мать; Петербург – немного чопорный, вытянутый в струнку мужчина, скорее всего, военный; Париж – остроумный красавец-щеголь... Но современный грамматический род – образование вторичное, далеко не всегда отражающее глубоко укоренившиеся в нас мифологические представления. Авторитетные исследования Карла Густава Юнга и его последователей во всем мире красноречиво свидетельствуют о том, что у города как явления человеческой культуры ж е н с к а я, а н е м у ж с к а я п р и р о д а[30]. Архетип города-женщины сложился в далекие

---

[27] *Гоголь Н.В.* Собр. соч.: В 6 т. М., 1949–1950. Т. 2. С. 186.

[28] *Булгаков М.А.* Избранное: Мастер и Маргарита. Роман; Рассказы / Предисл. Е.Сидорова; примеч. М. Чудаковой. М., 1988. С. 363–364.

[29] *Манн Ю.В.* Творчество Гоголя... С. 493. Ср.: *Фрейденберг О.М.* Въезд в Иерусалим на осле (из евангельской мифологии) // *Фрейденберг О.М.* Миф и литература древности. М., 1978. С. 491–531.

[30] К.Г. Юнг пишет в этой связи: «Город – это символ материнства, женщина, которая лелеет обитателей города как своих детей <...> Ветхий Завет рассматривает города Иерусалим и Вавилон как женщин». «Крепости, непокоренные города – это

доисторические времена, о чем свидетельствуют многочисленные фольклорные источники[31]. Далее: и Афины ($A\theta\iota\nu\alpha$, Athina), и Рим (Roma) – женского рода, и античная традиция всегда символизировала их в образе женщины[32]. И, наконец, в библейская топика города-девы и города-блудницы, вобравшая в себя древнейшие мифологические представления[33], многократно актуализируется и в Средневековье, и в Новое время. Так, например, с развратным и деспотическим Вавилоном постоянно сопоставляются дореволюционный Петербург и Москва после 1918 года. И наоборот: для славянофилов XIX века роль невинной девы играет Москва, а для западников XX века, живущих на берегах Невы – северная столица.

Гораздо чаще город вызывает у писателей свободные поэтические ассоциации. Например: коль скоро город – женское существо, которое призвано защищать своих жителей («детей»), то он может быть назван м а т е р ь ю. Эту метафору применяет, к примеру, Лермонтов в поэме «Сашка» («Москва, Москва!.. Люблю тебя, как сын...»), Лев Толстой в «Войне и мире», а в не столь отдаленные времена хотя бы Юрий Визбор и Дмитрий Сухарев – авторы текста песни «Александра» из кинофильма «Москва слезам не верит» (1979):

Любовь Москвы не быстрая,
Но верная и чистая,
Поскольку материнская
Любовь других сильней[34].

Другие женские метафоры, появляющиеся в воображении поэтов и писателей, создающих образы городов или города вообще – это, как уже говорилось, дева и блудница, а также просто женщина.

Город может быть изображен и как ж и в о т н о е – спящее, шевелящееся или агрессивно настроенное, но во всяком случае неприятное, вызывающее отвращение – черные, мохнатые или слизкие чудовища, с

девственницы; колонии – это сыновья и дочери матери. Но города могут быть также распутными девками...» (*Jung C.G.* Wandlungen und Symbole der Libido. Leipzig; Wien, 1938. S. 200, 201. Перевод мой. – *В.Щ.*).

[31] См.: *Неклюдов С.Ю.* «Баба идет – красивая, как город...» // Живая старина. 1944. № 4. С. 8. Там же см. ссылки на литературу вопроса.

[32] Ср.: *Анциферов Н.П.* Проблемы города в русской художественной литературе [машинопись кандидатской диссертации]. М., 1944 // Российская национальная библиотека. Отдел рукописей. Ф. 27. Дисс. Т. II. С. 124.

[33] Подробнее см.: *Франк-Коменецкий И.Г.* Женщина-город в библейской эсхатологии // Сергею Федоровичу Ольденбургу к пятидесятилетию научно-общественной деятельности... Л., 1934. С. 531–548; *Топоров В.Н.* Текст города-девы и города-блудницы в мифологическом аспекте // *Топоров В.Н.* О мифпоэтическом пространстве. Lo spazio mitopoetico: Избр. статьи / Изд. подготовили М. Евзлин и Н. Михайлов. Genova: ECIG, 1994. С. 245–259 (Studi slavi. Instituto di Lingua e Letteratura russa. Università degli studi di Pisa. № 2).

[34] Цит. по: *Любимые песни и романсы*: Сб. песен / Сост. Н.В. Полетаева, В.Н. Халамова. Изд. 3-е. Челябинск, 2002. С. 392.

противными лапами-щупальцами. Таковыми бывают города «вавилонского» типа (города-блудницы), а литературе Нового времени – большие капиталистические города. Наиболее распространенная метафора подобного рода – город-спрут, получившая широкую популярность благодаря поэтическому сборнику Эмиля Верхарна «Города-спруты» («Les Villes tentaculaires», 1895). Встречаются также города-пауки[35] и даже города-кроты[36]. Но, в принципе, вполне можно вообразить себе сравнение города с симпатичным животным – собакой, кошкой, птицей. Довольно часто город изображается как ж и л и щ е м н о г о ч и с л е н н ы х ж и в о т н ы х – муравейник, гудящий улей, термитник, курятник. Так легче всего создать образ городской сутолоки и городского шума. Возможны и неодушевленные метафоры города – например, «каменный мешок»[37]. На фоне этих распространенных, а иногда и избитых метафор гоголевское сравнение Миргорода с тарелкой блинов представляется редкой и удивительной находкой.

Еще одна примечательная метафора, великолепно передающая сущность города – это л а б и р и н т, в котором легко заблудиться. В городе западного типа человек попадает в ловушку – в тесное, плотно застроенное пространство со множеством возможностей для выбора. Человеческая психика начинает чувствовать себя как в лабиринте, потому что в неупорядоченном хаосе потребительских предложений на самом деле легко заблудиться. Город-лабиринт – метафора общества, целиком и полностью зависящего от спроса и предложения: тут и иллюзия неограниченных возможностей, и недоступность полной, настоящей радости от их действительного удовлетворения. Современный город – это тоже лабиринт, образованный напряженным и «закрученным» временем. В таком городе всегда что-нибудь не успеваешь сделать, там всегда надо смотреть на часы, тебя на каждом шагу подгоняет время, и о спокойной, размеренной жизни приходится только мечтать. Городская свобода становится проклятьем, когда

---

[35] Антиурбанист Петр Кожевников сравнивает в рассказе «Вокзал» сеть пригородных железных дорог с паутиной: «И тогда куда-то, почему-то, как слепые, должны ехать люди. И едут каждый день, часть горожан – дань просторам. – Это ими откупился город. А сам – он уцелел. И опять стоит и строит и, как паук, ткет над землей свою геометрию» (*Кожевников П.* Рассказы. М., 1908. С. 33–34).

[36] Петр Лопатин в пропагандистской книге, посвященной градостроительству, пишет о городах «капиталистического Запада»: «Там город, как слепой крот, врывается в подземные галереи, как бы прячась в них от солнечного света. Он заливает асфальтом и сковывает желбетоном каждое дерево, каждый кустик, каждый побег травы. Побольше выгоды для власть имущих и поменьше света, воздуха и зелени для всех остальных – вот основная заповедь растущего сейчас капиталистического города» (*Лопатин П.И.* Город настоящего и будущего. М., 1925. С. 103).

[37] См., напр., сравнение города с ульем и сотами, с мешком, который «мнет» ночных любовниц «в своих лапах, в объятиях каменных» (*Кожевников П.* Рассказы. Кн. II. СПб., 1910. С. 81–82).

человек оказывается связанным по рукам и ногам сложной путаницей норм и обязанностей.

Синонимом города-лабиринта может стать город-лес. «Москва окружает нас, как лес», – писал Юрий Трифонов в своем последнем романе с многозначительным заглавием – «Время и место» (1981). Мысль писателя может, на мой взгляд, быть понята двояко. Во-первых, лес защищает, укрывает от опасности, и, таким образом, город выполняет свою первичную, архаическую роль. Но, с другой стороны, в городе, как в дантовском лесу, можно заблудиться в смысле духовном или нравственном, как это часто случалось с героями Трифонова. Чем больше город и чем сложнее он устроен, тем большую нравственную опасность он представляет, но человека честного и сильного духом он и защитит, и приголубит.

Не так уж трудно восстановить в памяти или просто представить себе наиболее типичные эпитеты, связанные с образами городов. Рискну предложить читателю небольшой их список. Город может быть: *пышный*, *бедный* (А.С.Пушкин – первое, что приходит в голову при слове «город», когда думаешь о поэзии), *душный* («неволя душных городов» в «Цыганах»), *большой* («А Москва – город большой» в рассказе А.П. Чехова «Ванька»), *огромный*, *непобедимый*, *непреклонный*, *легендарный*, *маленький*, *крохотный*, *родной*, *милый*, *любимый*, *знакомый*, *приветливый*, *уютный*, *тихий*, *сонный*, *зеленый*, *голубой* (Л. Куклин: «Снятся людям иногда голубые города, у которых названия нет»), *вечный* (обычно связывается с Римом). И целый ряд негативных: *грязный*, *зловонный*, *вонючий*, *пыльный*, *знойный*, *холодный*, *проклятый*, *больной*, *призрачный*, *обманный*, *колдовской*, *дьявольский*, *мертвый*, *подземный*, *адский* (хотя вряд ли может быть город *райский*)... А также несогласованные определения: *с характером*, *у моря*, *на краю*, *на берегу*, *на заре*, *в потоках света*, *в лучах солнца*, *в облаке тумана*... Перечень, разумеется, может быть продолжен.

Исследователи форм городской среды справедливо обращают внимание на то, что человек мысленно соединяет переживаемое городское пространство с переживаемым историческим временем[38]. Городская архитектура хранит в себе живой образ старины. Кроме того, в городе есть места, непосредственно вошедшие в историю. Это улицы, площади и здания, на которых и в которых происходили события, изменившие судьбу страны и человечества в целом. Это также места, связанные с воображаемой, а следовательно, мнимой жизнью литературных героев: в Париже можно без труда найти место, где был убит Гаврош, а в Петербурге – дома, где жили Пиковая Дама, Илья Ильич Обломов и Родион Романович Раскольников. Писатели и поэты, создавая образы городов, не забывают об исторической памяти, которую хранят городские улицы и стены их домов. Отсюда возникают исторические ассоциации: Новгород – город «древних

[38] См., напр.: *Иконников А.В.* Искусство, среда, время (Эстетическая организация городской среды). М., 1985. С. 111–160.

вольностей», Петербург – «град Петра» или «колыбель революции», Козельск – «злой город», дольше всех других сопротивлявшийся монголам[39]. Широко используются современные мифы и легенды, связываемые с городом в устной молве: Петербург – «город военных», «город женихов»; Иваново – «город ткачих», в городе Валдай живут податливые девицы (у А.Н. Радищева в «Путешествии из Петербурга в Москву») в польском городке Пацанове коз куют (в детском комиксе Яна Бжехвы «Козлик-глупозлик»).

Образ города как целого тоже может послужить метафорой, например, в соответствии с древней традицией отождествления города и мира, микро- и макрокосма. Антропоморфность архитектурного образа древних городов, ориентированность их структуры на четыре стороны света, расположение на семи холмах и прочие случаи использования мифологии чисел, а также уподобленность старинных городов городам «святым», Иерусалиму, Риму или Константинополю – всё это облегчало поэтические проекции образа городов в идеальную, но конгениальную человеку территорию, а также в историю и вечность. Весь мир представлялся древним людям как о б ж и т о е пространство, а оно, в свою очередь, в мифах и легендах изображалось как чистое и красивое. Латинское слово *mundus* – ‘мир’ буквально означает «чистый, красивый, нарядный, элегантный». По своему происхождению это слово связано с древне-индийским *mandala* – ‘магический круг, шар’, производным от той же самой основы – *mondo*. Город, таким образом, представлял собой микромодель «мандального», идеально упорядоченного, гармоничного мира. Город мечтался как «космос» – порядок, противопоставленный хаосу, недостатку цивилизованности по ту сторону городских стен[40]. Этот идеал образа города был необходим и для того, чтобы по контрасту с ним создавать образы городов-призраков, городов-спрутов и городов-блудниц.

* * *

У каждого города есть свои г р а н и ц ы , внутри которых расположено пространство, где господствует городской порядок, и вне которых лежат территории, организованные иначе, не по-городскому. Закоренелый горожанин может утверждать, что за городской стеной или заставой простирается хаос.

Следует, однако, заметить, что границы русских городов никогда не были столь резкими и выразительными, как у западноевропейских. За городской стеной располагались слободы и слободки, которые считались неотъемлемой частью города. Городское пространство включало в себя луга, пастбища, сады, огороды, пустыри, овраги, леса и рощи, реки и речки.

---

[39] В польской традиции XX века Козельск ассоциируется с лагерем для военнопленных 1939 года, расположенном на территории Оптиной пустыни. Многие из них впоследствии были расстреляны НКВД в Катыни под Смоленском.

[40] Подробнее см.: *Степанов Ю.С.* Константы. Словарь русской культуры: Опыт исследования. М., 1997. С. 96–106.

Ничего подобного Западная Европа и запад Восточной Европы не знали: там городом считалось только то, что находилось внутри огороженной стенами территории. Окружить стеной и оборонять слишком обширную территорию очень трудно, и потому западные города были застроены так плотно и обычно воспринимаются русскими путешественниками как слишком тесные, а также слишком каменные, лишенные зелени и «врачующего простора»[41]. И хотя ландшафт вне городских стен мало чем отличался от русского – те же поля, луга, перелески и пригородные монастыри, горожанам на Западе не приходило в голову селиться на этих землях и считать их частью городской территории.

Вполне вероятно, что из-за отсутствия четкой границы городского пространства в русской литературе такой важный для любого города локус, как з а с т а в а (с такими неотъемлемыми ее атрибутами, как полосатая сторожевая будка и шлагбаум) появляется в литературно-художественных текстах довольно редко. Соответствующие описания чаще всего встречаются в путешествиях и путевых заметках – например, в «Путешествии из Петербурга в Москву» Александра Радищева, в произведениях Петра Шаликова, Михаила Погодина и т. п., но существенной роли в образной структуре произведений и в создании поэтосферы не играют. Несколько чаще этот локус встречается в мемуарных текстах – в «Былом и думах» Александра Герцена, в «Литературных воспоминаниях» Ивана Панаева и во многих других подобного рода произведениях. Застава, реже городские ворота – это локус, связанный с жанром и хронотопом п р о щ а н и я . Дело в том, что в России было принято провожать близких людей, отправляющихся в далекий путь, по крайней мере до заставы. Однако настоящие проводы устраивались в XIX веке на ближайших к городу почтовых станциях или в морских портах.

Гораздо более продуктивным оказывается другой пограничный городской локус – в о к з а л . Это не только место проводов в далекий путь, но место волнующих встреч после долгой разлуки. А когда никого не встречают и не провожают, а кто-то садится в вагон и едет в другой город или просто на дачу, чувство границы, которую вот-вот пересечет поезд, чувство выхода за пределы привычного, милого и обжитого или, напротив, осточертевшего из-за своей обыденности пространства, всё равно охватывает путешествующего «за пределы» – в мир неведомый или хотя бы чуть-чуть иной.

Необычность, особая напряженность вокзального микропространства усиливалась еще и тем, что до середины XX века перроны и дебаркадеры были заполнены клубами паровозного дыма и пара из-под колес, а в воздухе

[41] Пример, относящийся к 2008 году: в Краков приехала группа русских ученых, занимающихся европейскими дворцово-парковыми ансамблями. Во время осмотра средневекового центра города (приехавшие видели его впервые, но бывали в других западноевропейских городах) неоднократно задавался вопрос: «А почему здесь только камень и камень? А где же сады, парки, где деревья вдоль мостовых?».

пахло раскаленным углем и машинным маслом. Всё это порождало ассоциации с мифическими болотными туманами, хтоническими чудовищами («пышут намордники гарпий») и прочими инфернальными образами. Вокзал предназначался для осуществления жанров внутреннего состояния и поведения, сопровождавшихся достаточно высокой степенью эмоциональной напряженности – для ожидания прихода нового или возвращения старого, для расставания с привычным миром (жизнью, городом, людьми), для отправления в путь к неведомому, для радостных и трогательных встреч.

Видимо, поэтому многие писатели выбирали вокзал как место свершения важных событий. Действие романа «Идиот» начинается в вагоне. Достоевский ввел своего «положительно прекрасного» героя в петербургский – едва ли не вавилонский «хаос» через Варшавский вокзал, а затем еще несколько раз заставив князя пережить минуты мучительного напряжения на Царскосельском вокзале и, в особенности, на вокзале в Павловске, где разразился скандал, спровоцированный Настасьей Филипповной. По сути говоря, вокзалы в «Идиоте» играют роль бахтинской рыночной площади – локуса, лучше всего подходящего для карнавальных «безобразий»[42]. За Достоевским вскоре последовал Лев Толстой, создав незабываемую сцену первой встречи Анны Карениной и Вронского на Николаевском вокзале в Москве, омраченную пророческой гибелью сторожа, попавшего под поезд. Вокзалы становятся важным местом многочисленных встреч, комических ситуаций, объяснений в любви или разлуки навсегда в рассказах и повестях Чехова и Бунина.

Антиурбанизм не может выразить свою неприязнь по отношению к городу иначе, как используя урбанистическую поэтику – по характеру скорее экспрессионистскую, чем импрессионистскую. Короткие абзацы, рубленые фразы, долженствующие передавать динамику индустриального общества и в то же время загубленность и отчаяние обитателей «городов-спрутов», а в противовес ко всему этому образ четкой границы, начала пути вовне и выхода в природу, в «голубую даль». Русские вокзалы и широкие полосы отчуждения, ландшафт которых более напоминал сельский, чем городской, – совсем по-другому, чем в Западной Европе, где железнодорожные линии в городах подчас вынуждены взбираться на эстакады и нырять в туннели из-за сплошной многоэтажной застройки, – весьма способствовали «граничным» переживаниям и выполняли ту же мифопоэтическую функцию, что и городские ворота в древних устных и письменных текстах[43].

---

[42] Ср. популярную рифмующуюся пару понятий: *б а з а р – в о к з а л* – однозначно ассоциирующуюся с грязью, «азиатским» хаосом, безалаберностью и специфически советским хамством. Но ведь всё это не что иное, как одна из частных исторических и региональных форм антипросветительски заостренной карнавальности.

[43] О значении топоса вокзала для поэтики русского урбанизма см.: *Левинг Ю.* Вокзал – Гараж – Ангар: Владимир Набоков и поэтика русского урбанизма. СПб., 2004. С. 84–94. О мифообразе городских ворот см.: *Фрейденберг О.М.* Въезд в Иерусалим на осле... С.491–531.

Есть в современном городе и другие «ворота» – границы частного или межличностного – домашнего и публичного – уличного пространства. Это подворотни и подъезды (парадные)[44]. Подворотни в виде довольно длинного темного туннеля, как части территории двора, а не внутреннего пространства дома встречаются только на территории бывшей Российской Империи – например, в Гельсингфорсе (Хельсинках), Варшаве и Лодзи, но уже не в Кракове и не в Данциге (Гданьске)[45]. В австрийских, немецких, французских и т. п. городах распространена итальянская традиция, согласно которой повозка, запряженная лошадьми, въезжала не во двор, в прямо в неотапливаемый парадный подъезд, с расписными потолками и стенами, с газовым фонарем посередине. В России поддерживать тепло в таком большом подъезде было бы слишком трудно и дорого, и потому подъезды делали сравнительно небольшими, а подворотни широкими, «нежилыми» и выходящими во двор, но, разумеется, неотапливаемыми: лошади и кучера были приучены ждать господ на морозе целыми часами.

Подворотня, предназначенная не для жилья и не для парадных встреч и прощаний, а для быстрого прохода или проезда с улицы во двор – место довольно неприятное: там всегда темно, всегда дурно пахнет[46], там грязно и долго сохраняются лужи после дождя. Комплекс основных черт данного локуса направляет поэтическое воображение в плебейско-маргинальную – «воровскую» или «хулиганскую» – но не в инфернальную сторону. В подворотне можно было, правда ненадолго, спрятаться от преследования; именно там проще всего было кого-нибудь избить до полусмерти и/или обокрасть, как «в темном переулке». Здесь так и просится поэтика «чернухи» и «поножовщины» – нецензурная брань, воровская феня, ненормативный синтаксис, шокирующие образы – кровь, вопли, плач и смрад, но не геенна огненная и не скрежет зубовный[47].

Раньше в подворотнях были деревянные или железные окрашенные ворота с калиткой со стороны улицы, которые запирались на ночь. За

---

[44] Слово *подъезд*, так же, как выражение *парадный подъезд* – петербургское; слово *парадное* (как субстантивированное прилагательное) – московское.

[45] Другое бросающееся в глаза отличие немецких и более западных городов от российских – благоустроенные водосточные трубы, уходящие под землю и там соединяющиеся с канализацией. Во время дождя и таяния снегов вода в этих городах не хлещет прямо на асфальт, как в России. Именно поэтому замечательная метафора Маяковского – «флейта водосточных труб» вряд ли могла появиться у кого-либо из западных авторов.

[46] После Октябрьской революции и поныне подворотни чаще всего пахнут общественным туалетом. Кроме того, в Петербурге существует традиция ставить помойные контейнеры не в глубине двора, а прямо в подворотне.

[47] Из московского городского фольклора 1920-х годов: «Вдруг из подворотни / (Гоп-стоп, не вертухайся) / Вышли три удалых молодца. / Купцов остановили, / Червончики забрили, / Червончики забрили у крыльца» (цитирую по памяти со слов моего покойного батюшки Георгия Александровича Щукина, москвича в энном поколении).

порядком и сохранностью имущества в доме следил дворник, по русскому обычаю поддерживавший связь с полицией, а где полиция, там недалеко и до злодейства. Дворницкая очень часто находилась при самом входе во двор, а войти в нее можно было прямо из подворотни, через маленькую дверь направо или налево. В советские времена в бывших дворницких устраивали наблюдательные пункты и форпосты агенты тайной политической полиции (ОГПУ, НКВД, МГБ и т. п.).

Пограничность локуса подворотни вместе с дворницкой была замечена живописателями города, но большие мастера слова изображали его нечасто. Самый известный эпизод с подворотней – в шестой главе и самом конце первой части «Преступления и наказания» Достоевского, когда Раскольников, проходя мимо дворницкой, совершенно случайно видит топор, берет его, совершает убийство и, никем не замеченный, благополучно возвращает окровавленный топор на место. Обе эти сцены в подворотне, возле входа в дворницкую, снабжены скупыми, немногословными описаниями – не места, а предельно напряженной ситуации внезапно подвернувшегося случая, счастья в большом несчастье. Подворотня в данном случае – «злое» место на грешной земле, в городе, но демонизмом и дьявольщиной здесь не пахнет.

П о д ъ е з д ы в дореволюционной русской литературе редко используются как поэтические локусы, и не случайно: на этой границе редко что-либо случалось, потому как хозяева домов (квартир, комнат) или их гости сразу проходили вглубь дома, не останавливаясь на пороге. Единственным исключением является известное стихотворение Некрасова «Размышления у парадного подъезда», в котором описан подъезд Департамента уделов – «дома с кариатидами» на Литейном проспекте, напротив квартиры поэта. Парадный (и «казенный») подъезд как место бесплодного и безнадежного ожидания своей участи – образ редкий, социально-политический, тенденциозно заостренный.

Подъезды стали предметами частых описаний, в том числе лирических, и местами, в которых совершаются важные для развития действия события в послереволюционной литературе. В ситуации нараставшего хаоса, безответственности и всеобщего разорения, когда парадные забивались досками или становились такими же «плебейскими», как черные ходы, когда никто ничего не сторожил и не запирал на ночь[48], «ничейные» подъезды могли внезапно превратиться в самое что ни на есть поэтичное место на земном шаре: ведь там можно было целоваться! Где как не в парадных, на полутемных лестницах или возле самых входных дверей е е квартиры происходили трогательные сцены прощания влюбленных? В поэзии и прозе советской поры хронотоп прощания влюбленной пары неоднократно появлялся в связи именно с этим локусом, с активизацией по необходимости

---

[48] Исключениями были и остаются дома, в которых живут большие начальники, ученые, писатели и т. п., в подъездах которых днем и ночью дежурят церберы-вахтеры, бесцеремонно спрашивающие всех входящих (если только это не «хозяева»), куда, к кому и в какую квартиру они направляются.

скупых зрительных, слуховых и обонятельных ощущений – тусклого света лампочки, шума шагов по лестнице, стука двери лифта, запаха дерматина, которым обивали двери квартир от холода. Но этот хронотоп был не единственным связанным с подъездами. В «общем», а следовательно, ничьем незапертом подъезде, как в подворотне, могли человека избить, убить, изнасиловать, ограбить. Вследствие того поэтика «чернухи» столь же сильно срослась с локусом подъезда, как и поэтика любовной драмы, элегии и даже идиллии – ситуация вполне типичная для публичного пространства, с обустройством которого во всех славянских странах, кроме Чехии, всегда были большие проблемы[49].

Жильцы, обитавшие до революции не в собственных домах, а в снимаемых квартирах или комнатах, встречали гостей на пороге. В х о д н а я д в е р ь в квартиру или в комнату становилась, таким образом, границей в полной мере частного (или приватного, как недавно начали говорить и писать) пространства – местом подлинной конфронтации характеров, воль, намерений, мировоззрений. У поистине городских писателей – не только у Достоевского, но и у Всеволода Крестовского, у Гаршина, Сологуба, Ремизова, Блока, Андрея Белого, Александра Грина многие важные события и принципиальные разговоры «по душам» имеют место на пороге, у входной двери, которая всегда чревата неожиданным «вдруг». Такие, казалось бы, мелочи, как звонок (в XIX веке колокольчик – вспомним первое появление Настасьи Филипповны в квартире Иволгиных; позднее механический звонок-вертушка и, наконец, электрический), замок, цепочка и глазок, могут стать выразительными поэтическими деталями именно благодаря пограничности и повышенной «конфронтативности» этого места. Ощущение особо напряженной пограничности локуса входной двери сохраняется на протяжении всего XX века: как, например, часто, играет подобную роль входная дверь «нехорошей» квартиры номер 50 в «Мастере и Маргарите» Булгакова или дверь квартиры инженера Щукина в романе «Двенадцать стульев» Ильфа и Петрова, французский замок которой заставил хозяина квартиры сидеть голым и намыленным на холодных каменных ступенях.

О к н о городского дома стоит того, чтобы поговорить о нем особо. Это не просто граница, а граница двух во многом противоположных миров, связанная с древнейшими представлениями о диалектике внутреннего и внешнего пространства. Поэтому я посвятил поэтике окна особый раздел моей книги. Он присовокуплен к настоящей главе в виде отдельного приложения.

Локусом, который очень напоминает окно по жанрово-хронотопной и поэтической функции, является б а л к о н. Однако окно вездесуще: его присутствие не зависит от общественного или имущественного статуса

---

[49] Повторю сказанное во втором очерке: из всех славянских народов только чешский вошел в XX век как в целом индустриальное, а не аграрное общество. Отсюда бóльшая, чем у других славян, забота не только о частном, но и о публичном, межличностном пространстве.

горожанина. Балкон же – скорее привилегия богатых, знатных или важных в казенной иерархии. И выходит он не на грязный двор, а на улицу или в сад[50]. С таким балконом хорошо сочетается серенада или возвышенный диалог, сопровождающий любовное свидание, как в сцене второй второго акта «Ромео и Джульетты» Шекспира. В романтической и постромантической прозе балкон может использоваться как локус «подглядывания», как в «Княжне Мери» Лермонтова, или побега, в многочисленных вариантах донжуанского сюжета. В обоих случаях балкон связан с хронотопом любви.

С т е н а   д о м а – еще один «граничный» локус, во многом противоположный окну, балкону, дверям и воротам. Стена – жесткая, принципиально непроходимая граница. Если все вышеупомянутые «проходные» или «прозрачные» локусы ассоциируются с познанием нового, развитием и надеждой на будущее, то стена в литературе чаще всего означает непроницаемость, глухую непроходимость и, как следствие, безнадежность. Любопытное обстоятельство: поэты и писатели обращают сравнительно мало внимания на фасады домов, зато охотно используют «черный» образ стены до дворе, то есть боковой стены соседнего дома, отделяющей данный двор от соседнего – стены без украшений, как правило, без окон или с маленькими подслеповатыми окошками. Такую стену проще всего представить себе по картинам Мстислава Добужинского – наверное, самого яркого русского художника-урбаниста начала XX века[51]. У целого ряда модернистов – у Блока, Брюсова, Ремизова – именно такая стена во внутреннем дворе становится символом безнадежности, тупого отчаяния.

Обращает также на себя внимание группа «граничных» локусов, связанных с водной стихией, которые становятся чреватыми поэзией главным образом в описаниях Петербурга – города на воде, на морской границе России. Это р е к а,   н а б е р е ж н а я   и   м о с т. С набережной большой реки можно смотреть «на ту сторону», за город. Редко когда по обеим сторонам реки, как в Париже, располагаются части города, равные по своему значению и социально-историческому статусу, и даже в Москве Замоскворечье рассматривалось как «худший», полудеревенский, мещанско-купеческий район. Таким же «худшим», по сути дела загородным районом были заневские Острова и Петербургская, а тем более Выборгская сторона и Охта по отношению к Московской стороне Петербурга. И не случайно, что у Достоевского Нева всегда разделяет северную столицу на «Вавилон», располагающийся на левом берегу, и не совсем определенный «загород» на

[50] Иначе обстоит дело в южных городах – в дореволюционной России начиная с Киева и далее на юг и на запад, включая Кавказ, а также Варшаву, Лодзь и другие города Царства Польского. Там балконы чаще всего опоясывают двор на всех этажах, начиная со второго. С одного такого общего балкона можно перейти на другой по лестнице. Войти в любую квартиру, от самой скромной до самой роскошной, можно прямо с балкона, а во многих случаях только с него.

[51] См., напр., такие его картины, как «Стена» (1907) и «Садик у стены» (1908).

правом берегу, где живут симпатичные герои – студент Покровский из «Бедных людей» или Разумихин из «Преступления и наказания».

Мост у Достоевского, не без влияния лондонских образов Диккенса, не раз становится местом, особо благоприятным для добровольного перехода еще одной важной границы миров – самоубийства. В шестой главе второй части «Преступления и наказания» герой романа спасает от смерти Афросиньюшку, которая бросилась в воду с Николаевского моста, а чуть позже он и сам думает о том, не прыгнуть ли в Екатерининский канал неподалеку от Сенной и окружающих ее «веселых» переулков.

* * *

Возвратимся к мифопоэтической топографии, к поэзии пространств и мест. Город располагается на горизонтальной плоскости, на равнине или на холмах, а растет во все стороны – и вширь, и вверх, и даже вглубь земли. Структура географического пространства, им занимаемого, строится иерархически в соответствии с двумя осями – горизонтальной и вертикальной.

Элементами его горизонтальной структуры являются центр (в котором особо выделяется ядро города – его ландшафтно-семантическое средоточие, о котором я уже упоминал), и окраины, занимающие неоднородные позиции в иерархии привлекательности и престижности. В городских ц е н т р а х обычно противостоят друг другу п а р а д н ы е т е р р и т о р и и, расположенные неподалеку от главного собора, замка или дворца (в Петербурге это западная часть Невского проспекта и ряд площадей вдоль Невы, в Москве – площади вокруг Кремля и прилегающие к ним улицы) и так называемое «чрево» города, называемое так с легкой руки Эмиля Золя, автора романа «Чрево Парижа» (1873) – торговые кварталы и площади с окрестными улицами и переулками (например, Сенная площадь в Петербурге и Китай-город в Москве). Описываемый социальный и эстетический контраст с успехом используется романистами для того, чтобы топографически связать с ним главную интригу и «раскрутить» ее как можно сильнее. Иное дело о к р а и н ы – не-город в городе, мир патриархальной тишины и покоя, где историческое время как бы остановилось: такова петербургская Коломна в поэме Пушкина и в повестях Гоголя или Помяловского, такова Выборгская сторона в гончаровском «Обломове», таково Замоскворечье в романах Писемского или в комедиях Островского. Однако глухие окраины бывают также загадочными и страшными, именно там чаще всего находят себе пристанище носители мирового зла. «Петербургская сторона» Евгения Гребенки, «Растеряева улица» Глеба Успенского, рабочая слободка в очень слабом, но нашумевшем романе Максима Горького «Мать» – всё это разные

тематические и исторические варианты топоса окраины, который еще ждет своего исследователя[52].

За городской чертой расположены пригороды, без которых немыслим большой город, особенно столица. Пригородам в любой европейской, в том числе в русской литературе очень повезло, потому как авторы охотно переносили действие произведений из центра города, где кипели романные страсти, в модные дачные пригороды – Павловск, Нескучное, Кунцево. Читатель романа время от времени нуждается в отдохновении, хочет расслабиться и погрузиться в милую атмосферу дачных вечеров с их бесконечными разговорами, любовными переживаниями и интригами, с размышлениями о величии природы и смысле бытия. Впрочем, бурное действие романа может с успехом развиваться и на даче: свидетельством тому – павловские страницы романа Достоевского «Идиот». В этом случае промозглые улицы Петербурга, вонь из подворотен, покрытые копотью стены домов и страшные дворы-колодцы отодвигаются на задний план и лишь иногда упоминаются или подразумеваются, внешне же господствует умиротворенная и размеренная атмосфера отдыха в «райском уголке». В XX веке в литературе появляются, однако, и совсем другие пригороды – спальные поселки больших промышленных городов, не менее убогие и грязные, чем окрестности Сенной или Хитрова рынка, внешне более напоминавшие деревни – с огородами, сараями, домашним скотом в загончиках, согласно многократно мною упомянутой русской традиции. Они станут предметом внимания писателей прошлого столетия – Андрея Платонова, Бориса Пильняка, Федора Гладкова, Леонида Леонова.

Из частных разновидностей городских локусов, представляющих собою важные элементы горизонтальной структуры городского пространства упомяну самые очевидные – площадь и ее особую разновидность – торговую площадь; рынок, ставший едва ли не главным героем гениального исследования Михаила Бахтина, посвященного городской народной культуре Средневековья и Ренессанса[53]; улицу, с такой специфически русской ее разновидностью, как переулок – тихий, темный, уютный, глухой[54] – и такой ее «парадно-триумфальной»

---

[52] Много ценных наблюдений и мыслей на эту тему содержится в весьма содержательной работе Риты Спивак – *Спивак Р.С.* Городская окраина в русской литературе конца XIX – XX вв. // Геопанорама русской культуры: Провинция и ее локальные тексты / Отв. ред. Л.О. Зайонц; сост. В.В. Абашев, А.Ф. Белоусов, Т.В. Цивьян. М., 2004. С. 545–560.

[53] *Бахтин М.М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. М., 1965.

[54] Понятие «переулок» во многих европейских языках не существует. Французское слово *la ruelle* означает маленькую улочку. Польское *zaułek* малоупотребительно; в Польше даже полевые тропинки в черте города официально именуются *ulica* такая-то. Ближе всего по значению к русскому слову *переулок* немецкое *die Gasse*, но это

модификации, как п р о с п е к т (англ. и франц. *Avenue*, нем. *Allee*,). Обращу внимание также на м о с т о в у ю и т р о т у а р (п а н е л ь), часто встречающиеся в художественных текстах в качестве полноценных поэтических образов. Немалые мифопоэтические возможности таит в себе также у г о л – угол двух улиц, место заметное, где может произойти какое-нибудь событие или состояться встреча героев. Однако в мифопоэтическом отношении гораздо важнее внутренний угол жилого помещения – например, патологически острый, теряющийся в полумраке угол комнаты, в которой живет Соня Мармеладова[55]. Еще важнее угол как жилище в целом, в двух противоположных метафорических значениях, то есть ‘безопасное прибежище’, («милый уголок») и ‘убогое, неудобное, чаще всего временное жилище’ («снять угол», «приютиться в углу», «петербургские углы» у Некрасова).

Вертикальные структуры, соотносимые с человеческим телом и с привычной для всех людей ориентацией в пространстве, согласно которой всё святое, доброе и идеальное располагается наверху, а всё нечистое, дурное, профанически проклятое – внизу, в еще большей степени соотносятся с архаическими мифологическими схемами, чем структуры горизонтальные. Образы священного х о л м а, на котором располагается храм или замок (а на Руси кром, кремль), самого этого х р а м а или внешне напоминающих его светских построек – отдельно стоящих в ы с о к и х з д а н и й, б а ш е н, как правило, выполняют в текстах о городе дифирамбическую роль, подчеркивая красоту, величие, повышенную цивилизованность всего городского топоса. Русские поэты и прозаики, в отличие от подавляющего большинства их западных собратий, любят включать в свои произведения также п а н о р а м ы больших и малых городов, а также загородных красот, наблюдаемых с высокой горы или с перспективы птичьего полета. Подобные образы можно встретить уже в былинах, а в Новое время – у Гоголя (особенно в миргородском цикле повестей), Лермонтова (в школьном сочинении «Панорама Москвы»), в пьесах Островского (например, вид на заволжские дали в первом действии «Грозы»), в ряде петербургских стихотворений Некрасова и Блока. В этой

слово активно употребляется только в Австрии, реже в Швейцарии. В России же (особенно в Москве) переулок может иметь разновидности – *проезд* и *тупик*.

[55] Достоевский «спроектровал» комнату Сони, продемонстрировав при этом, что диплом архитектора был вручен ему не напрасно. Дом портного Капернаумова, в котором жила героиня «Преступления и наказания», стоит на углу Екатерининского канала и Казначейской улицы (его современный адрес – наб. канала Грибоедова, д. 73). Казначейская выходит на канал под углом, и этот угол со стороны дома, где жила Соня, тупой. Достоевский поселил бедную проститутку не с улицы, а со двора, понимая, что если ее комната окажется угловой, то этот угол будет противоположным по отношению к каналу, а следовательно, острым. Это обстоятельство позволило писателю придать углу Сониной комнаты уродливую форму, сделав его загадочным и страшным.

связи нельзя не упомянуть знаменитую сцену на Воробьевых горах, которая завершает длинную вереницу московских образов и событий в романе Михаила Булгакова «Мастер и Маргарита».

Однако любой образ может быть переосмыслен и, как бы сказал Юрий Лотман, перекодирован. Так, например, московский Кремль, появляющийся как воплощение красоты и величия России у Лермонтова или Блока, кажется зловещим сном и средоточием мирового зла или смертоносной «системы» в заключительной сцене феерии Венедикта Ерофеева «Москва – Петушки».

Ярким отличительным знаком больших промышленных городов являются заводские трубы. Этот образ, как правило, несет в себе инфернальный, или, по крайней мере, антисакральный оттенок. Из трубы идет черный дым, потому что под ней, в заводских цехах или даже под землей, где часто расположены котельни, горит адский огонь, приносящий хозяину прибыль, а рабочим болезни, многочисленные страдания и раннюю смерть. Но и этот образ можно «переиграть», перекодировать в зависимости от авторских намерений или в рамках «чужого» мироощущения, носителем которого оказывается герой. В романе польского писателя Владислава Реймонта «Обетованная земля» (1899), который может послужить классическим примером «буржуазной эпопеи» с ярко выраженной антибуржуазной и антиурбанистической тенденцией, обращает на себя внимание сцена открытия новой фабрики. Ее новоиспеченные хозяева ликуют, когда видят, что из трубы пошел густой черный дым. В том, что другие воспринимают как проклятье, они усматривают залог счастливого будущего, торжества прогресса, а главное – богатства.

Основная мифопоэтическая вертикаль города проходит вдоль лестниц: от крыш через чердаки, квартиры победнее, квартиры побогаче и просто богатые (обычно расположенные на втором этаже), первый этаж, занятый магазинами и прочими «заведениями» и доходит до подвалов. Внешне она совпадает с социальной осью, которую так любила изображать натуральная школа, применявшая и такой поэтический прием, как разрез дома по вертикали.

О символической роли лестницы и «лестничного комплекса», где совершается «неожиданный перелом судьбы, где принимаются решения, переступают запретную черту, обновляются или гибнут», писал Бахтин[56]. Но в реальной действительности городского дома лестница ведет не просто вверх и вниз, а из так или иначе обжитой квартиры во двор, на улицу, в подвал или на чердак.

Подвал мрачен и ущербен всегда: в подвале значит «на дне»[57], там живут самые несчастные люди; там сыро, грязь, вонь и крысы. Ниже только

---

[56] *Бахтин М.М.* Проблемы поэтики Достоевского. Изд. 4-е. М., 1979. С. 198.

[57] Ср. ремарку в самом начале одноименной горьковской драмы: «Подвал, похожий на пещеру. Потолок – тяжелые, каменные своды, закопченные, с обвалившейся штукатуркой» (*Горький М.* На дне // *Горький М.* Рассказы. Очерки. Воспоминания. Пьесы. М., 1975. С. 467).

канализационные трубы, гул и огонь котелен. Теоретически можно вообразить себе оптимистический подвал в каком-нибудь социалистическом романе: подпольная типография как кузница счастливого будущего, радостные лица и речи «товарищей». Но и в этом случае подвал ущербен, потому что ущербна «по определению» любая подпольная работа, как действие вынужденное, выспреннее, чреватое патологией. Подвал, не столько в буквальном, сколько в переносном смысле рождает в человеке то, что Достоевский как раз называл подпольем. «Человек из подполья» находится в плену самоанализа, навязчивых мечтаний, злых эмоций и ложных идей, которые давят на его живую душу, как тяжкие своды подвала. И хотя этот герой живет в «нормальной» квартире, при чтении «Записок из подполья» создается впечатление, будто он изливает перед нами душу, сидя в каком-то подвале.

Чердак выгодно отличается от подвала тем, что хотя там и живут люди, которые лишь немного богаче обитателей подвалов, из его окон открываются красивые виды на город, на его крыши и небо над ними. Эти виды, это постоянное близкое присутствие больших пространств, а также ветер, который веет там и сям, неся с собою не только привычную городскую вонь и пыль, но и свежесть утра, и вечернюю негу – всё это приводит к тому, что чердаки более ассоциируются с вольной волей, вольной мыслью и легкомыслием, чем с обескураживающим цинизмом той «правды-матки», которую готов высказать нам в глаза «человек из подполья» – дескать, я всё про вас знаю...

Выше чердака только крыша. На крыше не живут – там иногда гуляют (вспомним незабываемые прогулки Малыша и Карлсона из бессмертной книги Астрид Линдгрен), там ходят «по делам» трубочисты, которые на западе Восточной Европы воспринимаются как вещь обыденная, а в России – как чистая романтика. Но для художника слова, а особенно поэта с романтическими склонностями городские крыши – настоящая находка, потому что вид самых разнообразных, разноцветных и разновысоких крыш, мокрых от дождя, покрытых белым пушистым снегом или блестящих на солнце представляет собой едва ли не самое великолепное зрелище из всех, что можно увидеть в городе. И в таком большом, как Петербург или Москва, где среди крыш красуются маковки церквей, шпили башен и купола величественных дворцов и соборов, и в небольшом, где с крыши лучше всего видно, как живописно и по-своему уютно выглядят провинциальные дворики, заросшие крапивой и сиренью и как нарядно выглядят на их фоне маленькие приходские церкви с заостренными к небу колокольнями и могучие монастыри с затейливыми башнями и золотыми куполами. И потому лирические описания видов из окна на двор или на улицу у Брюсова, Блока, Пастернака и у ряда других поэтов и прозаиков редко обходится без

упоминания о красоте крыш, простирающихся перед глазами лирического героя[58].

Последними в ряду вертикальных ориентиров пространственной среды города будет мною упомянуты п а м я т н и к и , которые известный польский исследователь-урбанист справедливо называет «институтами общественной памяти» (instytucja społecznej pamięci)[59]. Памятник – особо акцентированный локусный жанр: этому служит и пьедестал, и особая забота об окружающем его микропространстве – площади, сквере и т. п. У памятников очень удобно устраивать свидания или случайные встречи литературных героев, так как в этом случае они лучше запомнятся читателю. И в создаваемой усилиями художников городской поэтосфере, и в семантической структуре отдельных произведений памятник занимает существенное место, чаще всего как носитель культурно-исторической памяти: в этом случае важно, кого именно изображает памятник и что написано на его пьедестале. Впрочем, можно себе представить образ памятника как знак выдающегося произведения искусства, чисто художественного факта: тогда важно только то, что он красивый.

Наверное, ни одному из стоящих в русских городах памятников не повезло так сильно, как знаменитому «Медному всаднику». Первым из знаменитых поэтов его воспел Адам Мицкевич в «Отрывке» из третьей части поэмы «Дзяды» – разумеется, воспел как воплощение традиционного российского деспотизма, неизменно именуемого поляками «московским» (!), разумеется, со знаком минус. Вслед за Пушкиным, вступившим в спор с польским поэтом, памятник удостоили своим вниманием Тютчев, Некрасов, Достоевский, Мережковский, Зинаида Гиппиус, Блок, Ремизов и многие другие авторы[60]. Даже Ленину, несмотря на все «социальные» и политические заказы, в этом смысле повезло гораздо меньше[61]. И это понятно по трем причинам: во-первых, памятник Петру I, созданный Э-М. Фальконе – в самом деле выдающееся произведение искусства, один из самых лучших памятников в мире; во-вторых, лицо, воплощенное в бронзе – чаще всего упоминаемый властелин России, великий реформатор, вокруг деятельности которого во все времена велись непрекращающиеся споры; в-третьих же, потому что благодаря особенностям поэтосферы, созданной усилиями Мицкевича и его великого оппонента, этот выдающийся архитектурный

---

[58] О видах из окна подробнее см. приложение к настоящей главе.

[59] *Wallis A.* Socjologia przestrzeni / Wybór i opracowanie E. Grabska-Wallis i M. Ofierska. Posłowie J. Ziółkowski. Warszawa, 1980. S. 223.

[60] Подробнее см.: *Осповат А.Л., Тименчик Р.Д.* «Печальну повесть сохранить...»: Об авторе и читателях «Медного всадника». М., 1987.

[61] Мне вспоминаются только два стихотворения о памятниках Ленину – «Ленин» Степана Щипачева (1941) и «Баллада о ленинизме» Ильи Сельвинского (1943), явный перепев щипачевского. В обоих стихотворениях гитлеровцы низвергают памятник Ленину с пьедестала, но в первом его в первую же ночь восстанавливают партизаны, а во втором «белый, как облако» политрук перед расстрелом вытягивает руку вперед в известном ленинском (разумеется, «памятниковом») жесте.

компонент городской среды стал восприниматься как семантический центр Петербурга, его *Genius loci*. Последнее обстоятельство впервые осознал Николай Анциферов, написавший об этом в своей вдохновенной «Душе Петербурга»[62].

* * *

Пришло время сказать несколько слов о д о м е – наверное, самом главном компоненте городской среды и немаловажном факторе поэтосферы.

В подавляющем большинстве русских городов преобладали, а во многих случаях продолжают преобладать одноэтажные деревянные дома, в каждом из которых живет одна семья. Для таких домов больше подходит слово *усадьба*, так как трудно вообразить себе такой дом без бревенчатого забора с воротами, что отделяет *приусадебный* участок от улицы. На территории этого участка расположены двор, сад, огород, конюшня, помещение для домашнего скота и прочие хозяйственные постройки, играющие существенную роль в условиях веками сложившейся цивилизации выживания, когда на государственную, а тем более на общественную экономику и хорошо налаженный рынок не всегда можно рассчитывать. Дома выходят фасадами на улицу, но в допетровской Руси они строились в глубине участка, тогда как на улицу выходили одни заборы и ворота. Ближе к центру этих типичных для всей России малых городов появляются двухэтажные дома на каменных фундаментах, наполовину (нижний этаж каменный, верхний деревянный), а то и полностью каменные постройки, в которых до революции жили состоятельные семьи, а после так называемого «уплотнения» – несколько не связанных родственными узами семейств, почти как в коммунальной квартире. Впрочем, в таких домах охотно селилась одинокие и малосемейные горожане – учителя, врачи или чиновники, снимая там комнаты или скромные квартиры. Подобная ситуация отражена в «Бесах» Достоевского: Кириллов и Шатов снимают комнаты в том же самом двухэтажном доме на одной из центральных улиц уездного города, главным прототипом которого была Старая Русса.

В такого рода городе едва ли можно построить настоящую поэтосферу: слишком мало было приметных, выдающихся мест, с которыми можно было связать какую бы то ни было баснословную повесть или миф. Поэтичными в данном случае могли предстать не дома, а церкви, скиты и монастыри (как, например, в «Братьях Карамазовых»), сентиментальные беседки и скамейки в частных и публичных садах, живописные обрывы и овраги, а также кладбища, располагавшиеся, как правило, на краю города, на холме. Лишь ближе к началу XX века, в период относительного процветания, в городах побольше и побогаче стали появляться красивые частные особняки. В них или неподалеку от них любили селить своих состоятельных и/или интеллигентных героев писатели первой половины прошлого столетия –

[62] *Анциферов Н.* Душа Петербурга. Пб., 1922. С. 27.

Горький, Вересаев, Куприн, Рукавишников, а чуть позже Пастернак («Детство Люверс», «Доктор Живаго»).

Нельзя упускать из виду то обстоятельство, что в этих типично русских городах, тон задавали по-городскому образованные люди, в чьих деревянных домах, тонувших в зарослях акации и сирени, устраивались библиотеки и музыкальные гостиные, где западные научные журналы стояли на полках рядом с щедринскими «Отечественными записками», где за обеденным столом, покрытым белоснежной скатертью, были слышны разговоры, подобные тем, которые ведут герои «Трех сестер», «Жизни Василия Фивейского» и «Доктора Живаго».

Но всё же создавая урбанистский вариант мифа дома и разрабатывая его поэтику, русские писатели чаще и охотнее ориентировались на большие города, центры которых начиная с третьей декады XIX века застраивались многоквартирными домами – сначала доходными, а с начала XX века заводскими, кооперативными и коммунальными (в советский период реально принадлежавшими государству). До первой мировой войны в Российской империи, без учета Финляндии, Польши, Литвы и лифляндско-эстляндских земель, было только четыре города, в центре которых красовались многоквартирные дома в три и более этажей – это Петербург, Москва, Киев и Одесса. В других губернских городах (в частности, в Нижнем Новгороде и Харькове) многоквартирные дома появлялись крайне редко[63]. Их строительство возобновилось в двадцатые годы XX века не только в Москве и в тогдашнем Ленинграде, но и в главных индустриальных центрах – Свердловске (Екатеринбурге), Иваново-Вознесенске и Баку, вызвав бурные дискуссии традиционалистов, утопистов и прагматиков[64]. К середине века центры большинства губернских городов стали многоэтажными, а в годы правления Н.С. Хрущева началось массовое жилищное строительство, благодаря которому многоэтажными и похожими друг на друга, как две капли воды стали также окраины. Это было переломным моментом: начиная с него урбанизация предстает как факт, осуществление которого становится неизбежным. Для меня, родившегося в 1952 году и долгое время жившего в Черемушках, слово *город* с самого начала означало место, где люди живут в «красивых», а значит в благоустроенных многоэтажных домах. Любой одноэтажный деревянный дом воспринимался мною как деревенский, а вид небольших среднерусских городов вызывал недоумение и разочарование.

Каменные лабиринты коридоров и лестниц, серые колодцы дворов, темные комнаты, чердаки и подвалы, упоительные виды из окна, множество

---

[63] Подробнее о строительстве многоквартирных домов в дореволюционной России см.: *Брумфилд У.К.* Строительство: комфорт и прибыль. Новый многоквартирный дом // Жилище в России: век XX. Архитектура и социальная история. Монографический сборник / Составители и редакторы У. Брумфилд и Б. Рубл. М., 2001. С. 35–52.

[64] Подробнее см.: *Близнакова М.* Советское строительство в годы эксперимента: 1918–1933 годы // Там же. С. 53–89.

укромных уголков, где можно спрятаться или что-нибудь спрятать, запах старой мебели и нафталина, мышеловки на клетчатом полу старой кухни, велосипеды, висящие на гвоздях в коридоре, кованые чемоданы и фотоувеличители в пыли на шкафу, старые вещи и старые книги – сколько всего интересного, увлекательного, а главное, до упоения поэтичного можно было найти в «настоящих» городских квартирах! Сколько типично городских историй мог наконец сочинить русский писатель, живущий в таком доме и любящий его.

Феноменальными признаками городских квартир, побуждающими художников слова создавать всё новые образы в духе мифопоэтики города, могут оказаться такие их качества, как особый городской уют, отличный от уюта деревенской избы или усадебного парка, относительный комфорт, а главное – дыхание не столь далекой старины, явное присутствие культурной памяти, воплощенной в старых вещах, книгах, картинах и, в частности, в портретах на стенах, в скрипе паркета, в звуках старого пианино или в неповторимом запахе старины (что это – состарившийся мебельный лак, рассохшиеся книжные обложки или кожаная обивка стульев и кресел?). Поэзия городского жилища звучит и впечатляет по-разному в зависимости от того, относится ли она к столовой, гостиной, библиотеке, кабинету, прихожей, кухне или ванной. В столовой и гостиной люди, как сказал бы Бахтин, «диалогически общаются»: тут рождаются конфликты и решаются судьбы героев. В кабинете, как правило, рождаются новые идеи; но они рождаются также по ночам, в спальне. Спальня – святая святых городского дома; такой комнаты в деревенской избе просто нет, и это многое говорит о потребностях горожан по сравнению с сельскими жителями[65]. Спальня – место любви, любовных интриг, ссор и семейных конфликтов; она комната по преимуществу ночная, связанная и с ночными страхами, и с тяжелыми снами, и с миром сладких мечтаний и грез; в то же время это комната утренняя, место пробуждения героя к новой жизни. В прихожей появляются новые лица; это место встреч с ожидаемыми гостями и встреч внезапных, неожиданных, иногда резко меняющих ход сюжета. И, наконец, кухня, которая крайне редко появляется в произведениях дореволюционных писателей, вторгается в литературу в конце десятых – начале двадцатых годов, в период «военного коммунизма» и сразу после него, когда появляются первые коммунальные квартиры. Кухня стала незаменимым местом для сатириков, на все лады живописавших парадоксы «нового быта» – Зощенко, Ильфа и Петрова, Эрдмана, Булгакова, Абрама Терца.

Рядом с большим многоквартирным домом расположен двор, своеобразную поэзию и метаморфозы которого давно заметили мастера слова. Двор городской усадьбы, то есть традиционного односемейного городского дома с садом и огородом, до начала XX века практически не был

[65] Разумеется, речь идет о крестьянах, а не о обитателях дворянских усадеб.

объектом описаний, и лишь ущербные реалисты эпохи модернизма, вроде Максима Горького, открыли это мало поэтичное место как удобное для изображения отвратительной изнанки жизни и разного рода сногсшибательных страстей (см., например, сцену убийства собаки в самом начале «Жизни Матвея Кожемякина»). Иное дело – двор большого доходного дома или просто трущобы в Петербурге (гораздо реже в Москве) в произведениях писателей натуральной школы, Всеволода Крестовского, Достоевского и многих других, вплоть до Блока и Ремизова. Он тоже отвратителен: там копоть, вонь, слякоть, пьяные крики. Но есть нечто неповторимо тоскливое, щемящее душу, но именно оттого поэтичное в облике каменных дворов-колодцев, если смотреть на них не снизу, а из окна, как смотрит Раскольников или Маракулин. Наверное, даже самый убежденный антиурбанист почувствует эту, в общем-то, нездоровую поэзию, в туманное утро или разноцветных лучах зари белой ночью, когда вечная природа и уродливые плоды человеческой цивилизации, воспринимаемые как единое целое, порождают созвучие, неповторимо грустный контрапункт.

Позже, в первой половине XX века, питерские и московские дворы становятся своего рода клубами, где происходит общение старых и новоиспеченных горожан, не принадлежавших к образованному кругу. Практически в каждом дворе стоял стол со скамейками, сидя за которым пили пиво и кое-что покрепче, играли в карты и «забивали козла». Возникла дворовая молодежная субкультура, с противостоящими друг другу «шайками», с футбольными и городошными командами, с голубятнями, с кулачными боями, выбором «королей» и даже с «общественным мнением» двора. Художественная литература советской поры обходила эту тему стороной, так как писать про «шпану» было неприлично и неудобно, и лишь в песнях Булата Окуджавы, в прозе Андрея Битова, Анатолия Рыбакова и Бориса Ямпольского можно найти поэтические свидетельства о существовании этой ушедшей в прошлое культуры. Когда «работяги» и «шпана» переселились в новые спальные районы, двор как специфический феномен низовой культуры города прекратил свое существование.

* * *

Немаловажное место в литературно-художественных текстах занимают образы с о ц и а л ь н о - к у л ь т у р н ы х л о к у с о в, существование которых находится в тесной связи с выполняемой ими жанровой функцией. Это разного рода места и учреждения, обеспечивающие нормальное функционирование цивилизованной жизни и связанной с нею культурной деятельности. Я ставлю перед собой скромную задачу – просто перечислить эти локусы, указав на их место в морфологии городской поэтосферы и на роль, которую они сыграли в истории отечественной литературы.

Начну с области сакрального – с х р а м а, частными разновидностями и усложненными филиациями которого являются приходские церкви и большие соборы, скиты, монастыри, часовни, молельни. Позволю себе

заметить, что русские поэты и писатели, желая изобразить красоту религиозного переживания, явно предпочитали изображать скромные сельские церкви – вспомню «Рыцаря на час» Некрасова, «Грозу» Островского или гаршинский рассказ «Ночь». И это можно понять, потому что внешний блеск, показная набожность и суета, царившие в центральных петербургских и московских соборах, вряд ли могли склонить сердца мыслящих героев к глубокому переживанию таинства веры.

Городской храм может послужить местом, где впервые встречаются герои – он и она, где пересекаются их взгляды и зарождается любовь, как случилось, допустим, в повести Достоевского «Хозяйка». Но, конечно, мотив любви с первого взгляда в церкви придуман не Достоевским. По всей вероятности, здесь мы имеем дело с заимствованием из поэмы Лермонтова «Песня о царе Иване Васильевиче...», в которой рассказывается о том, как молодой опричник Кирибеевич воспылал любовью к купеческой жене Алене Дмитревне, увидев ее в церкви; Лермонтов же мог воспользоваться хотя бы легендой о Дон-Жуане, который влюбился в донну Анну именно в церкви. И это понятно: храм был единственным публичным местом, куда замужняя женщина или вдова могла прийти одна, без сопровождающих.

С храмом тесно связано еще один локус, играющий в русской литературе заметную роль – это п а п е р т ь, где обычно стояли нищие и странники, прося подаяния. Ситуация одаривания нищих использовалась писателями, чтобы продемонстрировать милосердие того или иного героя. В то же время самые изобретательные авторы предлагали весьма оригинальные сюжетные ходы, разрушая банальность микрожанра подаяния. Яркий пример дерзкого и едва ли не кощунственного переосмысления вышеуказанной ситуации, блестящего с точки зрения поэтики и сюжетосложения, представляет собою сцена встречи Марьи Тимофеевны Лебядкиной (Хромоножки) и ее свекрови, Варвары Петровны Ставрогиной, в романе «Бесы», превращенная Достоевским в карнавальный скандал, каких немало в его произведениях.

От локусов сакральных обратимся к профанным. Вероятно, нельзя себе вообразить более постыдного и грешного места, чем п у б л и ч н ы й д о м, изображения которого можно встретить уже в переводных повествовательных сборниках XVII и первой половины XVIII века, затем в ироикомической поэме Василия Майкова «Елисей или Раздраженный Вакх» (1771) и, наконец, в «Невском проспекте» Гоголя. В этом последнем произведении образ «пещеры разврата» неповторимо оригинален, трезв и остроумен. После гоголевского описания уже не так трудно было создать собственные варианты подобной группы образов самым различным авторам, начиная с Некрасова и Всеволода Крестовского и кончая Чеховым, Гиляровским и Куприным.

Р е с т о р а н не столь однозначно соседствует с грехом, как публичный дом. Ресторан амбивалентен. В первой главе «Евгения Онегина» он описан с большой симпатией, как место милое и приятное не только для чрева, но и

для души, которой время от времени необходим блеск великосветских пиров[66]. Пушкинская положительная трактовка этого локуса – не исключение: если даже оставить в стороне пушкинскую плеяду (Гнедич, Дельвиг, Языков и Баратынский), подобные радостные образы можно встретить у Тургенева, Дружинина, а позднее у Чехова. И всё же в произведениях русских писателей преобладает профанная трактовка ресторана: чревоугодие есть грех, а кутеж в дорогих ресторанах в то время, как улицы полны голодных и бездомных людей – грех вдвойне. Впрочем, русский т р а к т и р (харчевня) – это не ресторан, устроенный на французский манер. Трактир в культурном отношении противостоит ресторану, немного напоминая известное противостояние западничества и славянофильства. В трактирах подавали традиционные блюда русской кухни, их интерьер часто напоминал горницу в избе, на стенах висели иконы, а во многих трактирах, согласно православному кодексу поведения, запрещалось курить – но не пить и не пьянствовать. В трактирах обедали и кутили купцы. Купеческие кутежи, многократно описанные в художественной литературе, и явились главной причиной того, что трактир, а вслед за ним и ресторан попали в число профанных локусов. Демонической подсветкой освещены ресторанно-трактирные локусы в поэзии Иннокентия Анненского, Брюсова, Бальмонта, Блока, Андрея Белого, а еще позже – в стихах Есенина, что ничуть не удивительно, так как модернизм умел отыскать и поэтически оживить профаническое начало в самых различных «злачных местах»[67].

Гораздо реже, чем трактиры, но, наверное, не реже, чем рестораны, изображены в произведениях русских писателей локусы к а ф е и к о н д и т е р с к и х – западноевропейские по происхождению и по духу, пребывание в которых долго не могло войти в привычку русских людей. Из героев первого ряда только Раскольников и только один раз заходит в кондитерскую, чтобы прочитать в газете объявление об убийстве процентщицы. Зато в описаниях Парижа, Вены, Варшавы или европейских курортов кафе присутствуют довольно часто, а в повести «Вешние воды» Тургенев даже изобразил любовь дочери кондитера Джеммы к русскому дворянину Санину, явившемуся одним из многочисленных тургеневских воплощений литературного типа слабовольного мужчины.

В роли профанного локуса может выступить также м а г а з и н, но далеко не каждый, а скорее дурно пахнущий и «грязный» – например, мясная или рыбная лавка. Конечно, можно представить себе противоположный поэтический ход, когда проклятым местом становится очень богатый магазин – ювелирный или тот, в котором продаются дорогие меха и другие женские

---

[66] Званные обеды и обеды в модных (западного типа) ресторанах как особая субкультура описаны в кн.: *Лотман Ю.М., Погосян Е.А.* Великосветские обеды. Панорама столичной жизни. СПб., 1996.

[67] Подробнее см.: *Магомедова Д., Тамарченко Н*. Демонические городские локусы в литературе русского символизма // Przegląd Rusycystyczny [Katowice]. 2008. No 2. S. 7–22.

наряды. Особенно симпатичной и милой сердцу становится поэзия города тогда, когда поэту или прозаику удается передать колорит магазинов, без которых немыслима повседневная жизнь каждого горожанина – булочных, аптек, парфюмерных, галантерейных и москательных лавок. Эстетика и стилистика вывесок, интерьер этих магазинов и, конечно, тот неповторимый запах, который отличает каждый из них: ржаного хлеба и пшеничных батонов с хрустящей корочкой, одеколона «Серебристый ландыш» (свежий и холодный), духов «Красная Москва» (пряный и душный) или наркотический запах керосина, разливаемого по канистрам с помощью широченной жестяной воронки – всё это составляет богатейший арсенал средств, способных не логически, а поэтически объяснить читателю, за что можно на всю жизнь полюбить большой город.

Если в магазинах продаются товары, то в других «рыночных» локусах за деньги предлагаются разные услуги. О гастрономических услугах я уже упомянул, и пришло время вспомнить об услугах коммунальных – о банях, прачечных, парикмахерских, швейных, обувных и прочих мастерских. Это также неотъемлемая часть социального пейзажа города, влияющая на его колорит. Из всех этих мест гений городской культуры более всего, на мой взгляд, присутствует в часовых мастерских, которые выступают в роли своего рода хранителей незыблемых основ городской ментальности – точности, порядка и уравновешенности в любых проявлениях жизни. С парикмахерскими, как ранее отмечалось, связан гротескный потенциал городского воображения. Прачечная, как, впрочем, и текстильная фабрика – мир тяжелого женского труда, потенциальная кладовая сильных женских характеров, изображение которых не могло быть слишком привлекательным для писателей-мужчин, как правило, предпочитавших более «чистых», «нежных» и «невинных» героинь. Кстати, пока, по-моему, никто еще не заметил, что слово *фабрика* в русском языковом сознании чаще ассоциируется с предприятием, на котором работают в основном женщины, а слово *завод* (металлургический, горнообогатительный, ремонтный и т. п.; исключением является сочетание *часовой завод*) – с тяжелой промышленностью, где трудятся в основном мужчины. Завод также чаще всего выступает в качестве городского локуса, связанного с особой жанровой разновидностью прозы – производственным романом. Напомню, однако, что в России промышленные предприятия часто располагались далеко от городов, в сельской или специфической горнозаводской местности, и потому русский производственный роман совсем не обязательно описывает жизнь большого города и горожан.

Баня испокон веков считалась местом нечистым, разумеется, в переносном смысле слова. В бане можно было снять даже крест с шеи и ненадолго заняться чем-то предосудительным и «языческим» – гаданиями, сексуальными вольностями, заигрыванием с не столь грозной нечистой силой, которая присутствует в бане в лице банника – волосатого существа с

длинной бородой из мочалы[68]. Однако всё сказанное главным образом относится к деревенской бане. В публичных городских банях даже мифопоэтическая традиция не усматривает ничего страшного и демонического. Баня изображается как место веселого разврата, законная наследница римских терм и средневековых парижских бань, которые Церковь приказала закрыть по той же самой простой причине. Вероятно, тем же самым обстоятельством можно объяснить то, что образы бани встречаются в русской литературе довольно редко. Не так просто было в XIX веке изобразить разговор, а тем более забавные игры голых тел. В XX веке табу несколько ослабло, и комические банные образы можно встретить чаще – вспоминается, конечно, классическая «Баня» Михаила Зощенко (1924) и самый первый рассказ Абрама Терца – «В цирке» (1955).

Гостиницы и постоялые дворы также предоставляют своим клиентам услуги за соответствующую плату. Эти локусы во все времена играли большую роль в повествовательной прозе, поскольку многие литературные сюжеты связаны с хронотопом путешествия. Вид из окна гостиницы на город – это взгляд со стороны, как правило, очень свежий, непосредственный, но и поверхностный. Не столь важные с точки зрения эйдологической поэтики, гостиницы незаменимы как места новых встреч и неожиданных поворотов сюжета, связанных с этими встречами.

Трудно себе представить магазин, ресторан, кафе, мастерскую, парикмахерскую или гостиницу без вывески. Поэтика вывесок – совершенно особый раздел поэтики города, требующий особого исследования. Вывеска важна и хороша тем, что использует не только образные (зрительные, звуковые, обонятельные и осязательные) ассоциации, но и слово, и потому, в отличие от всех вышеупомянутых морфологических элементов городской поэтосферы, она воздействует на сознательную и бессознательную сферу воспринимающего субъекта в качестве вторичной моделирующей системы, как художественная литература в целом[69]. Вывеска является таким носителем социально-культурных значений, который выстраивает план содержания и план выражения на основе естественного языка – причем, в русских городах XIX века таким языком мог быть не только русский, но и французский (например, на вывесках модных магазинов на Кузнецком мосту в Москве), а также немецкий языки (последний – в многочисленных немецких кафе и булочных в Петербурге)[70]. Поэтика и стилистика вывесок, а также близких к ним жанров – надписей на

[68] Подробнее см.: *Райан В.Ф.* Баня в полночь. Исторический обзор магии и гаданий в России. М., 2006.

[69] Концепция, рассматривающая художественную литературу как вторичную моделирующую систему, была предложена Юрием Лотманом. См., напр.: *Лотман Ю.М.* Структура художественного текста. М., 1970. С. 16–17, 29–34.

[70] В конце XX века появляется всё больше вывесок на английском языке, сильно потеснившем французский и немецкий после второй мировой войны, принесшей победу англоязычному миру.

заборах и стенах, объявлений, графитти – представляет для художника слова ценнейшую находку, так как с осмысленным языковым материалом можно играть, перекодируя его и создавая из «чужого» микрожанра свой, оригинально звучащий. Во второй половине XX века поэтику вывесок с успехом используют и художественно преобразовывают именно «урбанисты», склонные к гротескному мышлению – Абрам Терц, Саша Соколов, Виктор Пелевин.

Город – система динамичная, тесно связанная с передвижением. Поэтому, говоря о поэтике текстов о городе, надлежит вспомнить о транспортных средствах, которые также могут рассматриваться как художественно продуктивные локусы. Извозщичьи дрожки, трамваи, автобусы, троллейбусы, метро, автомобили, пригородные поезда – отчетливые знаки городской жизни и индустриальной эпохи, невозможные и ненужные на селе (за исключением автобуса, курсирующего в ближайший районный центр). По-настоящему урбанистический текст невозможно себе представить без наполненности «транспортными» образами, что нетрудно показать на примере классических текстов русского литературного урбанизма – микропоэмы Валерия Брюсова «Конь блед» (1903), стихотворения «Заблудившийся трамвай» Николая Гумилева (1920) проникнутой ни с чем не сравнимым лиризмом песни «Последний троллейбус», написанной Булатом Окуджавой (1957). Важным акцентным микролокусом является остановка (гораздо реже – перрон в метро), которая может стать местом неожиданной встречи, мучительного ожидания или даже признания в любви[71].

В эпических произведениях нередко изображаются разного рода учреждения или, как говорили в XIX веке, присутственные места – департаменты разных министерств, канцелярии, суды и т. п. Как известно, бюрократия – явление типично городское. Иного рода учреждениями являются разного рода школы – университеты, технические институты, гимназии, пансионы, институты благородных девиц, реальные училища, школы церковно-приходские, общеобразовательные трудовые, спецшколы с преподаванием ряда предметов на английском языке... Близкими к школам по своему назначению являются воспитательные учреждения – ясли, детские сады, детские дома, сиротские приюты. Школьная поэтика – особенная, ни с чем не сравнимая: тут и гротескные нравы, и казенные выкрики учителей, и высокий просветительский дискурс, и потоки лирической фантазии: поэзия юношеской дружбы, поэзия первой любви, девичьи передники, завитки волос вокруг белого воротничка... Сколько материала для воспитательных романов! Но стоит только вообразить себе закрытое учебное заведение, например, Инженерное

[71] С мотивами любви связан также локус телефонной будки. Ср., напр., культовый текст песни на стихи Михаила Анчарова – яркий пример городского китча середины XX века. Цитирую по памяти: «Плачет девушка в автомате, / Кутаясь в зябкое пальтецо. / Вся в слезах и губной помаде. / Перепачканное лицо».

училище в Михайловском замке, где учился Достоевский, как нам воочию предстанет зыбкость той невидимой границы, которая отделяет школу от других закрытых социальных локусов – казармы, больницы и, наконец, тюрьмы, без которых нельзя вообразить себе ни один большой город и которые не могут не стать объектами художественного изображения. Поэтика больницы, поэтика казармы и поэтика тюрьмы – три отдельные и весьма обширные темы, до сих пор обратившие на себя внимание не слишком большого числа исследователей и требующие дальнейшего изучения.

Городская жизнь весьма разнообразна, и потому в городе с казармами и тюрьмами соседствуют места совсем иного рода, которые можно определить как *loci artis* и которые призваны превращать нашу жизнь в настоящий праздник, и их поэтика – это поэтика праздника. Это театры, музеи, филармонии, цирк, а в XX веке кинематограф[72]. И если карнавальность цирка не подлежит сомнению, то театр, а особенно музей предпочитают совсем иную, монологическую поэтику: эпоха развитой городской культуры превращает вчерашние «балаганчики» в настоящие храмы искусства и науки, а храму приличествует торжественность. Кино же было первоначально предназначено не для истинных любителей искусства, а для так называемых масс: в кинотеатрах сидели, не снимая верхней одежды, курили, ели мороженое, лузгали семечки, целовались. Всё это неплохо сочеталось с приключениями Тарзана или Кукарачи, но совершенно не гармонировало с «Броненосцем „Потемкиным”» или с фантазиями Феллини. В тридцатые, сороковые и пятидесятые годы интеллигентное начальство пыталось воспитывать эти «массы», предлагая им послушать стихи или песни, которые исполнялись с эстрады в фойе кинотеатров, но распространение телевидения и нехватка денежных средств постепенно свели эти благородные усилия на нет. Поэтика поведения кинозрителей вернулась «на круги своя», но вместо подсолнечных семечек теперь жуют взорванную кукурузу и хрустящий картофель, именуемый в духе глобализации – *чипсы*. Такая поэтика вполне подходит для прозы Ирины Денежкиной, но поэтика современного театра, музея или филармонии (которую в Москве по-прежнему метонимически называют *консерваторией*) сохраняет высокий уровень элитарности, без которой нельзя себе представить истинно городской культуры.

---

[72] Сказанное мною – не просто риторическая фигура. Знаменитый Мариинский оперный театр в Петербурге находился в двух шагах от тюрьмы – Литовского замка, расположенного за театром, по другую сторону Крюкова канала, и сожженного в дни Февральской революции 1917 года (руины замка были разобраны в 1929–1930 годах). Другой пример – известный во всем мире Театр драмы и комедии на Таганке, расположенный не более, чем в трехстах метрах от Таганской пересыльной тюрьмы, которая находилась в переулках по другую сторону Земляного вала (в настоящее время здание тюрьмы разрушено).

Всё в этом мире кончается на к л а д б и щ е , и именно этом локусом я и завершу свой по необходимости краткий обзор морфологии городской поэтосферы. Поэтика кладбища – это прежде всего поэтика *Totentanz*'а, карнавального *danse macabre*, примером которого может послужить «Бобок» Достоевского. Но можно изобразить огромное семантическое поле смерти, связанное с этим топосом, совсем иначе – элегически, акцентируя не значение бренности, а значение вечности, вечной памяти о тех, кто был нам дорог. Именно так поступает Владимир Топоров, в осмыслении которого элитарное Новодевичье кладбище в Москве предстает как «локус воспоминаний о дорогих покойниках»[73], и с такой трактовкой нельзя не согласиться. Московское Новодевичье и Донское, петербургское Лазаревское и Волково кладбище – «кладбища родовые», которые с почтением вспоминает Пушкин за четыре месяца до трагической гибели («Когда за городом, задумчив, я брожу...», 1836). К ним больше подходит даже не поэтика элегии, а поэтика античной эпитафии – сдержанно-торжественная, четкая и лапидарная. Правда, поэт говорит о с е л ь с к о м родовом кладбище, противопоставляя его городскому, а точнее, пригородному кладбищу с нарядными гробницами, «под коими гниют все мертвецы столицы / В болоте кое-как стесненные рядком, / Как гости жадные за нищенским столом»[74]. И тем не менее феномен памяти о дорогих предках, оставивших после себя не только нас самих, но и малые крупицы высокой, а иными словами, к н и ж н о й культуры, рождением своим обязан городу.

* * *

Поэтика города – это также географические названия его частей, т о п о н и м ы . Они могут быть официально подтянутыми, глупыми, помпезными, забавными, милыми, остроумными, грустными, таинственными. С их фонетикой, словообразовательной структурой, синтаксисом (если какое-либо из них состоит из двух или нескольких слов) и значениями можно наслаждаться, возмущаться, можно с ними играть и переосмысливать, а можно сочинять свои собственные, «говорящие». И , как это ни удивительно, но многие географические названия передают характер города, его мифопоэтическую репутацию. Полянка, Чудовка, Разгуляй, Последний и Мертвый переулки, Кучково поле, Марьина Роща, Лисин пруд, ставший Лизиным с легкой руки Карамзина – это разухабистая Москва с ее милыми чудачествами. Кронверкский проспект, Обводный канал, Третья рота Измайловского полка, Шестнадцатая линия Васильевского острова, но всё же и Фонтанка, Мойка, Грязная, и «жил человек рассеянный на улице Бассейной» – это Санкт-Петербург, город на воде, город морской и военный. Крещатик, Печерск, Подол, Владимирская горка, Андреевский спуск, Бибиковский бульвар, Оболонь, Куреневка – это Киев, это звучит южнее и

[73] *Топоров В.Н.* Ветхий дом и дикий сад... С. 316–317.
[74] *Пушкин А.С.* Полн. собр. соч.: В 10 т. М.; Л., 1949–1951. Т. III. С. 374.

мягче, но всё же не так по-южному и не так задиристо, как Толчок или Молдаванка. А наименования и переименования, о которых можно сочинять целые поэмы? В подмосковном дачном поселке Кратово есть, говорят, Профессорский тупик... И каковы названия в Крыму, где из Коз устроили Лагерное, из Коктебели Планерное, а есть еще Танковое, Оборонное, Генеральское, Генераловка?.. Так почему бы остроумному и проницательному Салтыкову-Щедрину не переименовать, по приказу Угрюм-Бурчеева, город Глупов в Непреклонск, за много лет до послевоенных крымских переименований? Русские писатели-реалисты верно прочувствовали глубокие механизмы нашей национальной жизни, поселяя своих героев в городе Скотопригоньевске («Братья Карамазовы»), направляя их путь в город Лихов («Серебряный голубь» Андрея Белого) или на Растеряеву улицу («Нравы Растеряевой улицы» Глеба Успенского). А героев милых и добрых старичков Осининых («Дым» Тургенева) можно было поселить в одноэтажном деревянном домике возле Собачьей площадки, неподалеку от дома, где жил когда-то славянофил Хомяков...

* * *

Поэтику городской среды и городских ландшафтов, которую я пытался представить при помощи морфологического описания ее главных компонентов, предстоит еще изучать долго и упорно. Мой опыт исследования этой проблематики представлял собой едва ли не первую попытку упорядочить и классифицировать богатейший эмпирический материал. Отдавая свое детище на суд читателей, покорнейше прошу меня простить за все неточности и упущения, которых я не смог избежать на данном этапе исследования.

Ельжбєта Рибіцька
Краків

Від поетики простору до політики місця. Топографічний поворот у літературних дослідженнях[1]

Поворот просторовий чи поворот топографічний

Надлишок поворотів у сучасній гуманістиці може вести до їх швидкої інфляції або, як твердять інші, до тупцяння на місці чи також повернення до вихідної точки. У випадку останніх зсувів – поворотів культурного, іконічного (повороту до образу-знаку), перформативного – маємо однак справу не стільки із спадковістю у часі, скільки із синхронічністю та взаємовпливами. З-поміж згаданий найбільш клопітним у польському контексті виглядає власне поворот просторовий/топографічний, бо у польській термінології жоден з двох варіантів назви не став ще ані стабільним, ані навіть розповсюдженим і його статус може ставитися під сумнів. Магдалена Маршалек, наприклад, вважає, що топографічний поворот є питанням дискусійним:

> Питання наскільки зацікавлення географією, а також технікам топо- і картографічними витворює нову парадигму *(topographical turn)* в історичних, соціологічних чи культу дослідженнях є дискусійним, натомість розуміння географічного простору в категоріях культурних практик конструювання територій, ідентичності і пам'яті вже стало міждисциплінарним консенсусом[2].

Якщо розуміти просторовий/топографічний поворот як зміну парадигми, то вочевидь таке формулювання проблеми може будити сумніви. Окреслення дослідницької тенденції іменем «повороту» несе також і інші пропозиції – пропонує динаміку дії, стан у процесі, поворотний пункт і переорієнтацію. Те саме маємо й у випадку просторового повороту, який наразі більше

---

[1] Стаття є фрагментом монографії «Геопоетика: простір і місце у сучасних літературних теоріях і практиках» (готується). Уперше оприлюднена у варшавському літературознавчому часописі «Teksty Drugie», №4 за 2008 р.

[2] *Marszałek M.* «Pamięć, meteorologia oraz urojenia». Środkowoeuropejska geopoetyka Andrzeja Stasiuka // Literatura, kultura i język polski w kontekstach i kontaktach światowych. III Kongres Polonistyki Zagranicznej, red. M.Czermińska, K.Meller, P.Fliciński. Poznań, 2007. Це єдина знана мені стаття, що розглядає безпосередньо питання топографічного повороту в контексті польської літератури.

на стадії дислокації, аніж стабілізації[3]. Хоч варто вже у вступі зазначити, що має він своє інституційне заякорення в британських та американських *place studies*, має флагманські часописи (наприклад «Interdisciplinary Studies in Literature and Environment», «Gender, Place and Culture»), товариства (наприклад Institut Internacional de Géopoétique, Association for the Study of Literature and the Environment). Сигналом парадигматизації просторового повороту є також множення дослідницьких субдисциплін: від гуманістичної географії, культурної географії до антропології місця та простору, геокритику і геопоетику[4].

Ці інституційні чинники вочевидь стабілізують переорієнтацію, але разом із тим встановлюють і потенційно спільний простір обмінів і подальшої циркуляції. Якщо брати до уваги привабливість для літературних досліджень, то найважливішим виглядає потенціал, що міститься у новій мові і словнику, а також пов'язаний із просторовим поворотом приплив концептів. Тому більш ніж систематика цікавить мене динаміка сучасних просторових реконфігурацій – як проблемних, так і дисциплінарних, траєкторії переміщень, а також розвиткова активність цього обширу зацікавлень. Бо просторовий/ топографічний поворот не лише досліджує сучасний простір у русі, але і сам безупинно підлягає передислокаціям.

Сферою, на яку хотіла б звернути увагу, є також проблема номенклатури і питання – чи переорієнтацію називати просторовим поворотом (*spatial turn*) чи топографічним поворотом (*topographical turn*). Оскільки їх області значень є близькими, то різняться вони з точки зору узусу-застосування територіального. Адже ці поняття поширюються на різні географічні території, *spatial turn* домінує головним чином на англомовних просторах, що безумовно посилює силу його впливу, натомість *topographical turn* практикується в німецькомовних середовищах[5].

Утім, найважливішим виглядає не територіальний узус, але парадигматика уживання в сучасному контексті. Бо топографічний поворот має виразно більший і привабливіший семантичний потенціал, особливо для літературних досліджень. Етимологічно топографія як *topos graphos* – опис простору – має солідніше узасаднення на ґрунті літературознавства, не лише з огляду на багату і тривалу традицію риторичну. Бо у краєвиді сучасного мислення топографія спів-грає з переконанням про літературне і культурне витворення простору. Вона також досконало резонує з іншими спорідненими поняттями

---

[3] Перша антологія на цю тему: *The spatial Turn. Interdisciplinary Perspectives* / ed. by B. Wolf, S. Arias. London and New York, 2009. 232 p.

[4] *The Anthropology of Space and Place. Locating Culture* / ed. S. M. Low, D. Lawrence-Zúniga. Blackwell Publishing, 2003; *La Geocritique: mode d'emploi* / ed. B. Westphal. Limoges, 2000.

[5] Відправним текстом є стаття: *Weigel S.* Zum «topographical turn»: kartographie, topographie und raumkonzepte in den kulturwissenschaften // KulturPoetik. 2002. Band 2 (2002).

– гетеротопіями і топотропографією[6], топонімією і топологією, атопією, утопією і дистопією, суб'єктом атопічним і атопізацією.

З цих власне резонів я схильна визнати топографічний поворот за локальну чи також позиційну видозміну просторового повороту, локальну – у сенсі, що відноситься до домену *graphein*, царини, що визнає за мовним розумінням простору найбільше значення. Натомість просторовий поворот трактую як зручну формулу, що відноситься до сучасного зростання зацікавленістю простором у різних дисциплінах та артистичних практиках. Вочевидь, цими поняттями можна користуватись як взаємозамінними, однак із застереженням, що насправді вони стосуються відмінних царин і були обширами застосування різних мов – те відношення між ними має нині характер хіазматичний[*].

Траєкторії визначені топографічним поворотом ведуть у різні терени письменства та літературних досліджень. Коли б, для прикладу, треба було б вказати кілька напрямків таких зацікавлень, із певністю був би між ними регіоналізм, а особливо т.зв. новий регіоналізм. Традиційним полем є тематична спаціологія (спаціальні топіки дому, саду, гір, пустелі та ін.), реінтерпретована і відчитувана нині найчастіше у перспективі *gender*'ній, постколоніальній, етнічній чи пов'язаній із конструюванням національної тотожності. Це останнє питання заслуговує зрештою на осібну увагу – бо творить розбудований відділ літературних краєвидів ідеологічних (досліджувані особливо активно у британських *place studies*), а також спрямовує увагу на сучасні просторові та ідентичностеві дислокації[7]. Цей напрямок випливає з переконання, що література творить і трансмутує національні краєвиди та ідеологічні місця, досконалим прикладом чого є польська література, яка витворила у XIX столітті національну просторову топіку, ґрунтовану на опозиції міста та села[8].

Про те, що просторові категорії можуть бути привабливими аналітичними знаряддями у дослідженні відношень між національною ідентичністю і літературою – і це навіть за такої великої шкали як кількасотлітня історія португальської літератури свідчить книжка Еви Лукашик «Територія і світ. Зображувальні конфігурації простору у португальській літературі від схилку середньовіччя до сучасності»[9]. Праця представляє розвиткову динаміку

---

[6] Термін Джозефа Хілліса Міллера (*Hillis Miller J.* Topograhies. Stanford, 1995).

[*] *Хіазма* (грец., дослівно хрестоподібне, у вигляді «Х») – зокрема, перестановка головних членів речення *(Ред.)*.

[7] *Sharrat B.* Writing Britains // British Cultural Studies. Geography, Nationality, and Identity / ed. D. Morley, K. Robins. Oxford University Press, 2001.

[8] Я ширше писала про це у книжці: *Modernizowanie miasta.* Zarys problematyki urbanistycznej w nowoczesnej literaturze polskiej. Kraków, 2003. S. 48-53. Див. також: *Ihnatowicz E.* Kiedy kamienica jest a kiedy nie jest domem polskim, w: Obraz domu w kulturach słowiańskich / red. T. Dąbek-Wirgowa, A. Z. Makowiecki. Warszawa, 1997.

[9] *Łukaszyk E.* Terytorium a świat. Wyobrażeniowe konfiguracje przestrzeni w literaturze portugalskiej od schyłku średniowiecza do współczesności. Kraków, 2003.

португальської просторової зображувальності, що еволюціонує від концепції національної території як обширу, котрий – в силу релігійного міфу (легітимізуючого імперське завоювання) – належить безупинно розширювати, через розпад цієї візії і почуття територіальної маргіналізації аж до номадизму XX століття. Національна міфічна географія інтерпретується як знаряддя, що служить для утвердження почуття тотожності у зв'язку із даною територією. Запропонований Евою Лукашик просторовий понятійний інструментарій (територія, кордон, маршрут, номадизм, діаспора, «міфічна географія») можна трактувати як свого роду новочасну топіку, *loci communis – місця загальні*, котрі становлять спільний обшир письменства, історії літератури, етнічних досліджень і національної міфології.

Складним і різноманітно пов'язаним з іншими обширами питанням є проблема відношень місця і літератури. Кажучи максимально коротко, стосуватися вона може зв'язків письменника із конкретними місцями: родинними або відвідуваними у подорожі. Відношення між тими місцями і літературою можна описати, як це робить Роберт Паккард, за допомогою запозиченого з оптики терміну рефракція, коли він твердить, що література є призмою, котра перетворює автентичні *loci* на літературні місця[10]. Утім, можна також розуміти ці відношення у перспективі географії літературних середовищ, коли конкретні місця стають творчим простором, що уможливлює літературну та художню діяльність. Імпонуючим прикладом такого підходу є книжка Шарі Бенсток «Жінки з лівого берега» – зачаровуюча оповідь про те, як лівобережний Париж став у перших десятиліттях XX ст. місцем народження альтернативної версії модернізму[11].

Назагал кажучи, приймається нині і є позицією, яка найчастіше зустрічається, що література і географічні місця є щодо один одного не ексклюзивні, але комплементарні, вони провадять між собою безупинний взаємообмін[12].

Поруч із цим постійно активно розвиваються студії щодо міста в літературі, що підсилюються нині новими міркуваннями з постколоніальних теорій і нової літературної географії. Приклади можна тут множити, але найбільш репрезентативні для актуальної фази літературних *urban studies* виглядають праці, що стосуються специфіки теперішньої культурної ситуації давніх колоніальних метрополій і особливо Лондона. Постколоніальний Лондон це передусім проблема у поцінованій літературі (Найпол, Рушді, Сміт, Курейши, Малкані), котра як в лінзі показує сучасні стратифікації і дислокації етнічні, національні, релігійні, статеві і культурні[13] – тому варто

[10] Наприклад: *Packard R.* Refractions: Writers and Places. New York, 1990. S. 3.

[11] *Benstock S.* Kobiety z lewego brzegu. Paryż 1900-1940 / przeł. E. Krasiński, P. Mielcarek. Warszawa, 2004.

[12] Див. напр. одну з останніх колективних праць присвячених цій проблематиці: *Literature and Place 1800-2000* / eds. P. Brown, M. Irwin (eds.). Bern, 2006.

[13] *Robins K.* Endnote: To London: The City beyond the Nation // British Cultural Studies...; *Brooker P.* Modernity and Metropolis. Writing, Film and Urban Formations. London, 2002;

присвятити їй трохи більше місця. Коли дивиться на неї з точки зору нових просторових реконфігурацій, то на перший план висунеться питання давнього дихотомічного і ієрархічного відношення метрополія – колонії, фундаментальне для колоніального і постколоніального дискурсів і фундуюче чергові ціннісні, сперті на домінації і підпорядкуванню опозиції (центр – периферія, Захід – Схід, а в урбаністичній структурі міст: порядок – хаос). Безпосередній контакт між мешканцями метрополії за колоніальної доби вів або до проголошення «сильних», «чистих» і ессенціальних ідентичностей (напр. «Voyage in the Dark» Джона Риса (Rhys)), або як у повісті Відьядхара Сураджпрасада Найпола («Mimic Man» у польському перекладі «Маріонетки») – до наслідування імперського культурного взірця.

Разом із розпадом імперії наступає з одного боку децентралізація метрополії через наплив іммігрантів з периферії, підмінаючи із середини і переформовуючи давні ієрархії і разом із тим творячи якісно новий «третій простір» культурної гібридизації (у розумінні Г.Бгабби). Процес демонтажу однієї опозиції супроводжується появою чергової: бо відношення метрополія – колонії репродукується нині в самій метрополії у вигляді опозиції центра і приреченого на маргіналізацію передмістя[14] (за прикладом творів «Будда з передмістя» Ханіфа Курейши[15], «Білі зуби» Зеді Сміт[16]). У наслідок тих процесів простір міста, давньої метрополії, стає територією агону-змагання, конфлікту, насильства на етнічно-релігійному ґрунті (наприклад «Чорний альбом» Х.Курейши, «Лондоністан» Гаутама Малкані[17]), а давня культурна відмінність між метрополією і колонією – колись джерело домінації – нині стає предметом споживання і моди на *multi-kulti*, що інтерпретується інколи як сигнал неоколоніалізму. З точки зору літературознавства важливим є той факт, що просторові відношення і їх реконфігурації урухомлюють новий аналітичний словник у дослідженнях щодо колоніальної та постколоніальної літератури (культури), включаючи до нього категорії етнічні, расові, класові, географічні, проблеми глобалізації, транскультурності, гібридизації і політики репрезентації.

В інший бік ведуть ще й екокритичні дослідження і, хоча їх зв’язок із топографічним поворотом може бути дискусійним, тим не менш спільним

Kuźnicki S. «Miasto widzialne, lecz nie widziane». Londyn w ‘Szatańskich wersetach’ Salmana Rushdiego // Miasto. Przestrzeń, topos, człowiek / red. A. Gleń, J. Gutorow, I. Jokiel. Opole, 2005.

[14] Див.: *Cities on the Margin, on the Margin of Cities.* Representations of Urban Space in Contemporary Irish and British Fiction / ed. Ph. Laplace, E. Tabuteau. Paris, 2003.

[15] *Ханіф Курейши* (нар. 1954) – англ. письменник, зокрема і автор романів «*The Buddha of Suburbia» (*1990) і «*The Black Album»* (1995) *(ред.)*.

[16] *Зеді Сміт* (нар. 1975) – англ. письменниця, її роман «*White Teeth*» виданий 2000 р. (укр. переклад – 2009) *(ред.)*.[17] *Гаутам Малкані* (нар. 1976) – англ. журналіст, автор оповідання «*Londonstani*» (2006) *(ред.)*.

[17] *Гаутам Малкані* (нар. 1976) – англ. журналіст, автор оповідання «*Londonstani*» (2006) *(ред.)*.

обширом із певністю є тут категорія місця. Найбільш лапідарна дефініція екокритики – дослідження відношень між літературою і природним середовищем, натурою і культурою[18] – зрештою підкреслює цей зв'язок. Подібний і репертуар запитань, що ставляться у цій критичній школі:

> Яким чином природа презентується в сонеті? Яку роль відіграє місце дії в у фабулі оповідання? Чи цінності виражені у драмі згідні із екологічним знанням? Яким чином метафори землі впливають на спосіб, у який її трактуємо? Чи можемо характеризувати описи природи як жанр? Чи поза расою, класом і тендером м і с ц е могло б стати новою критичною категорією? Чи чоловіки пишуть про природу інакше за жінок? Яким чином вміння читати та писати вплинуло на стосунки людства з природним світом? Як змінювався у часі концепт дикості? Яким чином і через які наслідки екологічна криза проникає до сучасної літератури та популярної культури? Про яке бачення природи говорять урядові рапорти США, реклами корпорацій, телевізійні документальні програми присвячені природі, і заради яких риторичних ефектів? Яке значення для літературних досліджень може мати екологія як наука? […] Чи можлива різнобічна інспірація між літературними дослідженнями та дискурсом навколишнього середовища та спорідненими дисциплінами – такими як історія, філософія, психологія, історія мистецтва і етика? [19]

Близький зв'язок із топографічним поворотом випливає також із факту, що екокритика – як нова дисципліна, а отже шукаюча для себе заякорення в минулому і традиції – приєднала до свого обширу терени вже віддавна експлуатовані. Таким традиційним обширом пошуків є хоча б питання літературних репрезентацій природи.

Цей зразковий комплекс питань сформульований Шеріл Глотфелті у вступі до «The Ecocriticism Reader» хвацько вказує також на характерні риси сучасного трансдисциплінарного мислення. Адже нова орієнтація в літературних дослідженнях є відповіддю на процеси і явища, що відбуваються у світі (особливо екологічна криза) і, разом із тим, вона не забуває про власну «дільницю» чи то специфіку літературознавства. Вміло веде діалог із традицією власної дисципліни і, водночас, не боїться відкритості для нових ідей з нелітературних дисциплін.

Згадувані траєкторії можуть здаватися подекуди поворотами у знані місця, однак сучасний культурний контекст надає їм нові значення. Так є, наприклад, у випадку регіоналізму, ревізії і перевтіленню якого завдячуємо післямодерній культурі. До 70-х – 80-х рр. XX ст. регіональна література була трактована як другорядне явище і тільки зростаюча від 60-х рр. хвиля її популярності у США принесла нові перспективи відчитання і оцінки. Зрештою, відношення із післямодерною культурою є в цьому випадку досить

---

[18] Це є, вочевидь, одна з багатьох дефініцій екокритики, введена Шеріл Глотфелті в: *Introduction: Literary Studies in an Age of Environmental Crisis* // The Ecocriticism Reader. Landmarks in Literary Ecology / ed. Ch. Glotfelty, H. Fromm. The University of Georgia Press, Athens, Georgia, 1996. S. XVIII.

[19] Ibidem. S. XIX.

ускладненим – новий регіоналізм появився в літературі разом із постмодернізмом і обидві течії поєднав критицизм щодо елітарного модернізму, особливо щодо його універсалістичних узурпацій. Утім, наскільки літературний постмодернізм був настановлений на формальні експерименти і не був зацікавлений зв'язками із географічною топографією, настільки новий регіоналізм обирав радше реалістичні техніки, ставлячи локальність, вочевидь, у центр зацікавлення. Тому також бував трактований критиками як реакція на постмодерністичні плутанини або як форма втечі від хаосу післямодерної культури[20].

Нині, однак, новий регіоналізм найбільше завдячує меншинним дискурсам і особливо постколоніальним теоріям. Адже локальні чи регіональні нарації трактуються як емансипаційні стратегії та критична відповідь на Великі Національні Оповіді з одного боку, а з іншої – як реакції на глобалізаційні атопії і не-місця. Новий регіоналізм входить також у особливі стосунки із понад регіональним чи то за наших днів – з глобальним. Можливо найкоротше і найвлучніше зрозумів справу Салман Рушді, що писав у своїй регіональній і разом з тим космополітичній повісті про Кашмір і Лос-Анджелес – «кожне місце є частиною усіх інших місць»[21]. І зрештою, новий регіоналізм не є лише варіантом літератури на тему конкретних місць або розміщеної у таких місцях, він також є спробою «зайти нове місце, з якого можна досліджувати літературу»[22].

Просторовий поворот, як я писала у вступі, пов'язаний із іншими поворотами: культурним, іконічним (поворот до образу-знаку), перформативним. Із певністю найбільше значення мав культурний поворот, який піддав літературу і літературні дослідження (заразом із цілою гуманістикою) водночас локалізації і дислокації. Локація чи то розміщення досліджень не є лише метафорою – щораз більша вага прив'язується до факту географічної «позиції» дослідника, як правило емігранта, а також місця з якого він походить і до якого виїхав. Достатньо нагадати біографію Едварда Саїда, Арджуна Аппадураі, Ґаятрі Чакраворті Співак і багатьох інших, що містяться або у вступах до їх книжок, або в спеціальних статтях. Наведений і упублічнений біографічний контекст не є, в їх випадку, тільки елементом автопрезентації, але радше стратегією автолокалізації, завдяки якій можна засвідчити власним життєписом транспозиційність[*] оголошуваних теорій. Відтак, чимало сенсу є у тому, що пише Роберто М. Дайнотто про нову позицію інтелектуала у наш час:

---

[20] Див.: *Durczak J.* 1960-1980: nowy regionalizm // Historia literatury amerykańskiej XX wieku. T.2 / red. A. Salska. Kraków, 2003. S. 372.
[21] *Rushdie S.* Śalimar klaun / przeł. J. Kozłowski. Poznań, 2006. S. 27.
[22] *Dainotto R. M.* Place in Literature: Regions, Cultures, Communities. Cornell University Press, Ithaca, New York, 2000. S. 4.
[*] *Транспозиція в літературознавстві* – переклад тексту одного жанру або функціонального стилю в інший жанр або функціональний стиль *(Ред.)*.

> Якщо давній модерний інтелектуал, повністю викорінений, споглядав літературу як «стратегію перманентного вигнання» і фундаментального переміщення – […] – сучасний інтелектуал полюбляє подавати себе за тополога: вона або він м о в и т ь з певного специфічного місця культурної продукції і м о в и т ь про локалізовану «географії уяви», у кордонах якої дана літературна відповідь може стати визнаною за значущу, істотну і навіть зрозумілу. «Позиційність» – […] є магічним закляттям і ліпше розуміти її дослівно»[23].

Місце і позиція, варто зауважити, грають тут подвійну роль – географічної локалізації, а також дослідницького методу.

Утім, відношення між просторовим поворотом і поворотом культурним не можна як причинно-наслідковий зв’язок чи спадкоємність. І в цьому випадку влучнішою є метафора циркуляції і до такого висновку ведуть уваги про значення географії для культури у «Вступі до культурознавства»:

> Знання про культуру і дослідження щодо культури щораз краще усвідомлюють собі щось, що можна назвати географіями (чи радше топографіями) культури: тим, яким чином культура є узалежнена від простору, місць і краєвидів. Одним з проявів цього насичення мови культурознавства просторовими метафорами. […] Більше того, однак, особливо тоді, коли культуру розуміють як розрізнена, пошматована та повна конфліктів, не гідно її розуміти без обширів, які розмічені (без державних кордонів чи теренів контрольованих бандою), місць, яким надається значення […], чи пейзажу, який творить (від «білих скель Дувра» до гіпермаркету)[24].

Зрештою, найважливішим наслідком культурного повороту для топографічної орієнтації виглядає реконфігурація відношень між літературою (і літературними дослідженнями) і географією.

Культура, література, географія: потоки і реконфігурації

Переміщення зацікавлення з поетики просторів уявлюваних на взаємодію літератури з дійсними просторами неодмінно створює можливості ренегацiацій за лінією літературознавство і географія, тим більше протягом останніх років змінилися обидва партнери комунікації та трансдисциплінарного діалогу.

Першим відкриттям дверей завдячуємо гуманістичній географії, котра, що варто у цьому місці нагадати, розвинулася у 1970-х рр. як форма опору щодо домінуючої течії цієї царини, що підпорядковувалася квантитативній методології. Тому також дослідники пов’язані із цією опцією думки полемічно закидали поняттю простору, напрацьованому в точних науках і адаптованому для географії, сцієнтистські амбіції, і протиставляли йому розуміння, що акцентували передусім на антропологічному і культурному

[23] Ibidem. S. 3.

[24] *Topografie kultury:* geografia, władza i reprezentacja / tłum. J. Łoziński // *Baldwin E., Longhurst B., McCracken S., Ogborn M., Smith G.* Wstęp do kulturoznawstwa. Poznań, 2007. S. 161.

вимірах[25]. Простір разом із пізнаючим його суб'єктом став завдяки цьому місцем спільним, в'яжучи географію з іншими науками – соціологією (згадати б лише Флоріана Знанєцького «співчинник гуманістичний») і антропологією. Але не тільки, оскільки як предмет досліджень (місце пізнаване людиною, культурний краєвид), так і нові герменевтичні методики (акцент робиться на розуміння, а не з'ясування) наблизили гуманістичну географію до літературних досліджень.

З цього також приводу література стала важливою точкою відліку для гуманістичних географів, важливою настільки, що ставати обґрунтуванням і підтвердженням їх теорій місця. Адже літературні репрезентації ландшафтів, прочитувані географами, можуть оприявнювати як специфіку індивідуального досвіду та інтерпретації простору, так і культурні рамки такої читанки. Щоб покликатись на польські приклади – Добєслав Єндрейчик, інтерпретуючи значення краєвиду в прозі Густава Герлінга-Грудзінського, зауважує:

> Відтак, описування пейзажу для письменника, так як і для кожної людини вмонтованої до нього, це конструювання сенсів, бачення – це надавання баченому значень, сягання у глиб до прихованих, непомітних вимірів реальності. […] Іншими словами, є в описі пейзажу щось, чого немає у самому пейзажі, що є лише власністю бачення того, хто дивиться. […] З точки зору гуманістичної географії важливим є усе те, що Герлінг-Грудзінський вписує у свої пейзажі або те, що в описі пейзажу є початком нових значень[26].

Для гуманістичних географів література також істотна як джерело прикладів невловного в інший, і це значить науковий спосіб, *genius loci* (генія місця), а також способів сприйняття простору та надавання йому емоційних забарвлень[27]. Іншими словами, література постачає мову для зрозуміння «німих» і «безіменних» територій і завдяки їй знаходять вони свої значення.

І в цьому місці напрошується запитання – чи відносини між дисциплінами діють також і в інший бік, себто чи гуманістична географія джерелом натхнення для літературознавців? Поза сумнівом, дослідники пов'язані із цією течією, особливо Їай-Фу Тьюен (Yi-Fu Tuan) і Едвард Т. Холл (Hall) надихали літературознавців, а розрізнення місця і простору стало спільним набутком багатьох дисциплін.

У польських літературних дослідженнях важливим і послідовно проваджуваним проектом є книжка Беати Тарновської «Поетична географія у повоєнній творчості Чеслава Мілоша»[28]. Її предметом Мілошові топографії, поетичні описи американських, литовських, французьких краєвидів, що

---

[25] Див.: *Wojciechowski K. H.* Koncepcje przestrzeni geografii humanistycznej // *Przestrzeń w nauce współczesnej* / pod red. S. Symotiuka, G. Nowaka. Lublin, 1998.

[26] *Jędrzejczyk D.* Krajobraz kulturowy jako metafora bytu // *Kultura jako przedmiot badań geograficznych. Studia teoretyczne i regionalne* / red. E. Orłowska. Wrocław, 2002. S. 21, 22.

[27] *Libura H.* Geografia i literatura // «Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej». Warszawa, 1990. Z.4.

[28] *Tarnowska B.* Geografia poetycka w powojennej twórczości Czesława Miłosza. Olsztyn, 1996.

розглядаються між двома осями: географічною і метафізичною. Місце або підставова категорія почерпнута з дискурсу гуманістичної географії, отримує подвійний статус – є як конкретним місцем на Землі, вивченим і інтерпретованим, так і Місцем у символічному значенні.

Утім, потреба поновних переговорів між літературознавством і географією виникає з нових викликів, оскільки головним імпульсом, що призводить до зближення, є нині культурний поворот, котрий преобразив обидві дисципліни – відкриваючи їх одна одній і постачаючи репертуар спільних питань, проблем і понять. Ясна річ, цей процес стосувався усієї гуманістики, вимальовуючи її нову мапу – хоч відразу варто застерегти, що щораз підсилено виникаючі метафори мапи та креслення мапи (*mapping*) є занадто статичні, аби передати динамічний і радше навскісний характер цих перетворень. Якщо вже залишатися при візуально-просторових метафорах, то влучнішою виглядає метафора багатовимірної мапи міграцій, траєкторій мандрівних концептів, рухів і переміщень, в якій усталені кордони пересуваються, а вимір просторовий – насправді всупереч картографічній логіці – мусить бути доповнений історичним.

На терені географії наслідком культурного повороту була еволюція гуманістичної географії в культурну географію[29] – дійсно, із тією першою її поєднує визнання культурного посередництва за під ставову рамку вивчення простору, але відрізняє виразно більший акцент, що робиться на питанні – аби покликати мантру сучасності – раси, класу і гендеру, чуйності до проблем влади і символічного насилля, а також політики репрезентації.

Що ж тоді поєднує обидві дисципліни після культурного повороту? Єднальною ланкою виглядає відкидання тих дефініцій культури, котрі трактують її як витвір інтелектуальної еліти і визнання її позиційності, розміщення у локальних параметрах, пошуки у царині популярної культури, натиск на плюралізмі культур, а також переконання, що культура є полем конфлікту і змагання. Петер Джексон, один з дослідників пов'язаних з культурною географією, наприклад, визначає культуру у спосіб, виразно запозичений з британських *cultural studies* як «царину, в якій економічні і політичні протиріччя є оскаржені і розв'язувані»[30], хоч вочевидь, як відразу додає, до цих економічних і політичних суперечностей її редукувати не можна. Підставове питання, яке ставить нова культурна географія: яким чином культура надає значень місцям і просторам стосується також і літературних практик і досліджень.

---

[29] *Philo Ch.* More words, more worlds. Reflections on the «cultural turn» and human geography // Cultural Turns / Geographical Turns: Perspectives on Cultural Geography / eds. I. Cook, D. Crouch, S. Naylor, J. Ryan. Prentice Hall, 2000. Всебічним впровадженням до проблематики культурної географії є книжка Міке Кранга: *Crang Mike*. Cultural Geography. London-New York, 1998.

[30] *Jackson P.* Maps of Meaning. An introduction to Cultural Geography. London, 1989. S. 1.

Натомість доплив культурних і географічних концептів до літературних досліджень призводить до чергових ре конфігурацій – літературної географії, більш ніж доти відкритої до «позиційних» вимірів літературних текстів. Оскільки літературна географія в польському середовищі асоціюється із допоміжною наукою, що досліджує просторове розміщення і активність літературного життя[31], остільки в англомовному обширі літературних досліджень під цим поняттям (*literary geography*) криється, однак, чимало інших концепцій. Почавши з очевидних справ, себто від дослідження інтеракції між літературними репрезентаціями автентичних географічних місць і цими місцями[32] аж до розміщенні літератури у глобальних концептах. Чимало різноманітних прикладів літературної географії після культурного повороту наводить антологія «Географії Модернізму: літератури, культури, простори», що відчитує наново модернізм після топографічного повороту. Обґрунтуванням реконфігурації модернізму в перспективі географії і культурної критики, стверджують редактори – Петер Брукер (Brooker) і Ендрю Такер (Thacker) – у вступі, є факт, що наші розташування у світі разом із концепціями дому, праці, подорожі, інформації, а також виникаючі з них культурні тотожності є предметом радикальної зміни[33]. Та зміна рівною мірою стосується літературного модернізму, котрий має бути переглянутий з точки зору хоча б колоніальної історії.

У Польщі чудовим і інспіруючим прикладом літературної географії є праці Дороти Колодзейчик, котра поєднує аналіз нового уявлення простору в англомовній літературі із категоріями культурної географії[34]. Мало того, приводить у рух і переміщує просторові метафори, використовуючи, на приклад, гетеротопію Фуко до опису постколоніальної ідентичності:

> На місці універсалізуючого історизму постколоніалізм пропонує розгалужену картографію суб'єктності, в якій розміщення суб'єкту, його позиційність, його внутрішня напруга між рухом (міграцією, подорожжю, викорененням) і триванням на місці (осадженням, закоріненням) показує ідентичність як гетеротопію: місце, де зустрічаються кілька різних, часто несумісних або взаємно чужих простори. Переведення дефініції гетеротопії з категорій вузько просторових на ідентичностеві має революційний ефект –

---

[31] З новіших праць див. напр.: *Kęcińska J.* Geografia życia literackiego na Pomorzu. Słupsk, 2003. Зверніть увагу – для точності вирізнення краще мабуть називати цю царину власне географією літературного життя.

[32] Напр.: *Johnson J.* Literary Geography: Joyce, Woolf and the City // The Blackwell City Reader / eds. G. Bridge, S. Watson. Melbourne: Blackwell 2002.

[33] *Brooker P., Thacker A.* Introduction: Locating the Modern // Geographies of Modernism. Literatures, Cultures, Spaces / Ed. P. Brooker, A. Thacker. London-New York, 2005. S. 2.

[34] *Kołodziejczyk D.* Antropologiczne fabulacje – hybryda, tłumaczenie, przynależność we współczesnej powieści anglojęzycznej // Ojczyzny słowa. Narracyjne wymiary kultury. Poznań, 2002*; Її ж.* Kolonialne kontury, globalne przemieszczenia. Nowa wyobraźnia przestrzenna w literaturze i teorii kultury // «Czas Kultury». Poznań, 2002, nr 2; *Її ж.* Trawersem przez glob: studia postkolonialne i teoria globalizacji // «Er(r)go». Katowice, 2004, nr 1.

вона вказує на недостатність дихотомії я/інший, необхідної для аналітичних цілей у конструюванні спаяної тотожності, але необачно викидаючої назовні небезпеку кризи і внутрішньої незгоди[35].

Що нового у теоріях простору?

Культурна реорієнтація обох дисциплін відкриває також і їх різнорідні і складні пов'язання з процесами переформулювання культури як на макро-, так і на мікроформаті, серед яких із певністю перелічити можна глобалізацію, гібридизацію культур, розвиток нових медій і нових комунікаційних технологій, туризм, екологію і кризу навколишнього середовища. Теорії тих процесів та явищ надали новий комплекс питань, а також відповідей, але передусім привели до нових концепцій простору. Розуміючи справу наразі на рівні гасла, сучасне мислення про простір після культурного повороту буде характеризуватись наступними тенденціями:

1. хіазматичне розуміння відносин між простором з одного боку і мовою, літературою і культурою – з іншого;
2. неесенціальне, а динамічне розуміння простору як конфігурації перемінних або транзитного простору, не-місця;
3. поєднання просторовості із темпоральністю;
4. повернення категорії місця за чим йде акцентування локальних і регіональних, а також і інших (статевих, етнічних, класових, культурних) параметрів дослідника, письменника чи художніх практик, а також пов'язана із цим проблематизація опозиції локальне – глобальне;
5. особливе зацікавлення гібридними просторами, гетеротопіями і пограниччями;
6. пересунення перспективи від онтології до ідеології, від *mimesis* до прагматики влади над простором, від універсальної міфологізації до символічного насилля, від поетики простору до політики місця;
7. переконання, що література перформативно прикликає, творить і надає значень простору.

Хіазматичне розуміння відношень між простором і мовою мабуть найвлучніше сформулювала Ева Реверс у своїй книжці «Мова і простір у пост структуралістській філософії культури», яка була, до речі, провістям просторового повороту у польській гуманістиці. Текстуалізація простору і упросторовлення дискурсу як два нерозлучні та обопільно впливаючі один на одного процеси мали на меті передусім розмонтування «утриваленої в традиції, особливо філософській, непомірно більш складних відношень між мовою і простором, логосом і логосферою, текстом, а також середовищем, мовленням і *хорою-місцем*»[36].

---

[35] *Kołodziejczyk D.* Trawersem przez glob… S. 21.

[36] *Rewers E.* Język i przestrzeń w poststrukturalistycznej filozofii kultury. Poznań, 1996. S. 8.

Якщо можна додати щось нового до цих положень, то варто звернути увагу на голоси, які свідчать про обмеження «культурного» і антропоцентричного розуміння простору, і такі з'являються хоча б у екокритиці. По-друге, варто також зазначити, що теперішнє розуміння мови щораз частіше вказує на її ідеологічний, політичний вимір[37].

Одним з наслідків локалізації (і дислокації) культури є факт, що немає шляху вказати на есенціалістські, універсальні концепції і дефініції простору і місця[38]. Отже, варто послатися на книжку Тіма Еденсора «Національна ідентичність, популярна культура і щоденне життя», надзвичайно цінну не лише з огляду на оригінальне профілювання титульного питання, але також і тому, що є вона особливо репрезентативною щодо сучасного мислення про простір і місце. Враховує вона передусім факт, що як наші концептуалізації простору, так і культурні просторові практики, а також і ті, що походять зі сфери щоденного життя, є динамічною конфігурацією, що підлягає невпинним перетворенням. Тому Еденсор не питає, що є простором, не творить жодної «теорії» простору, але, спираючись на різноманітні культурні досвіди, показує місця як сузір'я перемінних.

Еденсор водночас підкреслює, що на рівні досвідів щоденності так суттєвим є вмонтування цього досвіду в світ культури (елітарної і популярної), ідеології, уявлень, як і занурення у передрефлективне і соматичне випробування. Вміння добачити та вплести до наукової нарації приватний досвід, цінування дитячого сприйняття місць, котре креслить первісну, ще не прагматичну, а забавкову мапу простору щоденності, призводить до того, що дискурс сучасних теорій знаходить тут важливий контрапункт. Словом, у розумінні Еденсора простір – це динамічна конфігурація ідеології, щоденності і чуттєвості[39].

Знаменною рисою актуальних спеціальних пошуків є також поєднання просторовості із темпоральностю, географії із історією. Таким чином Мішель Фуко сприймав вже гетеротопію: «Гетеротопії є найчастіше пов'язані із прошарками часу, що означає відкриваються тому, що можна би називати, для повної симетрії, гетерохроніями»[40]. З іншої перспективи історичність

[37] Див. напр.: *bell hooks.* Margines jako miejsce radykalnego otwarcia / przeł. E. Domańska // «Literatura na Świecie». Warszawa, 2008, nr 1-2.

[38] Петер Брукер, на приклад, у своєму словнику не дефініює місця і простори, але позиційно вміщує їх до різних сучасних теорій (*Brooker P.* A Glossary of Cultural Theory. Londyn, 2002).

[39] *Edensor T.* Tożsamość narodowa, kultura popularna i życie codzienne / przeł. A. Sadza. Kraków, 2004. S. 55-93. Такий спосіб мислення про простори і місця випливає, принаймні частково, зі специфіки британських культурних досліджень, які, за Реймондом Віл'ямсом (Raymond Williams), приймають широке тлумачення культури як «стилю життя».

[40] *Foucault M.* Inne przestrzenie / tłum. A. Rejniak-Majewska // «Teksty Drugie». Warszawa, 2005, nr 6. S. 123.

вмонтував у простір П'єр Нора, творячи концепцію місць пам'яті (*lieux de mémoire*). У суспільних науках у свою чергу, Девід Харві (Harvey) визнав стиск часу і простору (*time-space compression*) за специфічну рису постмодерної культури. Варто також згадати про дослідницькі практики – «геоісторії», досконалим прикладом якої у Польщі є дослідження ведені істориком мистецтва Пйотром Пйотровським[41].

Кажучи про повернення місця у сучасних теоріях, раніше, ясна річ, належить згадати про кризу традиційної концепції місця, про її ерозію, відхід чи знецінювання. Звичайно явище зникнення місця (*placelessness* – термін Едварда Релфа (Relpha)) поєднується із модернізаційними процесами, коли цивілізаційні і економічні переміни з одного боку, а з іншого – концепція національної держави маргіналізували цінності локальні і регіональні. Візуальним свідченням цих універсалістських претензій модернізації був поза сумнівом міжнародний стиль в архітектурі, і подальший розвиток тільки підсилив мобільність (а отже як наслідок відсутність прив'язання до місця), а також гомогенізацію краєвиду, як вважає творець поняття – Едвард Релф. Проблема ерозії місця стосується багатьох культурних явищ, значущих для супермодерності, як твердить Марк Ауге (Augé)[42]. Його авторська концепція не-місць (*non-lieux*) звертає увагу на транзитивний характер сучасних просторів, перехідних обширів аеропортів і вокзалів, торгівельних центрів і парків відпочинку.

Утім, якщо говорять нині про повернення місця, то акцент робиться на питання локальності, хоч відразу належить зазначити, що йдеться про локальність після просторового повороту, і тому підлягаючу дислокації, переорієнтовану, урухомлену і зрозумілу позиційно, відтак у відношенні головним чином із глобалізаційними процесами. Їх взаємна переплутаність підкреслює, зрештою, теорії глокалізації – «глобального почуття місця» Дорін Массей (Doreen Massey) чи «глобального витворення локальності» Аржуна Аппадураї (Arjun Appadurai).

Також неважко зауважити, що просторовий поворот спрямувався до особливих місць на мапі світу. До погранич, теренів підпорядкованих, до давніх метрополій або повсюдно там, де простір підлягає циркуляції, переміщенням, символічному насиллю. Вторять їм теорії гібридизації культури та ідентичності, концепція «третього простору» і «*real-and-imagined space*» Едварда В. Сої, «нова метисація» Глорії Анзалдуї, гібридний «третій простір» Гомі Бгабби. Усі вони показують важливість цих прикордонних територій для сучасної культури та нових концептуалізацій індивідуальних і колективних ідентичностей. Вочевидь, важко окреслити до якого ступеня зацікавлення пограничним простором є ефектом сучасних теорій гібриди-

---

[41] *Piotrowski P.* Drang nach Westen // Sztuka według polityki. Od «Melancholii» do «Pasji». Kraków, 2007.

[42] *Auge M.* Non-Lieux. Introduction a une anthropologie de la surmodernite. Paris, 1992.

зації, креолізації, метисації[43], а до якого – ці концепції завдячують своїми джерелами вивченню таких просторів. Зрештою, так питання було б погано сформульованим – влучнішою у черговий раз видається ідея циркуляції.

На особливе обмірковування заслуговує питання переходу від поетики простору до політики місця, оскільки воно може пробуджувати найбільший опір. Наскільки у західних гуманістичних дискурсах воно є справою аж занадто очевидною, настільки в нашому, локальному контексті політика і ідеологія це примари польської академічної гуманістики. Однак з іншого боку, вплутування літературних репрезентацій простору до влади є очевидною проблемою, хоча відразу треба додати, що і надзвичайно податною до баналізації та надмірних розширень.

Для потреб культурно зорієнтованих літературних досліджень можна вирізнити кілька «полів», що демонструють дію політики місця. По-перше, політика місця – це справа мови чи також словника і питання, до якого ступеню влада над простором артикулюється в мові. Простий приклад: креси чи пограниччя? землі повернуті чи отримані?[44]

По-друге, політика місця це сфера імагології або, уживаючи терміна Едварда Саїда, імагінаційної географії (*imaginative geography*), а отже питання значення літературних репрезентацій простору в творенні imaginarium важливішого для образу або конструювання ідентичностей етнічний, національних, суспільних, статевих. Прикладом може бути проблема влади простору у перспективі гендеру – від ідеології домашнього вогнища[45], через домінування простору публічного над приватним до уярмлення жіночого тіла в університетським будинку давніх казарм.

По-третє, можна із певністю казати про політику місця у найбільш рудиментарному значенні, це значить творення спільноти спертої на близьких досвідах просторових і геополітичних. Прикладом може бути видання «Зникаюча Європа» (2006)*, що конструює альтернативну (і разом із тим імагінаційну) географію «іншої», забутої європейської спільноти. При оказії вона оприявнює також і перформативний вимір літературних репрезентацій, творячи нову мапу Європи.

Замість прогнозів

Можна обґрунтовано прогнозувати, що проблематика літературного простору у недалекому майбутньому займе місця як упривілейоване у царині

---

[43] У справі теорії гібридизації див.: *Nobis A.* Kategoria hybrydyzacji kultury w dyskusjach, sporach i koncepcjach globalizacji // «Przegląd Kulturoznawczy». Kraków, 2007, nr 3.

[44] Яскраві приклади такої мовної «політики місця» надає видання: *Kresy – dekonstrukcja* / red. K.Trybuś, J. Kałążny, R. Okulicz-Kozaryn. Poznań, 2007.

[45] Див. напр.: *Romero L.* Biopolityczny opór w ideologii ogniska domowego i Chata wuja Toma / przeł. M. Paryż // *Kultura, tekst, ideologia.* Dyskursy współczesnej amerykanistyki / red. A. Preis-Smith. Kraków, 2004.

* В Україні знана за участю Ю.Андруховича у цьому проекті *(Ред.)*.

поетики, таке яке недавно ще займала проблематика наратора і нараційної ситуації, проблематика часу, проблематика морфології фабули чи – зовсім останнім часом – проблематика діалогу і діалоговості[46].

Нарис Януша Славінського, з якого походить цитований фрагмент, був опублікований у 1978 р. і представляв собою вступ до тому «Простір і література». Читання власне цієї статті, як і всієї збірки, після 40 років з часу публікації схиляє до порівнянь – не лише історичних, але також і скептичних. Бо після цього читання творення прогнозів на тему майбутнього топографічного повороту у польських літературних дослідженнях було б заняттям ризикованим. Тим не менш вважаю нові дослідницькі обшири і просторові концепти вартими включення до польської літератури, оскільки – і тут пошлюся у черговий раз на нарис Славінського – «потреба обміну дослідницькими мовами разом із супроводжуючими його переформулюваннями знаних до того часу проблем і починань також належить до елементарних мотивів, що керують діяльністю гуманістів»[47].

Такої ревізії і нової мови із певністю вимагає питання регіоналізму редукована у Польщі до ностальгічного та ескапістського варіанту «малих батьківщин», а все таки ідеологічний проект гомогенної національної культури, затираючої регіональні відмінності і локальні історії, є проблемою перед- і повоєнною (після 1945 р.). Концепція відкритого (і разом із тим критичного) регіоналізму створена у середовищі Пруссії не стала повсюдно знаною, а то вона власне могла б стати вихідним пунктом для подальших пошуків. Тому локальні нарації мабуть найбільше потребують нової перспективи огляду[48].

Для польської гуманістичної традиції цікавим був би також поновний погляд на відношення між літературою і географією – вочевидь з огляду на XIX-вічний доробок Вінцентія Поля. Аналогічно з аналізом антропологічного письменства можна проектувати аналіз географічного дискурсу і його літературних аспектів (наприклад «мальовничої географії» Вацлава Налковського).

Варта обмірковування в новому топографічному словнику є також питання відношень між суб’єктом і місцем (або не-місцем). Бо просторові категорії є нині параметрами розуміння індивідуальної суб’єктності (*homo geographicus*, суб’єкт атопічний), як і ідентичносте колективних, локальних, регіональних і космополітичних.

У будь-якому випадку горизонт для геопоетики виглядає відкритим, тим більше, як я пробувала показати, насправді сам термін просторовий/топографічний поворот не є в принципі в Польщі використовуваним, але чимало дослідницьких пошуків можна було б із ним поєднувати. Понад це ті

[46] *Sławiński J.* Przestrzeń w literaturze: elementarne rozróżnienia i wstępne oczywistości // Przestrzeń i literature / Studia pod red. M. Głowińskiego i A. Okopień-Sławińskiej. Wrocław, 1978. S. 9.

[47] Ibidem. S. 10.

[48] Див.: *Iwasiów I.* Inna uległość. Trudne początki szczecińskiej lokalności // Narracje po końcu (wielkich) narracji / red. H. Gosk. Kraków, 2007.

розпорошені по різним царинам ініціативи доводять, що нове просторове уявлення є не лише предметом дослідження, але й фактом, що стосується теоретичної і критичної свідомості дослідників, важливим, бо призводить до реконфігурації наукового поля гуманістики. Однак, інспірація просторовим поворотом локальної чутливості і глобальної відкритості.

З польської переклав
Дмитро Вирський

Ейдос.
7’2013.

Ірина Колесник
Київ

Історіографічна топографія: Дніпропетровський феномен

На ментальній мапі української історіографії особливе місце посідає кафедра історіографії та джерелознавства Дніпропетровського класичного університету, котрій у 2012 р. виповнилося 40 років від дня заснування. Ідея створення кафедри, як згадує професор А.Болебрух, належала історіографу В.Шевцову (випускнику Воронезького університету) та джерелознавцю М.Ковальському, а «підтримка деканату та ректорату сприяла досить швидкій реалізації цього задуму»[1].

Ментальне картографування, як відомо, – це засіб репрезентації духовного чи матеріального об’єкта в культурному просторі. Отже кафедру історіографії та джерелознавства Дніпропетровського університету часто-густо ототожнювали із Дніпропетровською науковою школою, тобто використовувався прийом метонімії (перенос поняття «школа» на низку шкіл і напрямів, що сформувалися протягом 1970 – 1990-х рр. на кафедрі). Дніпропетровський культурно-інтелектуальний феномен значно ширший за поняття «наукова школа» (далі – НШ). Парадоксально, але в добу застою, в умовах суцільної русифікації та ідеологізації української історичної науки й культури, на периферії, зусиллями М.Ковальського був створений осередок українознавчих студій. У центрі уваги М.Ковальського (1929-2006) та його учнів знаходилась історія України XV – XVIII ст. Паралельно з українською проблематикою на кафедрі історіографії виникає інтерес до історіографічних сюжетів, згодом розпочинається вивчення кількісних методів в історії.

---

[1] *Болебрух А.Г.* Розширюючи дослідницькі обрії (до 30-річчя кафедри історіографії та джерелознавства ДНУ) // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Історіографія та джерелознавство в часовому вимірі: Міжвуз. зб. наук. пр. Дн-ськ, 2003. С.5.

Концепт «наукова школа» в історіографії

У сучасній українській історіографії побутує позитивістське розуміння «НШ», що сприймається як «об’єктивна даність». За визначенням Л.Винара, складовими школи є: 1. наявність керівника, учнів, співробітників; 2. організаційна структура (університети, наукові товариства, академії наук); 3. спільність головних історіографічних концепцій засновника школи і його учнів; 4. спільні методологічні засади; 5. наукові видання (журнали, наукові збірники); 6. специфічна історична тематика, зокрема регіональна[2]. Г.Мерніков уважає типовими рисами «школи»: 1. зв’язку учитель-учні; 2. механізм «здорової конкуренції» або «інтелектуальної боротьби за першість»; 3. реальну ефективність діяльності школи, зумовлену новим баченням проблеми; 4. перспективи її подальшого розвитку, «конфлікт поколінь» призводить до появи нової наукової школи, засвідчуючи «прогресивний характер школи попередниці»[3].

Постструтуралістська концепція «НШ» піддає ревізії позитивістські методики опису «НШ» й деконструює дидактичну вісь «вчитель/учні». Якщо класична концепція «НШ», виступає «соціальною проекцією тих суворо ієрархізованих типів суспільства, порядок яких утворювався символікою батька-патріарха (Російської та Австро-Угорської імперії, СРСР», то деконструкція дидактичної вертикалі вчитель-учні означає, на думку В.Ващенка, перенос акценту з фігури «керівника школи» на її рядових репрезентантів, актуалізує «зворотній зв’язок», що походить з «низів» «НШ» до керівника. Відтак, пріоритетними при вивченні «НШ», мусять стати комунікації між учнями, саме тому, що «інтенсивність наукової комунікації (швидкість обертання інформації) по горизонталі (між учнями) часто перевищує її інтенсивність по вертикалі (з керівником).

Дидактична зв’язка вчитель/учні репрезентує різні генерації: «старшу-авторитетну» (керівник) і «молодшу-підпорядковану» (учні). У науці існують два типи молодших поколінь: 1. покоління, які бунтують проти попередніх наукових генерацій; 2. покоління, котрі із вдячністю сприймають спадщину «від вчителів», акумулюючи знання. Домінування горизонтальних зв’язків призводить до нехтування самої ідеї наукової школи, що базується традиційно на ієрархічній вертикалі комунікацій. Якщо керівник і послідовники належать до різних наукових генерацій, то це утворює «потенційне поле» напруги, непорозуміння, що «зафіксовано у наукових мовах», і що «загрожує ієрархічній структурі влади в наукових школах». В українській історіографії, констатує В.Ващенко, домінує дидактична вісь

---

[2] Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866-1934) // *Винар Л.* Силуети епох. Дрогобич, 1992. С.117-118.

[3] *Мєрніков Г.І.* Риси наукової школи в українській історіографії другої половини XIX століття // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип.1. На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. Дн-ськ 1997. С.343-344.

учитель/учні, що «є продуктом настанов християнської цивілізації», яка вивищує «лідера школи коштом його послідовників»[4].

Проблему «НШ» можна аналізувати і з позицій постнекласичної науки. Продуктивним, як на мене, видається принцип «мереж», що передбачає об'єднання різноманітних елементів, котрі раніше існували ізольовано, у безшовну структуру елементів, між якими постійно циркулює інформація. Утворення мереж слугує новою моделлю вивчення історії історичної науки, а точками центрації слугують: 1. ідеологія (продукування ідей, теорій, методів); 2. матеріально-організаційна база (університети, кафедри, академічні інституції, товариства, часописи, вчені звання, наукові ступені, посади); 3. простір міжособистісних комунікацій істориків, місце кожного вченого у корпоративному середовищі визначається його мережевою позицією, тобто інтенсивністю контактів, обсягом культурного капіталу.

Відтак, під кутом зору мережевої теорії науки, академічна школа є рухливою, динамічної структурою потоків інформації і комунікацій що містить: 1. вертикальні зв'язки (дидактична зв'язка вчитель/учні); 2. горизонтальні комунікації між партнерами, представниками однієї наукової генерації з властивими їй цінностями, інтерактивними ритуалами, спільною мовою, «кодами спілкування»; 3. структурне суперництво у формах співпраці, конфлікту, корпоративної конкуренції, інтелектуальної боротьби за першість між генераціями, або в середині генерації в межах школи, груп, центрів.

Вузловими точками мережевої моделі школи є: 1. ідеологічна сфера (мова/комунікаційні коди, методи, засоби концептуалізації, проблематизації); 2. інституціональна площина (кафедра, часопис, семінари, ідеї-проекти); 3. міжособистісна сфера представлена «набором» інтелектуальних, корпоративних, товариських, родинних, адміністративних зв'язків між представниками школи по вертикалі й горизонталі у формах партнерської співпраці, конфлікту, розриву історіографічної традиції, комунікативних кодів тощо[5]. З перспективи мережевої моделі символічна влада лідера «НШ» не обмежується власною харизмою, а вимірюється спроможністю мобілізувати послідовників і перетворити їх на «мережу агентів», що означає – вирішальним чинником школи є міжособистісні взаємини[6]. На думку Б.Лепті, «НШ» виростає з мереж взаємодії індивідуумів.

---

[4] *Ващенко В.В.* Стратегії деконструкції концепції «наукова школа» в українській історіографії: між 'організованою комунікацією' та 'комунікаційним розривом' // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Теорія. Методика. Практика. Дн-ськ, 2009. С.170-183.

[5] *Колесник І.* Мережева модель науки (новий проект української історіографії?) // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Вип.4. К., 2009. С. 56-59.

[6] *Кауппи Ниило.* Социолог как моралист: «практика теории у Пьера Бурдье и французская интеллектуальная традиция // Новое литературное обозрение. Москва, 2000. №45 / http://magazines.russ/nlo/2000/45/kauppi.htm

Складовою мережевої моделі Школи є схоларна ідентичність історика. Кожний вчений, історик воліє вписати себе у певну інтелектуальну традицію. Саме схоларна ідентичність слугує ознакою професіоналізму, саморефлексії історика, котрий мусить усвідомлювати свою приналежність до певної професійної субкультури, «НШ».

Середовище дніпропетровських істориків 1970 – 2000-х рр. було просякнуте вертикальними і горизонтальними лініями комунікацій. Інтелектуальний зв’язок існував із старшою генерацією радянських істориків – московськими вченими А.Сахаровим, С.Шмідтом, В.Дунаєвським, О.Чистяковою, В.Іллерицьким, І.Ковальченком, ленінградськими колегами – А.Цамуталі, Ю.Марголісом, Р.Скринніковим. Згодом мережа комунікацій розширюється за рахунок польських, американських істориків. У Дніпропетровському університеті на базі кафедри історіографії та джерелознавства були проведені масштабні наукові форуми – Всесоюзна конференція з джерелознавства (1983) та історіографії (1984), учасниками яких були А.Гуревич, Н.Ейдельман, С.Шмідт, І.Ковальченко, А.Тартаковский, Л.Кертман і багато інших.

Специфічною рисою дніпропетровського наукового середовища стало органічне поєднання джерелознавчо-бібліографічних та теоретико-методологічних практик, продуктивне суперництво/співпраця між джерелознавцями, «новими джерелознавцями»/клiометристами та історіографами, які навзаєм доповнювали і збагачували один одного. Характерною ознакою дніпропетровського культурно-інтелектуального загалу була інтелектуальна мобільність, високі стандарти професійності, творча атмосфера, імпровізовані дискусії, відкритість до нового в науці. Наприкінці 1980 – початку 1990-х рр. на істфаку ДДУ з’являється ціла плеяда докторів наук: успішно захистили докторські дисертації в Москві – М.Ковальський, А.Болебрух, В.Калашніков, С.Плохій, І.Колесник, В.Підгаєцький, Києві – В.Іваненко, І.Ковальова, Г.Швидько, К.Марков.

У професійній свідомості, як відмічалося, Дніпропетровський культурно-інтелектуальний осередок асоціювався з «НШ», проте це більш складний історіографічний феномен, що містив три самодостатні мережі комунікацій, між якими постійно відбувався обмін інформацією: 1) джерелознавча школа; 2) школа системної методології та кількісних методів; 3) історіографічна школа.

Джерелознавча школа Миколи Ковальського.

Ідеологія Школи формувалась у площині українознавчих студій, навколо такої легітимної за радянських часів теми, як визвольна війна українського народу під проводом Б.Хмельницького. На істфаку ДДУ, згадував М.Ковальський, «порівняно з іншими університетськими центрами в Україні в 70 – 80-их років були найбільш сприятливі умови для зайняття справжньою наукою» в галузі історії України XV-XVIII ст., фактично кожна тема пропонована аспірантам «‘проходила’ без особливих труднощів щодо

затвердження і виконання». Проте були натяки і закиди щодо української тематики: 1973-1975 рр., «були складними з точки зору ставлення певних сил на факультеті до дослідження історії України, негласно наклеювалися ярлики певного «ізму», про що не хочеться говорити навіть зараз, – писав М.Ковальський у 1997 р., – хоч добре знаю прізвища інтриганів та їх клевретів та попутників». М.К. наводить такий епізод: якось він приніс до кафедрального збірника статтю українською мовою, на що редактор сказав, що збірник мусить видаватися одною мовою і запропонував перекласти російською. Коли М.К. підготував докторську дисертацію, то в захисті йому відмовили в Інституті історії в Києві формально через технічні дрібниці. Реальну причину відмови С.Плохій пояснює тим, що «тодішня українська академічна еліта не потребувала і боялася докторів з української історії дорадянської доби. Знову в пригоді стала Москва, і хоча й там були свої недоброзичливці, захист уже визнаного лідера цілого наукового напряму успішно відбувся у Московському університеті 1984 року»[7].

М.К. виступає засновником генеалогії Школи – «когорти учнів і послідовників». як лідер формулює кредо Школи: «завжди на 95 процентів займався вітчизняною історією, конкретно різними аспектами історії України (конкретно-історичними, джерелознавчими, історіографічними)». Специфікою Школи було те, що українознавчі сюжети вивчались у джерелознавчому ключі, що надавало їй наукового респекту та позбавляло зайвої ідеологічної заангажованості. М.К. визначає власну професійну ідентичність як джерелознавця та засновника школи джерелознавців: «безперечно, колись, як нас не забудуть, міг би увійти в історіографію історії України як джерелознавець (що сформувався саме у Дніпропетровську і саме як представник Дніпропетровського напрямку чи «школи» став відомий зі своїми учнями-дисертантами…), що розробляє конкретно джерелознавчі питання та їх теорію-аналіз та синтез». Джерелознавчу домінанту Школи М.К. пояснює власними якостями та цінностями як дослідника («помітна повага автора до джерел; його можуть осуджувати за такий прагматизм, може навіть фетишизацію джерел, чого до певної міри свідомий»), а також наявною історіографічною ситуацією в радянській історіографії (коли «помітно було нехтування або чисто ілюстративне використання історичних джерел, що фактично відкидало українську історіографію з 30-х рр. і до нашого часу не менше як на 60 років»). М.К. аналізує вади і стан українсько-радянського джерелознавства, на тлі якого відбувалось становлення Школи: втрачено темпи, професіоналізм, кваліфікацію, навіть сам «смак до джерельного фундаменту, евристики, комплексного підходу, теорії джерелознавства та джерелознавчого аналізу»[8].

Інституціонально школа М.Ковальського почала формуватися на базі кафедри історіографії та джерелознавства ДДУ й пройшла такі стадії

---

[7] *Плохій С.* Життєва місія Миколи Ковальського // Дзеркало тижня. 2006. № 43.

[8] *Ковальський М.П.* Історик і історіографія // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип.1. Дн-ськ, 1997 С. 14-21.

еволюції: 1) 1972-1978; 2) 1978-1994; 3) 1994-2006. Початкова фаза пов'язана з визначенням тематики та українських пріоритетів. Діяльність Школи характеризувалась підготовкою дисертацій під керівництвом М.К. (В.Якунін «Боротьба М.Покровського проти дворянсько-буржуазної і дрібнобуржуазної історіографії», Дн-ськ, 1972; А.Болебрух «Боротьба російського самодержавства з передовою суспільно-політичною думкою в другій половині XVIII ст.: За матеріалами діяльності цензурних органів», Дн-ськ, 1972; Ю.Мицик «'Кройніка' Феодосія Софоновича як історичне джерело і пам'ятка української історіографії XVII ст.», Дн-ськ, 1975; М.Кучернюк «Джерела про російсько-українські політичні зв'язки в роки Визвольної війни українського народу (1648-1654)». Дн-ськ, 1975; К.Марков «ХДС і ХСС і неофашистські сили ФРН і боротьба проти 'східної політики' уряду СДПГ/ВДІ (1969-1976)», К., 1979). Перелік тем відбиває не лише класову свідомість тогочасної науки, але те, як українські сюжети поступово входять в поле інтересів Школи.

На другому етапі інституціоналізації Школи ситуація рішуче змінюється на користь українознавчої тематики, формується наукова програма, поширюються джерелознавчі практики, виникає інтерес до історичної урбаністики, біографістики, теорії та історіографії джерелознавства. Школа представлена великою кількістю аспірантів і докторантів: Г.Швидько «Радянська історіографія соціально-економічного розвитку міст України в XVI-XVIII ст.», К., 1980; С.Плохій «Латиномовні твори середини XVII ст. як джерело з історії Визвольної війни українського народу в 1648-1654 рр.», М., 1982; Ю.Князьков «Український хронограф як джерело з вітчизняної історії», М., 1984; І.Кіку «Становище і антифеодальна боротьба селян Волині в 30 – 40-х рр. XVII ст.: На матеріалах актових книг», Дн-ськ, 1984; Ю.Назаренко «Дослідження історії Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. і возз'єднання України з Росією в радянській історіографії 30 – середині 60-х рр.», Дн-ськ, 1987; С.Абросимова «Документи Литовської метрики як джерело з історії міст України першої половини XVII ст.», Дн-ськ, 1988; Л.Литовченко «Дослідження проблем історії Росії IX-XVII ст. в працях І.Є.Забєліна», Дн-ськ, 1988; О.Журба «Діяльність Київської археографічної комісії з видання і вивчення джерел з історії України періоду феодалізму», Дн-ськ, 1989; Г.Виноградов «Аналіз документальних джерел з історії цехового ремесла України XVI – першої половини XVII ст.», Дн-ськ, 1989; В.Атаманенко «Становище та класова боротьба селянства Волині в другій половині XVI ст.: За матеріалами Луцького гродського уряду», Дн-ськ, 1990; В.Брехуненко «Джерела про зв'язки запорозького і донського козацтва в першій половині XVII ст.», Дн-ськ, 1990; П.Кулаковський «Руська (Волинська) метрика (1569-1673 рр.) як джерело до історії Київського та Брацлавського воєводств», Дн-ськ, 1992, О.Дячок «'Хроніка Європейської Сарматії' Алессандро Гваньїні як джерело з історії України XV – XVI ст.», Дн-ськ, 1992; Н.Ченцова «Документи Коша Нової Запорозької Січі як джерело до історії Катеринославщини», Дн-ськ, 1992; Ю.Святець «Соціально-економічна типологія селянських господарств

України у роки НЕПу: Масові джерела та методи їх дослідження», Дн-ськ, 1993 (керівн. разом з проф. В.Підгаєцьким); О.Удод «К.Г.Гуслистий – історик України», Дн-ськ, 1994[9].

М.К. виступає як редактор кафедрального збірника «Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України та Росії», організатор всесоюзних конференцій з джерелознавства (1983) та історіографії (саме він запропонував І.Ковальченку провести конференцію в Дніпропетровську у 1984). На другому етапі існування Школи домінує українознавча проблематика з джерелознавчими акцентами, формується ядро учнів і послідовників, фахово підготовлених істориків, які згодом будуть задавати тон в українській історичній науці.

Останній період Школи (дніпропетровсько-острозький) пов’язаний із переїздом М.Ковальського до Острога, де він брав активну участь у розбудові Острозької академії. Організаційний центр Школи перемістився до Острога, куди за вчителем переїхали його учні А. та В.Атаманенки, П.Кулаковський, і часто приїздили дніпропетровські колеги та учні. Це період творчих рефлексій, підбиття підсумків, роздумів, пам’яті про своїх вчителів, спадщина яких стає предметом вивчення його учнями наймолодшої генерації (В.Воронов «Науковий доробок О.М.Лазаревського в галузі археографії, джерелознавства та історіографії», Дн-ськ, 1996; А.Хведась «Розвиток краєзнавчих музеїв Західній Україні в кінці XIX – першій половині 40-х рр. XX ст. Джерела і література (на матеріалах Волинської, Рівненської та Тернопільської областей)», Дн-ськ, 1997; А.Атаманенко «Д.М.Бантиш-Каменський – історик України», К., 1998; В.Яремчук «Проблеми історичної науки в працях Я.П.Кіся», К., 1998; В.Павлюк «Вплив шляхетських родин Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст.», Запоріжжя, 2000; В.Дячок «Джерела про Устима Кармалюка та опришківство на Поділлі (1813-1835 рр.)», К., 2000; М.Близняк «Вадим Архипович Дядиченко (1909-1973) – історик України», Дн-ськ, 2006). Зв’язки Ковальського з ДНУ не переривались: сумісне керівництво з проф. В.Підгаєцьким аспірантами (Ю.Святець, В.Воронов, І.Тарнополька, В.Ващенко), підготовка докторантів (О.Удод).

Школа М.Ковальського – мережева модель-«колесо». Характер міжособистісних комунікацій був патріархатний, стиль керівництва – демократичний, «батьківський», до учнів і співробітників М.К. ставився як батько до синів: «На тепле, зацікавлене і завжди щире ставлення до учнів не впливали ні титули, ні посади Миколи Павловича, який на своєму віку був і завідувачем кафедри, і деканом, і проректором» (С.Плохій). Для кола спілкування М.К. притаманна психологічна солідарність, за його словами,

---

[9] *Ковальський М.П.* Підготовка кандидатів історичних наук у Дніпропетровському державному університеті (1970-1990-ті рр.) // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Історіографія та джерелознавство у часовому вимірі: Міжвуз. зб. наук. пр. Дн-ськ, 2003. С. 11-18; *Микола Павлович Ковальський*. Ad gloriam … Ad honores … Ad memorandum / За ред. Г.К.Швидько. Дн-ськ, 2007.

«напевно фанатизм до науки», проявлявся, але не було «замкнутості, зверхності, нелояльності, зазнайства». М.К. визнає, що йому «вдавалось сходитися з колегами по роботі. Що стосується студентів, то всі мої аспіранти починали зі студентської парти». Запорукою лояльних відносин, сприятливого психологічного клімату у мережі власних взаємин з учнями і науковою корпорацією сам М.Ковальський вважав такі особисті якості, як «працьовитість, відданість справі і правда, не завжди реалізована ‘допитливість’, певний критицизм до себе». «Микола Павлович, якому завжди були чужі національна винятковість та упередженість, на все життя зберіг добрі стосунки з московськими колегами Володимиром Дунаєвським, Оленою Чистяковою, Володимиром Автократовим, Ольгою Медушевською, Анною Хорошкевич», згадував С.Плохій [10].

Школа М.Ковальського пройшла три фази, втім комунікаційного розриву між науковими генераціями не сталося, вертикальна комунікація завжди тяжіла над горизонтальними зв’язками. Всередині Школи стосунки субординації переважали відносини координації. Школу М.Ковальського вирізняє «солідаризм поколінь», середня і молодша генерації учнів цілком сприймали цінності Вчителя, шанобливо ставились до його спадщини, серед інтерактивних ритуалів переважали ідеали співпраці. «Учень не більший за Вчителя» – такий сенс і значення Школи Миколи Ковальського.

Школа системної методології та кількісних методів Віталія Підгаєцького

Окрему мережу комунікацій становила група джерелознавців-кліометристів на чолі з проф. В.Підгаєцьким (1951-2004). Учень проф. В.Борщевського В.Підгаєцький пройшов шлях від джерелознавства масових джерел через математико-статистичне моделювання історичних явищ до епістемології історичного пізнання. Його заслуга як засновника і лідера Школи полягає в інтерпретації та верифікації новітніх методів і технологій на матеріалах соціально-економічної історії України 1920-х гг. В.Підгаєцький заклав підвалини «української моделі» історичної інформатики (Л.Бородкін).

Важливий вузол мережі становить ідеологія Школи. Предмет дослідження Школи – масові джерела, кількісні методи, філософські аспекти історичного пізнання. Ідейний стрижень світогляду лідера та Школи становила системна методологія як підсистема методологічної парадигми джерелознавства. Кліометрику В.П. визначав як реалізацію «системно-модельно-знакового історичного неопозитивізму». Світ модельної методології постає наче яскраво-образний та водночас науково-обгрунтований. В.П. чи ні найперший історик Східної Європи, який активно використовує категорію «емерджентність», що описує явища набуття системою таких ознак та характеристик, які не властиві з жодному елементів цієї системи. Дана категорія розширює можливості системного аналізу і поєднує його з

[10] *Плохій С.* Життєва місія Миколи Ковальського // Дзеркало тижня. К., 2006. № 43.

нелінійними ефектами, відкритими синергетикою, наголошував Л.Бородкін[11]. В.П. є автором таких формул/маркерів, як: «Аксіома І.Д.Ковальченка» – розробка адекватних задачам напрямів та методів дослідження історичної реальності; «Тріада Олівії Рікі», відповідно до якої а) усі писемні історичні джерела є гомоморфними знаковими моделями минулого, б) процес їх дослідження істориком розглядається як моделювання, в) результатом його діяльності є гомоморфні знакові моделі минулого; «Тріада Кліо» – підсистема джерелознавства, а) орієнтована на дослідження «масових» і «самодостатніх» джерел, б) має за мету структурування переважно кількісної інформації, в) базується на системній, модельній і «кількісній» методології, г) використовує математико-статистичні методи для аналізу статистичних джерел і формально-кількісні для аналізу описових джерел (текстів), д) для збереження, трансляції та обробки інформації використовує комп'ютерні технології; «Трикутник Готлоба Фреге» містить: а) предмет (річ, явище дійсності, матем. число), б) знак (слово, матем. символ), в) поняття про предмет; «Ефект Журдена» – проміжна ситуація, коли дослідник переходить на більш високий рівень пізнання від інтуїтивного (стихійного) використання того чи іншого методологічного підходу чи методу до усвідомленого. Остання тріада, у котрій Підгаєцький репрезентує своє бачення процесу пізнання, «Парадигма Георгія Постіке» – історична наука постає як мовно-морально-ремісничо-пізнавальна система: а) рідна мова, математика (мова вимірювань кількісних характеристик), іноземні й інші мови (жестів, рухів, музики), б) мораль (загальнолюдські цінності, національна релігія, культура, в) «історичні» ремесла (художня література, джерелознавство, історіографія, усна історія. (В.Ващенко, Ю.Святець).

Інституціональна мережа Школи почала формуватись з кінця 1980-х років, що було пов'язано із стажуванням В.П. на кафедрі джерелознавства Московського університету ім. М.В.Ломоносова, яку очолював акад. І.Д.Ковальченко. При кафедрі існувала лабораторія історичної інформатики, що проводила осінні школи, де й почалось знайомство з кліометрикою. З 1988 р. В.Підгаєцький, разом із Ю.Святцем, за підтримки проф. М.Ковальського започаткували вперше для вузів гуманітарного профілю викладання курсу «Кількісні методи в історичних дослідженнях». На базі кафедри історіографії та джерелознавства ДДУ були організовані й проведені загальносоюзна школа-семінар з використанням новітніх комп'ютерних технологій в історичних дослідженнях. (школа у «Лісовому», 1990); виїзна школа-семінар для студентів та аспірантів Дн-ська, Львова, Запоріжжя (школа в «Осокорах», 1996); школа-семінар для студентів-гуманітаріїв ДДУ (1997). У 1994 р. на кафедрі історіографії та джерелознавства ДДУ була утворена перша і єдина в Україні науково-дослідна лабораторія комп'ютерних технологій, що використовувались в навчальному процесі та наукових дослідженнях.

[11] *Бородкин Л.О.* Виталий Подгаецкий: наука как урок нравственности // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Вип.2. К., 2006. С. 444-445.

Виникла вісь Дніпропетровськ-Москва у царині кількісних методів та комп'ютерних технологій. З 1992 р. В.П. – член Ради новоутвореної Міжнародної асоціації «Історія і комп'ютер», що видавала свій інформаційний бюлетень, а з 1994 р. щорічник «Круг идей». Згодом членами АІК стали співробітники, учні В.П. Інституціоналізації Школи сприяли щорічні школи-семінари та конференції АІК, у яких активну участь брали дніпропетровські кліометристи. Щодо легітимації Школи спричинилися практики захисту канд. дисертацій учнями В.П. з 1993 р.: Ю.Святець «Соціально-економічна типологія селянських господарств України у роки НЕПу (масові джерела та методи їх дослідження», Дн-ськ, 1993; В.Ващенко «Фактори формування історичної концепції в українській історіографії кінця XIX – початку XX ст.», Дн-ськ, 1998; О.Обласова «Неп в житті селян Катеринославщини (джерела і методи їх дослідження)», Дн-ськ, 1998; І.Тарнопольська «Київський 'Синопсис' в історіографічному та джерелознавчому аспектах», Дн-ськ, 1998; Р.Топка «Формування суспільно-політичних ідеалів українського селянства за наказами та ухвалами до І Державної думи: джерелознавчо-методологічний аспект», Дн-ськ, 2002, В.Дмітрієва «Особливості урбанізації в Україні в середині 20-х років XX сторіччя: технології баз даних та математико-статистичні методи аналізу», Дн-ськ, 2002; К.Шихов «Земська добродійність на Катеринославщині 1866-1913 рр. (комп'ютерні технології обробки та аналізу джерел)», Дн-ськ, 2003.

Школа видавала потужну дидактичну й наукову продукцію (монографії В.П. «Математические методы и ЭВМ в изучении социально-экономической истории Украинской ССР в годы нэпа: Учеб. пособие», Дн-ск,1989; «Количественные методы в исследовании массовых источников по материалам Украинской ССР): Учеб. пособие», Дн-ск, 1990; «ЭВМ и изучение социальных структур: Учеб. пособие», Дн-ск, 1991; «Города Украины в годы НЭПа (вариант клиометрического подхода к анализу социальных структур» Монография, Дн-ск, 1994; «Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття», Дн-ськ, 2001). У 1998 р. Ю.Святцем та П.Доорном (Лейденський університет, Нідерланди) видано підручник «Кліометрика. Ч.1. Інформаційні технології та інструменти», який, на думку В.П., «немає аналогів у країнах СНД». У 2000-2002 рр. представники Школи на чолі з лідером стали учасниками Мегапроекту – «Лідерство заради прогресу», разом з колегами зі Львівського, Харківського, Запорозького Чернігівського ун-тів[12].

Статусну ідентичність Школи визначає характер міжособистісних взаємин всередині мережі. Школа В.Підгаєцького має не вертикальну, а швидше горизонтальну модель комунікацій, де переважають відносини не субординації, а координації, обмін інформацією відбувається рівною мірою між старшим поколінням та всередині молодшого. Це пояснюється

---

[12] *Підгаєцький В.В.* Нотатки щодо історії появи кліометрики на теренах істфаку ДНУ // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Історіографія та джерелознавство у часовому вимірі. Дн-ськ, 2003. С. 23.

невеликою віковою різницею між керівником та учнями, по-друге, вони разом йшли по нерозвіданому предметному полю квантитативної історії й водночас формувались як самодостатні дослідники, щоправда, з різним стартовим культурним капіталом. Швидкість обертання інформації по горизонталі перевищує інтенсивність зв'язків по дидактичній вертикалі. Між лідером та послідовниками не було комунікаційного розриву, разом вони створювали новий для української історіографії мовний код – мову науки. Утім, горизонтальна модель Школи інколи провокувала ситуації суперництва, відчуття психологічної напруги, внутрішньої полеміки, рідко – заперечення традиції, цінностей попередників-вчителів.

Важлива особливість Школи – підвищена саморефлексія лідера щодо власної культурної майстерні та творчості історика взагалі. В.П. сам визначає риси свого авторського стилю: поділ тексту на пункти, змістовні відрізки, фрагменти; складний пошук назви, що несе в собі ідею роботи; вибір епіграфу й особливе ставлення до цитат та цитування (1. як одного з стилістичних прийомів, що створює змістовний та розумовий фон оповіді, 2. як до «дієвого» інструменту задля парадоксалізації, загострення певних пізнавальних ситуацій і проблем, 3. як одного з правил «'хорошего тона' для вченого, свідоцтва його загальноосвітнього, спеціально-наукового та культурного виховання»[13]).

Школа в особі лідера пройшла певну інтелектуальну еволюцію від сцієнтизму через модернізм до впливів постмодернізму, що знайшло відображення в його текстах, наповнених асоціаціями, метафорами, цитатами, численними парадоксами, яскравими образами-формулами. Міркував В.П. над етикою історика та його інтелектуальною поведінкою. Загальнонауковий досвід вченого, вважав В.П. – це не лише теорії, методи і технології, а й «уроки моралі, так потрібні нам, історикам», історик має бути толерантним, терпимим до думки опонента. В.П. був вдячний власним вчителям (В.Борщевському, І.Ковальченку) і відповідальний перед своїми учнями – тими, «кого ми приручаемо» до кліометрики. Нині школа дніпропетровських кліометристів переживає стадію осмислення попереднього досвіду і пошуку нових форм.

Школа Підгаєцького численними нитями була пов'язана з школою М.Ковальського: спільна джерелознавча проблематика з різними акцентами, сумісне керівництво аспірантами (Ю.Святець, В.Ващенко, І.Тарнопольська), звідси обмін інформацією, перетікання кадрів, ідей з однієї комунікаційної мережі до іншої, єдина організаційна база – кафедра історіографії та джерелознавства ДНУ, а також комунікації з історіографічною школою. Школа В.Підгаєцького, перша і єдина в Україні, ідейно й організаційно притягувала кліометристів Одеси, Харкова, Львова, Сімферополя, Запоріжжя, тісні інтелектуальні зв'язки існували з Москвою, С.-Петербургом.

---

[13] *Бородкин Л.О.* Вказ пр. С. 443-444.

Історіографічна школа

Середовище дніпропетровських історіографів – це окрема мережа комунікацій. На відміну від школи М.Ковальського, що формувалась як гомогенний, самодостатній центр українознавчих студій, історіографічна школа виникає під впливом традицій російсько-радянської історіографії й від початку була пов'язана з історіографічними центрами Москви, Воронежа, Ленінграда[14].

Важливий вузол мережі становлять культурно-інтелектуальні впливи та ідеологія Школи. Вертикальна лінія представлена поглядами і контактами засновника Школи Віктора Шевцова (1940-1981) з московською науковою елітою проф. А.Сахаровим, В.Іллерицьким, В.Дунаєвським, Е.Чистяковою, І.Ковальченком, А.Роговим, В.Муравйовим, В.Дурновцевим, А.Орловим. Це були відомі імена у царині російської історіографії тих часів. Подальша еволюція Школи зумовлена впливами наукознавства, культурної антропології, викликами інтелектуальної моди та постнекласичної науки. Предметне поле Школи – біоісторіографія, логіко-гносеологічний аналіз науки, російська, українська історіографія, нова сімейна історія, культурно-інтелектуальна історія, мережева теорія, історія понять.

Інституціональна історія Школи представлена трьома періодами. 1970 – початок 1980-х рр., час ідейно-організаційного становлення мережі комунікацій дніпропетровських історіографів. Логіка творчості засновника школи віддзеркалювала основні тенденції розвитку радянської історіографії доби її остаточного оформлення як спеціальної дисципліни та ідейного злету (як реакції на загальну кризу радянської історичної науки 1970-х рр.) У власному дискурсі В.Ш. «рухався» від дослідження яскравої особистості дерптського професора-правника Г.Еверса через вивчення окремих напрямів та шкіл в російській історичній науці 1-ї пол. XIX ст., («скептична школа», «буржуазний напрям»), до історії історіографічних уявлень в Росії 1820 – 1830-х рр.[15]. У межах радянської парадигми історія історичної науки

[14] Див.: *Чернов Е.А.* Ретроспектива и перспективы историографии // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Історіографія та джерелознавство у часовому вимірі. Дн-ськ, 2003. С.27-42; *Колесник І.* Дніпропетровська історіографічна школа: спроба саморефлексії // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки Вип. 2. Ч.1. К., 2006. С.381-404.

[15] *Шевцов В.И.* Г.Эверс и развитие русской исторической науки в XVII – начале XIX в. в немецкой историографии // Исследования по славяно-германским отношениям. М., 1971. С.30-42; *он же.* Вопросы истории древнейшего права в сочинениях Г.Эверса // Некоторые вопросы всеобщей истории и методики ее преподавания: Сб. науч. тр. Дн-ск, 1972. С.105-116; *он же.* Родовая теория Г.Эверса // Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений. М., 1973. С.6-24; *он же.* Die Sippentheorie bei Gustav Ewers // Russisch-deutsche Beziehungen von der Kiewer Rus' bis zur Oktoberrevolution. Berlin, 1976. S.163-180; *он же.* «Скептическая школа» М.Т.Каченовского в оценке В.С.Иконникова // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения: Сб. науч. тр. Дн-ск, 1976. С.80-88; *он же.* Оценка скептической школы в советской историографии //

становила телеологічний процес руху до т.зв. вершини науки – матеріалістичного розуміння історії. В.Ш. не міг вийти за межі офіційної доктрини класового аналізу, згідно з яким історія історичної науки подавалась як боротьба ідейних течій: дворянської, буржуазно-ліберальної та революційно-демократичної. Втім й по сьогодні роботи В.Ш. демонструють самобутній стиль та певний рівень історіографічної культури[16]. Учні В.Ш. – П.Кожемякін, І.Колесник, Є.Чернов. Отже, на початку для Школи характерний був аналітично-емпіричний підхід до матеріалу, інтерес до яскравих особистостей, органічність російської історіографічної проблематики. Проте несподівана смерть фундатора школи поставила під загрозу сам факт її існування.

Другий етап, поч. 1980-х – поч. 2000-х рр., відзначений ідейним та організаційним самовизначенням Школи. Нестандартний погляд В.Ш. щодо виникнення перших історіографічних уявлень в Росії в 20 – 30-ті рр. XIX ст., потребував обґрунтування. У літературі тих часів панувала концепція учениці акад. М.Нечкіної Р.Кірєєвої про формування історіографії як навчальної дисципліни в російських університетах у 2-й пол. XIX ст. Проблема-інтрига полягала в тому, що знайти відповідь на питання, коли виникають перші історіографічні знання, неможливо було засобами самої історіографії. Доцільним, здавалось, звернутися до інструментарію наукознавства, котре у 1980-х рр. було менш заполітизованим і виступало транслятором ідей розвинутих на Заході соціології та філософії науки. Згідно теорії рефлексії наукове знання має два рівні: предметне знання і критичне (знання про те, як предметне знання здобуто). Відповідно історична наука – це предметне знання про минуле, історіографія – рефлексивне знання, самосвідомість науки (що визначає предмет, метод, стратегії дослідження). Історіографія виконує парадигмальну функцію (фіксує наявну систему знань, утворює канон, традиції) та критичну (тобто генерує нове знання). З теорії рефлексії випливає, що історіографічні уявлення виникають разом з предметним знанням й існують у вигляді рефлексії автора або як сукупність літератури з

Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения: Сб. науч. тр. Дн-ск, 1977. С.3-14; *он же.* Развитие прогрессивного направления в русской историографии 1-й половины XIX в.: Учебное пособие по курсу «Историография истории СССР». Дн-ск, 1980; *он же.* Вопросы отечественной историографии в русской исторической литературе 20-х – 30-х годов XIX в. // Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения: Сб. науч. тр. Дн-ск, 1976. Вып.3. С.128-144; *он же.* Понимание предмета и задач исторической науки в русской историографии первой трети XIX в. // Проблемы историографии и источниковедения истории СССР: Сб. науч. тр. Дн-ск, 1979. С.3-25; *он же.* Sowjetische Historiker uber die kritische Richtung ersten Dritteldes 19Jh. // Jahrbuch fur Geschichte der sozialistischen Lander Europas. VEB: Deutscher Verlag der Wissenschaften. Berlin, 1979. S.66-81.

[16] *Колесник И.И.* Исследование отечественной историографии в трудах В.И.Шевцова // Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII – XIX веков: Сб. науч. тр. Дн-ск, 1982. С.154-166.

предмету (проблемна історіографія), а згодом перетворюються на спеціальну дисципліну[17].

З 1990-х рр. стався перехід до українознавчої тематики, дискурс Школи стає україномовним. Радикальному оновленню історіографії сприяв поворот від класово-репресивного тоталітарного мислення до нової історичної науки, зокрема культурно-інтелектуальної історії, за рахунок чого відбувалась модернізація понятттєвого апарату історіографії. До інструментарію Школи входять такі концепти, як «ментальність історика», «професійна ідентичність», «образ науки», «образ історика», «дискурс», «наратив», «наукові стратегії дослідження», «міждисциплінарність» тощо.

Викладання курсів з історіографії («Історіографія історії України», «Історична наука в Україні XX ст.», с/к «Історична наука та освіта в українській культурній традиції») на істфаку ДДУ потребувало нового бачення історіографічного процесу в Україні, відмови від застарілих на той момент біографічного чи-то хронологічного підходів і мало спиратися на попередні здобутки Школи. Оминаючи фазу збирання «сирого» історико-наукового матеріалу, відбувся перехід до стадії проблематизації й концептуалізації фактажу. Українська історіографія сприймалася не як простий перелік біографій істориків чи боротьба ідейних течій в науці, а наче історія ідей, методів, теорій у соціокультурному контексті певної епохи. Сутність культурно-інтелектуальної концепції історії історичної науки в Україні полягала в тому, що поряд з біографією ідей осмислювався духовно-інтелектуальний ландшафт епохи: територіально-ментальні особливості українських земель-регіонів, що входили до складу Російської та Австрійської імперій, характер наукового світогляду, історичної свідомості, розвиток фундаментальних та гуманітарних наук, стан історичної періодики, публіцистики, критики, культурно-громадський рух, урядова політика щодо історії. Усі ці чинники мали вирішальний вплив на розвиток історичної думки й мотивацію наукової діяльності як лідерів науки, так і істориків «другого ряду», викладачів та популяризаторів рідної історії. Критерієм періодизації історії історичної науки в Україні (класичного типу науки з XVIII ст.) є зміна світоглядних настанов: просвітницький раціоналізм, національно орієнтований романтизм, позитивізм (у формах народництва та обласництва), методологічний плюралізм (національно-державницький проект М.Грушевського, державництво та теорія еліт В.Липинського)[18].

З кін. 1990 – поч. 2000-х рр. була підготовлена низка канд. дисертацій (під керів. І.Колесник), що продовжили традицію теоретико-історіографічних досліджень на кафедрі історіографії та джерелознавства ДНУ й привнесли чимало нового щодо ідейно-організаційного згуртування Школи: Г.Мерніков «Школи в українській історичній науці другої половини XIX – початку XX ст.: проблеми теорії та історіографії», Дн-ськ, 1997; С.Легеза «Романтизм

---

[17] *Колесник И.И.* Историографическая мысль в России: от Татищева до Карамзина. Дн-ск, 1993. С.23-43.

[18] *Колесник І.І.* Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). К., 2000.

і українська історіографія: методологічний аспект», Дн-ськ, 1998; В.Андрєєв «Д.Дорошенко як дослідник української історіографії», Дн-ськ, 1998; К.Колесников «Українська історична наука та історіософія на рубежі XIX – XX століть», Дн-ськ, 1999, Д.Вирський «Ст.Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель», Дн-ськ, 2000; В.Головко «Криза сучасної української історичної науки: теоретичний та історіографічний контекст», Дн-ськ, 2000; С.Айтов «Українська історіографія та журнал «Основа» в контексті культурно-національного відродження України», Дн-ськ, 2001.

Третій етап (дніпропетровсько-київський) в існуванні Школи, від початку 2000-х рр., пов'язаний з розширенням організаційної бази, новими формами комунікацій. У 2001-2002 рр. Д.Вирський, В.Головко, І.Колесник стають співробітниками Інституту історії України НАН України у Києві. Розширення дніпропетровсько-київської мережі комунікацій відбувається завдяки проведенню з 2005 р. щорічного методологічного семінару в Інституті історії України із залученням фахівців зі Львова, Дніпропетровська, Харкова, Краматорська, Одеси, Києва, Чернігова. Засобом розширення мережі контактів став щорічник «Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки» Вип.1-7, К., 2005-2013 (гол. ред. В.Смолій, відп. ред. І.Колесник). Постійно розширюється географія учасників альманаху: Україна, Росія, Канада, Білорусь, Польща, Австрія.

Не перериваються зв'язки з Дніпропетровськом. Підготовка кандидатів і докторів наук (наук. керів. І.Колесник) ведеться на кафедрі історіографії та джерелознавства ДНУ та в Інституті історії України НАН України: Г.Голубчик «Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: 'нова сімейна історія'», Дн-ськ, 2003; Н.Барабаш «Рід Білозерських та культурний світ України XIX – початку XX століття: нові методологічні підходи», Дн-ськ, 2005; Д.Андросова-Байда «Українська історична наука 1920-х рр.: образ жінки-історика», К., 2010), (канд. дис.); Д.Вирський «Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст).», К., 2009; В.Ващенко «Стратегії конструювання М.Грушевським українських метанаративів: методи та їх функції», Дн-ськ, 2009. В.Андрєєв «Віктор Петров: інтелектуальна біографія, К., 2013 (докт. дис.). Київський етап функціонування Школи відмічений пошуком нових методів і технік дослідження, спробами верифікувати модерні ідеї і підходи на матеріалах історії історичної науки в Україні, що знайшло відображення у науковій продукції Школи, зокрема монографіях: Н.Барабаш «Рід Білозерських і культурний світ України XIX – початку XX ст.», К., 2007; Д.Вирський «Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.)», К., 2008; його же. «Роксолани серед Сарматів: річпосполитська історіографія України (кінець XV ст. – 1659)», К., 2013. його же. «Станіслав Оріховський-Роксолан: життя і пам'ять», К., 2013; В.Андрєєв «Віктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого», Дн-ськ, 2012; І.Колесник «Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій», К., 2009; її же. «Українська історіографія: концептуальна історія», К., 2013.

Міжособистісна сфера комунікацій Школи має вертикальні і горизонтальні вектори. Засновник Школи В.Ш. вирізнявся відчуттям стилю, рівнем освіти, мовної та фахової підготовки, він прилучав студентську молодь до історіографічної тематики, виховував своїми курсами та індивідуальною співпрацею професійну культуру історика. В.Ш. був талановитим науковим комунікатором. Завдяки тісним зв'язкам В.Ш. з професорами В.Дунаєвським та Е.Чистяковою, які певний час викладали у Воронезькому університеті, він опинився у колі московської інтелектуальної еліти 1970-х рр. де був визнаний як дослідник.

На наступних етапах дидактичну традиційну вертикаль вчитель-учні стали витісняти горизонтальні зв'язки, Школа в класичному розумінні почала перетворюватися на «незримий коледж», для якого властивий партнерський стиль спілкування, постійна циркуляція ідей, відкритість до комунікацій зсередини та ззовні. Вертикальна лінія комунікацій означала наслідування традицій російської історіографії, її кращих зразків і здобутків (Л.Черепнін, М.Нечкіна, А.М.Сахаров, В.Іллерицький, А.Цамуталі, І.Ковальченко); горизонтальна представлена впливом джерелознавчих практик школи Ковальського, ідей структурної методології і кліометрики, що поширювались В.Підгаєцьким та його оточенням, а також обміном інформацією з історіографічними анклавами Харкова, Одеси, Львова, Києва тощо.

Отже, як говорив Віктор Гюго: «40 років – це старість молодості й молодість старості». Що зараз переживає кафедра історіографії, джерелознавства та археографії ДНУ – молодість чи старість – визначить Час.

Ейдос.
7'2013.

Ярослав Калакура
Київ

Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії

Українська історіографія перебуває на крутому переломі, зумовленому трансформацією українського суспільства від радянського тоталітаризму до демократії та пріоритету, який супроводжується поверненням історичній науці її природних функцій. Цей складний і суперечливий процес наштовхується не тільки на загальну кризу, яка охопила всі сфери суспільного життя, включаючи й науку, освіту й культуру, але й на шалений спротив консервативних сил, носіїв старої ідеології і стереотипів радянської історіографії. Однією із визначальних тенденцій сучасного розвитку української історіографії є зміна її кадрового потенціалу, методологічних орієнтирів і перехід від класово-формаційного осмислення та трактування історичного процесу до цивілізаційного.

Розгляд цих тенденцій доцільно розпочати з деяких загальних застережень і *термінології*. Під *новітньою українською історіографією* розуміють сучасний період її розвитку, започаткований на рубежі 80 – 90-х років XX ст. і пов'язаний з принципово новою історіографічною ситуацією, методологічною переорієнтацією істориків, зумовленою відновленням державної незалежності України, поверненням до національних традицій і соборності української історичної науки. До речі, терміном «новітня» послуговуються польські та чеські історики, він присутній і в низці публікацій в РФ, і стосується посттоталітарного етапу розвитку. Цей термін зафіксований в «Енциклопедії історії України»[1].

Щодо методологічних орієнтирів. Мова йде про своєрідний компас історика, дорожня карта його інтелектуально-дослідницької і педагогічної діяльності. Орієнтири включають пошук відповідей на *два ключових*

[1] *Калакура Я.С., Ясь О.В.* Новітня історіографія. Персоналії та інституції // Енциклопедія історії України. Т. 6. К., 2008. С.14-15.

питання: що досліджувати і як досліджувати ? У радянські часи з ними все було просто і зрозуміло. Кожен новий пленум ЦК КПРС або доповідь чи знаковий виступ генерального секретаря давав директивні настанови і визначав обов'язкові ідеологічні постулати, встановлював канони, які мали стати ідеологічними, світоглядними і тематичними орієнтирами історика. Що ж стосується методологічних орієнтирів, то вони базувались на марксизмі-ленінізмі в його сталінсько-брєжнєвському оформленні і були відносно стабільними: формаційне трактування історичного процесу, партійно-класовий підхід, критика буржуазної історіографії і боротьба з українським націоналізмом. До речі, директивне визначення завдань історичної науки певною мірою успадкувало й нинішнє керівництво РФ. Тут уже три роки діє урядова комісія по протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії, указом Д.А.Медвєдєва 2012 р. було оголошено роком російської історії, в рамках якого визначачалися 3 ювілейних дати: 1150 років зародження російської державності, 200-річчя перемоги Росії у Вітчизняній війні 1812 р. і 150 років від дня народження Столипіна, навколо яких розгорталися наукові дослідження і поширювались історичні знання. Не оминули цих дат й деякі історики України.

Інша справа з орієнтирами в демократичному суспільстві та визнання свободи наукової творчості. Як стратегічні, так і поточні орієнтири визначають самі наукові інституції та дослідники, враховуючи тенденції розвитку історичної науки у світовому і національному вимірах, а також ті суспільні виклики, які постають перед наукою і на які вона має реагувати. Орієнтири тісно пов'язані із завданнями історичної науки. Як засвідчило минуле двадцятиріччя, *пріоритетними орієнтирами для істориків незалежної України стало створення наукової історії українського народу в контексті цивілізаційного виміру, який сповідує такі підходи як: гуманістичний, антропологічний, синергетичний, аксіологічний або ціннісний підхід тощо.* У монографії В.Е.Гончаревського частково узагальнено досвід засвоєння і реалізації цивілізаційного підходу в сучасній українській історіографії[2]. Поспіль за дослідженнями Ю.В.Павленка[3], М.Є.Горєлова, О.П.Моці та О.О.Рафальського[4] нещодавно побачила світ перша книга колективної монографії «Україна найдавнішого часу – ХУІІІ ст. поліття: цивілізаційний контекст пізнання»[5], яка переконливо доводить суттєві переваги цивілізаційного осмислення історичного процесу в порівнянні з

---

[2] *Гончаревський В.Е.* Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991-2009). К., 2010. 220 с.

[3] *Павленко Ю.В.* Історія світу: цивілізаційний і соціокультурний розвиток людства. Вид.3-є, стереотипне. К., 2001. 360 с.

[4] *Горєлов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О.* Цивілізаційна історія України. К., 2005. 632 с.

[5] *Україна найдавнішого часу – XVIII ст.:* цивілізаційний контекст пізнання / Юрій М.Ф., Алексієвець Л.М., Калакура Я.С., Удод О.А. Кн.1. К.-Чернівці-Тернопіль, 2012. 700 с.

формаційним. Само по собі цивілізаційне трактування історії не є антиподом формаційному. Справа в іншому: в абсолютизації матеріалістичного розуміння історії, яке ув'язувалось з формаційним і партійно-касовим підходом, доведеним до канону в Короткому курсі історії ВКП(б). У Маркса немає терміну «історичний матеріалізм», його застосував Енгельс, але Марксове гасло «буття визначає свідомість» й досі домінує в головах багатьох істориків, особливо моїх ровесників. Натомість цивілізаційний підхід, який має коріння не лише в західній історіософії, але й в українській традиції історіописання, робить акцент не на матеріальні, а на соціокультурні та ментальні явища і процеси. Засвоєння філософії цього підходу і є однією із найбільш характерних ознак новітньої української історіографії, визрівання, становлення та розвиток якої охоплює період з кінця 1980-х рр. до сьогодення. В його межах простежуються три умовних етапи: а) перехідний – від радянської історіографії до пострадянської (кінець 1980-х рр. – перша половина 1990-х рр.); б) відродження національних традицій української історіографії та утвердження її цілісності (друга половина 1990-х рр. – перша половина першого десятиріччя 2000-х рр.; в) сучасний етап з 2005-го рр. – до сьогодення.

Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб у контексті переходу до цивілізаційного пізнання історії окреслити контури, головним чином, першого або перехідного етапу новітньої української історіографії, показати його значення для подальшого розвитку історичної науки і підготовки професійних істориків. Тому акцент зроблено на *найбільш характерні ознаки* цього етапу, а саме: *а) намагання вивести історичну науку з-під контролю комуністичної партії та її ідеології; б) прагнення повернути історичній науці її природні функції; в) спонукання до зміни історичної парадигми, до руйнування стереотипів радянської історіографії; г) усунення «білих плям», повернення до історичної правди, особливо в царині історії української державності, визвольних змагань; д) відродження соборності української історичної думки; е) закладання моральної підтримки утвердженню державного суверенітету і незалежності України.*

Головною передумовою становлення сучасної української історіографії було формування принципово нової історіографічної ситуації, яка почала складатися під впливом горбачовської перебудови і могутнього опозиційного руху, спрямованого на демократизацію суспільства, відновлення суверенітету і незалежності України. Рушієм цих перемін були не лише опозиційні сили, але й та частина української радянської інтелігенції, включаючи й частину викладачів суспільних наук, яка сформувалася під впливом хрущовської відлиги, руху шістдесятників. У середовищі окремих комуністів, особливо на тлі праці І.М.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», появи книги П.Ю.Шелеста «Україно наша радянська», дедалі відчутніше виявлялись ідеї українського націонал-комунізму і сепаратизму. Свого часу Іван Багряний писав у журналі «Наші позиції», що сили майбутньої української революції знаходяться в УРСР, наші кадри в комсомолі і навіть у КП(б)У. Власне до

створення програмових документів Народного Руху України долучалися люди з компартійними квитками, але з українською самосвідомістю. До речі, в ЦДАГО України зберігся лист В.Маланчука, тоді ще заступника міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, а згодом головного ідеолога КПУ, від 22 червня 1972 р. на ім'я В.Щербицького, в якому він б'є тривогу про «*небезпеку націонал-комунізму* в Україні» і піддає критиці праці І.Дзюби, Р.Іванової, Ю.Пінчука, а їх покровителями називає секретаря ЦК КПУ Ф.Овчаренка і його помічника Я.Калакуру. Прогресивні зрушення в середовищі радянських істориків, особливо молодшої генерації, наштовхувалися на спротив комуністичної партії, партноменклатури та чиновників історичних установ, а також частини представників старшого покоління істориків, що залишалися в полоні старих методологічних схем і марксистських догм. Звичайно, в середовищі істориків партії були різні люди: ортодокси на зразок О.А.Бородіна, Г.Л.Нікольникова, М.Липовченка, А.В.Лихолата та ін., але й були О.М.Апанович, М.Ю.Брайчевський, К.Г.Гуслистий, Я.Р.Дашкевич, В.Мороз, Г.М.Мултих, а пізніше В.Ф.Верстюк, В.О.Замлинський, Р.П.Іванова, С.В.Кульчицький, М.І.Панчук, Р.Я.Пиріг, В.І.Сергійчук, В.А.Смолій, Ю.І.Шаповал та багато інших.

Проблеми української історії опинилися в епіцентрі ідеологічної і політичної боротьби між національно-демократичними та прорадянськими і проімперськими силами. Під тиском громадськості та незаперечних фактів ЦК КПУ з метою «відхреститися» від сталінізму був змушений дати дозвіл на публікацію документального збірника про голод 1932-1933 рр.[6], а в червні 1990 р. скасував низку партійних постанов 1940-х рр., у т.ч. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». Це розчищало дорогу для усунення так званих «білих плям» і утвердження нового бачення української історії. За умов горбачовської перебудови розширився доступ до архівів, спецфондів бібліотек, до заборонених праць М.Костомарова, В.Антоновича, М.Грушевського, М.Драгоманова та ін., до деяких праць істориків української діаспори.

Вирішальне значення для утвердження нової історіографічної ситуації мали поглиблення криза комуністичного режиму, а відтак крах політичної системи і його ідеології, проголошення суверенітету і відновлення державної незалежності України, розпад СРСР. Ключова роль у трансформації радянської історіографії відводилася Інституту історії Академії наук, якому було повернуто назву і статус Інституту історії України (1991). З 1990 р. почалися зміни в його керівництві: заст. директора були призначені відомі історики С.В.Кульчицький та В.А.Смолій, котрий в 1993 р. очолив колектив (замість Ю.Ю.Кондуфора). Інститут історії партії при ЦК КПУ був реформований в Інститут політичних досліджень, на базі якого згодом постав нинішній Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса

[6] *Голод 1932-1933 років на Україні*: очима істориків, мовою документів / керівн. автор. колект. Р.Я.Пиріг. К., 1990.

НАН України. Перебудовувалась діяльність Інституту археології, було створено нові академічні та вузівські осередки історичної науки, зокрема Інститут української археографії (1991) (нині Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, директор – П.С.Сохань), Інститут сходознавства (директор О.Й.Пріцак), Інститут суспільних наук у Львові був реформований в Інститут українознавства ім. І.П.Крип'якевича (директор Я.Д.Ісаєвич). У Київському університеті ім. Т.Шевченка було створено Інститут українознавства (тепер Національний науково-дослідний інститут українознавства і всесвітньої історії, директор П.П.Кононенко), а у Львівському університеті ім. І.Франка постав Інститут історичних досліджень (директор Я.Грицак) та ін. Почалася перебудова діяльності «Українського історичного журналу», засновувались часописи «Київська старовина», «Пам'ять століть», низка нових міжвідомчих збірників. У всіх вузах (частина яких дістали статус університетів), створювались кафедри історії України, українознавства, гуманітарних наук, вносились суттєві корективи до навчальних планів підготовки істориків. Започатковувались суттєві зміни у змісті навчального процесу та тематиці науково-дослідних робіт.

Пошук нових методологічних конструкцій дослідження історичного процесу плодотворно вели Ю.Павленко, О.Реєнт, В.Ткаченко[7]. Останній підкреслював, що стадійний підхід та розгляд історичного процесу з погляду полілінійності дають змогу з`ясувати глобальні явища світової історії в їх основних, типізованих формах.

На пріоритетне місце наукових дискурсів на рубежі 1980–90-х рр. висунулися проблеми історії радянської доби, які виявилися найбільш сфальсифікованими і міфологізованими в радянській історичній науці та суспільній свідомості. Злам стереотипів у поглядах на події 1917-1980-х рр. започаткував довгий ланцюг перегляду багатьох спотворень української історії, починаючи з найдавніших часів. У числі перших спроб нового трактування найбільш сфальсифікованих сторінок української історії 1920 – 30 рр. стали наукові збірники "Про минуле – заради майбутнього" (1989) та "Маршрутами історії" (1990), упорядковані Ю.Шаповалом. У них частково переглядались усталені в радянській історіографії оцінки внутріпартійної боротьби, ставлення до націонал-комунізму, проведення національної політики, ставились під сумнів "правдивість" відображення "досвіду" індустріалізації та колективізації, причин голоду 1932-1933 та 1946-1947 рр.

Серед піонерів подолання фальсифікацій українського історичного процесу, поряд з опозиційними істориками О.М.Апанович, С.І.Білоконем, М.Ю.Брайчевським, Я.Р.Дашкевичем, Я.І.Дзирою, Р.П.Івановою (Іванченко) та ін., було не мало й лояльних до режиму дослідників, зокрема С.В.Кульчицький, Ю.І.Шаповал, В.І.Сергійчук, Я.Д.Ісаєвич, В.М.Даниленко,

---

[7] *В.Ткаченко, О.Реєнт* .Україна: історіософія самоорганізації". К., 1994; *Україна*: на межі цивілізацій. К., 1995; *Методологічні засади* теорії цивілізаційного процесу. К., 1996; *Ю.Павленко*. Стадійна та полілінійна природа цивілізаційного процесу // Сучасність. 1996. № 5 та ін.

Ф.Турченко, С.А.Макарчук, В.Марочко, М.І.Панчук та ін., які бачили Україну суверенною республікою з атрибутами реальної держави. Вони й ініціювали рух за правдиву історію України, за подолання спотворень і фальсифікацій. С.В.Кульчицький один із перших у своїх розвідках відверто розвінчав політику сталінізму на Україні, обґрунтував аналітичний висновок про штучний характер голоду 1932-1933 рр., про його взаємозв'язок з голодом 1921-1922 рр. і суцільною колективізацією, розкрив їх спільну ознаку – насильницька політика експропріації і нищення українського селянства[8]. Принципове значення мала поява монографії Г.Касьянова та В.М.Даниленка «Сталінізм і українська інтелігенція» (1991), яка підводила до розуміння справжніх мотивів політики українізації як маневру правлячої партії, спрямованого на послаблення українського руху спротиву, обґрунтовувала відповідь на питання, чому сталінський режим вдався до масового нищення української еліти.

Новим явищем в історіографії перехідного етапу стало вивчення історії Української революції 1917-21 рр., насадження в Україні більшовицького режиму, розгортання опозиційного до нього руху, який в багатьох регіонах набув характеру селянських повстань і збройної боротьби. Публікації з цієї проблематики спростовували міф про «тріумфальну ходу радянської влади» і переконливо засвідчували активний спротив насадженню тоталітарного режиму з боку різних верств населення, в т.ч. й української інтелігенції. Новим підходам до цієї проблематики, включаючи й історіографічну складову, сприяли численні публікації В.Ф.Верстюка, О.Копиленка В.Ф.Солдатенка та ін. Традиційні терміни радянської історіографії «бандитизм» і «контрреволюція» уступали місце новому баченню селянських повстань як вияву протестного руху опору, що дістав відображення у монографії В.Ф.Верстюка «Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918-1921)» (1991) та ін. працях.

Історики західноукраїнських областей на рубежі 1980–90-х рр. зосереджували свої зусилля здебільшого на двох тематичних напрямах: перегляд оцінок історії революційного руху в Галичині, Буковині та Закарпатті, діяльності Комуністичної партії Західної України та наслідків так званих соціалістичних перетворень у процесі встановлення радянської влади в цьому регіоні. Дедалі більше зростав інтерес до замовчуваних особливостей націоналістичного руху опору, діяльності ОУН та УПА.

Одним з чинників трансформації радянської історіографії стало долучення українських істориків до надбань світової і зарубіжної української історіографій. У червні 1989 р. вчені з УРСР та діаспори заснували Міжнародну асоціацію україністів (МАУ), Асоціацію українознавців республіки (очолив І.М.Дзюба), була відновлена діяльність Наукового товариства ім. Т.Шевченка (О.Романів). На першому конгресі МАУ (1990),

---

[8] *Кульчицький С.В.* Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні. К., 1989; *Його ж.* Ціна «великого перелому». К., 1989; *Його ж.* Сталінізм на Україні: 20 – 30-і рр. К., 1991 та ін.

що проходив у Києві, були історики з багатьох країн, зокрема з США (Г.Грабович, Т.Гунчак, В.Маркусь, О.Пріцак), з Канади (О.Субтельний, Б.Кравченко) та ін. Конгрес проголосив 1991 рік Міжнародним роком М.Грушевського.

Із зміною політичної ситуації в Україні поступово поширювалася діяльність Українського історичного товариства та його наукового органу – «Українського історика» (Президент УІТ та головний редактор «УІ» Л.Винар). На 1995 р. в Україні діяло більше 10 осередків УІТ, зокрема у Києві, Львові, Дрогобичі, Чернівцях, Черкасах, Запоріжжі, Острозі, Кам'янці-Подільському, Тернополі, Івано-Франківську Одним з головних напрямів діяльності УІТ та «УІ» в Україні стало сприяння розвитку грушевськознавства на материковій Україні. Ряд українських істориків, зокрема Я.Р.Дашкевич, С.І.Білокінь, Я.Д.Ісаєвич, І.Б.Гирич, Я.Й.Грицак, Л.П.Зашкільняк, Л.Решодько та ін. вже на початку 1990-х рр. оприлюднили розвідки про М.Грушевського як видатного вченого і державного діяча. Відтак вийшли праці П.Соханя, В.Ульяновського та С.Кіржаєва, Р.Пирога та інших дослідників[9], які сприяли поверненню доброго імені Великого українця, його творчої спадщини. Руйнації стереотипів комуністичної ідеології щодо М.Грушевського і реанімації його схеми українського історичного процесу служило репринтне перевидання багатотомної «Історії України-Руси». Великою популярністю користувалася книга канадського історика українського походження О.Субтельного «Україна. Історія» (1991), яка на перших порах слугувала підручником з історії України.

Таким чином, з кінця 1980-х і впродовж першої половини 1990-х рр. склалася нова історіографічна ситуація, одним з проявів якої стало поступове долучення радянських істориків, включаючи й істориків партії, до надбань національної та зарубіжної історіографії, повернення до національно-державницької схеми української історії, поступовий відхід від стереотипів марксистської методології, радянського монізму, переорієнтація колишніх дослідників з «інтернаціонально-космополітичного» трактування історії України на національно-державницьке та загальнолюдське її розуміння. Однак звільнення істориків від лещат марксистської методології, опанування дослідницькими методами західної історіографії, перехід до цивілізаційного осмислення історичного процесу проходили дуже складно, повільно, суперечливо, що об'єктивно вело до співіснування двох протилежних методологій навіть на індивідуальному рівні окремих істориків. Головним здобутком цих років стало своєрідне «примирення» істориків УРСР та істориків діаспори, досягнення деякої співпраці на ґрунті національно-державного відродження.

Ситуація ускладнювалась тим, що підготовка нової генерації істориків на історичних факультетах та в аспірантурі здійснювалась по суті за

---

[9] *Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С.* М.С.Грушевський і Academia. К., 1993; *Пиріг Р.* Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття. К., 1993 та ін.

старими навчальними планами і програмами, під керівництвом науково-педагогічних працівників, більшість яких, піддаючи критиці тоталітаризм, його репресивні злочини, не сприймали національно-державницьке трактування української історії. Утвердження пріоритету національного в українській історіографії наштовхувалось на шалений спротив шовіністично-проімперських сил, які продовжували продукувати ідеї малоросійства, молодшого брата, підігрівали ностальгію за комуністичним минулим, за Союзом РСР, розглядаючи історію України як частину «спільної» історії.

Ось чому в епіцентрі корінних перемін в історіографічному процесі опинилися учителі та викладачі історії шкіл, середніх спеціальних та вищих навчальних закладів. У всіх ланках освіти запроваджувався навчальний курс історії України. Провідну роль у цій справі відіграли історики Київського, Львівського та Харківського університетів, низки західноукраїнських вишів, зокрема Тернопільського економічного інституту, які одними з перших підготували навчальні програми і приступили до створення курсів лекцій, підручників та посібників (1989-1992 рр.).

До написання підручників з історії для загальноосвітніх шкіл активно долучилися провідні науковці Інститутів історії України та археології, зокрема С.В.Кульчицький, В.Ф.Верстюк, О.П.Реєнт, В.А.Смолій, Г.Касьянов, П.П.Панченко, М.Ф.Котляр, Л.Л.Залізняк та ін. Важливе значення мав вихід у світ курсу лекцій «Історія України» (керівн. *Л. Мельник*), в якому дзеркально перетинались як нові, так і старі підходи: Українська Центральна Рада все ще називалась буржуазно-націоналістичною та контрреволюційною, авторські симпатії залишалися на боці більшовиків і Харківського з’їзду Рад (грудень 1917 р.), його сепаратистських і проросійських рішень. Наступні події: усамостійнення Української Народної Республіки, гетьманський переворот і утвердження Української держави, проголошення ЗУНР, УНР в добу Директорії все ще висвітлювалися в контексті громадянської війни та іноземної інтервенції.

Особливий інтерес виявляли дослідники до замовчуваних сторінок історії козацтва. У працях О.Апанович, В.Сергійчука, В.Степанкова, Ю.Мицика, В.Степанкова, І.Стороженка т ін. [10] чітко проводилась українська національно-визвольна і державницька ідея. Важливу роль у формуванні національно-державницької свідомості молоді відіграли публікації з історії української національної символіки (О.Пастернак «Пояснення тризуба» (1991), В.Сергійчук «Національна символіка України» (1992) та ін.). З інтересом зустріла студентська та учнівська молодь стислий нарис історії української державності Р.Іванченко «Україна від Кия до Кравчука» (1992), в якому в науково-популярній і образній формі переконливо доводилась давня державницька традиція українського народу.

---

[10] *Апанович О.* Розповіді про запорозьких козаків. К., 1991; *Сергійчук В.* Іменем Війська Запорозького. К., 1991; *Степанков В.* Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави. К., 1991; *Мицик Ю., Степанков В., Стороженко І.* Сполохи козацької звитяги. К.,1991 та ін.

Помітні зміни відбувалися в тематиці докторських та кандидатських дисертацій, у номенклатурі наукових спеціальностей з історичних наук були виокремленні «Історія України», «Всесвітня історія», «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни», «Воєнна історія» та ін. Важливе значення мало запровадження спеціальностей «Історіософія», «Етнологія», «Архівознавство», «Українознавство» як інтегральної, міждисциплінарної системи знань про Україну та українство.

В історичній науці дедалі більше уваги приділялося аналізу поточних подій, пов’язаних з суверенізацією та відновленням незалежності України. Цікаві розвідки щодо формування багатопартійності, розвитку парламентаризму оприлюднили О.Гарань, В.Литвин, М.Томенко, К.Астахова, В.Марчук, К.Богомаз та ін. З інтересом була сприйнята книга Анатоля Камінського – керівника редакції Української служби радіо «Свобода» «На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні» (Мюнхен, 1990).

Утвердженню національної схеми української історії, її національно-державницького трактування, подоланню русоцентризму сприяла активізація джерелознавчих, архівознавчих та археографічних досліджень, перебудова діяльності центральних, галузевих та місцевих архівів, розширення доступу науковців до їх фондів. На початку 1990-х рр. вийшов ряд документальних збірників з політичної та демографічної історії України. Серед них важливе значення мали документи старих і сучасних політичних партій[11]. Ряд збірників стосувався сталінських репресій і голодомору 1930-их рр. (І.Білас, С.Кульчицький, В.Сергійчук, Ю.Сливка, Ю.Шаповала та ін.). Особливу активність в археографічній та аналітичній роботі виявив Ю.Шаповал[12]. Звичайно, документальним публікаціям ще бракувало тематичної спрямованості, джерелознавчого аналізу документів, встановлення їх автентичності, нерідко їх вибір носив сенсаційно-викривальний характер. Тим не менш, ці публікації суттєво впливали на еволюцію суспільної свідомості. Це яскраво виявилося у спробах ряду істориків наукових інституцій та осередків поєднати формаційний і цивілізаційний підходи до періодизації світового та українського історичного процесу, формально «перелицювати» методологічні принципи марксистської історіографії, кон’юнктурно пристосувати їх до принципово нових конкретно-історичних умов незалежної України, її входження у світове співтовариство. Поглибленню методологічної переорієнтації пострадянських істориків сприяло видання українською мовою теоретико-методологічних праць західних учених, публікація в Україні

---

[11] *Слюсаренко А.Г., Томенко М.В.* Нові політичні партії України. К., 1990; *Самостійна Україна.* Збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст. К., 1991; *Багатопартійна українська держава* на початку ХХ ст. Програмові документи перших українських політичних партій. К., 1992 та ін.

[12] *Шаповал Ю.* М.С.Хрущов на Україні. К., 1990; *Його ж.* У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. К., 1990; *Його ж.* Україна 20-50-х років. Сторінки ненаписаної історії. К., 1993 та ін.

наукових студій істориків діаспори: Л.Винара, О.Пріцака, О.Оглоблина, І.Лисяка-Рудницького, Р.Сербіна, Р.Шпорлюка та ін. Особливий інтерес викликали теоретико-методологічні дослідження І.Лисяка-Рудницького – відомого українського історика і педагога, вихованця Львівського та Берлінського університетів, професора Альбертського університету (Канада), зібраних у двотомнику «Історичні есе» (1994). Американський історик українського походження Р.Шпорлюк дослідив як спільні ознаки українського національного відродження, його три фази: академічну, культурну і політичну, так і його особливості на Наддніпрянщині та в Галичині. Значення першого етапу новітньої української історіографії стали спроби повернути їй соборність, тобто такий стан, коли в єдиний потік зливаються провідні течії і напрями української історичної думки, консолідуються її представники навколо високих ідеалів національної та державницької ідеї з метою глибокого, об'єктивного, всебічного і правдивого дослідження і висвітлення історії України, коли солідаризуються і акумулюються здобутки різних поколінь української історіографії, синтезуються їх наукові праці. Соборність – нова ціннісна категорія, нова якість національної історичної науки. По-перше, із спецхранів, спецфондів до наукового вжитку повернулися заборонені, замовчувані, сфальсифіковані праці М.Максимовича, М.Костомарова, П.Куліша, М.Драгоманова, В.Антоновича, М.Грушевського, О.Єфименко, М.Аркаса, Д.Багалія, І.Крип'якевича, С.Єфремова, В.Винниченка, С.Петлюри та інших. По-друге, в Україну надійшли праці істориків, створені в діаспорі, зокрема дослідження Д.Дорошенка, І.Лисяка-Рудницького, В.Липинського, О.Оглоблина, Н.Полонської-Василенко, Т.Мацьківа, Л.Винара, П.Мірчука, О.Субтельного, А.Жуковського, О.Пріцака, Б.Крупницького, Т.Гунчака, В.Косика та ін. По-третє, під впливом політичних перемін переважна більшість радянських істориків, у тому числі й чимало колишніх істориків КПРС, насамперед тих, що сповідували ідеали націонал-комунізму, або були не байдужі до національно-державницьких інтересів України, відреклися від комуністичної ідеології, розірвали з теорією і методологією тоталітаризму, стали на державницькі позиції, зуміли переосмислити оцінки вузлових подій, фактів, процесів, явищ і персоналій української історії, активно долучилися як до науково-дослідної роботи, так і до викладання історії України. За короткий час були видані нові шкільні підручники, курси лекцій з історії України, з всесвітньої історії, налагодилася підготовка нової генерації наукових кадрів, захист кандидатських і докторських дисертацій. Велику допомогу в цій справі надали історики української діаспори.

Отже, головним підсумком першого етапу становлення новітньої української історіографії стало поступове вивільнення частини колишніх радянських істориків від ідеологічного монізму тоталітарного минулого і дедалі чіткіший перехід до національно-державницької схеми історії України, до цивілізаційного осмислення українського історичного процесу. Однак, лише окремі історики виявилися готовими до науково-новаторського опрацювання «закритих» тем, до усунення так званих «білих плям» в історії.

Домінуючим залишався «викривальний» підхід, зосередження уваги на сенсаційних відкриттях джерельної інформації без її належної аналітики. І все ж відроджувана українська історіографія ставала моральною опорою зростання національної свідомості українців, їх боротьби за розбудову незалежної України. *Головним підсумком цього етапу стала підготовка колективом Інституту історії України у співпраці з Інститутами археології, Української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського, Українознавства ім. І.Крип`якевича, з історикам вузів «Історії України: нове бачення» (У двох тт., 1995-1996), що вийшла під загальною редакцією В.А.Смолія.* Хоч структура обох книг, періодизація історії, на перший погляд, мало чим відрізнялися від подібних праць радянських часів, все ж авторам вдалося багато в чому по-новому підійти до оцінок багатьох подій української історії. Двотомник надовго став своєрідним орієнтиром нового осягнення української історії, послужив основою для підготовки навчального посібника[13], а згодом фундаментального п`ятнадцятитомника «Україна крізь віки» (творчий задум та загальна редакція В.А.Смолія), що сприйнятий як «генеральна репетиція» до створення багатотомної історії українського народу.

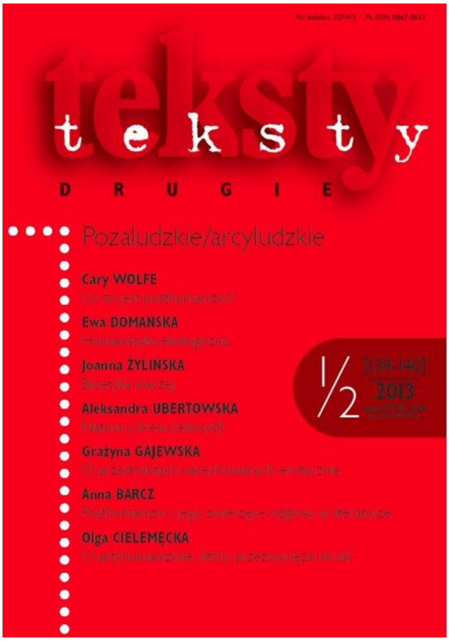
Таким чином, вже на першому етапі відродження української національної історіографії було започатковано зміну методологічних орієнтирів, перехід до нової парадигми в контексті цивілізаційного розуміння історичного процесу, яке ґрунтується на теорії цивілізації і та її соціокультурної концепції.

[13] *Історія України* / кер. автор. колект. В.А.Смолій. К., 1997.

Дмитро Вирський
Київ

Ева Доманська з приятельками (приятелями) про позалюдське/архілюдське

Варшавський літературознавчий часопис «Teksty Drugie» вже не раз надавав свої шпальти для обговорення злободенних проблем сучасної гуманістики у найширшому сенсі. Ось і №1-2 за 2013 р. має підтитул «Позалюдське/архілюдське» і фактично цілком присвячений проблематиці *постгуманізму* (альтернативно-конкурентні окреслення – антигуманізм, трансгуманізм, гуманістика неантропоцентрична). Його чергова дослідницька тріада «*речі, тварини, машини*» пропонується як альтернатива давнішій «раса, стать, клас».

Передмова варшавського літературознавця Гжегоша Гроховського («*Ubi leones*» – там, де мешкають леви, себто на теренах позалюдських) цікава спробою вписати постгуманізм у літературознавчий контекст. За ним, на відправну і культову постать для цієї інтелектуальної течії має бути визнаний Ніцше (спостерігач нагадує туринський епізод, коли цей філософ з плачем обійняв коня, якого батожив візниця). Але за формального батька-засновника постгуманізму Гроховський називає Бруно Латура. Спостерігач згадує низку різнопланових літературних образів породжених близькими до цієї інтелектуальної течії авторами. Зокрема, згадуючи екологічну поставу, притаманну для багатьох симпатиків постгуманізму, зауважив її слабку відпорність щодо давнього «наївного руссоїзму» та глорифікації природи, принагідно згадавши одного

кіногероя, який не бачив кордону світів людей і ведмедів, прагнув товаришувати з цими звірами, але загинув роздертий ведмедем.

Напевно, це дружня іронія, бо 1-а, явно «прапороносна», стаття у номері та рубриці «Нариси» затитулована як «*Екологічна гуманістика*». Вона належить Еві Доманській – авторці добре знаній читачеві «Ейдосу». Текст цей є журнальною версією розділу нової книжки познанської дослідниці (вона готується в рамках проекту «Історія рятівнича» і сфокусована на проблемах афірмативної гуманістики та постгуманістичного знання про минуле).

Відправною точкою у розвитку екологічної гуманістики Доманська вважає 1980 р., коли світ побачила книжка Каролин Мерчант (Carolyn Merchant) «The Death of Nature. Women, Ecology and the Scientific Revolution». Розквіт же нової течії припадає на кінець 1990-х рр. (під впливом низки постмодерних «поворотів»: постгуманістичного, реляційно-відносного, просторового, постсекулярного, речового, повороту до ефективності, емоційного повороту, повороту до того, що не-людське, повороту до тварин, нейробіологічного, а також викликів від постколоніалізму).

Характерними рисами екологічної гуманістики Доманська вважає:

1) поєднання гуманістики із науками про життя (природничими науками);
2) критичне ставлення до традиційної парадигми, що сперта з одного боку на механістичній науці, а з іншого – на патріархальних цінностях (патріархальність тут у сенсі домінування людини над природою). Розгляд світу як єдиного організму;
3) спроба перекинути місток між західною і східною науками, а також і іншими – тубільними – системами знань;
4) ушляхетнює пізнавчу вартість локальних місць (через органічність прив’язання до них). Уживає неантропологічний підхід (на ґрунті чого сходиться із постгуманізмом);
5) спирається на модель суспільної включеності-інклюзивності і часто покликається на етику солідарності і пошанування усіляких форм життя, у т.ч. неживих/неорганічних (напр. речі, скелі). Характерним для неї є поворот від зацікавлення індивідуальним, ліберальним суб’єктом до спільноти-колективу;
6) брак чи неповнота знання розглядається тут не як перешкода, але як умова участі у живій системі планети і як чинник виживання.

За Доманською, шлях екологічної гуманістики – це шлях дослідження і популяризації картини світу як сповненої зв’язками між людським і нелюдським, акценті на інтеграції найрізнорідніших фрагментів, до ідеалу людини як *homo empathicus*.

Наступна стаття літературознавця із Гданська Александри Убертовської має трохи залякуючи назву – «*Природа на краю (екоцид). Суб’єктність після катастрофи*». Авторка простежує тут суголосності представлення проявів геноциду, Голокосту та екоциду сучасної екокритики. Зупиняється вона також на ролі не-людського у пост-катастрофічному ландшафті.

Веселішу тему піднімає третій нарис, автором якого є знавець сучасної культури із Познані – Гражина Гаєвська. Її стаття під назвою «*Про предмети насичені еротичними значеннями із перспективи студій над речами*» присвячена висвітленню неантропологічного – тваринного і речового у сфері еротичного (традиційно трактованої як суто людська).

Далі маємо черговий літературознавчій текст з Варшави – Анна Барч пише про «*Постгуманізм і його тваринні відлуння в літературі*». Аналізуючи тексти Булгакова, Рільке, Кафки авторка акцентує, що ці автори не лише антропоморфізували літературних героїв-тварин, але і своєрідно децентралізували людський досвід.

Останній текст у блоці «Нариси» належить варшавському філософу Ользі Сєлеменцькій. Він має піднесену назву «*Angelus Novus дивиться у майбутнє. Про антигуманізм, котрий перемагає небуття*». Авторка залюбована сучасними гібридними змінами у світі, перенесенням того, що людське до сфери нелюдського (машин, тварин і т.д.), глорифікує кіборга як світле майбутнє, чи то вже теперішнє, людства.

Розділ «Розповсюдження і розбори» відкриває матеріал варшавського антрополога Магдалени Радковської-Валкович «*Біотрансфігурації – мистецтво, життя, політика*» з аналізом книжки Моніки Бакке «Біотрансфігурації. Мистецтво і естетика постгумнізму» (Monika Bakke. Biotransfiguracje. Sztuka i estetyka posthumanizmu, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2010). Відштовхується п.Магдалена від вторгнення досі чисто медичних термінів (зародок, біотехнології штучного запліднення, стовбурові клітини і т.д.) до суспільної сфери, що вимагає їх осмислення аж до теологічного рівня.

Далі вже знайома нам Анна Барч і продовжує розмову про тваринлітературних героїв – «*Тварини мають голос*», відштовхуючись від книжки-збірки з майже ідентичною назвою – «(Інші) тварини мають голос» ((Inne) zwierzęta mają głos / red. D. Dąbrowska i P. Krupiński, Wyd. A. Marszałek, Toruń 2011).

Перший чоловічий голос цієї збірки (поза загальною передмовою) належить фахівцю із порівняльного літературознавства Пйотру Богалецькому. У тексті «*Від ляльки до кіборга. Теологія і технологія*» він аналізує книжку Рафала Ільницького (Rafał Ilnicki, Byg cyborgyw. Technika i transcendencja, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych UAM, Poznań 2011). Це представлення першої польської книжки на тему «філософії гібридів».

Наступна рубрика – «Презентації» – відкривається статтею (уривком з книги про постгуманізм) американського літературознавця Кері Волфа (Wolfe) «*Animal studies, дисциплінарність та пост(гуманізм)*». Вона містить, зокрема, і цікавий огляд сучасного стану літературознавчих та культурознавчих досліджень у США (підрозділ «Літературознавство та культурознавство у Сполучених Штатах: історизм, теорія і дисциплінарність»), відмічений пошуками «доброго» історизму. Хоча основним героєм авторки є

постгуманізм – його природа, дисциплінарність та трансформації в гуманітаристиці, пов’язані із ним.

Другою є презентація лондонського фахівця з нових медій та комунікації Йоанни Жилінської «*Біоетика інакше чи про те як співжити із машинами, людьми та іншими тваринами*», яка пропонує нам повернутися до проблеми людини «після кіборгу» та шукає розв’язання деяких постгуманістичних тупиків. Як людині жити краще з Іншими: машинами, людьми, нелюдьми (тваринами) – то головна тема авторського дослідження.

Рубрика «Інтерпретації» надто занурена у конкретно-польські літературознавчі контексти, менш цікаві з точки зору читача з українського історіографічного середовища. Відтак, обмежуся тут лише переліком авторів і назв статей рубрики – Дорота Бурда-Фішер «*Людина чи не-людина: голос Вінценза у справі Голема*», Катаржина Бушковська «*Нічний бік світу. ‘Романтичність’ і ‘Втеча’ Адама Міцкевича*», Лукаш Тішнер «*Гомбрович поправляє Ніцше. Кілька зауваг про ‘Щура’*», Миколай Марцела «*Нотофобія або усе залишається в родині*», Анна Добєгала «*Речі як мова меморіального дискурсу у голокостовських репортажах Ханни Кралл*».

Наступна рубрика «Позиція» відкривається матеріалом краківського антрополога літератури Ришарда Нича «*У бік інноваційної гуманістики: текст як лабораторія. Традиції, гіпотези, пропозиції*». У ньому автор пробує дати відповідь концепції т.зв. «техно-університету» (ринкового та інноваційного), яка ставить під сумнів потребу присутності в університетській програмі гуманітаристики у попередніх її обсягах, властивих двом давнішим формам університету – формаційній (формує людину культури, але, разом із тим, і віддаляє її від спільноти з якої вона вийшла) та професійній (спрощено – зосередженій на науці заради науки, далекій від нагальних суспільних потреб). Нова – інноваційна – форма університету, на його думку, вимагає розгляду тексту (основи гуманістики) як лабораторії (Б.Латур) – як вузла відкритої мережі трансляційних операцій між тим, що природниче, суспільне і дискурсивне; він посередничає та взаємоперетворює відносини між розумом, тілом і середовищем. Тут, чесно кажучи, не міг позбутися враження, що «гора народила мишу», бо якщо це все що пропонує інноваційна форма університету, то її майбутнє не виглядає для мене світлим.

Продовжує «позиціонування» Марта Лешняковська своїм текстом «*Безмірність [неосяжність] і надмірність. Невротична особовість історії мистецтва або історія мистецтва як джерело мук*». Авторка малює вельми колоритну картину контроверсійного буття історії мистецтва у сучасному світі, зокрема демонструючи зіткнення академізму із сучасною візуальною культурою та пропонуючи свої рецепти оновлення традиційного мистецтвознавства.

Близьку тему заторкує і Пйотр Пйотровський у статті «*Від глобальної до альтерглобалістичної історії мистецтва*», зосереджуючись здебільшого на оптимістичних пропозиціях від постколоніальних та порівняльних студій для предмету історії мистецтва. Симпатичний йому альтерглобалізм він

вважає породженням антиглобалистської критики і альтернативою глобалізму (по-своєму імперіалістичного).

Рубрику «З'ясування» відкриває текст Яцека Кубери, знавця французької літератури з Познані, «*Метамодерністична осциляція або суб'єкт та ідентичність після постмодернізму*». Він присвячений пошукам післяпостмодерністської методології у сучасній гуманістики. Автор вподобав для її окреслення термін метамодернізм (поєднання модернізму і постмодернізмом, власне осциляція/коливання-у-певних-межах), хоча згадує й інші приставки (пост-пост-, гіпер-, транс-, алтер- і т.д.). Скептицизму та іронії постмодернізму він воліє протиставити позицію «поінформованої наївності», «прагматичного ідеалізму» (яка дозволяє зберігати оптимізм поруч із песимізмом). Ідентичність, на плинності якої наголошували постмодерністи, автор вважає вже не такою плинною (знову осциляція у певних межах), силу сучасного суб'єкта добачає в дії-активності та співпраці (що також протиславлена песимістичній апатії постмодерністів).

Наступною є стаття Павла Богушевича, фахівця з теорії та історії нарації з Торуні, «*Нараційна ідентичність: проблеми*» розбирає проблеми із т.зв. наративістичним поворотом, який так і не дав якоїсь цілісної методології (і є для дослідника радше проміжною точкою дослідження певних проблем). Автор акцентує на ролі мовної артикуляції себе у процесі творення ідентичностей і можливостях перетворення реального світу у світ історії-оповідання.

Може найближчим для теми ментального мапування матеріалом аналізованої збірки є текст Роми Сендики з Кракова «*Призма – зрозуміти не-місце пам'яті (non-lieux de mémoire)*». Автору йдеться про місця незалучені до культури пам'яті, місця ніде, які ніби і не існують у суспільній свідомості. Прикладом такого роду для нього стають місця Голокосту, де страти відбувалися більш чи менш потайки. Здається, що для України – це концепт як не універсального, то дуже широкого поля застосування. Зрештою, варто прояснити слово «призма» у назві – у польській лексиці це ще й синонім смітника, точніше біологічного смітника, місця компостування органічних решток.

Далі маємо студентську статтю Бартоша Вуйцика з Кракова «*Жижек у кіберпросторі*», присвячену баченню віртуального простору знаним словенським філософом і критиком культури та суспільства – Славоєм Жижеком. Ідеї Жижека сусідять також із новою формулою NET-суб'єктивності, розробленою на основі інтерпретації кінофільму Крістофера Нолана «Введення» («Inception», 2010; у російськомовному прокаті перекладено як «Начало»), де йдеться про зовнішнє проникнення-втручання у реальність сновидінь.

Наприкінці рубрики вміщено статтю Александри Войтович (цікавої, до речі, як знавець геопоетики та співредактор однієї з антологій про простір) «*Оцифрування – інформаційне відлуння – рецепція твору дигітального*». Він містить чимало спостережень над впровадженням текстів до Інтернету та

пов’язаних із цим проблем (зокрема, продукуванням неточностей і деформацій різного рівня). Інформація про польські реалії творення цифрових бібліотек та інших цифрових продуктів в українського читача породжує радше заздрість щодо кількості та різноманітності проектів, чим співчуття до «складнощів процесу».

Завершують збірку коротенькі рубрики «Архівалія», у якій представлено листування (з 1978 по 1979 рр.) двох знаних вчених-літературознавців – Юрія Лотмана та Владислава Панаса, «Полеміки» (відповідь філософа літератури Міхала Янушкевича на сумніви професора Анджея Шагая у деяких положеннях герменевтики та новий коментар до цього А.Шагая) та «Променади» (есе Ізабелли Яросінської «*Текст капелюха (під претекстом Року Болеслава Пруса)*», де обговорюється роль капелюха у повсякденному житті і літературі XIX – початку XX ст.).

Наприкінці цього огляду цікаво зауважити, що, поза Евою Доманською, у збірці представники історіографічного цеху непомітні (хоча, варто враховувати, що йдеться про здебільшого літературознавчій часопис). Отже, зайвий раз зауважимо, що істориків непросто зачарувати авангардом та вивести на простори позалюдського. Але «не цуратися чужого» – то також ознака сучасної історіографії.

Ейдос.
7'2013.

Віталій Масненко, Сергій Шамара
Черкаси

Чи можливо модернізувати ментальний простір Білорусі?
Огляд публікацій білоруських авторів

Сяргей Любімаў. Балота, гісторыя і прастора Беларусі // Палітычая сфера. 2007. №8. С. 73-80.
Беляев С.А., Черняускас В.Г. Коллективное и индивидуальное восприятие городского пространства // Психологический журнал. 2009. №1. С. 22-25.
Ластоўскі Аляксей, Казакевіч Андрэй, Балачкайце Раса. Памяць пра Другую сусветную вайну ў гарадскім ландшафце Ўсходняй Еўропы // ARCHE. 2010. №3. С. 251-300.
Казакевич Андрей. Символика места: забывание и фрагментация "советского" в ландшафте Минска // Неприкосновенный запас. 2011. №6 (80).

Білорусь ще більшою мірою, ніж Україна перебуває у стані невизначеності ментального простору. Така ситуація зумовлена не тільки складністю перебігу процесів модерного націєтворення та неусталеністю власної державницької традиції, але й недостатньою увагою інтелектуалів до проблем ментальної картографії, зокрема, в історичній ретроспекції. Проте, останнім часом з'явилося декілька важливих публікацій білоруських дослідників, насамперед – культурологів, соціальних антропологів, соціальних психологів, у яких розглядаються різні аспекти ментального мапування. Прикметно, що серед авторів бракує сучасних білоруських істориків. Спільною рисою обраних нами публікацій, попри їхню різну тематику, є спроба виявити певні тенденції та механізми модернізації ментального простору Білорусі. Водночас автори найбільше зосереджуються на історичному аспекті становлення географічних образів.

Безперечний інтерес для розуміння теми становить стаття культуролога Сергія Любімова, який аналізує культурну та політичну ситуацію в Білорусі, за заувагою самого автора, з позиції критичної соціальної теорії простору. Прикметно, що теоретичною основою для розмірковувань дослідника виступають праці західних авторів, насамперед концептуальні побудови Анрі Лефевра, французького соціолога і філософа, одного з найвпливовіших

теоретиків неомарксизма. Йдеться про його фундаментальну працю "Продукування простору" ("The Production of Space"; перше англомовне видання – 1974 р.), де він, зокрема, виводить концепцію простору, як послідовну тріаду: задуманий/запроектований – сприйнятий – «прожитий» (тобто змінений фактом нашого перебування в ньому) простір.

Білоруського дослідника цікавлять можливості виявлення механізму взаємовпливу між просторовими конфігураціями та соціальними практиками, результатом яких і може бути новий модус простору. Доволі продуктивним теоретичним концептами, на його думку, є "соціальний простір" і "просторова раціоналізація", розмежування "абсолютного простору" (просторових конфігурацій, які є фрагментами природи) і "абстрактного простору" (або простору накопичення/нагромадження). Автор зазначає, що однією з властивостей абстрактного простору, за Лефевром, є "заморожування" історичного мислення – історія сприймається як ностальгія, з настанням модерну час нібито випаровується[1].

Центральною проблемою, яка розглядається у статті, є меліорація білоруських боліт у контексті модернізації країни. Традиційний погляд на те, що цей один із самих амбіційних проектів індустріалізації став передумовою оформлення фізичної, інфраструктурної і ментальної мапи сучасної Білорусі. Однак застосування концептуальних засад критичної соціальної теорії простору змушує сумніватися у коректності подібних уявлень. Для отримання достовірного результату автор пропонує здійснити побудову смислового "мосту" між теорією Лефевра, напрацьованої на матеріалах економічного буму у Франції, та радянським контекстом. У СРСР не останню роль, як відомо, відігравали спроби реалізувати марксову ідею подолання у "новому суспільстві" опозиції між містом і селом.

Далі автор розглядає артикуляцію теми болота у культурному домені Білорусі, на прикладі аналізу творів кількох сучасних інтелектуалів різного світоглядного спрямування. При цьому автор застосовує парадигмальну модель Алана Преда і Майкла Джона Воттса щодо взаємозв'язку різних модернізаційних проектів ("капіталізмів") з їхніми просторовими структурами. Починається розгляд з дослідження Юрія Шевцова про особливість "репрезентації простору" у розвитку траєкторії модернізації. При цьому меліорація виступає як модернізація простору в поєднанні з трьома ключовими рисами соціального ландшафту сучасної Білорусі: орієнтацією на велику промисловість, централізацією влади, "стабільністю" в політичній сфері. Шевцов також стверджує, що однією з прикметних рис Білорусі є той факт, що впродовж усієї її історії ніхто не спромігся захопити, підпорядкувати і змінити її у цілості. Білоруська національна ідентичність не маніфестується відкрито. Її основний зміст полягає у формулі – "спосіб виживання". Обшар Білорусі ніколи не був належним чином централізо-

---

[1] *Lefebvre H.* The Production of Space. trans. Donald Nicholson-Smith. Oxford, UK, Cambridge, USA, 1991. P. 95.

ваним, отже й не був придатний для “захоплення”. Тут найбільше пасує образ “рихлого”, відповідно асоційовано з образом “трясовини” (“дрыгви” – біл.). Звідси архетип білоруської культури як “рихлої конфігурації, яка час від часу згуртовується для вирішення регіональних задач”. Тут доволі виразно проступає культурна артикуляція натуральних властивостей білоруських боліт.

Інший дослідник Петро Васюченко в есе “Білорус очима білоруса” зауважує, що основоположна риса білоруської ментальності – відсутність прозорості, що породжує нездатність націй-сусідів зрозуміти “справжнього білоруса”. При цьому, вказана риса співставляється з властивостями болота (“білоруська ментальність містить в собі архетип болота”). Спільне у цих авторів те, що вони лишаються прихильниками ще ньютонівського розрізнення простору і часу, у якому простір розглядається як нерухомий, позачасовий. Ті ж властивості переносяться і на соціальний устрій. Специфіка білоруського природного/індустріального ландшафту розглянута у гегелівському ключі, – як закрита тотальність, – логіка якої включає в себе й уніфікує безліч різнопланових соціальних структур.

Актуалізації теми болота при тлумаченні особливості білоруської культури, суспільства, історії підживлює переконання у тому, що білоруська локальність є постійним винятком, нікому не зрозумілим. Філософ Валентин Акудович в есе “Розбудити Париж” розрізняє ідею Білорусі і дискурс Білорусі. Для останнього образ болота виступає як ландшафтний синонім. Адже риси болота відповідають властивостям дискурсу – відсутність центру, відсутність меж, відсутність історії. Водночас білоруський соціальний ландшафт відповідає білоруському природному ландшафту (болоту).

Подібні образи функціонують і в образотворчому мистецтві, зокрема, у колективній виставці “Balota Empire” білоруських митців Руслана Вашкевіча, Сєргєя Войченка, Владіміра Цеслера, Артура Клінова, де білоруси показані як «болотна нація», нікому не зрозуміла, невідома, така, що не підлягає раціональному аналізові. Отже, ключові властивості білоруської культури артикулюються через механізм трансформації “болота, як частини білоруського природного ландшафту, який зникає” у “щось”, що зливається з “білоруською ідентичністю”. Але при цьому констатується відсутність транспарентності та неусвідомленість випадку Білорусі.

На переконання Сергія Любімова, ці образи “болота” використовуються для симуляції насичення порожнього простору Білорусі деяким смислом. Їхня стійкість пояснюється потребою приховати амнезію модерну, відсилаючи до певних домодерних мотивів. Водночас це свідчить про відмову розглядати білоруський ландшафт в історично-критичній перспективі.

Декілька публікацій білоруських дослідників стосуються ментального картографування міста, зокрема столиці Білорусі – Мінська. Помітною є увага до просторових урбаністичних уявлень із боку білоруських дослідників

соціальної і політичної психології[2]. У більшості випадків ці уявлення розглядаються ними з погляду формування колективної ідентичності громадян, хоча інколи – й у фокусі індивідуальних стратегій.

С. Бєляєв і В. Черняускас на прикладі Мінська подають ментальне картографування, яке місцеві мешканці здійснюють на індивідуальному та колективному рівнях. Дослідники приходять до висновку, що у свідомості мінчан ментальна карта міста поєднує три основні компоненти: когнітивний, емоційний та інтуїтивний. Колективний досвід побудови "туристичного путівника" ґрунтується на загально прийнятих стереотипах і нормах, тоді як в особистих практиках до всього конгломерату будівель, вулиць і природних ландшафтів жителі – кожен у свій спосіб – ставляться, як до власного індивідуального простору, з яким їх пов'язують оригінальні спогади, ностальгія та інші речі духовного світу.

Пошук у білоруській столиці колективно уявлених "радянських місць" спонукав політолога А. Казакевича дійти висновку, що елементи "радянського" ще донедавна визначали локалізацію вуличних акцій. Зокрема, акції протесту подвижники національного руху, починаючи від рубежу 1980-1990-х рр., намагалися організувати перед приміщенням КДБ, в урочищі Куропати (що символізує масові репресії) або ж біля пам'ятника Леніну, тоді як "національні" заходи гуртували білорусів на площі Незалежності або ж у сквері Янки Купали. Національні акції у столиці Білорусі проводити більш проблематично, адже ландшафт сучасного Мінська і його топоніміка здебільшого пов'язані із епохою комуністичних "інтернаціональних порядків". Фактично "радянський Мінськ" виступає як позаісторичне місто і просторово символізує для більшості білоруських громадян епоху, не старшу 70-ти років. Саме тому ранні спроби окремих активістів захистити або ж відродити "старе місто" поступово слабшають, а під час проведення національно орієнтованих заходів прагматичний бік "зручного розташування" місць зборів дедалі частіше бере верх над "ідеологією". При цьому на сучасному етапі у "політико-топонімічному баченні" Мінська можна простежити дві суперечливі, на перший погляд, тенденції: 1) стирання просторових уявлень громади про те, що в місті є власне "радянським"; 2) подальше позиціонування столиці Білорусії, як великого меморіалу "Великої Вітчизняної війни". Друга обставина, схоже, не заважає жити мінчанам, але "кидається у вічі" приїжджим.

Білоруський соціолог А. Ластовський, порівнявши Мінськ із Києвом у розумінні "монументів Перемоги", прийшов до висновку, що в радянські часи "ідеологічні зодчі" їм відводили різні образи: за першим намагалися закріпити роль столиці партизанської республіки, за другим – міста-героя (з-

---

[2] *Беляев С.А., Черняускас В.Г.* Коллективное и индивидуальное восприятие городского пространства // Психологический журнал. 2009. №1. С. 22-25; *Казакевич А.* Символика места: забывание и фрагментация "советского" в ландшафте Минска // Неприкосновенный запас. 2011. №6 (80). Інтернет-ресурс. Постійна адреса статті: http://magazines.russ.ru/nz/2011/6/k4-pr.html

за героїчної оборони у 1941 р. та не менш кривавого визволення у 1943 р.). Водночас сучасний Мінськ більш послідовно, на відміну від "критичного" Києва, зберігає ледь не всі назви вулиць та пам'ятники радянських часів[3].

У спільній статті із А. Казакевичем та Р. Балакчайце А. Ластовський переконується у конвеційній серед дослідників думці, що міський ландшафт має чималий вплив на формування колективної ідентичності громадян. Ця робота науковців[4] спирається на достатньо розлоге пояснення теоретико-методологічних засад дослідження. Цікавою постає кооптація столиці сучасної Литви до предметів компаративного аналізу "міст-монументів". Вільнюс, як об'єкт міської монументалізації "правдивої історії", справді, відрізнявся від Києва і Мінська. По-перше, його "радянізація" почалася лишень у 1939 р., – тоді, як номінальні столиці УРСР і БРСР вже два десятиліття перебували під впливом комуністичної ідеологічної трансформації. По-друге, формування "радянського" ландшафту комуністами-литовцями у Вільнюсі відбувалося під знаком боротьби із поляками і польською культурою. Окрім того, дослідники стверджують, що порівняно із Мінськом і Києвом, післявоєнний міський ландшафт Вільнюса був достатньо деполітизованим, іншими словами – містив мінімум "локусів" із ідеологічними конотаціями.

Отже, сучасний ментальний простір Білорусі, який постає у текстах білоруських авторів, засвідчує слабку спроможність до трансформації та самооновлення. У більшості випадків йдеться про збереження географічних образів, характерних для радянського просторового обрію. Але й тут спостерігаємо певну втрату початкових ментальних конотацій. На зміну "класовій" визначеності та цілісності приходить вибіркова акцентуація на "місцях пам'яті", пов'язаних передовсім з міфом "Великої Вітчизняної війни" та інших важливих для легітимації владного політикуму локусах. Водночас метальний простір, попри його тотальність, ряcніє лакунами амнезії, які не вписуються в офіційний контекст. При цьому повсякчас бракує розгортання реальної історико-культурної перспективи.

---

[3] *Ластоўскі А.* Місто як монумент Перемоги: Київ і Мінськ // Схід / Захід. Історико-культурологічний збірник. 2011. Вип. 15. С. 142.

[4] *Ластоўскі А., Казакевіч А., Балачкайце Р.* Памяць пра Другую сусветную вайну ў гарадскім ландшафце Ўсходняй Еўропы // ARCHE. 2010. №3. С. 251-300.

Відомості про авторів

Аксьонов Владислав – к.і.н., доцент Московського державного технічного університету – МІРЕА.
e-mail: vlaks@mail.ru

Андрєєв Віталій – д.і.н., завідувач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного педагогічного університету.
e-mail: avnskif@yandex.ru

Ващенко Володимир – д.і.н., старший науковий співробітник лабораторії комп'ютерних технологій в історичних дослідженнях Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.
e-mail: voldemar@nm.dp.ukrtel.net

Веллер Буркгард – магістр університету Відня, Австрія (учасник програми «Австрійська Галіція та її мультикультурна спадщина» в Інституті слов'янських студій Віденського університету).
e-mail: burkhard.woeller@univie.ac.at

Венгер Наталья – д.і.н., завідувач кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету.
e-mail: nataliyavenger@yahoo.com

Вирський Дмитро – д.і.н., провідний науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.
e-mail: vyrsky@yahoo.com

Вітек Пйотр – д-р, ад'юнкт закладу методології історії університету ім.Марії Кюрі-Складовської в Любліні.
e-mail: pwitek@poczta.umcs.lublin.pl

Галь Богдан – к.і.н., доцент кафедри історії та політичної теорії ДВНЗ «Національний гірничий університет», м. Дніпропетровськ.
e-mail: gall_bogdan@ukr.net

Зашкільняк Леонід – д.і.н., професор, завідувач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету ім. Івана Франка.
e-mail: leoza10@gmail.com

Іщенко Дмитро – аспірант кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія».
e-mail: dmytro.ishchenko@googlemail.com

Калакура Ярослав – д.і.н., професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету ім. Т. Шевченка.
e-mail: kalaiar@voHacable.com

Куций Іван – к.і.н., кафедра історії України Тернопільського національного педагогічного університету.
e-mail: kutsyy@ukr.net

Колесник Ірина – д.і.н., професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.
e-mail: kolesnyk_iryna@inbox.ru
Колесников Костянтин – к.і.н., доцент, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Академії митної служби України, м. Дніпропетровськ.
e-mail: konst_kolesnykov@mail.ru
Кононенко Василь – к.і.н., науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України.
e-mail: kononenkovp@ukr.net
Масненко Віталій – д.і.н., професор, завідувач кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького.
e-mail: masnenko@ukr.net
Осіпян Олександр – к.і.н., доцент кафедри історії та культурології Краматорського економіко-гуманітарного інституту.
e-mail: agricolae_ua@yahoo.com
Рибіцька Ельжбєта – доктор, ад'юнкт кафедри антропології літератури і культурних досліджень Ягелонського університету.
e-mail: elrybicka@vp.pl
Сальнікова Алла – д.і.н., професор, завідувач кафедри історіографії Казанського державного університету.
e-mail: Alla.Salnikova@ksu.ru
Стобецький Рафал – д-р габ., професор Інституту Історії Лодзького університету.
e-mail: rafalsto@uni.lodz.pl
Суздаль Марина – аспірантка відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.
e-mail: marina-suzdal@yandex.ru
Холтобіна Неллі – Український католицький університет (Львів), стипендіат 2013 року Українського Дослідницького Інституту, Гарвардський Університет. Кембридж, Массачусетс, США.
e-mail: leiratar@gmail.com
Шамара Сергій – к.і.н., директор коледжу економіки і управління Східноєвропейського університету економіки і менеджменту (Черкаси).
e-mail: clionika@ukr.net
Шелудякова Наталія – аспірантка відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.
e-mail: natalia_shel@list.ru
Щукін Васілій – д.філол.н., професор Інституту східнослов'янської філології Краківського університету.
e-mail: wszczukin@yandex.ru
Ясь Олексій – к.і.н., старший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.
e-mail: alexyas@ukr.net

Анотації / Summaries

Аксенов Владислав / Aksenov Vladislav

УДК 930.1

Об одной историографической ошибке или к вопросу о визуальной семантике российских революций

Статья посвящена визуальным образам российских революций начала XX в. В частности автор анализирует погодный дискурс. Зиме как символу стагнации, самодержавия противопоставлялась весна-пробуждение, вследствие чего в восторженных впечатлениях современников февральско-мартовских событий 1917 г. неизбежно фигурировало солнце и упоминание о теплых, весенних днях, в то время как разочарование в революции стирало праздничные коннотации, заменяя их описанием холодных, туманных будней.

Ключевые слова: визуальная семантика, российские революции XX в., погодный дискурс.

On a historiographical error or to the issue of visual semantics Russian revolutions

Article is devoted to the visual image of the Russian revolutions of the early twentieth century. In particular, the author analyzes the discourse of weather. Winter as a symbol of stagnation, autocracy opposed spring-awakening, resulting in glowing impressions contemporaries February and March 1917 events inevitably figured mention of sun and warm, spring days, while the frustrated revolution erases national connotations, replacing them with a description of the cold, foggy everyday.

Keywords: visual semantics, the Russian revolutions of the XX century, Weather discourse.

Андрєєв Віталій / Andreev Vitalii

УДК 930 (477):929 Петров (043.3)

Психобіографія в українській історичній науці 1920-х рр.: В. Петров та його студії про П. Куліша

Розглядається інтелектуальна біографія Віктора Петрова, зокрема, її «кулішезнавчий сюжет». У статті проаналізовано праці В. Петрова присвячені життю та творчості П. Куліша.

Ключові слова: Віктор Петров, психобіографія, інтелектуальна біографія, Пантелеймон Куліш.

Psyhobiohrafiya in Ukrainian historiography of 1920s: V. Petrov and his studies of P. Kulish

In this article considered intellectual biography of Victor Petrov rather it's «kulishresearching» component.The article analyzes the work of Petrov dedicated to P. Kulish's life and works.

Keywords: Victor Petrov, psyhobiohrafiya, intellectual biography, P. Kulish.

Ващенко Володимир / Vashchenko Volodymyr

УДК 930.1 (477) «19-20»

Ментальна географія епохи Модерну: конструювання М.Грушевським «історичного простору» України, Європи і Росії

Винятковий інтерес дослідження концентрується на проблемах конструювання «історичного простору» в рамках дисциплінарного контексту «ментальної географії». Ключовим дослідницьким інструментарієм цієї дисципліни є категорія «когнітивної мапи». З моменту публікації когнітивним психологом Е. Толменом відповідного дослідження у 1948 р. «когнітивна мапа» традиційно визначається як «ментальна репрезентація географічних просторів». Сенс історіографічного дослідження, зосередженого на такій «географічній парадигмі», полягає у вивченні способів репрезентації істориком (у нашому випадку – М. Грушевським) «географічних просторів» при конструюванні ним «історичного простору».

У епоху Модерну існували чотири авторитетні стратегії репрезентації «ідеального історичного простору» і відповідні ним типи сучасних «когнітивних карт» України, Росії і Європи, що знайшли локалізацію у текстах М. Грушевського. Перша стратегія, так званий «античний проект» ментальної географії, зробила можливою візуалізацію певної етнічної території за допомогою «елементарних фігур», які були описані ще в рамках дисциплінарних структур «сакральної геометрії» античності. Цей спосіб символічної репрезентації історичного простору дозволив М. Грушевському представити як територію, колонізовану слов'янами, так і одну з історичних областей України («Поділля») таким же самим чином, що і Геродот при локалізації «Великої Скіфії» – в образі «квадрата». Така «рудиментарна» форма репрезентації історичного простору України зовні співвідносилася з тим же самим типом модерністського перетворення коду, яке сповістило про виникнення формалістичного мистецтва і візуалізувалося у символіці «Чорного квадрата» Казимира Малевича.

Другу стратегію представляв «модерністський» спосіб репрезентації території України – за допомогою передачі географічної орієнтації у просторі через популярну для ментальної географії епохи Модерну «геополітичну орієнтацію». У цьому випадку «когнітивні мапи» були обкреслені українським істориком через розташування «ідеальної території» України по вісі Захід / Схід, Північ / Південь.

Третя і четверта – так звані «топографічні» стратегії – дозволили українському історикові сконструювати історичний простір України за допомогою апеляції до образу «історичного ландшафту» та модерністської символіки людського тіла.

Ключові слова: модернізм, ментальна географія, когнітивні карти, історичний простір, історіографія, М. Грушевський, Україна, Європа, Росія.

Modern epoch mental geography: M. Hrushevsky's constructing Ukraine, Europe and Russia «historical spatium»

The exclusive interest of the paper is concentrated on the problems of constructing of «historical spatium» within «mental geography» disciplinary context. The key research instrument of the discipline is «cognitive map» category. The «cognitive map» is traditionally defined as «mental representation of the geographical spaces», since the work of cognitive psychologist E. C. Tolman has been published in 1948. The sense of the historiographical research focused on a such «geographical paradigm», consists in studying of ways of representation of «geographical spaces» at constructing of «historical spatium» a historian, in our case – M.Hrushevs'ky.

There are four modernist authoritative strategies «ideal historical spatium» representation and the corresponding types of modern «cognitive maps» of Ukraine, Russia and Europe may be allocated in M. Hrushevsky's texts.

The first strategy, so-called «antique project» of mental geography, allowed to visualize certain ethnic territory through the «elementary figures», which were described in «sacred geometry» disciplinary frameworks. This way of symbolical representation of historical spatium has allowed M. Hrushevs'ky to present the slavic colonization territory and one of the regions of Ukraine («Podillya») just the same, as Herodot represented the location of «Great Scythia» – in the form of «scythian square». Such «rudimentary» form of presentation of historical spatium of Ukraine corresponded to the same type of modernist code conversion, which has affirmed with formalism art occurrence and has been visualized in Kazimir Malevich's «black square» symbolics.

The second one was the «modernist» way of presentation of territory of Ukraine through the corresponding of geographical spatial orientations in the form of popular for mental geography of Modern epoch «geopolitical orientation». In that case «cognitive maps» were outlined by the ukrainian historian through an arrangement of «ideal territory» of Ukraine on an axis the West / East, North / South.

The third and the fourth strategies – so called «topographical» – allowed the ukrainian historian to construct historical space of Ukraine through an appeal to the «historical landscape» and modernistic symbolism of human body.

Keywords: modernism, mental geography, cognitive maps, historical spatium, historiography, M. Hrushevs'ky, Ukraine, Europe, Russia.

Веллер Бурկгард / Woeller Burkhard

УДК 930.1 (477)

Історики-конструктори Європи. Стратегії ментального картографування в українській історіографії XIX століття

Події Євромайдану в Україні показують актуальність питання про стосунки України з Європою. Пошук місця України у Європі має тривалу історію та завжди включав і питання конструкції самої Європи. У цій статті було здійснено спробу показати, що історики значною мірою брали участь у «конструюванні Європи» і своїми інтерпретаціями історії намагалися використати колективні просторові уявлення Європи як інструмент панування. В українській історичній думці 19 ст. можна виділити три основні положення дискурсу Європи. По-перше, історики полемізували про роль української історії в загальноєвропейському поступі. По-друге, велись дебати про те, наскільки Україну можна вважати суб'єктом чи об'єктом у процесі розширення європейської цивілізації. І по-третє, історики популяризували міф *antemurale* та дискутували про релевантність заслуг України у захисті Європи від небезпеки зі Сходу.

Ключові слова: Галичина, ментальне мапування, історіографія.

Historians as Europe-Builders: Mental Mapping Strategies in 19th century Ukrainian Historiography

The current events of «Euromaidan» in Ukraine show the actual relevance of Ukraine's relationship to Europe. The search for Ukraine's place in Europe has a long history and was always closely related to the discourse of Europe and the construction of Europe itself. This article shows that historians played a significant role in constructing Europe. Their interpretations of the past contained mental mapping strategies which were meant to utilize Europe for national purposes. In Ukrainian historical thought of the 19th century «Europe» presents itself along three interdependent lines of discourse, such as «progress», «civilizing missions» and «bulwark myths». First, Ukrainian historians attempted to stress the important role of Ukrainian national history within the «European process of progress». Second, they discussed in how far Ukraine played a role in expanding «European civilization» to the East. Third, they promoted the myth of Ukraine defending Europe against dangers from Asia.

Keywords: Galicia, mental mapping, historiography.

Венгер Наталія / Venger Natalia

УДК 930.1 (477)

Особенности формирования ментальных карт «народа в пути»

Автор досліджує особливий випадок деяких анабаптистських груп, в основному менонітів, історію їх міграції. Під час міграцій спільноти цього виду формували не тільки «ментальну карту», але й цілий «атлас». Автор пропонує своє пояснення цього «ментального атласу», його змісту і змін чуттєвого наповнення.

Ключові слова: «народ в пути», меноніти, ментальне мапування.

The people «that is always on its way» and its mental mapping special features

The author studies a special case, to be precise, some Anabaptist groups`, mostly the Mennonites`, migration history. While migrating, this kind of societies has formed not only a «mental map» but an «atlas». The author offers her explanation of this «mental atlas» version, its content and changing sentiments.
Keywords: people «that is always on its way», Mennonites, mental mapping.

Вирський Дмитро / Vyrskyi Dmytro

УДК 930.1

Ева Доманська з приятельками (приятелями) про позалюдське/ архілюдське

Рец. на: «Teksty Drugie. Teoria literatury, krytyka, interpretacja». Warszawa, 2013. № 1-2. 400 s.

Ewa Domańska of friends about extra-human / archi-human

Review: «Teksty Drugie. Teoria literatury, krytyka, interpretacja». Warszawa, 2013. № 1-2. 400 s.

Вітек Пйотр / Witek Piotr

УДК 930.1

Методологічні проблеми візуальної історії

У статті піднімаються проблеми, що випливають з технічної революції, котра призвела до перетворення типу сучасної культури з вербального на аудіовізуальний. Як наслідок культурних змін історія перестала бути доменом лише історіографії. Завдяки новим медіальним комунікаційним технологіям історія глибоко укорінилася на всюдисущих моніторах та екранах. На хвилі аудіовізуального повороту з’явився також новий дослідницький тренд окреслений іменем візуальної історії. Стаття якраз і обговорює методологічні проблеми цієї візуальної історії.
Ключові слова: візуальна історія, методологія, історіографія.

Methodological problems of the visual history

The article shall be issues arising from the technological revolution, which caused a transformation type of verbal contemporary culture in audiovisual. As a consequence of cultural change history ceased to be the domain only of historiography. Thanks to new media communication technologies history deeply rooted in the ubiquitous monitors and screens. On the wave of audiovisual return is also featured new research trend termed visual history. The article discusses the methodological problems of visual history.
Keywords: visual history, methodology, historiography.

Галь Богдан / Hal’ Bogdan

УДК 930 (477) «18/19»

Геоконцепт «Малоросія» на ментальних мапах XVIII – першої половини XIX ст.

У статті реконструйовано логіку зв’язку географічного уявляння і адміністративної практики. Аналізуються зміни територіального обґрунтування геоконцепту «Малоросія», його локалізації у XVIII ст. і подальшої ретериторіалізації в першій половині XIX ст.

Ключевые слова: геоконцепт, територія, кордон.

Geo-concept «Little Russia» on mind maps of the XVIII – the first half of the XIX century

The article reconstructs the logic ties of geographical imagination and administrative practice. It analyzes changes in the territorial base of geo-concept «Little Russia», its localization in the XVIII century and the subsequent re-territorialization in the first half of the XIX century.

Keywords: geo-concept, territory, border.

Зашкільняк Леонід / Zashkilnyak Leonid

УДК 930.1 (477) «19»

Уявлення українських інтелектуальних еліт першої половини XIX ст. про Східну Європу та її історичні поділи

Географічно-просторові уявлення представників українських еліт Наддніпрянщини і Галичини в першій половині XIX ст. складалися, з одного боку, під впливом усвідомлення історичних прав і привілеїв вищих верств давньоруської знаті і ранньомодерного стану козацтва, котрі уособлювали спадкоємність і традицію князівського періоду і козацьких війн XVI–XVII ст. У цих уявленнях Україна ототожнювалась насамперед з історичною територією і становим устроєм. З другого боку, у вказаний період (перша половина XIX ст.) під впливом Просвітництва і Романтизму виникла «народницька» візія географічного простору, в якій на першому плані опинилися мовно-культурні особливості «українсько-козацького» народу і географічний ареал його розселення значно розширився. Постійним елементом вказаних уявлень залишалась присутність чотирьох основних «гравців» і конкурентів «українсько-руського проекту» і географічного простору – Польщі, Литви, Москви і Криму з Туреччиною. Усі ці впливи, незважаючи на їх потужний характер і тривалу дію, не змогли нівелювати етнічної традиції і асимілювати русько-українське населення Східної Європи. Перша половина XIX ст. стала епохою, коли почалося активне формування української національної ідеї і визначення її просторових меж. Цей процес продовжувався впродовж всього XIX і XX ст.

Ключові слова: українські еліти, історичні уявлення, Східна Європа.

Perceptions of Eastern Europe and its Historical Divisions by the Ukrainian Intellectual Elites of the First Half of the Nineteenth Century

The geo-spatial representations of the Dnieper Ukrainian and Galicia elites at the first half of the nineteenth century were, on the one hand, under the influence of historical awareness of the rights and privileges of the upper classes of ancient

times and early modern estate of the Cossacks, who embodied the continuity and tradition princely period and Cossack wars XVI-XVII centuries. In these representations Ukraine identified primarily with the historical territory and caste systems. On the other hand, during first half of the nineteenth century under the influence of the Enlightenment and Romanticism there were emerged «Populist» vision of geographical area in which the foreground were linguistic and cultural characteristics of «Ukrainian-Cossack» people and the geographical area of its settlement increased considerably. Permanent part of these perceptions remained the presence of four major «players» and competitors for the «Ukrainian-Ruthenian project» and its geographical space: Poland, Lithuania, Moscow and Crimea with Turkey. All these impacts, despite their strong character and long-term effect could not reverse the ethnic traditions and assimilate the Ruthenian-Ukrainian population of Eastern Europe. The first half of the nineteenth century was the epoch, when the active formation of Ukrainian national idea was began and determine its spatial bounds. This process continued throughout the nineteenth and twentieth centuries.

Keywords: Ukrainian elite, historical representations, Eastern Europe.

Іщенко Дмитро / Ishchenko Dmytro

УДК 930.1

Колективні генеалогії, національні ідентичності та конструювання ментальних мап

Статтю присвячено одному з різновидів ментального картографування. А саме тому, що оснований на уявленнях про нації й цивілізаційні утвори. Зазначені уявлення постали в рамках ключових суспільно-політичних дискурсів минулого. Особлива роль у цьому процесі належала колективним генеалогіям і міфам про спільне походження. Їхнє значення висвітлено в даній статті в контексті націєтворення в Західній Європі.

Ключові слова: колективні генеалогії, національні ідентичності, ранньомодерна Англія.

Collective genealogy, national identity and the construction of mental maps

The article centres around a key form of mind mapping. The one that is based upon the notions of nations and civilizations. These notions appeared within the main socio-political discourses of the past. A special role within these discources belonged to collective genealogies and myths of common descent. To depict their functions, this article refers to the cases of national history in Western Europe.

Keywords: collective genealogy, national identity in early modern England.

Калакура Ярослав / Kalakura Jaroslav

УДК 930.1 (477)

Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії

У статті висвітлюється методологічна переорієнтація пострадянських істориків України в умовах відновлення її державної незалежності, входження в історіографічний простір молодої, ідеологічно не заангажованої генерації дослідників, поворот від класово-формаційного трактування історичного процесу до його цивілізаційного осмислення. Аналізуються надбання вітчизняних істориків у контексті перших кроків на шляху створення наукової історії України і утвердження українського бачення історії зарубіжних країн.

Ключові слова: новітня українська історіографія, історіографічний процес, методологічна переорієнтація, цивілізаційний підхід, наукова історія України.

Civilization benchmarks modern Ukrainian historiography

The article highlights methodological reorientation of post-Soviet historians of Ukraine in the restoration of the state independence, joining the historiographical space young, ideologically neutral generation of researchers, turn on class-formational interpretation of the historical process of civilization to its interpretation. Analyzed the achievements of Ukrainian historians in the context of the first steps towards establishing a scientific history of Ukraine and the Ukrainian establishment view of history of foreign countries.

Keywords: modern Ukrainian historiography, historiographical process, methodological reorientation, civilizational approach, the scientific history of Ukraine.

Куций Іван / Kutsyi Ivan

УДК 930.1 (477) «19»

«Захід» і «Схід» на ментальних картах українських істориків Східної Галичини XIX ст.

В статті проаналізовано стереотипні уявлення про Захід і Схід на основі історичних текстів українських вчених Східної Галичини 1830-1890 рр. З'ясовано, як історики «вписували» історичний образ Русі/України у систему Схід-Захід; з котрим із цих двох просторів вони себе ідентифікували; якими історичними фактами/явищами/персоналіями обґрунтовували свою «східність» чи «західність»; в який спосіб протиставляли образи «свого» і «чужого» простору.

Акцентовано увагу на зміні просторових уявлень в історичній думці: якщо у першій половині та середині століття більшість істориків ідентифікували власний національно-історичний простір із Слов'янщиною (тобто Сходом), то у другій половині століття спостерігалася переорієнтація українофілів на ототожнення себе із Заходом/Європою. Оскільки у галицько-українській суспільно-політичній та інтелектуальній думці другої половини XIX ст. конкурували дві провідні течії – старорусинсько-русофільська та українофільсько-народовська – то в статті з'ясовано відмінності їхніх просторових уявлень, а також дискусії з цього приводу. Детальніша увага

звернута на з'ясування неоднозначності змісту поняття Схід та розмежування в ньому прослов'янофільськи зорієнтованими галицькими істориками двох окремих утворень – «Руського світу»/«Слов'янського світу» та «дикої Азії».

Ключові слова: Схід, Захід, Європа, Слов'янський світ, образ, історіографія.

The «West» and the «East» in the Mental Maps of Ukrainian Historians of East/Eastern Galicia in the XIX cent.

In the article stereotypical concepts of West and East have been analyzed on the basis of historical texts of the Ukrainian scientists from Eastern Galicia dated 1830-1890. It has been defined how the historians «inscribed» the historical image of Rus'/Ukraine into the system «East – West»; with which of the two spaces they identified themselves; by which historical facts/phenomena/personalities they substantiated their «Easterness» or «Westerness»; how they opposed the images of «native» and «alien» space.

The main attention is focused on the change of spatial representations in historical thinking: if in the first half and middle of the XIXth century most historians have identified their own national historic space with «Slovianshchyna» (the East), in the second half of the century there was a shift of Ukrainophiles on identification with the West / Europe.

The article also deals with the investigation of differences between spaces representation of two major schools in Galician Ukrainian social, political and intellectual opinion of the second half of the XIXth century: Old Ruthenian and Russiphile as well as Ukrainophile and «Narodovska». A more detailed study is required for clarifying the ambiguity in the meaning of the notion «East» and differentiating between two separate formations defined by the notion – «Ruthenian world» / «Slavonic world» and «Wild Asia» – as viewed by Pro-Slavonicphile Galician historians.

Keywords: West, East, Europe, Slavonic world, image, historiography.

Колесник Ірина / Kolesnyk Iryna

УДК 930.1 (477) «21»

Ментальні мапи як інструментарій історика

Ментальні (когнітивні) мапи – це не територія, а структури соціального знання, спосіб соціально-просторового мислення. Нині картографується не лише простір, але й мислі, ідеї, особистість. Ментальні мапи – це міждисциплінарне поняття, котре функціонує у сфері географії, історії, психології, культурології, соціології. «Когнітивні» та «ментальні» мапи – поняття не тотожні. Когнітивні мапи сприймаються як засіб візуалізації мислі (себто візуального представлення інформації) й можуть бути корисними і в роботі історика. Ментальні мапи – спосіб репрезентації географічних об'єктів в суспільній свідомості. Мапа особистості – уявна конструкція, котра схематизує процедури вивчення людини та її оточення у просторі та часі. Історик може використовувати мапи особистості як певну стратегію

дослідження. Мапа особистості містить такі основні пункти дослідження, як-то місця, артефакти, події, люди.

Ключові слова: когнітивні мапи, ментальні мапи, мапа особистості.

Mental maps as tools of the historian

Mental (cognitive) map is not a territory, but the structure of social knowledge, a way of socio-spatial thinking. It is nowadays mapped not only space, but also thought, ideas, personality. «Mental map» is an interdisciplinary concept which functions in the field of geography, history, psychology, cultural studies, sociology. «Cognitive» and «mental» maps are not identical concepts. Cognitive maps are considered as a way of visualization of thought (visual representation of information) and they can be useful in work of the historian. Mental maps are a way of representation of geographical objects in the public consciousness. «The map of the personality» is an imaginary costruction which schematizes procedures of studying of the person, his touch in space and time. The historian can use the map of the personality as a research strategy. The map of the personality includes such points of research as places, artifacts, events, people.

Keywords: cognitive maps, mental maps, map of personality.

УДК 930.1 (477)

Історіографічна топографія: Дніпропетровський феномен

Історія наукових шкіл сформованих на базі дніпропетровського історіографічного осередку (1970-і – 2010-і рр.).

Ключові слова: історіографія, наукова школа.

Historiographical topography: Dnepropetrovsk phenomenon

The history of scientific schools formed on the basis of the Dnepropetrovsk historiographical center (1970 – 2010's).

Keywords: historiography, scientific school.

Колесников Костянтин / Kolesnykov Kostiantyn

УДК 930.1 (477)

Urbe et Orbe. Місто та Всесвіт – Поліс та Імперія – Локус та Універсум: перетворення географічно-цивілізаційної периферії на всесвітньо-історичний центр

Стаття присвячена розгляду ментальних мап просторовості та просторових образів, що виникали в працях давньогрецьких і давньоруських інтелектуалів. Вони ставили собі за мету співвіднести територіальні ідентичності мешканців античних полісів Ольвії і Херсонеса, стародавньої та середньовічної Русі з сакрально-символічним простором Всесвіту. Під всесвітом-ойкуменою тривалий час (від рубежу нашої ери до пізнього середньовіччя і ранньомодерного часу) мислилася Римська імперія – Рим, місце якого в сакрально-просторових уявлення російських книжників XV–XVI ст. поступово посіла Москва – Третій Рим.

Ключові слова: поліс, імперія, Ольвія, Херсонес, Рим, Русь, сакрально-географічний простір, територіальна ідентичність.

Urbe et Orbe. City and Universe – Policy and Empire – Locus and Universum: transformation geographically civilization peripheries on a world-historic center

The article is devoted to consideration of mental maps of spatiality and spatial appearances which arose up in works of ancient Greek and Old Russian intellectuals. They tried to correlate the territorial identity of the inhabitants ancient polis of Olbia and Chersoneses, ancient and medieval Rus' to the sacral symbolic space of the Universe. Long time (from the first century AD to the late Middle Ages and beginning of Modernity) the Roman empire – Rome has represented as Universe (oecumenicum, οικουμενα). The place of Rome-Universe in sacral geographical representations of Russian scribes XV–XVI centuries gradually took Moscow – the Third Rome.

Keywords: policy, empire, Olbia, Chersoneses, Rome, Rus', sacral geographical space, territorial identity.

Кононенко Василь / Kononenko Vasyl'

УДК 94 (477) «1710»

Уявна географія у свідомості авторів «Договорів та постанов» 1710 р.

У статті розглядається уявна географія авторів «Договорів та постанов» 1710 р. Окреслено основні складники спільної уявної географії для українських політичних емігрантів на квітень 1710 р. Звернено особливу увагу на методику дослідження уявної географії за допомогою складених конкордансів для ключових термінів.

Ключові слова: «Договори та постанови» 1710 р., уявна географія.

The Imaginary Geography in Consciousness by the Authors of «Treaties and Covenants» of 1710 year

In paper have been presented imaginary geography by the authors of «Treaties and Covenants» of 1710 year. The main components of the imaginary geography of Ukrainian political migrants have been deeply studied. Special attention has been given to methodology of investigation the imaginary geography.

Keywords: «Treaties and Covenants» of 1710 year, imaginary geography, Hetmanate.

Масненко Віталій / Masnenko Vitalii

УДК 930.1 (477) «19-20»

Уявлені просторові образи України та її сусідів на ментальній карті В'ячеслава Липинського

Розглядається важливий для українського інтелектуального середовища доби пізнього модерну просторовий дискурс історика, політичного

теоретика і державного діяча В.Липинського. Стверджується, що його ментальне картографування було пов'язане з консервативним національно-державницьким проектом територіальної ідентичності. Специфіка поглядів мислителя полягала у детальному опрацюванні низки ключових геополітичних образів, обґрунтуванні месіанської ролі уявленої України, включені географічних образів у політичне проектування.

Ментальна мапа України у його візії має чіткий континентальний та прикордонний вимір. Липинський конструює двополюсну просторову ментальну модель України, яка перебуває у стані нестійкої рівноваги. Важелем для надання стабільності була власна державність. Шлях гармонійного сполучення позитивного потенціалу різних цивілізацій і культур відкривав для України, як уявної конструкції, нові обрії самореалізацію у просторі Східної Європи.

Сусіди України у ментальній призмі Липинського мають жорстку прив'язку до різних цивілізацій і культур: відповідно до Заходу і Сходу. Реальна ж їхня локалізація, в залежності від конкретної історичної ситуації, слугує яскравим прикладом ефекту «географічного мерехтіння». Зрештою, мислитель пропонував власну ідеальну модель просторової перебудови Східної Європи, яка базувалася на позаімперських принципах і передбачала провідну роль України у цьому процесі.

Ключові слова: ментальна карта, націєтворення, доба модерну, територіалізм, ментальні моделі, уявлений простір, геополітичні образи, україноцентризм, континентальність, прикордоння.

Imaginary territorial images of Ukraine and its neighbors on the mental map of Viacheslav Lypynsky

The importance of Lypynsky's space discourse for the Ukrainian intellectual milieu of the late moderne is considered. The author states that Lypynsky's mental mapping was connected to the conservative national-state project of the territorial identity. The views of the thinker were specific due to the detailed study of the key geopolitical images, to the proving of the messiah role of the imaginary Ukraine, to the including of the geographical images into the political project creation. The mental map of Ukraine has a consistent continental and border dimension. Lypynsky constructed the two-pole space mental model of Ukraine which is in a state of unstable balance. To gain stability needed its own statehood. The harmonious combination of the positive potential of different civilizations and cultures opened Ukraine as an imaginary construction, new possibilities for self-realization in Eastern Europe. The neighbors of Ukraine in the mental prism of Lypynsky are strongly tied to different civilizations and cultures: to the West and to the East. Their real localization, depending on a concrete situation, is a good example of the effect of «geographical twinkling». The thinker suggested his own ideal model of the territorial reconstruction of Eastern Europe which based on the out-of-empire principles and foresaw the leading role of Ukraine in this process.

Key words: mental map, nation-building, the epoch of modernism, territorialism, mental models, imaginary space, geopolitical images, ukrainiancentrism, continentality, border territory.

Масненко Віталій / Masnenko Vitalii,
Шамара Сергій / Shamara Serhii

УДК 930.1

Чи можливо модернізувати ментальний простір Білорусі? Огляд публікацій білоруських авторів

Рец. на: Сяргей Любімаў. Балота, гісторыя і прастора Беларусі // Палітычая сфера. 2007. № 8; Андрей Казакевич. Символика места: забывание и фрагментация «советского» в ландшафте Минска // Неприкосновенный запас. 2011. № 6 (80); Аляксей Ластоўскі, Андрэй Казакевіч, Раса Балачкайце. Памяць пра Другую сусветную вайну ў гарадскім ландшафце Ўсходняй Еўропы // ARCHE. 2010. № 3; Іван Сацукевіч**.** Тапаніміка Менска як люстэрка гістарычнай палітыкі ўладаў у XX – пачатку XXI стагоддзя // ARCHE. 2013. № 2.

Is it possible to upgrade the mental space of Belarus? Review publications of the Belarusian authors

Review: Сяргей Любімаў. Балота, гісторыя і прастора Беларусі // Палітычая сфера. 2007. № 8; Андрей Казакевич. Символика места: забывание и фрагментация «советского» в ландшафте Минска // Неприкосновенный запас. 2011. № 6 (80); Аляксей Ластоўскі, Андрэй Казакевіч, Раса Балачкайце. Памяць пра Другую сусветную вайну ў гарадскім ландшафце Ўсходняй Еўропы // ARCHE. 2010. № 3; Іван Сацукевіч**.** Тапаніміка Менска як люстэрка гістарычнай палітыкі ўладаў у XX – пачатку XXI стагоддзя // ARCHE. 2013. № 2.

Осіпян Олександр / Osipyan Alexander

УДК 930.1 (477)

Вигадування сакрального центру символічного простору нації: сходження президента В.Ющенка на Говерлу

Ця стаття досліджує складну взаємодію примордіалістського дискурсу та модерністських практик національного будівництва в сучасній Україні. Вона вивчає винайдення нових національних символів як частини політики пам’яті президента Віктора Ющенка. Будучи відданими примордіалістами, українські націоналісти та «націонал-демократи» свідомо використовують модерністські практики будівництва нації, винаходячи *з нічого* нові символи та їх значення. Тим не менш, більше шансів бути загальнонаціональними символами, є у тих, які мають довгу традицію та домодерний символічний капітал, на що вказують дослідники-переннiалісти.

Ключові слова: сакральний центр, символічний простір, етношафт, національна ідентичність, примордіалізм, модернізм, перенніалізм, сходження, священна гора, Говерла, Віктор Ющенко.

Inventing a Sacral Centre of a Nation's Symbolic Space: President Viktor Yushchenko's Climbing on the Mount Hoverla

This article investigates the complex interaction of primordialist discourse with modernist practices of nation-building in contemporary Ukraine. It explores the invention of the new national symbols as a part of the President Viktor Yushchenko's politics of memory. Being devoted primordialists, Ukrainian nationalists and «national-democrats» deliberately use modernist practices of nation-building, inventing *ex nihile* new symbols and their meaning. Nevertheless, the older symbols with the long tradition and pre-modern symbolic heritage, in accordance with the perennialist approach, have more chances to become national symbols.

Keywords: sacral centre, symbolic space, ethnoschaft, national identity, primordialism, modernism, perennialism, climbing, sacred mount, Hoverla, Viktor Yushchenko.

Рибіцька Ельжбєта / Rybicka Elzbieta

УДК 930.1

Від поетики простору до політики місця. Топографічний поворот у літературних дослідженнях

Темою цієї статті є топографічний поворот у літературознавчих дослідженнях, що розглядаються в поєднанні з поверненням простору в галузі гуманітарних наук. Особливо стосується питання сучасних реконфігурацій як на обширі нових концепцій простору, так і у самій дисципліни відкритій нині для циркуляції понять з інших царин знання. Нарис вказує головні напрямки зацікавлень цієї дослідницької течії, між іншим, новий регіоналізм, екокритика, літературні урбаністичні дослідження, відносини між літературними репрезентаціями простору і індивідуальною та колективними ідентичностями, зв'язки літератури та географії. Характеризуються також підставові означення нових концепцій простору, між іншим, поєднання просторовості із темпоральністю, повернення категорії місця, зацікавлення просторами гібридичними, перехідними і гетеротопіями, а також принципове пересунення перспективи з поетики простору до політики місця.

Ключові слова: топографічний поворот, літературознавство.

From a Poetics of Space to a Politics of Place. A Topographical Turn in Literary Research

The article's subject is a topographical turn in literary research considered in association with the spatial turn in humanities. It in particular concerns contemporary reconfigurations, both in the area of new concepts of space and the discipline itself which is open today for circulation of ideas and notions from other

areas. The essay indicates the main directions of interest of the research current in question, including e.g.: new regionalism, ecocriticism, literary urban studies, relations between literary representations of space and individual/collective identity, interrelations between literature and geography. Characterized are the basic determinants of new concepts of space, e.g. connecting spatiality with temporality, return of the category of place, interest in hybrid and transitive spaces and heterotopias, and the fundamental shift in the perspective – from a poetics of space to a politics of place.

Keywords: Topographical Turn, Literary Research.

Сальникова Алла / Salnikova Alla

УДК 930.1

Конструирование географического пространства в постсоветском татарском букваре «Алифба»: ментальные карты

Статья посвящена выяснению роли букваря в процессе детского ментального картографирования. На примере постсоветского татарского букваря «Алифбы» как универсального национального учебного издания, призванного формировать у детей начальные пространственно-географические представления, прослежены пути и способы конструирования в их сознании знаково-символического образа / совокупности образов современной Республики Татарстан и заполнения ими «свободных» пространств на ментальной карте ребенка.

Ключевые слова: ментальные карты, этнокультурный фронтир, постсоветский Татарстан, национальный букварь «Алифба».

Geographical Space Constructing in the Post-Soviet Tatar Primer «Alifba»: mental maps

An article is devoted to the examination of the primer’s role in the process of the mental mapping. Post-Soviet Tatar primer «Alifba» as an example of the universal national textbook, urged to generate the elementary space and geographic notions among the children, is studied in order to trace the ways and methods of constructing in the children’s minds modern Republic of Tatarstan sign and symbolic image (corpus of images) and filling «free» spaces on the child mental maps with them.

Keywords: mental maps, ethnic and cultural frontier, post-Soviet Tatarstan, national primer «Alifba».

Стобецький Рафал / Stobiecki Rafal

УДК 930.1

Національна історія щодо історії імперської: з минулого польсько-російських історіографічних спорів (XIX-XX ст.)

Стаття присвячена висвітленню в польській та російській національних історіографіях образів доби Модерну непольських земель давньої Речі Посполитої (України, Білорусі, Литви). Зауважено, що обидві сторони

зосереджувались на польсько-російському антагонізмі (звичайно тлумаченого як протистояння Заходу зі Сходом). Позиції «місцевих» (українців, білорусів, литовців) добачалися і враховувалися доволі мляво.

Ключові слова: національна історіографія, Річ Посполита, Російська імперія.

National story on the history of imperial: the past of the Polish- Russian historiographical disputes (XIX-XX centuries)

The article is devoted image ancient lands (no Polish) of the Polish-Lithuanian Commonwealth (Ukraine, Belarus, Lithuania) to the Polish and Russian national historiography 19-20 centuries. Noted that the two sides focused on the Polish-Russian antagonism (usually interpretations as opposition to the West and the East). Positions «local» (Ukrainian, Belarusian, Lithuanian) were considered quite sluggish.

Keywords: national historiography, Polish-Lithuanian Commonwealth, Russian Empire.

Суздаль Марина / Suzdal Maryna

УДК 930.1 (477) «19-20»

До психобіографії М.Цертелєва у світлі його листування та поезії

У статті за допомогою аналізу листів та поезії М. Цертелєва здійснено спробу окреслити його психологічний портрет. У роботі надано пріоритет теорії особистості Е. Еріксона, що дає змогу розкрити механізм формування набору ідентичностей М. Цертелєва. Для кращого розуміння «співіснування» внутрішньої та зовнішніх сторін життя окреслено психоісторичну ситуацію епохи з погляду еволюції ідентичності.

Ключові слова: М. Цертелєв, теорія особистості Е. Еріксона, ідентичність, психоісторична ситуація.

On psychobiography of M.Tsertelev: in the light of his correspondence and poetry

The author of the offered article attempts to describe M.Tsertelev's psychological portrait by means of analysis of his letters and poetry. The priority in this work is given to E.Erikson's theory of personality, which enables the author to reveal the mechanism of formation of M.Tsertelev's set of identities. The better understanding of co-existence of external and internal sides of his life is reached by the definition of psycho-historical situation of the epoch from the point of view of identity evolution.

Keywords: M.Tsertelev, E.Erikson's theory of personality, identities, psycho-historical situation.

Холтобіна Неллі / Kholtobina Nelly

УДК 930.85(100-15):141(100-11)

Оксиденталізм: Захід очима Сходу

Стаття присвячена огляду малознаного в українському інтелектуальному середовищі поняттю «оксиденталізм», яке використовується не тільки як протиставна до орієнталізму, але й як незалежна світоглядна характеристика зображення Заходу на Сході. Аналіз цього дискурсу перспективний для його використання в подальших історіографічних дослідженнях, зважаючи на пережитки радянської ідеології в сучасній науці.

Ключові слова: оксиденталізм, орієнталізм, світогляд, Схід, уявлення.

Occidentalism: West in the eyes of the East

The article provides an overview of the term «Occidentalism», which is a little-known concept in the Ukrainian intellectual environment, and it can be used not only as an opposite to Orientalism, but also as an independent worldview characteristic of images of the East in the West. The analysis of this discourse is promising for the use in subsequent researches of historiography, considering the remnants of the Soviet ideology in modern studies.

Keywords: Occidentalism, Orientalism, worldview, East, imagination.

Шелудякова Наталія / Sheludyakova Natalia

УДК 930.1 (477)

Читаючи колекцію: ментальні мапи колекціонера

У статті зроблена спроба проаналізувати феномен колекції з позиції методології ментального картування. Автор стверджує, що колекція може бути розглянута як засіб репрезентації індивідуальних моделей мислення, структуризації знань взагалі та саморозуміння, що дає підстави говорити про колекцію як різновид ментальної карти.

Ключові слова: колекція, ментальна мапа, матеріальне втілення, ідентичність.

On reading the collection: mental maps of the collector

The article represents an attempt to analyze the phenomenon of the collection in terms of mental mapping methodology. The author argues that a collection can be considered as the means of representing of the collector's individual thinking patterns, knowledge and self-awareness structuring, which can be grounds to interpret the collection as a kind of a mental map.

Keywords: collection, mental map, material embodiment, identity.

Щукин Василий / Shchukin Vasilii

УДК 930.1

Поэтика города. Морфология поэтосферы

Поэтику городской среды и городских ландшафтов автор пытался представить при помощи морфологического описания ее главных компонентов. Материал автор черпает преимущественно из модерной российской литературы. Текст есть своеобразный ответ на вызовы пространственного / топографического поворота.

Ключевые слова: город, поэтосфера, литературоведение.

Poetics of the city. A morphology of the Poetics-sphere

Poetics of the urban environment and urban landscape by trying to imagine using morphological description of its main components. Material author draws primarily from modernity Russian literature. The text has a unique response to the challenges of Spatial / Topographical Turn.

Keywords: city, Poetics-sphere, literary urban studies.

Ясь Олексій / Yas' Oleksii

УДК 930.1 (477) «Шевченко»

Ідеал науковості українського історика радянської доби, чи кілька спостережень над текстами Ф. Шевченка другої половини 1940-х – початку 1970-х років

Розглядається ідеал науковості Ф. Шевченка у світлі його текстів другої половини 1940-х – початку 1970-х років. Обстоюється думка про те, що Ф. Шевченко не обмежувався практично-утилітарними настановами, а й відводив поважне місце проблемам побутування фахової корпорації українських істориків за радянської доби.

Ключові слова: українська радянська історіографія, Ф. Шевченко, ідеал науковості.

The ideal of the scientific work of the soviet time ukrainian historian, or several observations over F. Shevchenko's texts of the second half of the 1940-s – early 1970-s

The author considers the ideal of F. Shevchenko's scientific work in the light of his texts of the second half of the 1940-s – early 1970-s, substantiates the idea that this ideal wasn't limited to practical and utilitarian guides and attached much importance to the Ukrainian historians professional corporation in the Soviet period.

Keywords: Ukrainian Soviet Historiography, F. Shevchenko, the Ideal of the Scientific Work.

З М І С Т

Візуальний поворот

Центр і периферія

Поетика простору

Хроніка

Рев'ю

CONTENTS

Visual turn

Center and periphery

The Poetics of space

Events

Review

Наукове видання

Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки

Головний редактор *Валерій Смолій*

Відповідальний редактор *Ірина Колесник*

Тексти подаються в авторській редакції.

Оригінал-макет підготував *Дмитро Вирський*

Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – Вип. 7. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 416 с.

7-й випуск Альманаху зосереджений на проблематиці ментального мапування, просторового / топографічного повороту, географічних образів минулого. Проаналізовані уявлення про світ, Україну та її окремі історичні регіони, притаманні як окремим історикам, так і фаховим групам інтелектуалів та суспільству в цілому. Представлені пропозиції «від географії» для наукової лабораторії історика.

Для широкого кола читачів зацікавлених сучасною гуманітаристикою, істориків, культурологів та антропологів.

Підписано до друку 20.12.2013 р. Формат 70х100/16
Ум. друк. арк. 25. Обл. вид. арк. 20
Наклад 300 прим. Зам.
Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. вул. М.Грушевського, 4